

8/2135

N. 2.

BUDAPESTI SZEMLE

A M. T. AKADÉMIA

M E G B I Z Á S Á B Ó L

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

HETEDIK KÖTET.

(13. 14. SZÁM.)

BUDAPEST, 1875.

KIADJA RÁTH MÓR

A BUDAPESTI
M. KIR. ALFÖLDI GAZDASÁGI TUDOMÁNYOK
TANÁRI KÖNYVTÁRA.

P11901/959

EGYETEMI
BUDAPESTI
FŐISKOLA

BIBLIOTHECA . SCIENT.
UNIVERSIT. HUNGARICAE
BUDAPESTINENSIS.

DUPLUM VENDITUM

Franklin-Társulat nyomdája.

1845h 61

TARTALOM.

XIII. SZÁM.

	Lap
ÉLETEM ES KOROM. — Pulszky Ferencztől	1
SZERBIA ÉS A FORRADALOM KEZDETE. (V.) — Kállay	
Bénitől	31
AGASSIZ LAJOS. — Margó Tivadartól	83
TÖRÖKFÖLDI VÁZLATOK. — Arany Lászlótól	102
AZ ANGOL JOGBÖLCSELET TÖRTÉNETÉHEZ. — Pulszky	
Ágosttól	126
BORGIA LUCRETIA. — Marczali Henriktől	149
AZ ÖRÖKLÉS ÉLETTANI ÉS ERKÖLCSI TEKINTETBEN.	
A <i>Revue des deux Mondes</i> után. — I. J.	172
KÖLTEMÉNYEK: — <i>Az erdélyi út.</i> I—VI. Szász Károlytól .	189
MAGYARTÖRTÉNETTUDOMÁNYI SZEMLE. — Békessitől	194
ÉRTESITŐ. — Asbóth János: <i>Magyar conservatív politika.</i> —	
Hieronimy Károly: <i>A közmunkaügyek állami kezelése</i>	
<i>Franciaországban.</i> P. — Horváth Ignác: <i>Az iparos</i>	
<i>oktatás Bajorországban, tekintettel honi viszonyainkra.</i> Kvassay	
Jenő. — Tyndall: <i>A hő mint a mozgás egyik neme.</i> Fordi-	
tották Jezsovcics és Szily. E. L. — B. Eötvös József	
beszédei	208

XIV. SZÁM.

DEMBINSZKY EMLÉKIRATAIRÓL. (I.) — Demár Jánostól	225
A KÖZSÉG ÉS PÉNZÜGYE FRANCZIAORSZÁGBAN. —	
Acsády Ignácztól	238
CAESAR ÉS CICERO. (I.) — Boissier Gaston után. — Csiky	
Kálmántól	264
A NEMZETKÖZI STATISZTIKAI CONGRESUSOKRÓL. —	
Keleti Károlytól	308
AZ ADÓK ÉS TERMELES. — Kerkápoly Károlytól	327

KÖLTEMÉNYEK: — <i>Bálteremben.</i> — Gyulai Páltól. — <i>Nadesda.</i> — Költői elbeszélés Runebergtől, fordította svédből Györy Vilmos	362
HÁROM NEMZETI MŰEMLÉK. — Henszlmann Imrétől	423
ÉRTESÍTŐ. — <i>Magyar nyelvenléktár.</i> S. L. — De Gerando Ágostonné, gróf Teleki Emma: <i>Görögországi levelei.</i> A. L. Ribot: <i>L'Hérédité.</i> — m. a. — Stahlberger Emil: <i>Az árapály a fiemei tengeröbölben.</i> Dr. Cs—r. K. — Visontay János: <i>Európa összehasonlító földleírása.</i> y. k. — Pasteiner Gyula: <i>A régi műrészetek történetének mai tudományos állása.</i> Meis- ner E. <i>Jelentés a bajorországi, württembergi és Baden nagy- hercegségi rétművelés tanulmányozásáról.</i> — Kléh K. <i>A han- nover rétművelés ismertetése.</i> R.	431

ÉLETEM ÉS KOROM. *)

I.

„A király szelleme dicsóíti vagy elhomályosítja országát.“ Mátyás király e jelszava, melyet legnagyobb emlékérmének hátlapján olvashatunk, még parlamentarizmusunkban is igaz marad. Ki azon befolyáson kételkednék, melyet a fejedelem személye hosszú uralkodás esetében nemzetére gyakorol, azt utaljuk a különbségre az angol társaság jellemében IV. György és Victoria királyné uralkodása alatt; erkölcstelen, kicsapongó, játékos, párbajban gyönyörködő, a közvéleményt megvető a század első negyedében, egy nemzedékkel később a legtisztességesebb egész Európában, az iszákosság megszűnik, a párbaj hallatlan, a házi élet tiszta. A történetírók, kik a múlt században a történelemben alig láttak egyebet, mint a fejedelmet, udvarát s az ország külviszonyait, korunkban nagyobb súlyt fektetnek a nemzet beléletére és kulturális kifejlődésére, de hajlandók megfedkezni azon változásokról, melyeket a királyok személye egy embernemű hosszú idején keresztül a nép erkölcsi nézeteiben s egész jellemében előidéz. Hazánkban I. Ferencz uralkodása lett ily nevezetes forduló ponttá nemzetünk életében; előtte lépést tartottunk az európai művelődéssel, Mária Terézia alatt a paraszt állapota az úrbér behozatala által előnyösebb volt sok tekintetben mint a francia és német földművelők legnagyobb részéé, a középosztály civilizációja haladott, arisztokra-

*) E közlemény mutatóvány a tisztelt szerző önéletrajzából, melyhez a múlt év őszén kezdett, élete hatvanadik évében. Az egész munka három kötetből fog állani: az első 1814—1848 közti korszakot foglalja magában, a második a forradalmat, a harmadik az emigráció éveit 1867-ig. — Szerk.

taínk olvasták s szerették az encyclopaedisták tanait, az újkor szelleme áthatott hozzánk is és erősödött József és Leopold uralkodása alatt, szellemi életünk kapcsolatban maradt a többi nemzetek kifejlődésével. Az 1790-iki országgyűlés szónoklatában érezzük a francia forradalom eszméinek hatását, az újkori élet lázas lüktetése gyaníttatja velünk, hogy a magyar nemességnek régi feudális uralma megdől, az országgyűlés csaknem conventté válik, s ha a „Majestas apud populum“ üres szó maradt is, mégis határozatba ment, hogy az ország minden institutiói s egész administratiója átídomítandók; a megyék pedig a marseillieket utánozzák, és banderiumokat küldenek Budára, névszerint a visszahozott szent korona őrizetére, valósággal az országgyűlés rendelkezésére. Azt hinnők, hogy egy nagyszerű átalakulás küszöbén állunk, s íme tíz évvel később az egész ország néma, mély álmom váltja fel a lázas mozgalmat, a reactió hatalma mindig tovább terjed, az intellectualis élet el van nyomva, az irodalom szünetel, s a magyar „rút sybarita váz“. Huszonöt évig tart el ez apathia, s midőn végre az 1823-diki események felrázzák a nemzetet buta álmából, az aristokratia, a főpapság, a főhivatalnokok nem képesek többé régi vezérszerepöket folytatni, elvesztették nemzeti jellegüket, alig értenek magyarul. Az egészségesebb középosztály egy része felkarolja ugyan az újabb kor minden szabadelvű eszméit, de a győzelem minden reménye nélkül, s pesszimistikus világnézetével elzsibbasztja az életerőt, s a költő szava népszerűvé lesz, hogy „sírva vigad a magyar“. Míg ez időszakban minden európai nemzet óriási léptekkel előre halad, mi tespedésben elmaradunk s az akkori elmaradásért még most is bűnhődünk. — Mindez Ferencz uralkodásának műve, ez törpítette el a nemzet jellemét, elölt benne minden magasra vágyó gerjedelmet s csaknem reményét a szebb jövőnek. — pedig Ferencz magánjellege tiszteletre méltó volt, hű férj, s oly tiszta életű, hogy özvegy állapotban soká soha nem élt, takarékos, a külfényt megvető, öltözetében s háztartásában egyszerű, emberséges és könnyen megközelíthető minden alattvalója által, száraz eszével ellensége mindennemű rajongásnak s fellengésnek, szóval mintája a tisztességes nyárspolgárnak, ki soha bolondot nem tesz, lovagiasságot nem ismer, teoriákat s tudományt megvet, művészettel nem gondol s békében akar élni és halni. E tulajdonok következtében nép-

szerű maradt, népei csak magánéletét vették figyelembe s kényelmesen érezték magokat azon általános demoralizációnál, melyet kormányzata előidézett, nem sejtve, miként vetetnek el a jövő vihar magvai.

Lipót fiai közül az elsőszülött nem volt a legkitünőbb; Ferdinand a toscanai nagyherceg, Károly a nagy hadvezér, János és József mind felülmúlták bátyjokat államférfias tehetségben; rendes időkben azonban talán ő is elég jól intézte volna a kormány rúdját, de népeinek szerencsétlenségére azon időben ült a királyi székbe, midőn a francia forradalom hőfokát érte el, s a királyi család tragikus sorsa, az aristokratia kiírtása s mind azon oszlopok megrendítése, melyeken az európai államélet nyugodott, megijesztette s felizgatta a fejedelmeket. Ferencz jellemében nem hiányzott a féltékenység és gyanakodás hajlama, erős volt benne a fejedelmi állás kiváltságosságának öntudata, s ezen hajlamok a körülmények által egész a zsarnokságig fokozódtak benne. Élénk családi érzülete készítette nagybátyja és nagynénje halálának megboszulására, fejedelmi állása kötelességévé tette a királygyilkos köztársaság megtámadását, melynek tanai és seregei különben is legközelebb őt mint német császárt fenyegették. De a forradalom nemcsak Párisban székelt, hanem mindenütt a művelt osztályok eszméiben, Ferencz tehát nem tartotta elégségesnek háborút viselni a francia köztársaság ellen, ő az eszméknek is háborút izent, s a tudománynak magának, mely ily eszméket terjeszt. Szerette volna boldogítani alattvalóit, de legyenek ők jó polgárok, ne tudósok, maradjon a tudomány a műveltek kiváltsága, ne terjesztessék az alsóbb osztályokban, maradjon a kalmár rőtjénél, a csizmadia kaptafájánál, a paraszt az eke-szarvánál. Azon tanok, melyeket De Maistre, Bonald, Haller, Adam Müller munkáiban oly ügyesen kifejtve találunk, Ferencz uralkodásának már első éveiben a kormány vezérelveivé emeltettek, csakhogy ő az egyháztól is féltette királyi hatalmát, reactionär irányát soha nem azonosította az ultramontán elméletekkel, mint az említett írók, s a korona legfelsőbb jogait soha nem engedte alárendeltetni az egyház függetlenségének.

A mint Ferencz a külellent megtámadta, megtámadta országaiban annak lehető barátit, s a rémuralmat csak oly szükségesnek látta, mint a francia convent; ugyanazért következetesen s erőszakosan elnyomta a liberalismus minden

jelentkezését, Bécsben kivégeztette Hebenstreitet és mindazokat, kik a forradalom tanait az emberi jogokról terjesztették, s Magyarországon elfogatta és elítélte Martinovicsot és társait, ezek közt a magyar irodalom legfőbb tényezőit. Rémitő volt az a benyomás, melyet hét ember kivégeztetése s harmincznek bebörtönözése a nemzetre tett, a szellemi élet hosszú időre megakadt, a politikai discussio még a magánkörben is egyszerre elnémult, és minden komolyabb irány gyanút gerjesztett, melyet csak a könnyelműség és élvezethajhászat tudott elaltatni. Ehhez járult az ország határán túl viselt háború által előidézett jó ára a buzának, a papirospénz mindennap változó értékéből s végtére értéktelenségéből származó bizonytalansága a vagyonnak, mi a magyar középosztály tékozlási hajlamát elősegíté.

Kormányelveinek következetes keresztülvitelénél Ferencz a kitűnőbb férfiakat mindenütt mellőzte, alatta érseksége, püspökségekre, hivatalokra csak a középserűség tart-hatott igényt; minden tudományos ember, sőt Ausztriában mindenki, ki nem beszélt bécsi aljas szójárással, veszedelmesnek tartatott, katonatiszt alig remélhetett előmozdítást, ha conduite-listájában meg volt jegyezve, hogy szeret olvasni, a titkos rendőrség körülfogta az egész országot a feladóknak gyalázatos hálózatával. Még csak az uralkodónak testvérei sem kerülhették ki a titkos kémeket, kikkel körül voltak véve, mert Ferenczet féltékenysége s ellenszenve minden kitűnőbb személy ellenében annyira vitte, hogy Károly, János és József öcséiben sem bízott s őket is gyanakvó szemekkel nézte; nem bízott másban, mint Lajos főherczegben, kiben tulajdon jellemének tükörképét ismerte fel, s ugyanazért végrendeletében is őt szemelte ki Ferdinand fiának kormányvezetőjéül.

Félszázadnál tovább tartott e culturelles elveknek uralma, mert Ferencz halála után is Lajos főherczeg fenntartotta kormányzatának traditióit, míg az elnyomás végre megszülte természetes következményeit, s az elfojtott eszmék 1848-ban váratlanul kitörtek s győzedelmeskedtek, s elnyomatásuk daczára is, újra, megtisztult alakban feléledtek s érvényre jutottak.

Ez azon időszak, melyben éltem s munkálkodtam, érintkezve a nemzet legjobbjával a tudomány, az irodalom, a

politika terén, magam is részt véve a mozgalmakban, melyek majd mind szemem előtt fejlődtek ki.

II.

Életem viszontagságos volt mind a hazában, mind külföldön, pedig oly időben s oly társadalmi viszonyok közt születtem s nőttem fel, melyek életemnek egyenleges lefolyását tették valószínűvé. A nagy háború be volt fejezve, a nemzetek kifáradva, Magyarország távol állott minden mozgalmtól, a politikai élet csaknem egészen elhalt, atyám pedig megyéjében az előkelő földbirtokosok közé tartozott, rendezett vagyoni viszonyok közt élt, melyek függetlenségemet biztosították, mint protestánsnak nem lehetett kilátásom magas kormányhivatalra, kisebbnek keresésére nem szorított a szükség. Minden előrelátás szerint tehát az „aurea mediocritas“ várt reám, gazdálkodva jószágomon mint több tekintetes vármegyék előkelő táblabírájára s a protestáns egyház egyik felügyelőjére. Ez volt atyámnak s környezetének nézete gyermekségem s első ifjúságom óta, s én úgy beleéltem magamat ezen eszmekörbe, hogy álmaim sem emelkedtek feljebb, s magam is csodálkoztam, midőn lassan-lassan belésodortattam az európai mozgalom áramlatába s összeköttetésbe jöttem nagy emberekkel s nagy eseményekkel.

1814-ben születtem, szeptember 17-dikén, Eperjesen Sárosvármegyében. Anyám restelte, hogy fiat szült nem leányt, mert második felesége volt atyámnak, kinek első házasságából élt még egy férfikort ért, művelt derék fia, László, s ennek várható örökségét születésem természetesen leszállította. Atyám Pulszky Károly egyébiránt mindjárt a mint másodszor megházasodott, kiadta fiának anyai öröksége fejében Lubóczot, a szedliczei részjószágot s két hegyaljai szőlőt, megtartván magának az eperjesi házat s gazdaságot, Szárazvölgyet s Miklósvágás felét, három szőlővel Mádon, s minden idejét gazdasága, és az eperjesi kerületi collegiumnak s az öt szabad királyi városok esperességének felügyelete közt osztotta meg. Egyike volt a legrendszerezesebb embereknek, kiket ismertem, órára kelt fel, kiment a majorba s mezőre, írta leveleit, ebédelt, olvasta újságát, ostáblázott vagy sakkozott, vacsorált s lefeküdt. Minden holnap kiment jószágára, mely csak két óra távolságra esett a városhoz, tavasz-

szal homlitáskor, elment a Hegyaljára, ősszel szüretre, vasárnapon soha el nem mulasztotta a templomot, a vármegyegyűlésen s a protestáns kerületi gyűlésen mindig jelen volt, kávéházba soha sem járt, kártyát nem játszott, látogatásokat nem tett, csak újévre ment el a kerületi tábla elnökéhez, gróf Szirmay Tamáshoz, a ki Eperjesen a legnagyobb úrnak tartatott, s az alispánhoz a vármegye házára; ellenben háza minden barátinak s az atyafiaknak nyitva állt, mert atyám takarékosága mellett is vendégeket szívesen látott, szerette ha meglátogatták, háromszor, négyszer esztendőben nagyobb ebédet adott, különben is ebédre vagy vacsorára marasztalta azokat, kik hozzá jöttek. Hétfőn és pénteken rendesen megtelt a nagy asztal az ebédlőben, egyik vagy másik ismerősünk bejött a heti vásárra s hozzánk szállt ebédre, Károly napján pedig rendesen nagy ünnep volt a háznál, az egész vármegye eljött boldog névnapot kívánni, s meghívatott estére bála, mely a vármegyében mindig a legfényesebbnek tartatott. A régi magyar szokás szerint rendesen egy-két atyafi nálunk lakott, hol fiatal ember, ki Eperjesen végezte iskoláit, hol kisasszony, kit szülei a farsangra hozzánk küldtek, mert azon időben az atyafias érzet még erősebben nyilatkozott, mint jelenleg s a vagyonosabb rokon természetes védnöke volt a szegényebbnek.

A Pulszkyak már egy század óta Eperjesen laktak, hol szakadatlanul a collegium s egyház felügyelőivé választattak, mint buzgó, áldozatkész lutheránusok. A családi hagyomány szerint, melyet egyébiránt semmi oklevél nem bizonyít, eredetileg wallonok voltak, de Poule néven, kik Alba herczeg üldözése elől Lengyelországba menekedtek, hol nevök Pulszkyra változott, de a jezsuiták növekedő befolyása s a dissidendek üldöztetése következtében, a kuruczvilág idejében Magyarországon telepedtek meg, bortermeléssel foglalkoztak s a porosz udvart látták el tokajival. Ősatyám Sámuel meg is hivatott egyszer Berlinbe I. Fridrik Vilmos által, oda is ment, miután a királytól saját kezeirása által biztosítást nyert, hogy fiát, Sámuel, kit magával akart vinni, mindamellett, hogy ez hat lábnál magasabb volt, nem tartja vissza, mert ismeretes,

hogy Fridrik Vilmos semmi erőszaktól nem tartózkodott, hogy gárdájába magas embereket sorozhasson be. Hogy azonban nagyatyám útlevelet kaphasson külföldre, személyesen Bécsbe kellett utaznia, hol csak azon feltétel alatt adták meg azt, ha becsületszavát adja, hogy a porosz királylyal a protestánsok állapotáról Magyarországon szólni nem fog. Később 1740-ben Mária Teréziától nemes levelet nyert Csalfalva adományozásával ex Nota Véér. Kisebbik fiát, Dánielt, nagyatyámat, Pozsonyba küldte, hogy iskoláit végezze, de ez e helyett ott megházasodott s fiatal feleséget, nem pedig iskola-bizonyítványt hozott haza. 1756-ban született atyám négy fítestvér közt a legidősebb és szüleinek kora halála után a család feje. Mind a három testvére katonának állt be, az egyik közülök, Ferdinand Dániel, altábornagysáig s a Terézia-kereszt következtében magyar bárósáig vitte. — Miksa alezredes volt, midőn Galicziába utazván ezredéhez, Eperjesen megbetegedett s meghalt. A francia háború csatáit szerencsésen küzdötte keresztül, de soha nagyobb veszélyben nem volt, mint midőn hadnagykorában Németalföldön a rémuralom alatt fogságba esett, mert minden valószínűség arra mutatott, hogy a köztársaságiak által agyon fog lövetni, minthogy a convent három biztosa a seregnél váratott. Szerencséjére Dumouriez a francia fővezér főhadiszállására vitetett s ott megemlékezett, hogy a tábornok 1772-ben Lengyelország első felosztásánál a telet a lengyel confoederatio szolgálatában Eperjesen töltötte nagyatyám házában. Írt tehát a vezérnek s kérte pártfogását, említve a régi idöket, melyekben sokszor vele mint gyermekkel játszott volt. Dumouriez tüstént szabad lábra helyezte, s intette, hogy rögtön keresse fel az osztrák sereget; s a mint a hadnagy a főhadiszállást elérte, hallotta mint újságot, hogy Dumouriez tábornok több társaival szintén oda érkezett, elhagyva hazáját és seregét, hogy a convent biztosait kikerülje. Miksa özvegyet hagyott hátra hat gyermekkel, kik közül atyám a legidősebbet, Károlyt, házához fogadta, s neveléséről gondoskodott, a legifjabbat Sándort, atyánkfia Újházy Sámuel vette magához. Az anyával maradt négy gyermek egy évvel később skarlátinába esett, s egy hét alatt mind meghalt. Szerencsétlen anyjok, egy szép német asszony, Eperjesen telepedett meg végképen, s negyven éven keresztül csaknem mindennapi vendége maradt házunknak.

Atyám első felesége Várady-Szakmáry Judit volt, ¹⁾ huszonöt évi boldog házasság után mellbajban halt meg, s atyám Fejérváry Apolloniát vette el, anyámat, Fejérváry Károlynak az ismeretes tudós gyűjtőnek árva leányát, Fejérváry Gábornak az archeolognak hugát. Atyám, kinek haja ekkor már hófehér volt, anyámat úgy szerette mint egy öreg úr fiatal szép nejét, s mindenben kedvére járt. Anyámnak alig voltak ugyan oly vágyai, melyeket könnyen nem lehetett volna kielégíteni, de mégis szerette volna látni Bécset, mi akkor rendkívül nagy útnak tartatott, miért is ezen kirándulás egy darabig elmaradt, de midőn Ferencz király első szerencsés francia hadjáratából visszaváratott, a bécsiek nagyszerűen készültek fogadására, s a hírlapok már előre is telve voltak a bevonulás pompájának magasztalásával, atyám befogatta fekete négy lovát, s anyámmal elment Lucsivnára sógorához, Szakmáryhoz, Liptó vármegyébe, ki hozzájuk csatlakozott, s a maga lovain Túrócznak, Trencsénnek Bécsbe vitte őket. Ez volt anyámnak első és sok ideig egyetlen utazása, melyről még sokszor szó volt házukban. Megnézték tehát Bécsnek nevezetességeit, a vidéket, s a bevonulást. A nép enthusiasmusá reájok is elragadt, látták s megvívatozták Ferenczet, s minthogy én kevés hónappal visszatértük után születtem, midőn a bécsi út csudái még el nem halványodtak emlékezetükben, Ferencz király tiszteletére Ferencznek kereszteltettem. Volt nekem még egy néném is, Apollonia, három évvel idősebb nálam, kihez első gyermekségemtől fogva mindig szenvedélyesen ragaszkodtam.

Gyermekéveimről természetesen alig maradt homályos emlékezetem. Később beszélték el nekem, hogy mint kis gyerek nagyanyámnál Komlós-Keresztesen a magyar pesztonkával a kertben játszva, mely egy hegy oldalára dőlt, a rögtön keletkezett fergeteg elől egy terebélyes fa alá menekedtünk s abba beleütt a mennykő a nélkül, hogy megsérültem volna. Arra már emlékezem, hogy később is sokáig a hegyoldalt

¹⁾ Bátyja, Szakmáry Donát, veje volt a világhírű gróf Benyovszky Móricznak, ki a lengyel háborúban az oroszok által elfogatott, Kamcsatkába hurczoltatott, ott összeesküdt társaival a fővárost elfoglalta, hajóra ült s Franciaországba jött, később Madagaskar alkirálya lett, s végre ott elesett. Gróf Gvadányi magyarul. Kotzebue németül hirdették tetteit, melyeket ő francziául írt meg.

mindig kikerültem, midőn a nyarat Keresztesen töltöttem, a nélkül, hogy borzadásomnak okát tudtam volna.

Házunknál Eperjesen kizárólag németül beszéltek, szüretkor Mádon gyakorta magyarul, mert itt sok volt az alföldi ismerős és vendég; a tót nyelvet aljasnak tartotta atyám, mely csak parasztok és szolgák szájába való, ugyanazért nem akarta, hogy azt alaposan megtanúljam, de magyar pesztontkát tartottak mellettem, ez volt a szokás a felföldön. Nagyanym ellenben nem tudott németül, a társalgási nyelv nála magyar volt, ritkán tót. Sáros-vármegye, melynek egész alsó része a XVII. század végéig még magyar volt, — a dülők nevei három járásban még most is magyarok, — időmben már egészen el volt tótosodva, de a tapolyi járás nemessége, nagyobb része protestánsok, a Fejérváriak, Bánók, Körtvélyesyek, Dessewffyek, Kükemezeiek, Bothok stb. családi körben fentartották a magyar szót. Az eperjesi társaságban a német nyelv dívott, mely a műveltség jelének tartatott, különösen a nőknél, mert a leánynevelő intézetek mind németek voltak. Hires volt e tekintetben Eperjesen a Szenovicsé, a protestáns leánytanáré, kinek intézetébe alföldi kálvinista kisasszonyok is küldettek. Ide járt néném is, s vele kivételesen én, mielőtt hét éves koromban az elemi iskolát látogattam.

A nyarat nénémmel együtt rendesen nagyanyámnál töltöttük Komlós-Keresztesen, hol az élet egyszerűbben és csendesebben folyt le mint szülőimnél a városban. A ház a kert és udvar közt, lejtős talajra építve, kicsiny volt; konyha, kamra s eselédszoba a pitvar egyik oldalán, a másikon három nagyobb szoba, az ebédlő, hol Tercsa néni, anyám nővére az egyik ablakba helyezte varró-asztalát, melynél varrt, olvasott vagy velünk s a papnéval, egy művelt asszonynyal, beszélgetett, ki sokszor is fel jött a kastélyba, mert minden földesúr háza így címeztetett, a másik ablakban a szobaleány varrt. Egy kisebb szögletszoba nyílt az ebédlőből, hol nagyanyám kerevete, ágya s íróasztala állt s honnét mind az istállóra, mind a pajtára láthatott. A harmadik nagyobb szoba a kertre nyílt, ez kitűnőbb vendégek számára volt berendezve, különben a vendég egy melléképületben helyeztetett el az udvaron. Ott laktam én is nyáron a nevelőmmel. Tercsa néni szerette elbeszélni a

család régi emlékeit: a Fejérváryak azon időtől fogva, mióta Komlós-Keresztes felét első Ferdinánd adományozásából bírák, 257 évig soha sem osztakoztak, s mindig együtt éltek s gazdálkodtak a várszerű kastélyban, hol Fejérváry Józsefné (a mostani honvédelmi államtitkár, báró Fejérváry Géza nagyanyja) lakik. Csak midőn nagyatyám szomszédja leányát, Semsey Polyxénát, nagyanyámat vette el, végre megosztottak s ő építtette a házat, melyben laktunk. Még érdekesebb volt a nagyanyám családi története. Az öreg Semsey összehívta egyszer három fiát, elmondta nekik, hogy vendégszerető élete tönkretette, adott mindegyiknek új ruhát, ruhaneműt és harmincz márjást és szélnek eresztette őket, gondoskodjanak magokról, ő azt nem teheti ezentúl, mert zálogba adta komlós-keresztesi jószágát rokonának, Dessewffy ezredesnek, a pénzből kifizette adósságát s csak annyi maradt, hogy megélhessen. A legidősebb fiu a svéd királynét kereste föl, szolgálatába állt s udvaránál maradt egész életében, a legkisebbik, ösatyám, Pozsonyba ment iskolát végezni, Prileszky alispánnál nevelőnek állt be, később titkárnak, végre megkérte ura leányát Katalint. Prileszky szerette ugyan Semsey Miklóst, végre birtoktalan embernek nem akarta oda adni leányát, de mégis megígérte neki Kata kezét, ha sikerülne ősi birtokát visszaváltani, pedig ez alig volt eszközölhető, mert a harminczkét év fele sem járt még le. Ösapám mégis felutazott Keresztesre Dessewffy ezredeshez s említette neki, hogy ezer aranyon csakugyan olcsón jutott a szép birtokhoz. Az ezredes meg is szánta szegény rokonát, jókedvében is volt, s szóval, sőt írásban is megígérte, hogy, ha egy év lefolyta alatt kifizeti a zálogpénzt, visszabocsátja a jószágöt. Erre Prileszky oda adta leányát Semseynek s vele az ezer aranyat, az új házaspár elment Keresztesre, hol Dessewffy őket igen szívesen fogadta, de nagyon megijedett, midőn ebéd után az ifju asszony felnyitotta az uti táskát s az ezer aranyt az asztalra olvasta. Az öreg úr azonban meg is állta szavát, másnap átadta a jószágot s visszament ősi lakába, Margonyába.

III.

1821-ben egy őszi estén egy úr sietett be atyámhoz, halk hangon egy pár szót szólt, mire ez szokása ellen, mert estve soha sem járt ki, kalapját fogta s elment. Anyám minket gye-

rekeket a szomszéd házba vitt Alemanékhoz, kiknek gyermekeivel sokszor játszottunk, s itt egész estve zajosan mulattunk, sőt csodálkozásunkra ott is háltunk s csak más nap délre mentünk haza. Atyámon, anyámon nem látszott semmi változás, a házrend nem volt semmiképen megzavarva, pedig a hír, mely őket tegnap meglepte, az volt, hogy Laczi bátyám a temetőben agyonlőtte magát. Atyámat kétszeresen megszorította ezen gyászeset, mert az öngyilkosság mélyen sértette vallásos érzetét, később is csak legritkább esetben említé fia vesztét. Bátyám halála az akkori csendes időkben általános feltűnést okozott, mert szép, komoly férfi volt, hatalmas vadász, merész lovas, jó gazda, de társaságba nem járt; csak egy barátja volt, unokahugának férje: Ujházy László. Gróf Dessewffy József, ki családunkkal barátságban élt, classikus deák elegiát írt bátyám halálára, melynek utolsó két verspárját atyám fia emlékére vésette. Bárá Zedlitz Keresztély németre lefordította a költeményt s munkáiban kiadta, s így közkézre került.

Tizenhat éves voltam midőn házunkban tulajdon szobát választottam magamnak; nem tudtam, hogy ugyanaz, mely egykor bátyámé volt. Ott találtam egy angol íróasztalt, melyet mindjárt magam számára berendeztem, s a mint a fiókokat ki-kihuzogattam, észrevettem, hogy itt több rejtett fióknak is helye van. Egész hétig bibelődtem a titokkal, míg végre sikerült a fiókokat kinyitni; telve voltak levelekkel Laczihoz, belőlök tanultam meg életét s lelki állapotát. Látszott, hogy méla véralkatú volt; bevégezvén iskoláit Eperjesen, belézszerelt egy szép leányba, ki körülbelül egykorú volt vele, ez nem tetszett atyámnak, s azért elküldte utazni Német- s Angolországba s két évig a güttingai egyetemen marasztalta. Anyja halálára jött vissza, atyám nem ellenezte többé házasságát, de Laczi mindig késett, s midőn végre megkérte a leányt, az megírta neki, hogy már másnak jegyese. Elkeseredve került régi ismerőseit, kiknek művelődési foka úgy sem felelt meg az övének, a megyei társaság nem elégítette ki, közélet nem létezett, mely tevékenységét igénybe vehette volna, nem talált semmit a magyar felföldi életben, mi fellengő eszméinek megfelelt, s midőn végre még azt is kellett látnia, hogy az, kit oly soká változatlanul szeretett, nem él boldog házasságban, életuntan véget vetett oly létnek, mely célját vesztette s terhével elnyomta.

Kevéssel ezen gyászos eset után egy német tanár vetődött Eperjesre, az öreg Lange; hetven esztendő körül járt, de testi és lelki tehetségeinek teljes birtokában volt. Azt rebesgették róla, hogy az 1819-diki német mozgalmakban compromittálta volna magát s a mainzi központi vizsgáló-bizottság elöl álnév alatt Magyarországon keresett menhelyet. Gróf La Mottékhoz jutott legegélybb Feledre Gömör-vármegyében, de felvilágosodott protestáns nézeteinél fogva nem volt maradása a bigott katolikus házban. Eperjesre jött tehát s leczkékét adott tudományokból s nyelvekből, mert mint jóra való német gymnasiális tanár mindenhez értett. Nénémnek is adott mindennap egy órát épen délelőtt s aztán nálunk ebédelt. Én pedig soha sem mulasztottam volna el ezen leczkét, kivéven hétfőn s kedden, midőn a számtan s a német nyelvtan volt napirenden, de különösen szerettem pénteken a régi világnak, később az újkornak történelmét. — Nevelésem egyébiránt szigorú volt, nem épen Rousseau *Emiljének* theoriái szerint. Hatkor költöztek fel, reggeliztem s tanultam leczkémét, nyolcztól tízig iskolába jártam, tizenegyig tartott a priváta, tizenkettőig hallgattam Lange szép előadásait, ebéd után tanultam a leczkét, négyig ismét iskolában voltam, ötig nevelőmmel készültem a jövő nap feladataira, hat után kísértáltunk, de pontban nyolczkor múlhatatlanul otthon kellett lennem a vacsoránál, mert atyám megkívánta a pontosságot s gyermekeinek jelenlétét olyannyira, hogy sokkal később is, midőn már felnőttem, sőt megyei hivatalban voltam, soha el nem mulasztottam a vacsorát atyámmal; még ha társaságban voltam is, nyolczkor hazajöttem, de kilenczkor, midőn atyám lefeküdt, ismét visszamentem társaimhoz. Csak a szerda, szombat és vasárnap délután maradt játszó időnek; a majálisnak pedig már egy hónappal előre örültem. A mint ezt atyám egyszer észrevette, nevelési terve szerint azt találta, hogy korán kell hozzá szoknom, miszerint abban, mit különösen óhajtunk, igen sokszor csalódunk, s kijelentette, hogy, bár előmenetelemmel minden tekintetben meg van elégedve, nem engedheti, hogy a majálisra kimenjek, mert nagyon is vágyódom utána. Szót sem szoltam, nem is sírtam előtte, de egy egész hétig mindennap egy órával korábban keltem fel, leültem a lépcsőre s egy óra hosszat sírtam; azután végeztem dolgaimat, mint máskor, s másnap ismét sírtam egy óra hosszat. A majális előtti délutá-

non azonban anyám befogatott, s barátommal Alemann Felix-szel (ki jelenleg nyugalmazott tábornok), kiküldött Lubóczra, hol sétáltunk az erdőben, fogdostunk lepkéket, laptázní tanítottuk a parasztyerekeket, ettünk, ittunk, s oly jól mulattunk, mintha csak a majálison lettünk volna.

Iskolában mindig a legelső voltam. Schmeör Jonathan, jelenleg a XVI szepesi városok alispánja, szigorúan vigyázott, hogy soha semmi feladatomat el ne mulasztssam, Albini tanárom különösen szeretett s magánjegyzékében, melyben tanítványainak neveit bevezette, s később feljegyezte mi lett belőlök, azt írta nevemhez: kedves dolog oly tanítványnyal bajlódni, ki oly könnyen fog fel mindent s oly jól fizet. — Minden tanárain közül az öreg Lange volt előttem a legkedvesebb; örömmel hallgattam, ha Schiller költeményeit nénémnek felolvasta s commentálta, a görög s római történelem előadásánál csüggettem szavain, ugyanazért nagyon fájlaltam, midőn négy év elmúltával Kassára költözött, hol mások közt gróf Dessewffy Aurél tanult tőle angolúl.

Ez időben kezdtem olvasni a hírlapokat, azaz az *Ausburgi Allgemeine Zeitung*-ot, mert belföldi lapoknak nem volt szabad a monarchiáról egyebet írni, holmi kisebb helybeli hírek kivételével, mint a mi a bécsi hivatalos lapban s az *Oesterreichischer Beobachter*-ben jelent meg; a külföldiek közül csak az *Allgemeine*-nak engedtetett meg posta útján a terjesztés, mi neki egyedáruságot szerzett, melyet Cotta az által vásárolt meg, hogy az osztrák monarchiáról minél kevesebbet közlött, s azt is csak azon tudósítások nyomán, melyeket officiosus körből nyert.

Ellenben a külföld ezen lapban jól volt képviselve, iránya szabadelvű maradt, az angol parlament s a francia kamrák vitái hű kivonatban jelentek meg benne s a spanyol s olasz mozgalmakról általa lettünk értesítve, szintűgy a görög felkelésről. Engemet ez érdekelt leginkább, mert Langétől tanultam szeretni Miltiadest, Themistoklest és Epaminondast s hittem, hogy a mostani görögök azoknak linealis utódai; s ezért feszült figyelemmel olvastam a görög tudósításokat, ezeket kerestem fel mindig s midőn a gyász hír érkezett Missolongi bevételéről s e várórség hős haláláról, ugy le voltam sujtva, mintha nagy szerencsétlenség ért volna engemet. Atyámat s asztali vendégeit jobban sértette, hogy Ypsilanti herczeg,

midőn az oláh felkelés elnyomtatása után sebesülve Magyarországra menekedett, a határőrvidéken elfogatott s a munkácsi várba internáltatott. Az olasz mozgalom nem talált nagy rokonszenvre, mert ennél hiányzott minden hősiesség; az olaszok megadták magokat az első támadásra, de a milánói gróf Gonfalonieri, Marchese Pallavicini és társaik elfogatása és a Spielbergbe vitele általános szánakozást gerjesztett, mert a kilenczvenes tragédiára emlékeztetett. Mondatott ugyan, hogy Bubna altábornagy igen kiméletesen járt el ez alkalommal, hogy Gonfalonierit egy nappal elfogatása előtt megkérdezte, miért nincs-ő Svajczban, úgy tudja, hogy ott kellene lennie, de a gróf nem értette az intést s most azért rettenetesen lakol. A spanyol forradalom mindenkit érdekelt, dicsérték a szabad-elvű cortes-alkotmányt, mely mintaszerűnek tartatott az egész latin világban s Piemontban s Nápolyban el is fogadtatott. Sokszor volt ezekről szó ebéd alatt, különösen ha gróf Dessewffy József látogatást tett, mert szeretett politizálni, de mindig csak külföldi viszonyokról, magasabb belpolitika csak a legbelsőbb körökben jött szóba. Ugyanazon időben pedig, midőn mindenki a spanyol cortes-alkotmányról beszélt s Riego, Quiroga, Mina neve népszerűvé lett, Magyarország is felkorbácsoltatott álmából; a badeni resolútiók, melyek a nemtelenek által papiros-pénzben fizetett hadi adót ezüstre emelték s ujonczozást rendeltek a nélkül, hogy az országgyűlés összehívatott volna, felfingerelték a kedélyeket, izgalom jelentkezett a vármegyegyűléseken, s mintha levették volna a lakatot mindenki szájáról, egyszerre minden ember politizált, az alkotmányra hivatkozott, szidta a németet s az alkanczellárt gróf Almássyt, említette a nemzet hűségét a francia betörés alkalmával s mind ennek mostani jutalmát. A vármegyék rendre repraesentáltak, Sáros is oly erősen nyilatkozott, hogy királyi biztost küldtek reá, mire a vármegye óvástétel mellett megadta magát. Más vármegyékben azonban tartósabb volt az ellentállás; atyám gyönyörködött különösen a barsi felírásban; gróf Dessewffy József elbeszélte nekünk, miként sereglett össze Ujhelyben még a kis nemesség is a vármegye-házánál s miként rántotta ki Lónyay László az elnöki széket unokabátyja, Lónyay Gábor, a királyi kommissarius alól, kit a szégyen, dőlőfős lévén, inlázba ejtett s megölt, épen midőn Bécsben a grófi czímmel készültek megvigasztalni. Unokabátyám Pulszky Károly is megjött

Eperjesre, Gyürky Pál nógrádi alispán fiskalisa volt akkor Terenyén s nem tudta elégségesen ismételni váltakozó vendégeinknek a nógrádi eseményeket; miként záratta el báró Wenckheim, a királyi kommissarius, a vármegyeház termét, hogy tartották a gyűlést szabad ég alatt, mily lelkesen szólt Prónay János, hogy parancsoltatott le a katonaság, miként tétetett őrizet alá Gyüresányi, a másodalispán, s mint protestált Gyürky az első alispán az ellen, hogy őt szabad lábon hagyták, holott ő nem kevésbbé hazafi mint tisztvársa, mire ő is elfogott. Itt is összesereglett a kis-nemesség s az aulikusok ezeket mindenütt corteseknek csufolták, mi azon időben annyit jelentett mint forradalmárok. Bátyám más dolgokról is beszélt, különösen a magyar szellem felébredéséről, mely egyébiránt Hevesben s Nógrádban inkább nyers tréfákban, éjjeli körmenetekben cigányzenével, és szilaj magaviseletben jelentkezett. Gróf Keglevics Miklós állt e mozgalom élén Hevesben és Szabolcsban, mint „főkolompos“, azonban Nógrádban is alakult „Kolomperia“, mely Sárosban német alakot öltött s a *Lasterorden* cím alatt szerencsejátékban, s nőcsábításban kereste dicsőségét. Mind ezen társaságok keletkezése Bécsben nagy zajt ütött, a carbonarik fiókjait vélték bennük felismerni s azért vizsgálatot is rendeltek el ellenük, melyekből azonban csakhamar meggyőződtek, hogy e betvárság alatt nem rejtett semmi politikai cél.

Ez időben azt beszéltek nálunk, hogy maga Metternich tanácsolta volna a kiméletesebb eljárást, miután Németh, a *causarum regalum* magister, az ellenzék perbe fogatását ellenezte. A herczeg nem tartotta célszerűnek, hogy a világ lássa, miként nemcsak Olaszországban, hanem Magyarországon is gyűlöletes, s hogy itt is kitörés félhető, ennek folytán hűtlenségi perek helyett atyai intések vétettek foganatba Ferencz által. A bátor megyei szónokok, a renitens vármegyék alispánjai, a merész feliratok szerkesztői idéztettek a felség elébe, ad audiendum verbum regium. Számtalan adomát hallottam ekkor azokról, kik dorgálásra felhivattak. A zempléni Szemere elment Budára, Visegrádra, Székes-Fejérvárra, mindenütt adatott magának hatósági bizonyítványt, hogy csakugyan ott volt, s ezeket felküldte a kanczellárnak azon megjegyzéssel, hogy engedelmeskedve a fejedelmi parancsnak, kereste a magyar királyt mindenütt, hol neki élve vagy halva

lennie kellene, de nem találta sehol. Az abauji Vitéz pedig kihallgatta a király hosszadalmas német dorgálását és atyai intését, s midőn végre megkérdeztetett, átlátja-e a hibáját s ígér-e loyálisabb magaviseletet, azt felelte: „Majestät, nix dajcs“, mire Ferencz azt mondta: „Das hätten's mir früher a sagen können“. Legtöbbet emlegették Ferencz egyik ily beszédét valamely alföldi alispánhoz, ki látszólag meg volt hatva a királyi szavak által, mire a fejedelem így végezte: „Tudok büntetni, tudok jutalmazni, remélem tehát, hogy ezentúl úgy fogja magát viselni, mint az az alispán, ki éppen most volt audientián; ez derék egy ember, nem emlékszem ugyan nevére, az sem jut eszembe melyik a vármegyéje, de én róla soha sem felejtkezem meg“. — Mindezen epizódok után fölélesztetett az alkotmányos élet, megengedték, hogy a vármegyékben tisztválasztások tartassanak, melyek legtöbb helyütt már sok év óta elmaradtak, sok megyében új főispánok vagy administratorok neveztettek. Sárosban 1824-ben Péchy János lett a főispáni helytartó s a rendek nagyban készültek fogadására, banderiummal, küldöttségekkel s nagy beszédekkel, mert némileg félték tőle. Ő több évvel előbb alispán volt a megyében, s a nélkül, hogy sejdítette volna az ellene készülő vihart, a tisztválasztásnál közfelkiáltással Dessewffy választatott meg, Péchy megbukott, — ijedtében még kalpagját is ott felejtette a zöld asztalon s hajadon fővel szaladt ki kellemesi jóságára, mely a város határát éri. El is hagyta a megyét s csak mint administrator jött ismét vissza régi ellenei közé. Egyik atyafia, a sóvári esperes, ismeretes volt elmésségéről, ő bizatott tehát meg, hogy a megyei rendek nevében fogadja a főispáni helytartót szónoklatával. Beszéde jellemzi a felföldnek patriarchalis szellemét. „Köztudomásra van“, így szólt a pap, „hogy Józsefet testvérei eladták az izmaelitáknak, de szerencse követte lépteit, Egyiptomban nagy úrrá lett, s midőn testvérei később hozzá jöttek, megfélejtkezett bűneikről s ajándékokkal halmozta el őket. Mi is eladtuk méltóságodat annak idejében, most pedig oly nagy úrrá lett, mint maga József; reméljük tehát, követni fogja példáját s halátlanságunkat jótéteményekkel fogja visszazonozni.“

Tavaszzal szerettem laptázni Alemanékkal; egyszer erősebben dobtuk a laptát a falhoz, a vakolat lepattant s alatta

betűket láttam. Létrát hozattam, s nem volt nyugtom, míg a mézsréteget le nem kapartam s a felírást el nem olvastam. A következő szavak voltak a lépcsőajtó felett bevésve:

M ZIMMERMAN MARIA
MAGDALENA ZIMMERMANN
IN DEN 20 MARZI 1638
AHTE GOT ERE DEN KENIG.

Atyám ekkor elbeszélte, hogy házunk a XVII-dik században a Czimmermannéké volt, hogy ugyanazon ebédlőben, melyben mi asztalnál ülünk, fogatta el Caraffa Czimmermannt és Keczeit a mint éppen vacsoránál ültek, hogy a vérbíróság ott székel, hol most nagynéném az alezredesné lakik s hogy a szomszédház ablakából nézte Caraffa a vértanúk kivégeztetését, mert a verpad ott emelkedett, hol most a protestans collegium előtt az izléstelen szentháromság-oszlop áll, melyet kevéssel azután állítottak fel annak mintájára, melyet I. Leopold Bécsben, a Grabenen, a pestis megszüntének emlékéül emeltetett. Mindezeknek említése felhevíté képzelődésemet, s ime ugyanekkor vette ki nevelőm a collegium könyvtárából Rezik *Laniena Eperjesiensis* című munkáját, atyám pedig Bahil eperjesi lutheranus pap szintén tiltott önéletrajzát adta kezembe, hogy tanuljam meg, miként bántak itt a protestánsokkal. Kegyelettel említé ilyenkor József császárt, ki a vallásszabadságot elvben kimondta s igyekezett azt érvényesíteni. Neki köszönhatték az eperjesi lutheránusok, hogy az általok épített templomot és collegiumot, melyek a kuruczvilág után a jezsuiták által elfoglaltattak s a rend eltörlésével kormányraktáraknak használtattak, ismét visszanyerték, még pedig olcsó vétel útján, mert József, nagyatyámnak, Fejérváry Károlynak és Pulszky Sámuelnek, kik mint a protestánsok küldöttjei ezen épületek visszaadását sürgették, azt felelte, hogy ha ő visszaadja, utódja ismét elveheti, vegyék meg s erősebb lesz birtokcímök. A császár el is rendelte az árverést, melynél a lutheránusok ötezer forinton vették meg régi birtokukat; megvehették volna potom áron a mostani katolikus iskolaépületet is, de ők nem vágytak többre, mint a mi eredetileg tulajdonuk volt.

József uralkodásának első éveiben atyám is megyei hivatalt vállalt hittársai érdekében. Szent-Iványi főispán t. i.,

kit személyesen ismert, kinevezte tiszteletbeli esküdtnek s dispenzáta a katolikus eskü letételétől a szűz Máriára s isten minden szenteire, mi azóta precedensül szolgált Sáros vármegyében, hol a szathmári békeség után 1782-ig protestáns ember az articuláris eskü miatt nem vállalhatott megyei hivatalt.

IV.

A társalgás házunkban német volt, a tannyelv az iskolában latin és német, Lange órái németek, a hírlap s könyvek melyeket olvastam, szintén németek, magyarul csak Keresztesen beszéltem nagyanyámmal, kinél meg volt ugyan Dugonics *Etelkája*, Gvadányi *Rontó Pálja*, s Kazinczy fordításai, de én ezeket csak ritkán lapozgattam, mert a szünidő alatt inkább a mezőn és erdőben kóboroltam, lepkéket fogdostam, hernyókat gyűjtöttem s neveltem; a magyar szót felejtteni kezdtem. Szülőim azt találták, hogy megjött az idő, midőn az atyai háztól is megválhatom egy időre, s Miskolczra küldtek iskolába a syntaxisba, Tomka Mihály táblabíróhoz, ki fiát cserében német nyelvre Eperjesre küldte. Anyám ajánlólevelet adott Vay Abrisékhöz, mert Vaynének ifjúkori barátnéja volt, nevelőül pedig Gartemann János jött velem, ki később Eperjesen, mint orvos halt meg. A rendetlenül épült magyar város, rozszul kövezett utcáival, s többnyire alacsony nádfedelű házaival rozsbenyomást tett reám, szobám is sokkal szűkebb volt, mint otthon. Tanárom Psenyitzki Nagy, később tályvai lelkész, igen szívesen fogadott, házához hitt s csakhamar észrevette, hogy a magyar irodalomról igen kicsinylő a véleményem, hogy Schiller, Kotzebue és a német tudomány mellett rajongok. Ő tehát Kisfaludy Sándor regéivel ismertetett meg, Tomkáéknál pedig *Bánkát* találtam Katonától, ezek voltak az első magyar könyvek, melyeket élvezettel olvastam.

Az iskola, melybe jártam, négy osztályú latin iskola volt, de ebben összesen csak két tanár működött; igaz, hogy mind a kettő igen értelmes és szorgalmas, de mégis csak kettő, százhusz 8—16 éves tanítványra. Ehhez járult még, hogy a deák Grammatika Rhenin kívül nem volt egyéb nyomtatott kézi könyvünk, a tanár tollba mondatolta a leczkéket napról-napra, pedig a miskolczyi iskola nem tartatott rozsnak, s a lutheránus nevelés általában jobbnak a katolikusnál.

Miskolczon láttam az első magyar színész társaságot; Czelesztinét, kinél Dérýné volt a kedvelt primadonna. Nagybárá németből fordított darabokat adtak, de az opera vagyis inkább daljáték, eredetinek mondatott, *Béla futása*, csakhogy ebben is reáismertem Kotzebue hasonnevű drámájának átdolgozott szövegére, de azért csak oly lelkesedve énekeltem én is a dalt:

Hunnia nyög letiporva,
Sírnak a bús magyarok,

mely akkortájtban nagyon népszerű volt.

Egy év hamar eltelt Miskolczon, Gartemann Bécsbe ment az egyetemre, én vissza Eperjesre. Nevelőül Nemesányi jött mellém, magyar érzelmű tanárjelölt, ki az iskolakonvent felszólítására az eperjesi kollegiumnál a magyar nyelvet s irodalmat adta elő, természetesen nem mint köteles tantárgyat. Buzgalommal állította össze a magyar társaságot — volt német is — olyformát, melyet most önképzőnek szoktak nevezni, s összekoldult egypár száz forintot egy magyar könyvtár megszerzésére. A megrendelés megtörtént ugyan már ősszel, de a könyvek csak késő tavasszal érkeztek meg, mert Eperjesen nem létezett még könyvkereskedés, a kassai Wigandnál pedig, kinek terjedelmes üzlete egész felső Magyarországot látta el könyvekkel, alig volt kapható magyar könyv. Végre megjöttek az *Aurórák*, Berzsenyi, Vörösmarty *Zalán futása*, Kisfaludy Károly néhány szindarabja, Sándornak több munkái, de épen a *Himfy* maradt el, a kiadás elfogyott volt, s megjött Toldy kézikönyve. A könyvek kézzől-kézre jártak, sokan közülünk csak akkor győződtek meg, hogy a magyarnak is van irodalma s hogy létezik oly magyar könyv is, melyet olvasni érdemes. Tanáraink ezt alig tudták, legalább felolvasásaikban nem említették soha, ámbár tanították a magyar nyelvet s fordítottak velünk hol németből, hol latinból.

Az öreg Keresztesy volt a Syntaxis tanára, a fiúkat felosztotta rómaiakra és teutonokra, minden padnak volt két tribunusa, ezek felett két consul egy censor, a jegyek mennyisége szerint, melyeket mindenki szorgalmáért s magaviseletéért mindennap nyert vagy veszített. Minden tribunus kihallgatta legénysége leczkéit s átvizsgálta gyakorlataikat, a

consulok a tribunusokét, s bejelentették a hibákat. Ezenkívül minden tanulónak neveztetett ki versenytársa, s ezek kölcsönösen egymásra vigyáztak fel; ha csín történt, nemcsak a vétke, de versenytársa és felettvalója is bűnhődött, ha a csínt fel nem adta. Az egész rendszer igen alkalmas volt, hogy a vizsgáknál fényes eredményt állítson elő, de a jellemre károsan hatott, mert hiúságra s önzésre volt alapítva, a feladást kötelességgé tette, a kölcsönös bizodalmat elfojtotta s a memorizálásra fektette a fösúlyt. Negyvenöt évvel később volt alkalmam egy jezsuita-gymnáziumot vizsgálni, s íme nagy meglepésemre ott láttam, hogy a rendszer, melyet Keresztesy osztályából ismertem, semmi egyéb, mint a jezsuiták régi híres nevelési rendszere.

Ez évre esik még báró Eötvös Ignác főispáni beiktatása, melyre fia, József is feljött Eperjesre. Ekkor találkoztunk először, de csak futólagosan, a nélkül, hogy megbarátkoztunk volna. A főispán fia folytonosan ebédekre, mulatságokba, bálokra volt hivatalos, hova én, mint iskolás gyerek, nem jutottam. A beiktatás ünnepére műkedvelők Kisfaludy Károly *Csalódásait* adták s hogy Eötvös Pepi kitüntethesse magát, a nyitányba beleszóttak egy flótásólót, melyet ő közbámulásra virtuózitással elfűjt, s nagy tapsot aratott, mi bennem némi irigységet gerjesztett, mert Gartemann, mint jó zenész, üres óráiban engem is zenére akart oktatni, de ehhez hibázott bennem a zenészeti érzék, s bármennyire iparkodtam és gyakoroltam magamat a fuvolán, mégis szerencsétlen flótás maradtam. Maga a főispán is szeretett a csákányon tilinkózni, s roppant munkaerővel bírván, jó szántából, (ex nobili officio,) a mint maga mondta, több ügyet végzett el bizottságilag, melyre nézve a megye a helytartótanáccsal viszátkodásban volt, például az elköltött insurrectionális pénztár ügyét, s minthogy a jegyzőnek szorgalmában s ügyességében nem bízott, stante sessione maga dictálta a protocollumot, fel s alá járva a gyűlésteremben, s időközbe csákányán tilinkózva.

A következő évben (1828) roppant sokat olvastam németül. Nagybátyám, Fejérváry Gábor, küldött egy kis könyvtárt számomra, Schlegel Ágost felolvasásait, Tasso *Gierusalemme liberátóját* Streckfuss fordításában, Calderon tragédiáit, több

útazási s történelmi munkát. Meissner most elfelejtett vázlatait, Kotzebue és Lessing összes munkáit atyám könyvei közt találtam, nagynéném révén kaptam Walter Scott regényeit, Alemanéktól vettem kölesön atyjok könyvei közül Wieland összes munkáit, b. Holbach *Système de la nature*ját is, természetesen német fordításban. Másfelől is sok könyv jutott kezembe Voltaire és Rousseau, a német Lafontaine, Clauren, Hauf regényei, melyek mind rendkívül érdekelték, még Klopstock Messiasa sem ijesztett el. Barátim, mióta Alemann Felix katonai intézetbe ment, Kramárcsik és Henszlmann voltak, görögül is együtt tanultunk, hozzánk csatlakozott e tárgyban Hodzsa is, a későbben hírhedett panszláv izgató, de minden szorgalmunk mellett sem vittük sokra, mert tanáraink sem tudtak sokkal többet mint mi.

Házunknál az időben sokat beszéltek politikáról, még pedig elméletileg is, mert minden megyében forgatták az országos munkálatokat (Operata Regnicolaria), vagyis a terveket az országos reformokra nézve. Bizottságok jártak el megbírálásukban, s vadnál vadabb nézetek nyilvánultak a táblabírák közt. Egészen véve az 1832¹/₆-ik országgyűlésből kirendelt bizottságok munkálata kevésbbé szabadelvű volt, mint az 1791-diki, csak gróf Dessewffy József szép különvéleménye a sajtószabadságról tünt ki az irományok halmazából s általános figyelmet gerjesztett, mert alakjára nézve is eltért a többiek lapos közepszerűségétől. Ezen operatumok nyilvános megbeszélésénél sok új eszme hozatott forgalomba, melyet most gróf Széchenyi Istvánnak szokás tulajdonítani, igaz, hogy a nemesek megadóztatását senki sem hozta fel azon időben, még csak azt sem, hogy a kiváltságos osztály a megyék házi pénztárához járuljon hozzá, szóval a politikai kérdéseket megvitatták, a közgazdaságiakat elhanyagolták, s a sérelmekre fektették a fősúlyt, melyeknek nagy része elegendően volt ugyan indokolva, de bennök keresni a nemzet elmaradásának okait, badarság volt. Leggyakrabban hallottam a panaszt, hogy az országban annyi arany s ezüst termeltetik évenként, s még sem látunk arany s ezüst pénzt, mintha bizony az aranybányák volnának az ország kincsei, nem pedig a munka, s mintha a munkabér és egyéb költség, melylyel az arany s

ezüst bányák műveltetnek, nem emésztene fel a lelet egész értékét. Azon időben azonban nem ismertük még Smith Ádám munkáit, mindnyájan a mercantil rendszer tévedéseiben úsztunk.

V.

Új eszmekör nyílt meg előttem, midőn 1829-ben Fejérváry Gábor nagybátyám azon szándékkal jött Eperjesre, hogy itt állandóan megtelepedjék. Évek óta távol élt a családtól, alig ismertem, mert ritkán jött a földre. Midőn atyja Fejérváry Károly épen a Martinovics tragédia kezdetén meghalt, még iskolába járt; a mint a jogot elvégezte s ügyvédnek felkészült, megbarátkozott Báró Brudern Józseffel, ki őt nem sokára teljhatalmu megbízottjának nevezte ki. Brudern egyike a legszebb férfiaknak az országban, sokat utazott volt külföldön, most Gyöngyösön s Pesten élt mint nevezetes tényező a fővárosi társaságban. Nyílt házat tartott Pesten, mindennap nyolcz tíz egyén ebédelte nála, körében szabadabb volt a szó, fésztelen a társalgás, válogatott a társaság; sok magas katonatiszt fordult meg nála Gyöngyösön, Pesten inkább az arisztocratia, valódi frondeurök, kik maguk közt élesen bírálgatták a kormány eljárását s a táblabírák szűk látkörét, de a közéletben a megyékben s később az országgyűlésen nem vettek részt. Szívökben mind napoleonisták, mindig jósolgatták az osztrák monarchia bukását, miért is a bécsi kormány szemmel tartotta őket, habár cosmopolita nézeteiknél fogva alig tartotta veszedelmeseknek. Brudern 1817-ben építette pesti házat s abban az ismert párisi utcát, itt a felső terem tíz éven át Pest legszellemdúsabb férfitársaságának gyűlhelye maradt. Ily életre sok pénz kellett, s Brudern, kinek gyermeke nem volt, sokat is költött, míg Fleckel, a kitűnő morva jószágigazgatója — a mostani Téreyek apja — 1827-ben kinyilatkoztatta, hogy ily módon lehetetlen lesz tovább gazdálkodni, és sürgette a nagyobb takarékossgot. A báró ezért neheztelt s Fleckelnek felmondott, mire Fejérváry is erősen megtámadta sokszor megrótt könnyelműségét s említé, hogy húsz éven keresztül önzéstelenül azonosította vele életét s érdekeit, de becsületét nem áldozhatja fel neki, pedig ha Fleckelre nem hallgat, sőt elbocsátja legjobb tisztjét, bukás lesz a vége. Báró Brudern erre komoly lett, bezárta magát szobá-

jába, s másnap reggel ünnepélyességgel egy íratot adott nagybátyámnak, biztosítást 30,000 frtról pro fidelibus servitiis. Fejérváry erre tűzbe jött, összetépta s lábaihoz dobta az írást, ne gondolja e nagy úr, hogy barátságot pénzen akár vásárolni, akár megfizetni lehessen. Ezután Brudern dolgait rendbe hozta, de megvált tőle, elment utazni Német-, Olasz-, Franciaországba, s élvezte ott a képzőművészet remekeit. Visszatértevel az opálbányákat Vörösvágáson bérelte ki a kormánytól tizenöt évre, — már egyszer több év előtt bírta volt azokat hét évig felében Báró Brudernnel, — s Eperjesre tette át lakását, hogy innét ügyelhesen fel a bányákra; de a telet még az öreg gróf Wiczay Mihálylyal akarta tölteni Hédervártt, kivel oly szoros barátságban élt, hogy tőle minden héten kétszer kapott levelet. Gróf Wiczay igazi nagy úr volt, a régi fajtából, mely most kihalt; összeköttetésben az udvarral s a külfölddel, műértő, a tudományok érdekében áldozatra kész, az országban az utolsó szabad-kőműves József császár idejéből; gyűjteményei, a külföldön is ismeretes Museum Hedervarium, melyet a Barnabita Carroni, később a híres numismatikus Sestini írt le, nagy művészeti és tudományos becsűek voltak.

Nagybátyám nézetei eltértek azoktól, melyekkel eddig találkoztam, ő más körökben élt mindig, mint a sárosi táblabírák, s felföldi mágnások, kitűnő könyvtára volt már akkor, midőn hozzánk költözött, s az eddig üresen állt felső emeletet kibérelte atyámtól, ki boszankodott, hogy sógora nem akar ingyen lakást házában elfogadni. Anyám panaszkodott, hogy oly nehéz alkalmas nevelőt találni számomra; a régi, ki egy évig volt nálam, maga is átlátta, hogy nem való hozzám s Máriássyékhoz ment, Gábor bátyám pedig azt találta, hogy ha nem volnék Pulszky Károly fia, már magamnak is be kellene állni nevelőül, jobb lesz tehát engemet magamra hagyni, valamelyik szobában az ő közeliben. Úgy is tettek s én először életemben függetlennek éreztem magamat.

Fejérváry egészen az újkor embere volt, ismerte a közgazdasági tanokat, de Smith Ádámnál még nagyobbra becsülte Benthamot, kinek híres utilitarius rendszere ez időben nálunk is el kezdett terjedni. Gróf Dessewffy Aurél említette volt előttem Benthamot s azon fellengéssel szólt róla, melyet Madame de Stael munkáiból kölcsönzött, ki azt találta, hogy

az utókor a XIX-dik századot nem Napoleon korának fogja elnevezni, de Benthaménak. El kezdtem tehát olvasni Benthamot; de theoriája, melynek következetességét, s következményeinek belső igazságát átláttam, sehogy sem volt ínyemre; sophismának néztem az igyekvést, a morál követelményeit pusztán a haszonból, bármily érdekes módon kiokoskodni, ily száraz prózai életbölcselkedés ellenkezett idealistikusabb felfogással. Gábor bátyám azonban ragaszkodott azon nézetekhez, s ha atyám panaszkodott, hogy pénze kevés vagy hogy nincs, holott pincze s magtár telvék, azzal boszantotta sokszor, hogy kereken kimondta s vitatta, mikép Magyarországnak s lakóinak csak akkor lesz pénze, ha mindenki adót fog fizetni, s a naturál-gazdálkodás helyébe a pénzgazdálkodás lép. Atyám nem tudta felfogni ezen okoskodás logikáját, én sem, de azért még is hittem nagybátyám szavaiban.

Júliusban kitört a franczia forradalom, s felvillanyozta az egész világot, még a sárosi táblabírákat is, kiket választási mozgalmakon kívül semmi sem hozott ki azon phlegmájokból, melylyel minden szabad idejüket a kártyaasztalnál töltötték. Ez egyszer mindenki ujságot olvasott, s az izgalom még növekedett, midőn septemberben a belga, novemberben a lengyel forradalom kiütött. Az országgyűléssel senki sem gondolt, ámbár herczeg Metternich, Ferdinand koronaörökös megkoronáztatása által egész Európának bebizonyította, hogy a magyar loyaltás daczol a félvilág forradalmaival.

Greguss Mihály a philosophia professora az eperjesi collegiumnál (Ágost apja), szeretett mindig latin epigrammákat faragni s a város kivilágításánál, melylyel a koronázást ünnepték, a következő distichonban fejezte ki a bécsi államférfi eszméjét:

Extera dum nutant regum diademata, clare
Hungarico solio dupla corona micat.

Augusztusban Pestre vitt le bátyám, útban meglátogattuk báró Brudernt Gyöngyösön, hol csinos régiséggyűjteményét tanulmányoztam, innét a fővárosba utaztunk, ebédre a casinóba mentünk, hol báró Zedlitz-el találkoztunk, ez volt az első híres

ember, kivel megismerkedtem. Csudálkoztam, hogy oly nevezetes költő holmi prózai emberekkel csakúgy biliárdoz, mint bármi vidéki táblabíró, ebédnél pedig jóízűen kétannyi eszik. Elmentünk Jankovich Miklóshoz is, a hatvani-uteza szögletén, ki igen szívesen fogadott s megmutatta gyönyörű ékszer- s fegyvergyűjteményét, okleveleit s kézíratait, melyeknek nagyobb részét nagyatyámtól vette. A nemzeti muzeum rendtelenségében kevésbé érdekelt, inkább bámúltam Gábor bátyám régiségei közt egy szép márvány Venust, ez volt az első antik szobor, melyet láthattam; a mint könyveit, régiségeit, bútorait begöngyöltük, hogy Eperjesre vitethessenek, mi is visszasiettünk Sárosba.

A lengyel forradalom a legnagyobb rokonszenvre talált Magyarországon, különösen a felföldön, lestük a híreket, melyeket zsidók útján sokszor előbb tudtunk meg, mint a hírlapokból, a nők egész télen át társalkodás közben is tépést készítettek, Skrzinecki, Dembinski, Dwernicki neve minden ajkról hangzott, s midőn végre bekövetkezett a catastropha, s az oroszok bevették Varsót, senki sem kételkedett, hogy ezt csak Chrzanowski és Chlopicki árulása okozta, nem a lengyel nemzet kimerülése. Én is rajongtam az egész világgal együtt, de már akkor sem tudtam megfogni, miért nem szabadították fel parasztjaikat s nem hirdettek ki a jogegyenlőséget, midőn a nemzet létele forgott kérdésben. Sok lengyel menekült ekkor Sáros-vármegyébe, a legkitünőbb köztük, Ostrowski, a ház volt-elnöke, egy darabig gróf Haller Ferencznél tartózkodott Sebesen. Az alispánok azonban praesidialisokat kaptak a cancellártól, hogy a lengyel menekvőket távoztassák el, sőt őrizet alatt is vitessék az osztrák tartományokba. Ez megijesztette a száműzötteket, legnagyobb részük önkényt elment Franciaországba; voltak azonban, kik faluhelyen tekintélyesebb birtokosoknál megmaradtak, névleg mint gazdatisztek, házi barátok, titkárok vagy könyvtárőrök; a nemesi kiváltság elegendő biztosítékul szolgált a bécsi kormánynak a cancellár praesidialisai által gyakorolt üldözései ellen. Sok megye pedig az 1832-diki országgyűlési utasításokba beiktatta a kérelmek sorába a felírást Lengyelország helyreállításának érdekében, mi némi ellentétben állt az úgynevezett előleges sérelmek egyik pontjával, melyben sürgették Galicziának bekebeleztetését Magyarországra.

A lengyelek iránti érdek csaknem egészen elvonta a felföld figyelmét gróf Széchenyi István *Hiteléről*, melynek német fordítása ez időben jutott hozzánk, magyarul alig olvasta valaki Sárosban; a felföldiek azt találták, hogy gróf írhat ugyan elég jól lovakról, mert ehhez csakugyan ért, de politikába ne avatkozzék, ez a táblabírák dolga, kik ebben practikusabbak, mint olyan bécsi mágnás, s mindenki örült, hogy majd megadja neki gróf Dessewffy Pipsz, ki szívesen olvasott fel töredéket *Taglalatából* a felföldi uraknak. Hiába állította Fejérváry, ki Széchenyi tehetségeit igen nagyra becsülte, hogy a *Hitel* megjelenése epochálisnak fog tartatni, az első kiadást e vidéken nem olvasták, csak Pesten s a magasabb körökben volt hatása, a táblabírákra sokkal később lett befolyással. A mi engem illet, nem tudtam megbarátkozni szakadozott, formátlan irányával, s Benthamot láttam kikandikálni minden lapjából.

Greguss Mihály volt ekkor tanárom, a philosophiát, történelmet, mértant és természettant adta elő, kitűnő éles esze, encyclopaedikus tudománya s kedves előadása megnyerte neki a népszerűséget az ifjúságnál, egy időben még theologiára is tanította a politikusokat, de néhány úrfi feladta atyámnál, hogy iránya egészen rationalistikus, sőt hogy a szentírás inspirációjában is kételkedik, mire az iskolai gyűlés megszüntette ez előadásokat s jobbnak tartotta, hogy a politikusok semmi theológiát ne tanuljanak, mint ilyen Wegscheider-félét. Tőlem azonban megkívánta atyám, hogy Mayer rector theologiai leczkét hallgassam, melyeket ez öreg úr már félszázad óta adott elő, Hengstenberget is túlhaladván orthodoxiájában. Szombaton délután sokszor disputációkat rendezett a theológusokkal. Több év előtt ily alkalommal egy kitűnő tanítványával, Rochlitztal, ki éppen a candidaticumra készült, tűzött össze a személyes ördög lételének kérdésében. Rochlitz tagadta ezt, mire Mayer tűzbejött, felugrott székéből s felkiáltott: „Pedig létezik ördög, ott van a fejedben, s onnét én verem ki tüstént!” evvel bibliáját tanítványa fejéhez vágta, mire ez kikerülve a dobást, meghajtotta magát, búcsút vett tanárától s a theológiától, Bécsbe ment az egyetemre, hol orvossá lett, s most Fejérváry házi orvosa volt.

VI.

1831-ben csakugyan szükségünk lett az orvosokra, mert az orosz seregekkel bevonúlt Ázsia széleiről egy rémséges vendég Lengyelországba, a kolera. Ez volt e betegség első megjelenése Európában s gyors lefolyása, majd mindig halálos kimenetele s a ragályosságáról elterjedt rémhírek megfélemlíték az országot, melynek határán, Galicziában, a nyavalya már dühöngött. A kormány tehetetlensége és értelmetlen egymásba ütköző rendeletei még nevelték a bajt. Határvár rendeltett Galiczia ellenében, de ez nem használt. A kolera már júliusban jelentkezett Sáros felső részeiben, a szomszéd vármegyék vesztegzárt rendelték tüstént ellenünk, mi pedig elszigeteltük a megtámadott helységeket. A megyei nemesség Eperjesre sereglett, családotól, mert a városban háznál van az orvosi segély, mindenki chlort viselt zsebében, meg kámfort s holmi erősbüzü eczetet, — hiába — a betegség Eperjesen is kitért. A forgalom egyszerre megszűnt, a kávéház üresen maradt, az utcán alig látszott ember, sok ház elzáratott, sokan csak az ablakon át érintkeztek a külvilággal, megfüstöltek s eczetbe mártottak mindent a mi behozatott, gyümölcshöz senki sem nyúlt, — mind hasztalanul, — a halálozás folyvást nevedezett; a halotti harang kongása meg nem szűnt, délután egyik temetés érte a másikat. A rémület nőttön nőtt, a tanács betiltotta a harangozást, a temetéseket mind éjjelre tette át, de mindez nem használt semmit, nyolcezerzernyi népségből egy nap harminczöt ember halt meg. S épen midőn a halálozás legmagasabb fokát érte, jött ismét új rémhír: Zemplénvármegyében Varannótól Zamutóig a sárosi határon feltámadt a pórnép s azon hitben, hogy a kaputosok mérgezik a kutakat, neki mentek az úri kastélyoknak, megkínózták a zsidókat, dúltak, raboltak, öltek. Megyénk tüstént gyűlést tartott s az ülés alatt Szepesből hasonló hír érkezett, parasztruhába öltözött urak hozták, Szepes déli csúcsa is fellázadt; Zsedényi Ede, — akkor még Pfannschmiednek hívták, — a megye fiatal tiszteletbeli főügyésze kiment megnyugtatót a lázongó népséget de megszalasztatott, a zendülés itt is megyénk határát érte. S ime ugyan akkor tudomásra jött, hogy Sívárrt, egy óranegyedre Eperjeshez, a tót parasztság szintén lázadófélben van, kaszákkal, vasvillákkal felfegyverkezett s fenyegeti a kincstári épületeket és tiszteket. A svábok

nem csatlakoztak ugyan hozzájuk, fel is jelentették a mozgalmat, de nem keltek a tisztség védelmére, a katonaság pedig el volt forgácsolva a vesztegzáraknál. Estve felé még félelme-
sebb tudósítás érkezett, hogy a sóvári parasztok még ez éjjel reá akarnak törni a városra, azt felgyújtani s kirabolni, számítva a kertekben s elővárosokban lakó csőcselék népre. Szerencsére Szinyey László, az alispán, erélyes ember volt, összehívta a gyűlést, statáriumot decretáltatott, önkénytes csapatot rendezett mindazokból kiknek puskája volt, a vármegye hajdúinak éles töltéseket osztott ki, atyámat megbízta a felügyelettel, nehogy azon egyetlen boltban, melyben puskaport árultak, ez gyanús személyeknek adassék el. A város utczái egyszerre megnépesedtek, mindenki sürgött - forgott, fegyverkezett, töltéseket készített, minden ablak ki volt világítva, az önkénytesek őrzésében jártak egész éjjel; senki sem aludt. Hajnalban egyszerre hallatszott távol dobszó, egy század sorkatona, melyet az alispán lóhalálában beparancsolt, közeledett a városhoz, a támadás elmaradt, ez izgalom még egy pár napig tartott, de ezen éjjeltől kezdve a kolera szűnt. — Az önkénytesek kivonultak most a megye szepesi határára, s ott el is fogtak egy szepesi lázítót, fel is akasztották statárialiter s megakadályozták a lázadás terjedését. Szepesben, Zemplénben és Gömörben is csakhamar el lett fojtva a zendülés. Ekkor hallottuk először Kossuth Lajos fiatal ügyvéd nevét, ki mint kolera biztos erélyes és tapintatos eljárása által tüntette ki magát Zemplénben. Egy pár héttel később érkezett főispánunk, báró Eötvös Ignác, a felföldre mint királyi biztos a tények megvizsgálására és rögtön megtorlására, ki is bürokratikus szigorúsággal bitófával büntette a lázadók főbjeit mindenütt, hol gyilkosság vagy kegyetlen kínzás követtetett el; pedig oly nyájas és ember-séges módja volt, hogy még a vizsgálatnál is minden nevelt vádlottat „amice carissime“ czímmel szólított, s midőn Tasnádyt, egy roszhirű zugprókrátort, kihallgatta, ki a zendülőkhez szegődött s őket vezérelte, s nem is tagadta bűnét, kabátgombját fogva, és szelíden ezt mondta neki: „Amice carissime cras pendebis“, s másnapra csakugyan fel is akasztatta. A veszély így megszűnt, de sok földbirtokos nem bizott többé jobbágyaiban s bejött a városba lakni; sok okos ember pedig félt, hogy a legközelebbi országgyűlésen, melynél az urbéri kérdés fel volt veendő, a reactionär-irány fog erősödni a felföldi oktan

lázadási kísérlet következtében. Igaz, hogy a mérgezési balvélemény a műveletlen osztálynál a kolera első fellépését mindenütt kísérte, Péterváratól Párisig, hol szintén egy pár ember bedobott a Szajnába, de mindenki csak a gyászos, nem is gyanított eredményt látta, s a szükségességről, hogy népnevelés által ily jelenetek lehetetlenekké váljanak, nem gondolkodott.

Soha sem nyilvánult oly világosan mint a kolera idejében az eddigi kormányrendszer tarthatatlansága, a dicasterialis intézmények élheteretlensége, a megyei autonomia elégtelensége. Mindenütt hibázott az egységes erélyes rendelkezés, a helytartó tanács intimatumai gyakran ellenkeztek egymással, s nagyították a zavart s rémülést. A vesztegzár már az ország határainál sikeretlennek bizonyult, de mindamellett fentartott a törvényhatóságok közt, mindennap más desinfectionális vagy gyógyító szer ajánlatott felülről, a megyékben pedig minden szolgabíró másképp járt el, a maga esze szerint alkalmazkodott a rendeletekhez vagy éppen nem alkalmazkodott hozzájuk, sok helyütt oda hagyta járását, vagy elzárta magát, sőt találkozott, ki orozatlanul ki is mondta, hogy csak szolgálatát ajánlta fel a megyének, nem életét s családjának veszélyeztetését. A vesztegzár a legnevettségesebb módon tartatott fenn, minden utazás és fuvarozás megakadt ugyan, de ha hivatalos levél érkezett a zárvonálhoz, a küldöncz fogóval nyújtotta azt át a vesztegzári paraszttörségnek, mely azt ismét fogóval vette át s elvitte a biztoshoz, hol keresztülyuggatták s megfüstölték; addig pedig, míg a felelet megérkezett, a küldöncz lefeküdt az őrségi parasztokkal a szűrre, együtt pipálgattak s beszélgettek, s a mint a feleletet elhozták a biztostól, felugráltak s ismét fogóval adták azt egymásnak. A mint a kolera Pesten jelentkezett, a helytartó tanács féltében elzáratta a hajóhidat. Az egyetemi ifjúság nem akarta ezt tűrni, a Dunántuliak haza készültek, mindnyájan báró Palocsay Tivadar vezérlete alatt keresztültörtek a záron, lefegyverkeztették a katona öröket, átmentek Budára, honnét mindenki hazafelé sietett. De másnap vérszemet kapott a pesti csöcselék nép, zavarogni kezdett, felsőbb-ségi felszólításra sem oszlott szét, végre a katonaság tüzelt, s Rottenbiller a gazdag piócza-vállalkozó, ki egész Franciaországot ellátta nadályokkal a mohácsi mocsárokból, a későbbi polgármester bátyja, szénatéri háza előtt egy kósza golyó által szíven találtatott.

Magyar szokás szerintszidták a kormányt, míg a veszély tartott, a mint azonban minden a szokott kerékvágásba visszazökkent, senkinek sem jutott eszébe gyökeres változásokról gondolkodni a gyászos tapasztalások nyomán. Zalavármegyében Csányi László partialis nemesi felkelést pendített meg a kolera ellen; csudálkoztak ötletén, ő pedig azt találta: „legyen csak meg az insurrectió, majd lesz más is belőle“, — a forradalmi eszme virradni kezdett némely főben.

PULSZKY FERENCZ.

SZERBIA ÉS A FORRADALOM KEZDETE.

(1780—1805.)

Ötödik és utolsó közlemény.*)

VI.

A LOYALIS FELKELÉS.

4.

A Kara-Gyorgye és a dahik meghatalmazottjai között Zimonyban, az osztrák tábornok közvetítésével végbement értekezlet után, a szerbek az ott felolvasott kilencz pontot, melyek a megbékélés feltételeit tartalmazták, Ausztrián keresztül Konstantinápolyba is elküldötték. Azon szpahik, kiket a dahik, uralmuk kezdetekor, birtokaikról elűztek, mint láttuk, részint Ó-Szerbiában és Boszniában ottani társaiknál, részint pedig Konstantinápolyban kerestek menedéket. Ez utóbbiak nem szüntek meg a portát a bitorló janicsárok ellen ingerelni, mint lázadókat tüntetvén fel őket, a keresztyén ráját pedig, mint a szultán hű alattvalóját, mely saját élete mellett egyszersmind a porta jogait is védte. A szpahiknak épen úgy érdekökben állott, mint a szerbeknek, hogy a dahik zsarnokoskodása minél előbb véget érjen, mert csak így remélhették a régi állapotok helyreálltát, a midőn ők voltak a föld urai s ők húztak hasznat a rája munkájából. Kétségtelen, hogy a szpahik ösztöntek voltak, midőn a ráját még mindig a szultán hű alattvalójának állították; hogyan is képzelhették volna, hogy a keresztyének még az ő (a szpahik) fenhatóságától is szabadulni óhajtottak volna, hiszen bánásmódjuk a janicsárok zsarnokoskodásával szemben valóban szelídnek volt mondható. Különben,

*) A négy első közleményt lásd a *Szemle* 9. 10. 11. 12. számaiban.

miként több ízben volt már alkalmunk kiemelni, a szerbek maguk sem gondoltak akkor még egyébre, mint a gyűlölt dahik és zsoldosaik kiirtására. Hogy azonban már követelőbben léptek fel, ezt még nem célzatos tervszerűségnek, mint inkább az erő és siker önérzetének lehet tulajdonítani. És a szpahik oly kevésbé kételkedtek azon, hogy saját ügyök azonos a keresztyének ügyével, hogy minden módon még segítették is a felkelőket. Említettük volt, hogy a szreberniczai bég, Nenádovics Máté felszólítására sietett löszereket küldeni a szerbek táborába. Több más török is hasonlóképp cselekedett, küldvén lőport és ólmot a felkelőknek, részint ajándékban, részint pénzért. Sőt néhányan a mahomedánok közül, főképp eleinte, a felkelők soraiban is harczoltak, látván, hogy ez utóbbiak mindenütt a legnagyobb kimélettel bántak a békés törökökkel. A szerbek nem szívesen fogadták e szövetségeseket, kik megszokták volt mindíg és mindenütt urakul viselni magukat s igyekeztek is szép szerével mielőbb szabadúlni tőlük, annyival is inkább, mert mégsem bíztak teljesen bennök a hitsorsosaik ellen folytatott harczban. Később, midőn a szerbek mindinkább elkecseregelve nem kimélték többé se a dzsámiákat, se a békés törökök házait, ez utóbbiak is teljesen odahagyták a felkelés ügyét. Belgrád körülfoglalásának idejében azonban, még mindkét részen általánosan el volt terjedve azon felfogás, hogy a rája, urának a szultánnak érdekében küzd a lázadó janicsárok ellen.

A Konstantinápolyban tartózkodó szpahiknak és társaiknak, úgy látszik, sikerült a porta tudomására juttatni a szerbek által küldött kilencz pontozatot. Egyszersmind a belgrádi vezír jelentéseiből is, ki névleg legalább még mindíg, mint a szultán helytartója szerepelt Szerbiában, értesült a porta a felkelés eredményeiről. Végre az osztrák kormány sem mulasztotta el Konstantinápolyban követe által figyelmeztetni a török államférfiakat azon veszélyre, mely a dahik és a keresztyének között kitört viszály tovább terjedéséből az egész birodalmat fenyegethetné. Habár e különböző tudósítások közül, egynémelyik felkeltette is a porta bizalmatlanságát, a miről alább bővebben lesz alkalmunk szólni, mindazáltal tény, hogy Konstantinápolyban is teljesen megelégtették már a dahik rakonezátlankodásait s készek voltak őket feláldozni, ha mindjárt a rája által kivívott rendkívüli sikert sem nézték némi aggodalom nélkül.

Ily befolyások alatt támadt török kormánykörökben az eszme, egy pasát küldeni Szerbiába, ki a szultán nevében helyreállítsa a békét a keresztyének és a dahik között, ha mindjárt ez utóbbiak teljes feláldozásával is. Remélték egyszersmind Konstantinápolyban, hogy az ezen alkalommal a rájának nyújtandó engedmények a felkelés tovább terjedését is megakadályozhatják. Csakhamar hozzá is fogtak e terv megvalósításához. Bekir pasa, a boszniai vezír, ki mint tudjuk, évekkal azelőtt az osztrák-török háború bevégezte után a belgrádi pasalik átvételével bízott volt meg, parancsot kapott sereget gyűjteni, azonnal Szerbiába indulni s ott a rendet helyreállítani.

Mielőtt Bekir átlépte a Drinát, egy biztos emberét Belgrádba küldte a szerb táborba, tudósítandó a főnököket jöttéről és küldetésének céljáról; egyszersmind pedig alkudozás végett a dahikkal, ha netalán ezek hajlandók lettek volna még a pasa megérkezése előtt megbékélni, felszólítván mindkét félt, hogy szüntessék meg az ellenségeskedéseket. A dahik azonban, bízva abban, hogy Bekir pasa, a szultán meghatalmazottja, nem fog ellenök, mint igazhívó mohamedánok ellen szigorral fellépni a keresztyén rája javára, szóba sem bocsátkoztak Bekir küldöttével, hanem a helyett megtámadták a szerb tábort, remélvén, hogy a felkelők a szultáni sereg közeledtének hírére már annyira megrémültek, hogy könnyen győzelmet arathatnak felettök. A szerbek azonban, mint már annyszor, úgy ez esetben is diadalmasan visszaverték a várból kirohanókat. A dahiktól, tehát egy időre ismét nem volt, mit tartaniok, de azért Bekir pasa jöttének sem néztek nyugalommal elébe. A pasának, miként a küldött jelenté, feladata volt a küzdő feleket megbékéltetni. A szerbek azonban már a felkelés kezdetekor azon elhatározással ragadtak fegyvert, hogy vagy mindnyájan elvérzenek, vagy megsemmisítik a dahikat. És ha akkor úgy gondolkodtak, most, a kivívt eredmények után méginkább lehetetlennek kellett tartaniok a megbékülést régi engesztelhetetlen elnyomóikkal. De még attól is tartottak, hogy bármennyire felingerlett légyen is a szultán a dahik ellen, nem fogja őket megbüntetni merni, s hogy a megbékálás nem jelent majd egyebet, mint azon tűrhetetlen állapotok visszatértét, melyeknek lerombolásáért már annyi vér folyt. Ez aggodalmak közepett a szerb főnökök ismét régi barátjukhoz a szreberniczai Hadzsi béghez fordultak felvilágosításért és tanácsért.

A bég azonnal felelt s válaszában elmondta, hogy: Bekír pasa valóban parancsot kapott a szultántól Szerbiába menni s ott a küzdő felek között a békét helyreállítani, e végre fel is szólította a bosnyák szpahikat, hogy csatlakozzanak seregéhez, a mely összesen mintegy 7600 főből és néhány ágyúból fog állani. Ajánlja azután Hadzsi bég a szerbeknek, hogy illendően fogadják a pasát, küldjék a legtekintélyesebb knézeket üdvözlétére, viseljék magukat békésen s ne csak ne ellenkezzenek vele, hanem mindenben igyekezzenek rendeleteit híven és pontosan teljesíteni, mert a mit a pasa parancsol, azt a szultán nevében parancsolja. E levél vétele után a főnökök azonnal elrendelték, hogy a mácsvai knézek siessenek a Drinához s ott fogadják Bekír pasát; ezenkívül Grbovics Milovant 50 lovassal Sabáczbba, Nenádovics Jakabot, Szima Knézt és Kátics Jankót pedig 600 lovassal Páleysre küldték a pasa üdvözlétére, meghagyván egyúttal e küldötteknek, hogy ne csak tiszteletteljesen fogadják a pasát, hanem gondoskodjanak egyszersmind az ő és serege kellő élelmezéséről, s ha szükséges fuvarokról is. Bekír átkelvén a Drinán Zvorniknál, csak lassan haladt előre seregével, Sabáczon és Páleysnél is meg-megállapodván. Ezalatt meghitt embere, ki által jövetelét tudatta volt a szerbekkel, folytatta alkudozásait. Egy ízben ismét Zimonyban jöttek össze az ottani osztrák tábornoknál, de eredmény nélkül, mert a szerbek halani sem akartak a fegyver letételéről, a míg a dahik életben vannak, s ezenfelül, mint egykor ez utóbbiakkal szemben, úgy most Bekír pasa meghatalmazottjától is azt kívánták, hogy a létesítendő kibékülés az osztrák kormány jóállása alá helyezzessék. E feltételt a török küldött természetesen el nem fogadhatta, de valószínűleg úgy gondolkodván, hogy ez nem is komoly kívánságuk a szerbeknek, s hogy a főakadályt folyvást csak a dahik képezik, összeköttetésbe lépett ez utóbbiak zsoldosával a vad krdzsai főnökkel Gusanez-Alival, s ennek segítségével annyira megfélemlítette a dahikat, hogy ezek ugyanazon éjjelen, midőn Bekír pasa a Belgrádtól már csak két órányira fekvő Béli-Potokba érkezett, titkon elhagyták a várat s egy sajkára ülven, a Dunán elhajóztak. A megfutamodott dahik folytonosan evezve, csak Ada-Kalénál, az Orsovával szemben fekvő szigetvárnál állapodtak meg, s az ottani török parancsnoknál Redzsep pasánál kerestek menedéket. A dahik eltávozása már másnap reggel tudomására jutott a szerb főnököknek,

kik ezen kedvező hír hatása alatt most már követelőbbben véltek felléphetni, Bekír pasa irányában is. Kara-Gyorgye mindjárt a pasa megérkezését követő napon maga mellé vevén 2000 válogatott lovas legényt s a főnökök közül többeket, Béli-Potokra indult Bekír üdvözlétére, a ki kétségkívül nem a legkellemesebb meglepetéssel szemlélhette e nagyszámú, jólfegyverzett küldöttséget, mely, mint nem sokára meggyőződött, csak egy kis részét képezé az összes szerb seregnek. Béli-Potokra érkezvén a szerb lovasok, körben állottak fel, Kara-Gyorgye pedig s a főnökök a pasa sátorába léptek. Bekír igen szívesen fogadta vendégeit, intette őket, hogy most már béküljenek meg, biztosította a szultán kegyelméről és ígérte, hogy jövőre minden jogtalanság és zsarnokság megszűnik s a rája oly rendezett és békés állapotokat fog élvezni, mint eddig még soha. Bekír pasa fényes ígéretei nem voltak képesek a szerbek bizalmatlanságát eloszlatni. Most, hogy a dahik elhagyták a várat, s a szerb sereg vált a bosnyák csapatok csekély száma mellett a helyzet tulajdonképeni urává, a fölkelők a szultán meghatalmazottjának is csak azon esetben voltak készek meghódolni, ha a kötendő egyességet illetőleg, kellő biztosításokat nyerhetek volna. A bizalmatlanság minden iránt, a mi török volt, oly mély gyökeret vert már a szerbek lelkében, hogy daczára Bekír szép szavainak, semmi kedvet sem mutattak letenni a fegyvert, ez egyedüli biztosítékukat. Időt nyerni volt most a földolog. Minden nap újabb erősítéseket hozhatott a szerb táborba, míg az aránylag csekély török csapat, távol hazájától s nélkülözve minden segédforrást naponkint gyengébbé vált és így a halogatás által mind kedvezőbben alakultak a megbékülés esélyei. Érezték a szerbek helyzetök előnyösségét s ezért Kara-Gyorgye köszönetet mondván Bekír pasának, tanúsított jószándókáért s a tett ígéretekért, kinyilatkoztatá, hogy mindaddig, míg a négy dahit nekik (a szerbeknek) ki nem szolgáltatja, megbékélésről szó sem lehet, mert a dahik elhagyták ugyan Belgrádot, de azért Viddinben ismét menedéket találhatnak, s ki áll jól, hogy nem fogják-e a tartományt ismét megtámadni, miként ezt Hadzsi-Musztafa idejében tették volt? A ravasz pasa azonnal átlátta, hogy a felkelő vezér kívánságával szemben nem lehetett haboznia. A dahik mahomedánok voltak ugyan s mint ilyeneket talán nem örömet áldozta fel Bekír a keresztyén rájának. De másrésről e rája, mely ugyan még folyvást hűsé-

get és engedelmességet hangoztatott a szultán iránt, könnyű szerrel megsemmisíthetné vala a pasát egész seregével együtt. A mozgalom, melynek lecsillapítására Bekír küldetett, miként a hely színén maga meggyőződött, oly mérveket öltött már, hogy éppen a szultán s a mahomedán elem érdekében minden áron meg kellett akadályozni annak tovább terjedését. A szultán nevében kezdett felkelés, könnyen forradalommal változhatott volna, ha ellenkezésre talál éppen azon pasánál, ki, mint maga állítja a szerbek érdekében jött a tartományba, hogy őket elnyomóiktól megszabadítsa s a rendet helyreállítsa. Ily körülmények között Bekír tanácsosabbnak tartotta engedni Kara-Gyorgye kívánságának s a különben is alkalmatlan dahikat feláldozni. E végre felszólította Kara-Gyorgyét, jelölne ki egyik biztos emberét, a kit Ada-Kaléra lehetne küldeni Redzsep pasához azon utasítással, hogy a dahikat végeztesse ki. Kara-Gyorgye Sztojkovics Milenkót nevezte meg, mint a legalkalmasabbegyénségete küldetésre. Bekír pasa levelet írt Redzsepnek, meghagyván neki, hogy a dahikat minden bizonynyal ölesse meg, különben ő maga fogván fejével lakolni. Milenkó magához vévén a pasa íratát, néhány legény kíséretében azonnal Ada-Kaléba hajózott. Redzsep pasa megértvén a vezír parancsát, estére rendelte magához Milenkót s ekkor elvezeté őt a házhoz, melyben a dahik tartózkodtak s megmutatá őket az ablakon át a szerb küldötteknek, ez utóbbira bizván, hogy tegyen a mit jónak lát. Ezalatt egészen besötétedvén s a dahik is már eloltván gyertyájukat, Milenkó és társai nagymennyiségű égő rongyot dobtak be az ablakon s ennek világa mellett kívülről belövéldözvén, mind a négy dahit megölték; azután pedig fejeiket levágván Belgrádba vitték magukkal.

Majdnem négy éven át uralkodtak a dahik korlátlanul a tartomány fölött; kivégeztetésök a szultán parancsára az anynyira elkinzott szerbek által, méltó bűnhődés volt mindazon kegyetlenségekért, melyeket a keresztyén ráján elkövettek s a lázadó vakmerőségért, melyet uruk a szultán iránt tanúsítottak. Pár évvel előbb ujongva fogadta volna az összes szerb nép a dahik halálának hírét, s az magában elegendő lett volna, teljesen helyreállítani a nyugalmat a pasalikban. Most azonban a viszonyok lényegesen megváltoztak. A felkelés 30,000 főnyi győzelmes sereg fölött rendelkezett, mely már néhány vár bevételével is dicsekedhetett. Nem csoda tehát, hogy ily körül-

mények között a szerbek a dahiktól való megszabadulást nem tekintették többé elegendő oknak a fegyverletételre s hogy egyéb erősebb biztosítékokat követeltek, a melyek képesek a hasonló állapotok visszatértét megakadályozni.

A míg Milenkó Ada-Kalén a dahikkal végzett (augusztus elején történt ez) Bekir pasa is kiindult táborából Béli-Potok mellett, a hol néhány napot töltött volt és seregét Belgrádba vezette. Az út a szerb táboron vitt keresztül, mely mint tudjuk Belgrádot teljesen körüldövedzte. A szerb főnökök az összes sereget két hadoszlopban állították fel, egymással szemben mintegy 12 öl távolságra, úgy hogy Bekirnek csapataival a szerb hadosztályok által képezett két élőfal között kellett áthaladnia. A szerb csatasorok egyik és másik végén a két ágyú volt felállítva. Ezek a mint a vezír seregével a tisztelkedő szerb csapatok közé ért, szinte megszólaltak, üdvözléseket váltván egymással a szultán küldöttének tiszteletére. Bekir pasa és kísérete némán s halványan haladt el a szerb sorok között. E jól fegyverzett nagyszámú rája sereg látása s az ágyú moraja bánattal és félelemmel tölté el a török lelkét. Vajon a felkelők, kik most oly szívesen s oly tiszteletteljesen fogadnak bennünket, nem fognak-e utóbb majd ellenünk fordulni, ha nem teljesítjük minden kívánságukat, s vajon képesek lennének-e ily tömegnek ellentállani? kérdezhették egymástól aggodalommal a Boszniából jött szpahik s Bekir maga is mily szemmel nézhette a rája hosszan elnyúló harezsorait, melyekkel ő maga már nem lett volna képes megmérkőzni. Ily nem épen kellemes érzelmek nyugtalanító hatása alatt vonúlt be Bekir és serege az alsó várba; a tulajdonképi felső várnak, mint azonnal látandjuk a dahik eltávozta óta már akadt más ura, ki nem volt hajlandó többé a vezírnek engedelmeskedni.

A Bekir bevonulását követő napon, már korán reggel megjelentek előtte Nenádovics Jakab, Kátics, Szima és Grbovics knézek több más társukkal egyetemben s átadák a vezírnek azon kilencz pontot vagy föltételt, melyeket a Zimonyban véghezment tanácskozás alkalmával, mint említettük, volt az osztrák tábornok elibe terjesztettek, később pedig Konstantinápolyba is elküldöttek. Felolvassván a szerbek az ismert kilencz pontot, kijelentették, hogy ha az abban foglalt kívánságaik teljesítettnek, készek őszintén békélni. „Jól van, jól, válaszolá Bekir,

minden még sokkal jobbra fog fordulni, mintsem gondoljátok, mindent meg fogtok kapni.“ A Bekír pasánál járt knézek visszatérvén a szerb táborba, itt az oltár sátor körül találták a főnököket, köztük Kara-Gyorgyét is egybegyűlve, miként ez szokásuk volt e helyütt tanácskozni a közügyek fölött. A küldöttség örömmel tudatta a gyülekezettel, hogy Bekír pasa nemcsak a kilencz pontba foglalt kérvényt hagyta jóvá, hanem még több kedvezményt is ígért. A főnökök azonban nem elégedtek meg ez üres ígéretekkel s kérdést intéztek a visszajött küldöttekhez, vajon kérték-e a pasától azt is, hogy a közte s a szerbek közt kötendő egyesség egy osztrák főhivatalnok megerősítésével és biztosítása mellett jöjjön létre? A küldöttség szégyenkezve vallotta meg, hogy e feltételről egészen megfélemedezett. E mulasztás pótlása végett mindjárt másnap Nenádovics Mátét küldték a vezírhez, a ki aztán még Novákovics Pétert vette maga mellé. A két követ mindenekelőtt szreberniczai Hadzsi bégét kereste föl, a Nenádovicsok régi barátját s a szerbek pártfogóját s közölte vele küldetése célját. Hadzsi bég teljes mértékben helyeselte a szerbek kívánságát, megjegyezvén, hogy az osztrák udvar jóállása nélkül a megbékülés úgy sem lehetne tartós s aztán tolmácsul is ajánlkozott a vezír előtt. Bekír szívesen fogadta a küldötteket s midőn a ravasz Máté elmondotta neki, hogy a szerbek értesülvén a vezír ígéreteiről és barátságos jó szándékáról, miként kiáltottak fel lelkesülten: éljen Szelim szultán, éljen vezírünk Bekír pasa! arcza földerült s nagy meglepéssel simogatta hosszú ősz szakállát. Máté látván a vezír jó hangulatát azonnal áttért küldetése valódi céljára s előadta, hogy a szerbek azt óhajtanák, hogy vagy ők, vagy a vezír kérjék fel az osztrák udvart, hogy küldjen Szerbiába egy biztos emberét, a ki tanú lenne a kötendő szerződéseknél, s ki, akár a szerbek, akár a törökök szegik azt meg, először jelentést tegyen Konstantinápolyba, első esetben szívesen alávetvén magukat annak, hogy a szultán által küldendő sereg az egész szerb népet kiírtsa, az utóbbiban pedig csak azt kívánván, hogy a szultán csapatai óvják meg őket a zsarolásoktól. Hadzsi bég híven lefordította Máté szavait. Bekír arczát a harag pírja öntö el a rája merész követelésének hallatára s zord hangon kiáltá: „Olmaz! olmaz!*) és harmad-

*) Nem lehet! nem lehet!

szor is, még hangosabban: Olmaz! a mi szultánunk nem tűrhet meg beavatkozást birodalma ügyeibe, van neki elég hű török szolgája, a kik meg fogják mondani, hogy ki a hibás s ki nem tartotta meg a szerződést.“ Ez erélyes nyilatkozatra minden ellenvetés lehetetlenné válván, a követek visszatértek a táborba. A sátor mellett tanyázó gyülekezethez érvén Kara-Gyorgye e kérdést intézte Nenádovics Mátéhoz: „Nos, mi jót hozasz?“ — „Hozok három olmazt, válaszolá Máté, a pasának nem kell tanú.“ Midőn Kara-Gyorgye az egész kihallgatás lefolyásáról értesült: „Csalódtok, mondá, ha azt vélték, hogy ily módon megbékülhetünk; nem lehet szó békéről s csak most fognak kezdődni a valódi harcok.“

E szavak azt látszanak bizonyítani, hogy Kara-Gyorgye lelkében már akkor megvillant egy általános valóságos forradalom eszméje. Mindazáltal a szerbek még sokáig óvatosan igyekeztek mindent kerülni, a mi magával a szultánnal vagy képviselőivel hozhatta volna őket összeütközésbe. Habár tehát úgy Bekír pasa mint a szerbek könnyen megfogható bizalmatlansággal tekintettek is egymásra, a látszólagos jó viszony, daczára a vezír határozott elutasító válaszának, nem bomlott meg közöttük, sőt a szerbek, miként eddig, úgy ezentúl is, nagy készséggel gondoskodtak Bekír szükségleteinek beszerzéséről. A dahik megsemmisítéséből és a vezír megérkeztéből mindenesetre legalább az az előny háromlott a felkelőkre, hogy a tényleges ellenségeskedések, legalább ideiglenesen, az egész pasalikban megszűntek s így lehetővé vált a szerb sereg egy részét haza bocsátani.

A hazatérők közt volt Nenádovics Máté is, ki Brankovinában övéit óhajtotta meglátogatni, különösen pedig előkészületeket tenni egy hosszú útra, melyről alább lesz alkalmunk körülményesebben szólni. Alig ért azonban Brankovinába, már híret vette, hogy egy török csapat a Drinán átjött s gyorsan éjszak felé haladva benyomult a sabáci várba is. A legközelebbi környékből gyűlt ugyan össze egy kis szerb csapat, de ez nem volt képes a törökök előnyomulását megakadályozni. Ez esemény egymás körülménnyel állott szoros kapcsolatban, melyről itt bővebben kell megemlékeznünk. Tyuresija, a vitéz, de önfejű hajdú, ki mint tudjuk, Csokesinánál a veszély pillanatában oly rútul elhagyta Nenádovics Jakabot, később kibékült ez utóbbival s Belgrád alá követte őt, majd pedig Pozsarevac

átadásánál is megjelent Kara-Gyorggyéval. A belgrádi táborba visszatérve azonban vagy mert a Pozsarevácznál szerzett zsákmány felosztásával nem volt megelégedve, vagy mivel a Kara-Gyorgye által életbe léptetett szigorú fegyelem nem volt inyére, összeveszett ismét a fővezérrel s Nenádovics Jakabbal is s maga körül gyűjtven hajdúit, elhagyta a táborn. Útját a váljevói és sabáczi nahiák felé vevé s ott a Nenádovics Jakab által kinevezett előjárókat és tisztviselőket letévén, helyökbe másokat nevezett ki, különösen sietett Mitroviczánál a szávai rév-vámost hatalmába keríteni, saját öcsesét bízván meg a vámszedéssel, a befolyt összegeket pedig magának tulajdonítván. Egy szóval az egész vidéken akként kezdett gazdálkodni, mintha ő lenne e kerületek korlátlan ura. Kara-Gyorgye egy párszor megintette őt, hogy hagyjon fel garázdálkodásával s térjen vissza a Vracsára; Tyuresija azonban mindannyiszor azt felelte, hogy a határt őrzi a törökök ellen s a vámost azért szedi, hogy löport vehessen. A törököktől azonban akkor nem volt mit tartani, mert épen midőn Tyuresija Sabáczban felütötte zászlóját, vonúlt át a városon Bekír pasa Boszniából, Belgrád felé tartva s a törökök, kik észrevették a hajdú büszkén lobogó zászlaját s kik kétségkívül nem szívesen szemlélték azt, mindazáltal háborítlanul hagyták Tyuresiját és társait. Az elbizakodott hajdú harambasa, ki most már hatalmas vezérnek képzelte magát, nem akart harczi tettekben sem hátra maradni a felkelés többi főnökei mögött. Sereget gyűjtött a szertekőborló hajdúkból s a falusiakból s megtámadta a jadári és ragyevinai kerületeket s a népet felkelésre izgatta. E két kerület, noha a Drinán innen terül el, a boszniai pasalikhoz tartozott s ezért mind a Nenádovicsok, mind később Kara-Gyorgye, óvakodtak azok lakóit belevonni a felkelésbe, mert mint tudjuk mindeddig a belgrádi pasalik janicsárjaitól való megszabadulást hirdették a mozgalom valódi és egyedüli céljául és ezért, miként ezt több esetben volt alkalmunk megemlíteni, a Boszniából betört törököket hajlandók voltak bántatlanul hazabocsátani. A szerb felkelésre nézve nagy hiba lett volna, mindjárt kezdettől fogva a szomszéd pasalikba is átlátni a mozgalmat, kétszeres hiba volt pedig az épen most, midőn a boszniai vezír Bekír pasa békéltető szándékkal közeledett Belgrád felé. Tyuresija e hibát elkövette a Vracsáron táborozó szerb főnökök nagy bosszúságára, a nélkül azonban,

hogy fegyelmetlen s mindjárt-mindjárt hazaszéledő csapataival néhány török ház és birtok elpusztításán s néhány mahomedán megöletésén kívül egyéb eredményt tudott volna felmutatni. A túlpárti törökök látván a hajdúk által elkövetett pusztításokat, Vidaics és Musz-aga (ugyanaz, ki a tavaszon Sabácz várát átadta s Belgrádra kísértetett, onnét azonban Boszniába tért vissza) vezérlete alatt nagyobb számú csapattal átkeltek a Drinán, megfenyítendők a garázdálkodókat. Tyuresija emberei azonban értesülvén a törökök közeledtéről, nagyobbbrészt elszéledtek, a hegyek között keresvén menedéket, úgy hogy a hajdú harambasa körül alig maradtak kétszázan. Örültség lett volna e csekély számú csapatot útközetre vezetni s ezért Tyuresija félrevonult egy magaslatra. Musz-aga pedig nem találván ellenállásra Sabácznak vette útját. Ez eseményekről értesült Máté Brankovinába érkeztekor.

Máté e hírre azonnal üzenetet küldött bátyjának a Vracsára, hogy siessen Sabácz alá segédcsapatokkal, maga pedig négy századot gyorsan összeszedve, fölkerelkedett az elfoglalt vár felé. De már útközben értesült, hogy a törökök csak két órát töltöttek Sabáczban, s Musz-aga elásott kincseit felszedvén, ismét Boszniába távoztak. Két órai ottmulatásuk alatt azonban még hetven szerbet lefejeztetettek. Mindez augusztus második felében történt. Nenádovics Máté az ismét felszabadult Sabácz alól a Drinához vonult, hogy a netalán új betöréseket megakadályozhasson. Itt találták őt bátyja Jakab és Szima knéz, kik hívására azonnal elhagyták Belgrádot s egy csapattal segítségére siettek. A veszély elhárulván, Nenádovics Jakab öcsését, Mátét, kire fontos küldetés várt, a Vracsára a főtáborba küldte, maga pedig még a sabáczi nahiában maradt, helyreállítandó a Tyuresija által megzavart rendet. Tudta azt Jakab, hogy az önféjű, gőgös hajdút semmi módon sem térítheti az engedelmesség útjára s azért Kara-Gyorgye beleegyezésével, inkább megöletésére határozta el magát, már azért is, hogy e szigorú büntetés által jövőre mások elrettenjenek hasonló pártoskodástól. Hogy azonban Tyuresija, ki különben is ellenséges indulattal viseltetett iránta, gyanúra ne ébredjen, barátságot színlelt iránta s felszólította, hogy jöjjön hozzá tanácskozándó a törökök betöréseit megakadályozható eszközökről. Tyuresija semmi rosszat sem sejtve, csak három hajdú által kísérve megjelent Nenádovics táborában. A szíves fogadtatás még inkább

elámította s csak a midőn ebéd után sátrában álomba merült s az egyik hajdú jajveszékelésére felébredt, ki látta miként végezték ki társát Jakab emberei, vette észre Tyurcsija is a kelepczét, melybe jutott. Puskáját kezébe ragadva, gyors futással egy gunyhó felé iramodott, remélvén, hogy onnét könnyebben védheti magát. Több golyó által találva érhetne el csak a vélt menhelyet, hol azonban a kapott sebekhez még újabbak is járulván, nemsokára kimúlt. Kisérői szinte megölettek s pár nap alatt még vagy harminczan a környéken Tyuresija leghívebb társai közül, többek között öcsese, a mitroviczai vámszedő is. A fékezhetetlen harambasa halálával véget ért e részletes, a felkelésre nézve fölötte veszélyessé válható mozgalom. Nenádovics visszahelyezvén a Tyuresija által elűzött előljárókat és tisztviselőket, seregével visszatért a belgrádi táborba.

Bekír miként említettük volt, bevonult a belgrádi alsó várba, a felsőbe azonban, melyet előbb a dahik tartottak megszállva, nem juthatott. Itt még névleg mindíg Asszan-aga pasa parancsnokolt a szultán nevében, mint a pasalik kormányzója; a valódi urak azonban, mint tudjuk a dahik voltak, a kik a pasával inkább csak mint tisztességes fogolylyal bántak. Eltávoztuk után az általuk segítségül hívott Gusancz-Ali kerítette kezébe az uralmat krdzsáljaival, hatalmába ejtvén a felső várat s ezzel együtt Asszan-aga pasát is. Azon kis területen tehát, melyet Belgrád, a vár s a város legközelebbi környékével elfoglal, négy különböző hatalmat látunk megtelepedve egymás mellett, függetlenül, de kölcsönös érintkezésben, mindazáltal a rendesnél részint sokkal tágabb, részint pedig sokkal szűkebb hatáskörrel. A felső várban székel a pasalik kormányzója, ki egyszersmind a szultán öröklött, törvényes jogát s hatalmát képviselte, de minden tényleges tekintély, sőt cselekvési képesség nélkül. Asszan-aga pasa, kinek, mint a szultán helytartójának, tulajdonkép a legnagyobb hatalmat kellett volna gyakorolnia, teljes tétlenségre volt kárhoztatva, egy csupán önérdeke által vezérelt kalandor, a krdzsál-főnök Gusancz-Ali befolyása alatt. Ez utóbbi egyedül saját személyét és néhány hozzá hasonló társa egyéni érdekeit képviselte; hatalma tehát egészen ideiglenes természetű volt, s a tények pillanatnyi kedvező összehatalálkozásán alapult; úgy szólván nem terjedt tovább kardja hegyénél; a felső vár bástyái képezték annak határait. Kívül a váron s a város körül a rája

nagy számú csapatai táboroztak. A felkelő nép hatalma központosult a Vratsar sátrai alatt, e pillanatban a legerősebb a legfélelmesebb, mert egy egész elnyomott nemzet elszánt törekvését, elkeseredett kétségbeesését képviselte, mely nemzet vagyonaért, becsületéért, életéért küzdött, nem ugyan még a törvényes hatalom, hanem az ez által megtűrt bitorlás ellen. Benn a várban a kalandos krdzsalfönök által lenyügözött szultáni törvényes hatalom s künn a vár körül elterjedő felkelés között, mint közvetítőt találjuk az alsó várban Bekír pasát a szultán küldöttét, kinek hivatása lett volna megszüntetni a bitorlást s ez által meggátolni a felkelés tovább terjedését s így visszaállítani a törvényes hatalmat. Ámde Asszan-aga pasa mint tudjuk, teljes tétlenségre volt kárhoztatva, Gusancz pedig ura lévén a várnak, biztosságban érzé magát s túlságos követelésekkel lépett fel, végre a szerbek bízva túlnyomó erejökben, szintén nem voltak hajlandók pusztá ígéreték fejében letenni diadalmas fegyveröket, mely már annyi előnyt vívott ki számukra. Ily körülmények között Bekír pasa küldetése nem eredményezhette az óhajtott sikert. Az alkudozások Bekír pasa részéről úgy a szerbekkel, mint Gusanczczal hónapokon át tartottak, de egyik fél sem akarván engedni, a vezír pedig nem bírván elegendő fegyveres erővel, hogy előterjesztéseinek érvényt szerezhetett volna, nem jöhetett kölcsönös egyetértés létre s a régi állapotok változatlanul fennmaradtak. Ez alatt Asszan-aga pasa is mindent elkövetett barátjai által Konstantinápolyban, hogy végre menekülhessen kellemetlen helyzetéből. A porta azt hívé, hogy a nehézségek, melyek a béke helyreállítása körül mutatkoztak, részben a pasa erélytelenségének is tulajdoníthatók, engedett kérelmének, más pasalikba helyezte őt át kormányzóul s helyébe Belgrádba Szolimán pasát nevezte ki. Ez utóbbi szeptember elején érkezett meg rendeltetése helyére, de nem volt képes többet elérni, mint előde. Gusancz-Ali ép oly kevésbé volt hajlandó Szolimán pasának engedelmeskedni, mint Asszan-aga pasának. Sőt alig hogy az új kormányzó megérkezett, erővesen követelni kezdte hátralékos zsoldját, melylyel még a dahik tartoztak neki. Szolimán megharagudván e fölött Szendrőre távozott, Gusancz azonban ekkor Bekír pasához fordult s őt krdzsáljaival bekerítvén az alsó várban, azzal fenyegetődzött, hogy mindaddig ki nem bocsátja, míg zsoldját meg nem kapja, Bekír, mint

tudjuk, maga is mindenben szükségét látott s csakis a szerbek által szállított élelmiszerek tették lehetővé maradását. Most is tehát Kara-Györgyéhoz fordult, a ki részint a zimonyi kereskedők segítségével, részint pedig a nép között rendezett gyűjtés által mintegy 100 erszényt (50,000 piasztert) szerzett össze, a mely összeggel Bekír Gusancz követelésének legalább egy részét kielégítvén, megnyugtatta a kapzsi krdzsal-főnököt, maga pedig kíséretével kiszabadúlhatott az alsó várból, a hol majdnem fogolylyá lett már. Daczára annak, hogy a szerbek ily készségesen siettek segédkezet nyújtani Bekír pasának Gusancz ellenében, köztük és ez utóbbi között is folytak külön alkudozások s létezett némi egyetértés, annyi legalább bizonyos, hogy a szerbek éppen úgy szállítottak élelmiszereket Gusancz-Ali, mint Asszan-aga s Bekír pasa számára. Nem lehetetlen tehát, habár e részben a biztos adatok hiányzanak is, hogy a szerbek biztatták fel Gusancz-Alit oly teljesíthetlen követelésekkel állni elő Bekír pasával szemben. Ez csak még jobban elkedvetleníthetné az utóbbit, s előbb-utóbb a pasalik elhagyására indíthatá őt, a szerbeknek pedig érdekében állott, a kibékülés nem létesülhetvén, mielőbb szabadulni a szultán küldöttétől. Az összeütközés Bekír pasával súlyos következményeket vonhatott volna maga után; a míg Gusancz-Alival, ki nem a porta embere volt, könnyen elbánhattak. Bármint lett légyen is ez, annyi tény, hogy Bekír pasa végkép megunta a célhoz nem vezető alkudozásokat s az annyira zilált viszonyok rendezését. Ezenfelül Boszniából hozott serege nagyon leapadt, részint betegségek, részint szökések következtében, végre pedig már a tél is gyors léptekkel közeledett. Nem tartotta tehát többé se szükségesnek, se tanácsosnak a további maradást. Alig határozta el Bekír pasa, hogy visszatér Boszniába, azonnal türelmetlenül hozzá is fogott az út előkészületeihez, s daczára a sűrű hónap, mely akkor már az egész tájat borítá, november 7-kén fölkerekedett még megmaradt csapatjával s elhagyta Belgrádot. Előbb azonban magához hivatá Nenádovics Jakabot s átadá neki összes hadikészletét, sátrait, ágyúit, a lőport stb. azon megjegyzéssel, hogy a szerbek, ha miként állítják csakugyan a szultán hűségessé alattvalói, küldjék mind e tárgyakat utána, ha pedig nem mondtak igazat, ám csináljanak a hátrahagyott hadiszerekkel, a mit akarnak. Bekír pasa e kétségbeesett lépésre

valószínűleg azon okból határozta el magát, hogy megszábadúlva a tehertől, gyorsabban és biztosabban érhesse el a határt. Ő maga közvetlen kíséretével valóban háborítlanul jutott el a Drina túlsó partjára, de seregének egy része, mely nem volt képes őt oly gyorsan követni, s kisebb csapatokban szertecsatangolva tartott a Drina felé, részint elpusztult a hóborította kietlen rengetegeekben, részint a leskelődő szerb parasztok áldozatává esett.

A szerbek pedig hűségesen kimondott elvükhöz, hogy nem a szultán, hanem csak a bitorló zsarnokok ellen harcolnak, a Bekír pasa által hátrahagyott összes hadikészletet csakhamar útnak indították s a Drinánál át is adták a török hatóságoknak, nyugtát vévén ez utóbbiaktól az átvett tárgyak felől, hogy utóbb igazolhassák, hogy csakugyan mindenkor hűséges alattvalói voltak a nagyúrnak.

5.

Rövid hat hónap alatt azon naptól kezdve, midőn Kara-Gyorgye Orosacznál az első török hánt megtámadta, a szerb felkelés oly terjedelmet öltött, hogy mint láttuk, a szultán kénytelen volt egy vezirét a tartományba küldeni a viszály lecsillapítása s a régi rend helyreállítása végett. E küldetés eredményét a fentebb elbeszéltek után már kellően ismerjük. A felkelés diadalmas előhaladása s a szerb sereg nagymérvű szaporodása nemcsak a porta figyelmét vonta magára, hanem az osztrák kormányét is, mely nem nézhetett egykedvűen egy ily természetű mozgalmat, a saját tartományaitól csak egy folyó által elválasztott vidékeken s oly nép körében, mely iránt az osztrák birodalom déli részein megtelepedett hasonnemzetiségű és vallású lakosok, a legélénkebb rokonszenvvvel viseltettek. És az osztrák kormány szorgoskodása a belgrádi pasalikban fejlődő eseményeket illetőleg, annál természetesebb volt, mivel, mint láttuk, a felkelők maguk a mozgalom kezdetétől fogva Ausztriát tekintették védőjökül és oltalmazójokul s nem egyszer hozzá fordultak, kérve közbenjárását, hol a dahiknál, hol pedig magánál a portánál. Sőt a szerbek már messzebb ható tervekkel is foglalkoztak. Még az 1804. év május elején a Zimonyban eredménytelenül maradt összejövetel előtt Kara-Gyorgye bizonyos Sajtinszky osztrák kapi-

tány által a következő javaslatot tette az osztrák kormánynak : miután az összes szerb nép leghőbb vágya a felséges uralkodóláz fennhatósága alá jutni, nem maradhatván többé a porta igazságtalan önkényes uralma alatt ; Kara-Gyorgye, ha sikerülne neki Belgrád várát elfoglalnia, kész lenne úgy ezt, mint a két másik kisebb várat Sabácztot és Szendrőt, valamint az egész tartományt az összes nép óhajta szerint ő felségének felajánlani s egy királyi herceget helytartóul kérni ; ha azonban ő felsége, mint szomszéd, nem volna hajlandó ez ország természetszerű birtoklását elfogadni, ez esetben Kara-Gyorgye, bár épen nem szívesen, kénytelen lenne az egész nép nevében egy más hatalomhoz fordulni, csakhogy végre e keresztyén nép a török rabságból kiszabaduljon.

E nevezetes ajánlat, természetesen azonnal tudomására jutott az osztrák kormánynak, mely azonban a Törökországgal fennálló békés viszonyokra való tekintetből, annak még vitatásába sem bocsátkozott, sőt egyszerűen visszautasította. Ez a tény újabb bizonyága egyrészt az akkori szerbek hajlamának Ausztria iránt, másrészt pedig azon vádak alaptalanságának, hogy Ausztria e tartományt hatalmába akarta keríteni. Nemcsak hogy Bécsben ily szándék nem létezett, de az osztrák kormány a szerződések sérthetetlensége iránt táplált őszinte tisztelete által vezéreltetve, oly lépésre is határozta magát, melytől, habár a nemzetközi erkölcsiség szempontjából nem is tagadhatjuk meg elismerésünket, de melyet politikai tekintetben mindenesetre hibásnak kell tartanunk. Kara-Gyorgye fentebb említett ajánlatát egy terjedelmes emlékiratban terjesztette az osztrák kormány Ferencz császár elibe. Ez emlékirat egyszersmind rövid áttekintését adja a szerb viszonyoknak, a sistovi béke óta és a nem rég kitört mozgalomnak, erős kifejezésekben bélyegezván a dahik zsarnok uralkodását s mindenütt élénk részvétet tanusítván a szerbek és ügyük iránt, végre megjegyezván, hogy az osztrák hatóságok eddig is már mindent elkövettek, a mi a szigorú semlegesség határain belül lehető volt, hogy a viszálykodó feleket kibékítsék. Végre pedig ajánlja az emlékirat ő felségének, hogy a Szerbiában eddigelé történtek s az osztrák kormány magatartása, az orosz kormánynak barátságosan tudtára adassék, továbbá, hogy az osztrák internuntius Konstantinápolyban utasíttatnék a porta miniszterei előtt őszintén és híven

ecsetelni az állapotokat a belgrádi pasalikban s egyszersmind figyelmeztetni a portát, hogy minden módon igyekezzék a dahik garázdálkodásainak gyökeresen véget vetni és keresztén alattvalóira nézve tűrhető állapotokat teremteni, mivel az utóbbiak között már is oly jelenségek mutatkoznak, melyek a török birodalomtól való teljes elszakadást is a lehetőség színében tüntetik fel, u. m. különösen az ajánlat Ausztriával egyesülni s a fenyegetés, ha ez nem sikerülne, egy más hatalomhoz fordulni oltalomért. Természetesen az internuntiusnak a török miniszterek előtt a leghatározottabb módon ki kellend még jelentenie, hogy Ausztria mindenkor tiszteletben fogja tartani a szerződéseket s föltétlenül visszautasítand minden ajánlatot, mely Törökország valamely tartományának a monarchiával való egyesítését czélozná.

Ez emlékirat 1804. év május 25-kén kelt. Úgy látszik, hogy Ferencz császár egész terjedelmében elfogadta, mert az akkori osztrák követ Szent-Pétervárt, gróf Stadion, utasítást kapott az emlékiratot közölni az orosz kormánynyal, s az internuntius is megbízott annak értelmében működni Konstantinápolyban. Meglehet, hogy Bekir pasa küldetése részben az osztrák kormány föllépésének is tulajdonítható, a mint ezt már fentebb is volt alkalmunk jelezni, de kétségtelen az is, hogy a porta nem a legbarátságosabb indulattal tekintett Ausztria e beavatkozására, ha mindjárt nem is volt oka kételkedni a szándék őszinteségében. Az orosz kormány is válaszolt Stadion közleményeire. E válasz sok tekintetben fölötte érdekes, s bő világot vet Oroszország akkori keleti politikájára. Csartoriszky, a külügyminiszter, feleletében mindekelőtt kiemelte, hogy mily élénk meglepéssel fogadta a czár a bécsi udvar loyális és önzéstelen magatartására vonatkozó közleményt, de egyszersmind sajnálja, hogy az oly helyes és igazságos nézeteken alapuló lépések, nem feleltek meg egészen az óhajtott czélnek. Csartoriszky különösen azt fájlalja, hogy a szerbek a portának, mint lázadók árultattak be osztrák részről, mi által a porta haragja még inkább felingereltetik ellenök. Azon zilált viszonyok között, melyek a török birodalomban otthonosakká váltak, ily események, fájdalom, gyakran fordulnak elő. Miután pedig, véli az orosz miniszter, elfogadott rendszer, hogy az ozmán birodalom, melynek pedig részei oly fölötte lazán függenek össze s min-

den pillanatban szétmálással fenyegetnek, fentartassék, az egyetlen mód, mely által e cél elérhetőnek az, hogy egy részről a porta keresztyén alattvalói az uralkodójuknak tartozó engedelmisségre intessenek, másrészről pedig sorsuk a mennyire csak lehet, tűrhetővé tétessék, mérsékletet és engedékenységet tanácsolván a portának. E magatartás annyival inkább szükségesnek látszik a jelen pillanatban, mert a szerbek végelkeseredésükben a francziák karjaiba vethetnék magukat, a mi Ausztria érdekeire nézve is hátrányos lenne. Megjegyzi aztán Csartoriszky, hogy az osztrák internuntius előterjesztései nem idéztek elő kedvező benyomást a portánál, a mely nem volt képes azok horderejét felfogni. Végre pedig így fejezi be válaszáat: Úgy látszik tehát, hogy leghelyesebb volna jelenleg a szerbeket arra inteni, hogy akként viseljék magukat a porta irányában, hogy hűségük iránt kétség ne támadhasson. A bécsi udvar rendelkezvén mindazon eszközök fölött, melyekre a szerbeknek elnyomói, a dahik ellen szükségük van, a legnagyobb befolyást gyakorolhatja elhatározásukra. Másrészről pedig előnyösnek látszanék megszüntetni azon kedvezőtlen benyomást, melyet a portára a szerbek állítólagos elszakadási vágya gyakorolt s ez akként történhetnék, ha a porta biztosíttatnék a szerbek hűségéről, a mi által egyzersmind hajlandóbbá is lenne, szelídebb és könyörületesebb bánásmódot követni irányukban. Ily irányban működve leghamarább megszüntethetné a bécsi udvar a határain kiűtött nyugtalanságokat és a mennyiben a szultán alattvalóit barátságosabb magatartásra buzdítaná saját uralkodójuk iránt, egyzersmind biztosítaná magának az osztrák tartományok közvetlen szomszédságában élő nép vonzalmát és háláját.

Az orosz kormány tehát, mint a fentebbi iratból világosan kitetszik, a török birodalom fennállását szükségesnek tekintette ugyan, de azért beavatkozást óhajtott a keresztyének javára, a nélkül, hogy a maga részéről még eddig valamit tett volna. Ausztria pedig, mely nagy rokonszenvvel viseltett a szerbek szenvedései iránt s kéz alatt segítette is őket, de másrészről a létező szerződéseket is őszintén tiszteletben óhajtotta tartani, abban hibázott, hogy a szerbek vágyairól és törekvéseiről értesítette úgy a portát, mint az orosz kormányt. Ennek következtében, amaz, daczára az Ausztria részéről tanúsított önzetlenségnek, gyanakodni kezdett, emez pedig

figyelmessé vált a szerbiai eseményekre s a lehető előnyre, mely azokból Ausztriára háramolhatott. És végre a szerbek elutasítva Ausztria által, végre is kényszerültek máshová fordulni. Erkölcsi tekintetben tehát Ausztria eljárása ez alkalommal nem eshetik megrovás alá, sőt okvetlenül dicséretet érdemel; de a politikai hiba nem menthető. Igazolják ezt eléggé a későbbi események is. Szerbia kivívta majdnem teljes függetlenségét, a nélkül, hogy a porta tulajdonkép elvesztette volna e tartományt s e mellett a szerbek, kik századokon át Ausztrián csüggték reményeikkel, mint egyedüli megszabadítójukon, sőt mint láttuk még e század elején is egyesíteni óhajtották hazájukat a szomszéd birodalommal, másfelé fordultak rokonszenveikkel. Mindez természetesen nem oly hirtelen történt s a szerbek még jó ideig ingadoztak az osztrák s orosz befolyás között. Még augusztus 1-jén is tehát már Bekír pasa megérkezte után s közvetlenül a dahik eltávozása előtt — egy folyamodást intéztek a toposideri táborból az osztrák császárhoz, melyben mindenekelőtt alázatos köszönetüket fejezik ki ő felségének azon kegyességért, hogy a szultánt értesítette mindazon bitorlásokról, melyeknek Szerbia színhelye volt*) Ezután pedig így folytatták; „Az isteni gondviselés könyörült könyeinken és fohászaikon s a mindenható annyi erőt kölcsönzött nekünk, hogy a legnagyobb veszélyt képesek voltunk elhárítani. Most azonban nem tudjuk mily módon biztosítsuk magunkat jövőre a zsarolások s az elnyomatás ellen. Császáruk, a hatalmas szultán, könyörült rajtunk s elküldte hozzánk a boszniai vezírt Bekír pasát, hogy igazságot tegyen és rendet csináljon. De a pasák is csak halandó emberek, a szultán pedig felette távol van s így nem számíthatunk mindenkor oltalmára; azért a legalázatosabban esedezünk császári királyi felségedhez, kegyeskednék segítségünkre lenni és saját császári megbízottját hozzánk küldeni, a kik közbenjárók és tanúk lennének azon egyességnél, melyet Bekír pasával a szultán vezírével szándékozunk kötni; úgy hogy midőn császáruk a hatalmas szultán megerősítendi

*) Az osztrák kormány, mint fentebb említettük, a Kara-Györgye és a dahik megbízottjai között Zimonyban egy osztrák tábornok előtt május elején folyt alkudozások után tudósította a portát a dahik önkénykedéséről.

ezen egyességet, felséged is megerősítse és biztosítsa azt. Ekként nem kellene többé attól tartanunk, hogy a zsarolások megújulnak Szerbiában. Ezt felséged, mint a mi szultánunk barátja és szomszédja, könnyen megtehetné. Sőt felségedre és felséged országaira s alattvalóira nézve is hasznos és szükséges, hogy Szerbiában állandó béke és nyugalom uralkodjék; mert ha nálunk zavarok támadnak, úgy amott sem lehet tartós a nyugalom, miként ezt felséged már eddig is tapasztalhatta. Könyörüljön tehát császári királyi felséged s küldje el biztosait Belgrádba, vagy a hová jónak találja, hogy megkötetvén az egyesség, azt Felséged is megerősíthesse. E legmagasabb kegyet és jótéteményt se mi, se utódaink soha el nem fogjuk felejteni.“

Tudjuk, hogy Bekír pasa minden hivatalos idegen beavatkozást a szerb ügyekbe határozottan visszautasított, de azért az osztrák kormány több magán jellegű kísérletet tett a vizátkodó felek kibékítésére. Ismerjük már az összejöveteleket és tanácskozásokat Zimonyban. Később is többszöri alkudozások alkalmával, melyek egész nyáron folytak a szerbek s Bekír pasa között, többször jelentek meg békítő küldöttek Ausztriából, ha nem is mint az osztrák kormány megbízottjai, de mégis a kormány tudtával, sőt rendeletére. Így egy ízben a bácsi archimandrita, Petrovics Gedeon, jött át Belgrádra, állítólag Sztratimirovics érsek nevében, tulajdonkép azonban a kormány meghagyásából, megkísértendő az egyesség létrehozását. A kölcsönös bizalmatlanság a törökök és szerbek között már oly fokra hágott volt, hogy az efféle kísérletek nem vezettek célhoz. Egy ízben egy ily eredménytelen tanácskozás után, midőn a törökök eltávoztak, Kara-Gyorgye Petrovicshoz, az archimandritához, hajolván s Bekír pasára mutatván sugva így szólott: „Török ez is, ugy-e bár! ne higgy neki!“

Ily körülmények között Ausztria részéről, mely akkor békében élt a portával s a zilált európai viszonyok miatt nem is gondolhatott háborúra, minden tényleges beavatkozás a szerb fölkelés javára lehetetlenné vált, sőt természetesen, főképp Bekír pasa a szultán küldöttjének megérkezte óta, még a túlságosan nyílt segélyezéstől is tartózkodnia kellett, a vezír egészen belügynek óhajtván tekinteni a szerb mozgalmat. De ha az osztrák kormány nem is tehetett semmit sem, nem aka-

dályozta, sőt jóindulatúlag tűrte, hogy alattvalói magán úton a Száván túl lakó hitsorsosaik segítségére siessenek. A lőpor és egyéb hadikészletek, az első ágyúk, a szükséges pénz részint ajándék, részint kölcsönképen eleinte majdnem kizárólag az osztrák szerbektől származtak. A határőr tisztek pedig szabad közlekedést engedtek a két part között, sőt a zimonyi katonai parancsnokság még az élelem szállítást is eltiltotta Zimonyból a belgrádi várba., a míg t. i. a dahik birták azt s később is, midőn Gusancz-Ali kerítette volt hatalmába.

Természetes, hogy a hatóságok ily engedékenysége mellett az osztrák-szerbek mind nagyobb és nagyobb érdekeltséget tanúsítottak a túlparti mozgalom iránt s hogy többen, kivált kiszolgált tisztek át is keltek a Száván, személyesen részt vevendők a harcokban. A faj, nyelv és hitrokonság, valamint az a körülmény, hogy az osztrák-szerbek egy jó része még alig 15 év előtt költözött át Szerbiából az utolsó török háború után, eléggé megfejté e rokonszenvet és érdekeltséget. Nem szenved kétséget, hogy valamint maguk a felkelők, úgy azok is, kik az az osztrák partról oly élénk részvétet tanúsítottak a szerbiai események iránt, nem birtak még a mozgalom céljának tiszta fogalmával, de különösen nem az elérhető eredmény képzetével. Egy tűrhetetlen tényleges állapot megszüntetése volt a feladat, melyet a felkelés maga elé tűzött, a nélkül, hogy még a lehető újjáalakulásokkal foglalkozott volna, ha mindjárt Bekir pasa küldetésének idejében, még homályosan ugyan, de jelentkezni kezdett már a vágy, általános, szervezett küzdelem által, nagyobb mérvű jogokra, önállóbb létre tenni szert. A Dunán és Száván innen azonban, az Újvidékkal rézsút szemben fekvő Karlóczán élt akkoriban egy férfi, ki állásánál fogva nem csak teljes ismeretével bírt a szerb viszonyoknak, de egyszersmind nagy befolyást is gyakorolt, főkép Dél-Magyarország s a határ-őrvidék szerbjeire; sőt még a belgrádi pasilikban élő keresztényekre is, és ki most a túlparti felkelésben egy nagy jövő kezdetét vélte fölismerni. E férfi Sztratimirovics volt, a szerb patriarcha. E kétségkívül nagy tehetségű és erélyes jellemű főpap egész életében bírta a császári udvar kegyét, sőt Károly főherczeg az osztrák seregek fővezére különös barátságára is méltatta őt. Az osztrák kormány felszólítása következtében Sztratimirovics nem is késett befolyását felhasználni, hogy részint küldöttei, részint levelei által csillapítólag hasson a fel-

ingerelt kedélyekre Szerbiában. Idéztük a Nenádovics Mátéhoz intézett válaszát, melyben inti a túlpárti szerbeket, hogy ne feledjék el, hogy bármit tesznek is, a szultán alattvalói kell hogy maradjanak s azért tanúsítanak mindenkor mérsékletet a törökök s a mahomedán intézmények iránt. Mindazonáltal Sztratimirovics, ki az osztrák udvar ily kedvelt hívéül mutatkozott, egészen más terveket forgatott elméjében. Ő mindenekelőtt szerb volt ugyan, habár nem annyira szerb-főpap, mint inkább politikus, s mint ilyen folyvást oly terveken törte fejét, melyek az egykori szerb nagyság helyreállítását célozták, de tulajdonkép a legélénkebb rokonszenvet mégis csak Oroszország s az orosz faj iránt táplálta szíve mélyében. A belgrádi pasilikban kiütött felkelést a legalkalmasabb időpontnak vélte Sztratimirovics, kedvencz eszméjének megvalósítására. Még az 1804. év június havában egy emlékiratot szerkesztett s ezt átadta Szamborszki prótának, József nádor orosz neje, Pavlovna Alekszandra nagyhercegnő, áldozárjának, ki épen akkor Oroszországba volt visszaútazandó, azon megbízással, hogy jutassa azt az orosz kormány s ha lehet a csár kezébe. E munka címe így hangzott: „Egy új szláv-szerb királyság megalapításának vázlata.“ Sztratimirovics emlékiratában azon eszméből indul ki, hogy Európában majdnem minden fejedelemsnek vannak rokonhitű és rokonfajú szövetségesei, a kikre szükség esetében számolhat; csak az orosz fejedelmek nem részesülhetnek e szerencsében, mert sehol sem találnak nyelvet, vallást, gondolkozásmódot és hajlamra nézve rokon szövetségeseiket. Ez okból azt hiszi, hogy fölötte szükséges helyreállítani a régi szerb államot s előszámolja azon előnyöket is, melyek ez által magára Oroszországra háramlanának. Szól ezután a lengyelekről és görögökről, mint kik részint egy törzsből származnak, részint egy hitet vallanak az oroszokkal, de a kiknek hűségében és őszinteségében ez utóbbiak sohasem bízhatnak. Egyedül a szerbek tekinthetők úgy vallásra, mint nyelvre nézve azonos szlávokúl az oroszokkal. Nincs is, — szerinte, — a földön nép, mely oly szeretettel, annyi vonzódással viseltetnék az oroszok és az orosz csárok iránt, mint a szerb. Vajon nem méltó-e tehát, kérdi tovább Sztratimirovics, hogy az orosz uralkodók atyailag gondoskodjanak egy ily jó szláv népről s megszerezzék annak a politikai létet s később, mint szövetségeseiket tekintsék azt? Fölemlítvén továbbá mindazon orszá-

gokat és tájakat, hol a szerbek laknak, Sztratimirovics azon meggyőződésének ad kifejezést, hogy a jelen körülmények között a szerb népnek legalább egy részét lehetne önállóvá tenni, felszabadítván ugyanis azon szerbeket, kik a török járom alatt nyögnek. E végre a leghelyesebb módozatnak azt tartaná, ha a túlparti szerbek bizonyos mérsékelt adót fizetnének a szultánnak, a Szerbiában maradó törökök pedig szabadon gyakorolhatnák vallásukat, ezen kívül azonban az ekként alakuló Szerbország nyilváníttassék függetlennek, olyformán, mint a ragúzai köztársaság, vagy a jóniai szigetek, de helyeztessék orosz védnökség alá. E módozat már azon okból is a leghelyesebb, mert a szerb vidékek felszabadulván a török fennhatóság alól, könnyen a legközelebbi keresztyén állam, t. i. Ausztria hatalma alá kerülhetnének, a mi által Ausztria annyira megerősödnék, hogy veszélyes szomszédná válnék Törökországra nézve. Oroszország ellenben kárpótlásul biztosíthatná a portának uralmát ázsiai tartományai fölött. Az európai államférfiakat a következő okokkal iparkodik Sztratimirovics megnyugtatni: az új szerb állam alkotása nem jelentené a Törökországtól való teljes elszakadást, mert hiszen a szerbek adót fizetnének a portának s külhatalmakkal szemben nem tekintetnének függetlenekül attól, maradna tehát minden az eddigi állapotban; de továbbá azon mértékben, a melyben Törökország lassankint hanyatlanék, másrésről mindinkább megerősödnék a szerb állam s kipótolná azon veszteséget, mely az európai súlyegyenben Törökország elgyengülése által támadna. Az ekként alkotandó Szerbia uralkodójául Sztratimirovics egy orosz nagyherceget ajánl, a ki egy orosz csapatot is hozhatna magával az országba; ha pedig önmaga nem volna hajlandó eljönni, helytartók által s 3—400 főnyi orosz sereg segélyével kormányozhatná és boldogíthatná Szerbiát. Mindenesetre a monarchikus formát kellene meghonosítani az új államban, mert a szerb nép még nem ért meg a köztársaságra. Ha azonban nem sikerülne az orosz uralkodóház egyik tagját ültetni a szerb trónra, valamely protestáns herceget kellene a szerbek fejedelméül választani, természetesen azon föltétel alatt, hogy utódai fölveszik a görög nem egyesült hitet. Emlékiratának végén így szól Sztratimirovics: „e terv, mely oly élénken foglalkoztatja elmémet, oly hasznos az orosz császári házra, oly előnyös az összes szláv népekre nézve, hogy annak létesítésére se fárad-

ságot, se költséget nem lehet kímélni; sőt minden igaz szláv, a ki barátja Oroszországnak s őszinte szeretettel viseltetik uralkodója (t. i. a cár) iránt, teljes erejéből a terv megvalósítására kell hogy működjék, és ez nézetem szerint a jelen körülmények között lehetséges.“

Szamborszky teljesíté e megbízatását s Pétervárra érvén Sztratimirovics emlékiratát az akkori orosz külügyér Csartoriszky Ádám herczeg kezébe juttatá. Azonban úgy látszik, hogy a lengyel Csartoriszky, ki csak Lengyelország helyreállításáról álmodozott, s így nem nagy tetszéssel olvashatta Sztratimirovics megjegyzéseit a lengyelekről, meg sem mutatta e munkálatot a cárnak. Tény, hogy Szamborszky visszakapta az emlékiratot a külügyminiszteriumból s a szerb patriarcha terve a feledésnek adatott át.

Nem szándékunk itt e terv bírálgatásába, sem pedig Sztratimirovics jellemzésébe bocsátkozni, ki egész életén át saját törvényes uralkodójának kegyeivel elhalmozva, oly terveken törte fejét, melyek egy idegen nemzet s egy idegen uralkodó javát czélozták saját hazájának rovására, saját fejlődésének hátrányára. Mi csak történeti érdekessége miatt szólottunk e tervről, s mert a szerb mozgalom szülte azt, melylyel itt foglalkozunk, és mert nem lehetetlen, hogy Sztratimirovics eszméi túl a Dunán és a Száván is viszhangra találta. Úgy látszik, hogy a karloviczi főpap tervei ismeretlenek maradtak a szerb felkelők előtt, kik mint láttuk, még augusztus elején is Ausztriához folyamodtak segélyért. Tagadhatatlan azonban, hogy ez időben legalább néhány felkelő főnök kezdett megbarátkozni az eszmével, hogy talán Oroszország közbenjárását kellene igénybe venni. A nép maga a külállamok közül majdnem kizárólag csak Ausztriát ismerte, hol sok ezer hitsorsosa élt, melylyel folytonos közlekedésben állott. A hagyomány s az emlékek is csak Ausztria többszörös jótekonny beavatkozásáról szólottak. Nem csoda tehát, hogy a szerbek nagy tömege mind csak a szomszéd államtól várta a segélyt, mely a keresztyén ráját a gyűlölt török járom alól felszabadíthatá vala. A műveltebb Nenádovics Máté, ki már terjedtebb ismeretekkel bírt, mindjárt felkelés kezdetekor egy biztos emberét a montenegrói vladikához s gróf Ivelics orosz hajóhad parancsnokhoz *) küldé, segítséget kérván mindkettő-

*) Risanoban a dalmát partokon

től. Egyik sem teljesíthetné a szerb felkelők kérését, sőt Ivelics utalván arra, hogy Oroszország barátságban él a portával, azt a tanácsot adta, hogy forduljanak a szerbek a szultánhoz kérelmekkel. Ekként elutasítva Máté is, egyedül az osztrák kormánynál, vagy legalább az osztrák hatóságoknál vélt óltalmat találhatni. Körülményesen elbeszéltük mindazon kísérleteket, melyeket a szerbek részint a határőrvidéki közegeknél, részint pedig a főbb parancsnokságoknál tettek, hogy Ausztriát közbenjárásra bírják, s magukat a porta ellenében a hatalmas szomszéd állam jóállásával biztosítsák. Elmondtuk az okokat is, melyek az osztrák kormányra nézve lehetetlenné tévők, minden rokonszenve mellett is, erélyesebben föllépni a felkelők érdekében. Ausztria, habár inkább csak barátságos jó indúlatra és elnézésre, mintsem tetteleges segély által, nagy hasznára volt a szerb mozgalomnak, mely az osztrák hatóságok engedékenysége nélkül aligha lett volna képes oly eredményeket felmutatni, a milyeneket néhány hónap alatt valóban kivívott. Mindez azonban természetesen nem elégíthetné ki a felkelőket. Nem nyerhetvén meg Ausztria jóállását a Bekir pasával kötendő egyességre, helyzetük fölötté bizonytalan maradt, jól tudván, hogy ha hitelt adnak a vezír ígéreteinek s meghódolnak, rövid idő múlva ismét oly állapotok keletkezhetnének, a melyektől szabadulni ragadtak épen fegyvert. Más részről pedig érezték azt is, hogy ha fegyverben maradnak, a loyális mozgalom, mely eddig egyedül helyi zsarnokaik ellen irányult, könnyen a szultán fennhatósága ellen intézett ellenállássá fajulhatna, a mely esetben a felkelőknek a porta összes erejével kellene megküzdeniök. Nem csoda tehát, hogy ily körülmények között a felkelő vezérek mély aggodalommal tekintettek a jövő elébe. Arról már meggyőződtek, hogy bármily fényes diadalokat is sikerült eddig aratniok, saját erejükkel nem folytathatják sikeresen e küzdelmet, ha ez még nagyobb mérveket öltene. Szövetségesre, vagy inkább pártfogóra, óltalmazóra volt tehát szükségük minden áron. Ausztriára a jelen körülmények között nem számíthattak többé, másfelé kellett tehát fordulniok. És mégis úgy látszik, hogy nem a szerb felkelő táborban támadt először az eszme Oroszországnál keresni óltalmat. Julius havában bizonyos Novakovic Csardaklija Péter volt osztrák kapitány jött át Szerbiába s a felkelőkhöz csatlakozott. Csardaklija az albán határról

származott, s úgy látszik az utolsó török háború után költözött át Ausztriába, a hol a seregbe állván, kapitánynya lett. E tisztnek felesége József nádor az orosz császári családból származó nejeinek szolgálatában állott, s csak kevéssel előbb Oroszországba utazott, két osztrák szerbbel: Sztojckovics Atanászszal és Filipovics Tóddal. Csardaklija Szerbiába jövén elkezdte a felkelőket nógatni, hogy küldjenek néhány megbízottat Pétervárra, a kik Sándor czárt értesítsék a szerb nép állapotáról. Vajon Csardaklija Oroszországból kapott-e megbízást, mint némelyek vélik, ily irányban működni, vagy pedig Sztratimirovics befolyása alatt állott, azt jelenleg meg nem határozhatjuk, tény azonban, hogy ő volt az első, ki Oroszországra utalt, mint a legtermészetesebb, mert egyenlő vallású s ugyanazon fajú oltalmazóra. Csardaklija biztatásai kedvező fogadtatásban részesültek a felkelés főnökeinél, kik el is határozták az eszmét mielőbb foganatosítani. Küldöttekül Nenádovics Mátét, Csardakliját és Protics Jánost jelölték ki; azután pedig a czárhoz intézve egy folyamodást készítettek, a melyben elősoroltak minden olykor már rég idő óta romban heverő templomot és kolostort is, mintha valamennyit csak az imént dúlták volna fel a törökök, azt hivén, hogy ez által nagy haragra ingerelhetik az oroszokat, a kik majd égni fognak a vágytól boszút állani annyi templomért. Úgy a küldöttek kinevezése, mint a folyamodás maga, sok ideig csak néhány főnök titka maradt s magában a táborban is csak kevesen bírtak tudomással a felől. Érezték a szerbek, hogy a porta, mely már régóta élénk bizalmatlansággal s féltékenységgel szemlélte Oroszország nagymérvű terjeszkedését, valamint növekvő befolyását a török birodalom, görög nem-egyesült hitet követő keresztyén népeire, a jelen esetben is fölötte kellemetlenül fog meglepetni a szerbek törekvése által Oroszországot nyerni meg közbenjáróul, s talán mégis akadályozhatná a követség létrejöttét. Híven is megőrizték a titkot azok, a kik ismerték azt, s a kijelölt küldöttek egész csendben fogtak útikészületeikhez. Övéitől búcsút venni s némi szükséges intézkedéseket tenni, jött Nenádovics Máté Brankovinába augusztus elején, a Bekír pasa megérkezéével beállt fegyverszünet után. Előbb azonban, mint fentebb láttuk, még egyszer fegyvert ragadott, hogy a Sabácza betolakodott Muszagát kiűzze. Ütközetre ugyan ez alkalommal nem került a dolog s Máté ismét visszatérhetett a

topesideri táborba, hogy végre megkezdhesse hosszú útját. Az elindulás előtt azonban még némely küzdelmeken kellett átmennie. Midőn t. i. útiköltséget kért Kara-Györgytől s a többi főnököktől, egyik a másikhoz útasította, de egyik sem adott egy piasztart sem. Máténak magának volt ugyan 250 aranya, de Cardaklija azt mondá neki, hogy legalább 390 aranyra lesz szükségük míg Pétervárra jutnak. Máté ismét összejárta a főnököket, de eredmény nélkül; óhajtották ugyan az oroszországi utat, de pénzt nem akartak adni. Végre Máté eltökélte magát útnak indulni, s nem várni többé a főnökök áldozatkészségére. Ezalatt az ismeretes zimonyi kereskedő Zsivkovics egy csolnakot és három evezőst szerzett, kik a küldötteket a Dunán Orsováig voltak szállítandók. Elérkezvén az elindulás napja, Máté bátyjához, Jakabhoz, ment búcsút veendő. Nenádovics Jakab nem rég tért vissza a sabáci kerületből, hol oly erélyesen végzett volt a makacs Tyurcsijával, s már egy ízben megtagadta hozzájárulni az útiköltség kiegészítéséhez. Most tehát csodálkozva kérdezé öcsésétől, hogy valóban utazik-e, s adtak-e a többiek pénzt neki. „Igen utazom, felelé Máté, a többiektől pedig éppen annyit kaptam, a mennyit tőled“. Jakab úgy látszik megszegyenlé magát s megadta a hiányzó 50 aranyat.

Az 1804-ik évi szeptember 13-dikán éjnekidején ültek csolnakra Nenádovics Máté és Csardaklija Topesidernél. Baj nélkül eveztek el a belgrádi vár mellett, sőt Szendrőnél ki is kötöttek a nélkül, hogy a törökök feltartóztatták volna őket. Rámánál aztán Protics is hozzájuk csatlakozott. Átevezvén a vaskapun, Orsovánál kötöttek ki, a hol Zsivkovics várakozott reájuk, s úgy látszik előre értesítette az osztrák hatóságokat jövetelök felől. A parancsnokló ezredes néhány kérdést intézett hozzájuk: honnan jönnek, hová s mi czélból utaznak s minden további faggatás nélkül meglegedett kitérő feleleteikkel. Orsovától kocsin folytatták útjokat Oláhországon keresztül. Szeptember 26-kán érkeztek Bukarestbe. Itt azonnal jelentkeztek titokban az orosz konzulnál s közölték vele küldetésük czélját. A konzul útlevelet szerzett számukra az oláh fejedelemtől, Ypsilantitól, ki Oroszországhoz szítván, szívesen segédkezett nyújtott a három szerb útasnak. Muruzi a moldovai fejedelem azonban a porta híve lévén, az orosz konzul figyelmeztette Nenádovicsékat, hogy Moldván oly

gyorsan a mint csak lehet utazzanak át, különben gyanú támadhatna ellenük, s megakadályoztathatnának szándékuk kivitelében. Foksanban, a két fejedelemség határvárosában, a fogadásban egy szerbet ismertek föl, ki már több idő óta lakott ottan. Nenádovics Máté szokott óvatosságával még felelni sem akart eleinte a fogadósnek, ki nevén szólítá őt, s minden módon iparkodott magát megismertetni. Végre Máté, társai által is biztatva, megvallotta, hogy ő is az első pillanattól fogva megismerte a fogadóst, csak nem merte megmondani. Honfiktársuk aztán nagy segítségére volt az utazóknak. A postán vonakodtak lovakat adni, s Máté és útitársai már aggódni kezdtek, midőn a fogadós egy fuvarost szerzett, ki aztán tovább szállította őket. Jászvásárott egyenesen az orosz konzulhoz szállottak. Miután ez utóbbit is értesítették kilétükről s irataikat megmutatták, a konzul tanácsolta nekik, hogy haladéknélkül folytassák útjokat az orosz határ felé. Elvette a folyamodást is tőlük, nehogy valamikép a moldvai hatóságok birtokába kerüljön, ígervén, hogy majd visszakapják azt, midőn orosz földön lesznek. Útlevelet is kaptak a konzultól, melyben orosz alattvalóként voltak bejegyezve. Mohilevnél keltek át a Dnieszteren, mely akkor még a határt képezte Oroszország s a Törökbirodalom között. Alig hogy a túlpartra léptek — kocsijuk és podgyászuk még oda át maradt, — midőn öt moldvai lovas érkezett vágatva a folyóhoz, követelvén, hogy a három útas jöjjön vissza. Az orosz hivatalnokok azonban nem engedték ezt, s a moldvai pandurokat azon határozott kijelentéssel, hogy a keresett egyének orosz alattvalók, visszavonulásra bírták. Ekkor aztán az oroszok átszállították a moldvai parton maradt podgyászukat is. Nehány napot a mohilevi veszteglőben kellett útasainknak tölteniök. Ott tartózkodásuk alatt hozta el egy futár az orosz konzulnál hagyott irataikat is. Ez időben Konstantin nagyherceg nem messze Mohilevtől, Podóliai Kamenecben hadgyakorlatokat vezényelt, s hallván a szerb. küldöttekről, látni óhajtotta őket. Nenádovics és társai siettek a nagyherceg előtt megjelenni. Úgy látszik azonban, hogy Konstantin csak fölötte rövid kihallgatásra méltatta őket. Nenádovics Máté így írja le e jelenetet emlékirataiban: „Megérkeztiünk Podóliai Kameneczbe. Konstantin nagyherceg éppen a hadgyakorlatokkal volt elfoglalva a piacon. Leszállunk kocsinkról s nézzük a gyakorlatot,

Vége a nagyherceg szobájába megy s mindhármunkat magához hivat. Bemegyünk s meghajtjuk magunkat. Kik vagytok, s honnan jöttök? kérdi a nagyherceg. Elmondjuk, hogy szerbek vagyunk, s Pétervárra utazunk a csárhoz. Vannak írásaitok? kérdé ismét. Vannak, feleljük mi; Szerencsés utat, Isten veletek! s ezzel szobájába vonúlt, mi pedig eltávoztunk“.

Az első nevezetesebb város, melyet útasaink orosz földön elértek, Kiev volt. Mátét egészen elbűvölték a nagyszerű templomok, aranyozott kupoláikkal s a pompás isteniszolgálat. De még inkább érdekelték őt a több helyt nagy mennyiségben felhalmozott ágyúgolyók és sóhajtvá gondolt arra, hogy mily jó volna azoknak csak egy kis részét, s néhány ágyút a Vra-csárra átvarázsolni. A kievi kormányzónál is tisztelkedtek, ki aztán hosszasan kérdezősködött tőlük a szerbek és törökök viszonyáról egymáshoz és harczaikról, s végre úgy nyilatkozott, hogy küldetésük nem szenved halasztást, s azért csak siessenek mielőbb Pétervárra. Kievből Charkov felé vették útjukat. Csak lassan haladhattak a homokos vidéken, végre azonban mégis csak elérték Charkovot. Itt tartózkodott Csardoklija neje, ki mint tudjuk már előbb visszatért volt Oroszországba. Hozzá szálltak tehát s nem sokára két szerb jelent meg szállásukon, Sztojkovics Atanáz és Filipovics Tódor, mindketten magyarországi származásúak, ugyanazok, kiknek társaságában Csardoklijáné utazott volt s kik most Charkovban mint tanárok működtek. A honfitársak találkozása mint képzelhető örömteljes kérdezősködések és poharozás között ment végbe s Nénádovicsék alig győzték kielégíteni a két tanár tudvágyát a szerbiai eseményeket és állapotokat illetőleg. Ez utóbbiak eltávoztával a három küldött elhatározta, hogy egyikét a Charkovban talált két szerbnek fel fogják szólítani, hogy utazzék velük Pétervárra, s már ismeretes lévén az orosz viszonyokkal, legyen segítségükre a szerb nép javát célzó működésökben. Némi habozás után abban állapodtak meg, hogy Filipovicsot fogják felszólítani, kiből megfontolt nyugodt jellemet ismertek föl. Filipovics nagy kedvet mutatott odahagyni tanári székét s a szerb küldöttséghez csatlakozni. A charkovi tanári testület azonban nem akart neki engedélyt adni az eltávozásra. Filipovics azt vélte, hogy megkaphatná az óhajtott engedélyt, ha Kara-Gyorgytól, vagy a felkelés valamelyik főnökétől e részben írott felszólítást mutathatna fel. Nénádovics Máté, ki

Szerbiából távoztakor bátyjának Jakabnak pecsétjét tévedésből magával hozta, most e pecsét segítségével könnyen elkészíthetőnek gondolta a szükséges íratot. Filipovics tehát Kara-Gyorgye és Nenádovics Jakab nevében egy önmagához intézett levelet szerkesztett, melyben azok emlékeztetik őt egy régebben még Szerbiában tett állítólagos ígéreterére, hogy Oroszországba költözik a nyelvet megtanulni, s így elkészülni arra, hogy a később küldendő szerb követeket mindenüvé elkísérje és azoknak segítségükre legyen, s felszólítják őt, hogy most eljött az idő, midőn ígését be kell váltania, az egész szerb nép átkával fenyegetődözvén, ha megcsalna nemzetét és megtagadná szolgálatait. E levelet aztán Máté leírta, és ráütvén bizonyságul bátyja, Jakab, pecsétjét, átadta Filipovicsnak. A tanári testület olvasván e levelet s nem kételkedvén annak hitelességében, nem akadályozta többé Filipovics eltávozását.

Charkovból egyenesen Moszkva felé vették útjokat a szerb küldöttek. Mint láttuk, már Kiev is nagymértékben fölkelte Nenádovics Máté bámulatát, Moszkva leírására azonban már épen nem talál szavakat. Csak annyit jegyez meg, hogy az őt környező fény és pompa közepette úgy érezte magát, mint az, ki sötét szobából hirtelen kilépve, hófódte térségén néz végig s szemfényét veszti. Nem messze Moszkvától lakott falusi jószágán Prozorovszky herczeg, egyike a legismertebb orosz főuraknak. Máté és Filipovics tehát fölkeredtek s Prozorovszky birtokára hajtottak, őt meglátogatandók s pártolását kikérendők a szerbek ügyének. Prozorovszky szívesen fogadta őket, figyelmesen hallgatta végig Máté elbeszéléseit a szerb felkelésről, s habár nagy részvétet és érdekeltséget tanúsított is a szerbek ügye iránt, mindazáltal sajnálatát fejezte ki a fölött, hogy a szerbek ily kedvezőtlen időben kezdték forradalmukat, s nem titkolhatta el aggodalmát csekély számuk s a velök szembenálló törökök nagy hatalma fölött. Megígérte azonban, hogy fog néhány barátjának Pétervárra írni s ajánlandja őket. Visszatérve Moszkvába Máté és Filipovics nem sokáig időztek ott, hanem társaikkal együtt folytatták útjokat Pétervár felé. A tél már beállt ez éjszaki vidéken és pedig meglehetősen keményen. Sokat kellett a hideg miatt útasainknak szenvedniök, kik Szerbiából csak azon öltözetben távoztak, melyet ott nyáron szoktak viselni. Pénzüök is fogyatékán volt már, s így még jól sem lakhattak mindenkor. Fázva, éhezve,

elfáradva a hosszú úttól érkeztek november 7-ikén Szent-Pétervárra. Még alig jutottak a városba, midőn egy rendőr hivatalnok megállítá kocsijukat. Úgy látszik, hogy a rendőrség már értesítve volt jöttükről, mert alig, hogy elmondották, hogy kik és honnét jönnek, a hivatalnok egy fogadóba vezette őket. Még ugyanaz nap este egy tiszt látogatta meg őket, elkérte útlevelöket s biztatta, hogy legyenek nyugodtan, pihenjék ki magukat, ha pedig bármire szükségök lenne, forduljanak a fogadóshoz, különben idegenszerű öltözeteikben ne járkáljanak az utczákon, nehogy feltűnést okozzanak, s olyanok is értesüljenek ottlétükről, kiknek azt nem kellene tudniok. Másnap késő este ismét egy hivatalnok jelentkezett náluk, s felhívta őket, hogy vegyék magukhoz írataikat, s kövessék őt. Egy palotába vezették útasaikat, hol több termen hatolván át, végre Csartoriszky herczeghez az orosz külügyminiszterhez bocsáttattak be. Nenádovics Mátét bízták meg társai, hogy legyen ez alkalommal szószólójuk, ő ismervén legjobban úgy a felkelés kezdetét, mint a jelen viszonyokat is; s ezért ő nyújtotta át a miniszternek a czárhoz intézett kérvényt. Csartoriszky átvevén azt, s látván, hogy a czárnak szól: Jól van mondá, át fogom adni ő felségének, azután mindegyiküktől megkérdezvén nevét és születési helyét így szólott: „Már van tudomásunk arról, hogy a szerbek feltámadtak a török ellen; hogyan hagyátok fővezérteket Kara-Györgyét, és a többi főnököket, egészségesek-e?“ „Hála az égnek, felelte Máté, egészségesek és üdvözlik nagyméltóságodat és a császárt, bízva a hasonhitú Oroszországban, ettől reménylik megszabadulásukat a töröktől.“ „Szép, szép, szólott Csartoriszky, hanem Szerbia nagyon távol van Oroszországból, mi pedig barátságban élünk a törökökkel.“ Azután pedig kérdezé: „Még mindig a belgrádi várban vannak a törökök, s mennyien lehetnek?“ „Ott vannak még a várban, válaszolá Máté, s lehetnek vagy tizenhatezeren, vagy talán többen is; a bosnyák vezír pedig csak nem rég hozott magával hétezerhatszáz főnyi sereget.“ — „Van-e Szerbiában még több vár is és mekkora a török őrség mindegyikében“, tudakozódott tovább a herczeg. — Van több vár, jegyzék meg a küldöttek és pedig Szendrő ezerötszáz emberrel, Sabácz kétezerrel, Szokol ezerötszázzal, Uzsicza négyezerötszázzal, — legalább úgy hiszszük. — „És van ott sok ágyú? — „Van elég.“ — „Hát a szerb sereg mekkora?“ —

„Most tizenötezer fegyveresre rúg, de ha mindnyájan felkelnének, több lenne hetvenezernél.“ „Miért jött a bosnyák vezír annyi ezer emberrel Belgrád alá?“ „A szultán küldte őt, hogy megbékítsen bennünket a belgrádi, s a többi törökökkel.“ „No, sikerült a békét helyreállítania?“ „Csak annyit ért el, hogy a négy dahi csolnakon elmenekült; fővezérünk aztán Milenkót küldte utánuk Adakaléba, s ott mind a négyet megölték.“ „Hát a többi törökökkel miként bánt el a vezír?“ „Valamennyinek megbocsátott, nekünk pedig megígérte, hogy kilencz pontban foglalt kérelmünket, melyet neki átadtunk Konstantinápolyba juttatja, s kieszközli a szultán jóváhagyását, s egy elismerő hattiserifet; mi köszönetet mondtunk a vezírnek ez ígéretéért, s kértük őt, hogy vagy ő, vagy mi szólítsuk fel az osztrák udvart, hogy küldené el egyik hivatalnokát, a ki tanú lenne a mi egyességünknel; hogy aztán, ha mi fellázadnánk, vagy pedig a törökök szokásuk szerint ismét zsarnokoskodni kezdenének, az osztrák udvar mint legközelebbi szomszéd, azonnal értesítesse a szultánt; a vezír azonban haragosan visszautasította kívánságunkat, mondván, hogy az lehetetlen, egy király sem avatkozhatik a szultán ügyeibe, s hogy van elég hűséges mahomedán, kik a szultánnak megmondják az igazat, ha valami történnék Szerbiában. Mindebből csak azt láttuk, hogy a vezír, s a belgrádi törökök meg akarnak bennünket csalni, s csak azt várják, hogy a fegyvert letegyük.“ „Igazatok van, no s tehát én át fogom adni kérelmeteket a császárnak, most pedig isten veletek.“ Ezzel a szerb küldöttség távozott.

Néhány nap múlva ismét Csartoriszkyhoz hívtak Nenádovics és társai, s ez alkalommal körülményesen el kellett beszélniök az eseményeket az 1788-ik évi osztrák-török háborútól kezdve egész a dahik megöletéséig. Máté és Protics voltak a szóvivők, mindegyik elmondván azt, a mit maga látott vagy szemtanúktól hallott. Ezután Csartoriszky a következő kérdést intézte hozzájuk: „Kértetek-e segélyt az osztrák udvartól, legközelebbi szomszédotoktól?“ — Máté sietett felelni: „Még ez év márczius havának első napjában felterjesztettük folyamodásunkat, azon erős hitben, hogy Ausztria sereget, fegyvert, s egyéb hadi készleteket fog küldeni segítségünkre s teljesen felszabadít bennünket a török járom alól, mert hiszen elődeink minden alkalommal hűségesen az osztrák udvar pártjára állottak, s különösen József császár török háborújának

idejében, miként atyám beszélé 18000 szerb önkéntes küzdött Mihajlovics parancsnoksága alatt a törökök ellen; mi tehát legalább egy hasonló számú önkéntes csapatot kértünk. Folyamodásunkra azt az írott választ kaptuk: hogy Ausztria a portával nagy barátságban él, nem adhat tehát nekünk se sereget, se tiszteket, se fegyvert, mert ez által megszegné a portával kötött békeszerződést; mindazáltal a hatóságok elnézők irántunk, a kereskedők pedig pénzért minden szükségest megszerznek.“ A miniszter erre megjegyzé: „Igaz, hogy az békeszegés lett volna, s béke és barátság létezik most épen úgy Oroszország és a porta között is. Meg van-e még az Ausztriától kapott írott válasz?“ kérdé tovább, s midőn Máté erősíté, hogy megvan, hanem Szerbiában maradt, Csartoriszky biztatá őket, hogy e választ jól őrizzék. Miután még Máté elmondotta, hogy Zimonyban az osztrák tábornok jelenlétében miként alkudozott Kara-Gyorgye eredménytelenül a dahik megbízottjaival, Csartoriszky elbocsátá a szerb küldötteket. Úgy látszik, hogy több kihallgatásban nem is részesültek, a czár pedig épenséggel nem fogadta őket, legalább Nenádovics Máté, ki pedig emlékirataiban részletesen írta le oroszországi útját, semmit sem említ erről.

A küldetés ezzel véget ért. Az eredmény nem felelt meg a várakozásoknak, mert ha leszámítjuk azon bár jó indulatú tanácsot, melyet a küldöttek Szent-Pétervárt kaptak, t. i. hogy terjeszszék elő óhajtaikat a portának, s az orosz követ azokat támogatni fogja, és hogy egy megbízottjuk mindenkor készen tartsa magát szükség esetén Oroszországba utazni, — Csartoriszky élő szóval ugyanazt a választ adta a szerbeknek, melyet néhány hónap előtt a péterváradi osztrák katonai főparancsnokságtól írásban kaptak, hogy t. i. a portával fennálló szerződések nem engedik meg a tényleges beavatkozást a szerbek s a törökök között fenforgó viszályba. A szerb küldöttek azonban nem csüggedtek el, daczára az orosz külügyér kevéssé biztató szavainak, s talán már ekkor elhátározták, az orosz pártfogást illetőleg oly csellel élni a szerb nép irányában, mint a melyet használtak, midőn azt híresztelték, hogy a szultán nevében és engedelgyével ragadtak fegyvert a dahik ellen. A csel, mint nem sokára látni fogjuk, sikerült, s a nép hitelt adott a követek állításainak. Mindazáltal a később Oroszország és Szerbia között kifejlődött szorosabb viszony és pártfogolás

tulajdonképeni kezdetét nem számíthatjuk történelmi pontossággal a Nenádovics Máté-féle oroszországi küldetés idejétől, habár nem tagadható, hogy ez volt az első eset, midőn a szerb nép közvetlen érintkezésbe lépett az orosz kormánnyal, s hogy e körülmény emléke megkönnyíté a későbbi érintkezések szorosabbá való füződését.

Betöltvén feladatukat, a szerb küldöttek haza felé készültek indulni. Deczember 26-ikán hagyták el Pétervárt, miután még a kormánytól 300 arany útiköltséget kaptak volna. Máténak egyik orosz barátja egy értékes evangeliumot ajándékozott, melyet utóbb a ravasz pap ügyesen fel tudott használni a hiszékeny szerb nép előtt az orosz barátság bizonyítéka gyanánt.

Lengyelországon, Galiczián és Magyarországon keresztül vették most útjokat Nenádovics Máté és Protics, ellenben Csardaklija és Filipovics még egy ideig Pétervárt maradtak, s csak pár hónappal később utazott amaz Bukarestbe, emez pedig Szerbiába. Sok viszontagság között, az 1805. év január közepe táján érkeztek Máté és társa a Dunához, s azon átkelve ismét szerb földre négy hónapi távollét után.

6.

Bekír pasa eltávozása után (1804. november elején.) a Belgrád körül, s a pasalikban uralkodó sajátságos viszonyok még egy ideig változatlanul fenmaradtak. Szoliman pasa, ki augusztus végén váltotta fel Aszan-aga pasát a kormányzói tisztszenben, mint tudjuk csak névleg viselte hivatalát, a belgrádi vár valódi ura Gusancz-Ali, a krdzsál főnök volt, ki hol a pasa, hol pedig a szerbek részére állván, mindkettőtől a lehető legtöbb hasznot igyekezett húzni. Mind Szoliman pasa mind Gusancz, több ízben igyekeztek a Belgrádot körülzáró szerbekkel barátságos viszonyba lépni, s a szerbek nem is utasították vissza az ekként tett ajánlatukat, de még segítették is mindkettőt élelmiszerekkel, sőt olykor még pénzzel is. Hanem azért voltakép úgy a pasa, mint a krdzsál főnök foglyai voltak a felkelőknek. A tényleges ellenségeskedések azonban Bekír távozta után nem újultak meg, s Szoliman pasa a krdzsálok, s a szerbek pár hónapot békében töltöttek egymás mellett, közlekedvén is egymással, de azért folyvást a legnagyobb kölcsönös bizalmatlanságot tanúsítva. A szerbekre nézve mindenestre az az előny háramlott e különös viszonyokból, hogy nem

voltak többé kénytelenek összes haderejüket Belgrád körül összpontosítani. A szerb sereg egy jó része haza bocsáttatott, s méltán mondhatta Nenádovics Máté Csartoriszky hercegnek, hogy csak 15,000 felkelő állott fegyverben. A főnökök is elhagyták a tábort, mindegyik saját falujába távozván dolgait intézendő és készülődve a jövő tavaszra. Alkalmasint többször megjelentek azonban a tél folytán a Belgrádot körülzárva tartó seregnél is. Így például Kara-Gyorgyét magát hol Belgrádnál, hol pedig Topolában találjuk.

A főntebb kifejtett egyéb okokon kívül, már a rossz idő beállta miatt is meg kellett szünniök az ellenségeskedéseknek. Teljes nyugalmat azonban a tél sem hozott. Két kisebb fontosságú eseményt kell itt különösen megemlítenünk. Nenádovics Jakab már rég óta égett a vágytól megboszúlni magát a sabáczi törökökön, kik mint tudjuk, a múlt augusztus hóban Musz-agát bebocsátották Sabáczbé, ki aztán két órai ott tartózkodás után ismét eltávozott ugyan, de magával vitte elrejtett kincseit s egyszersmind hetven szerbet lefejeztetett. Jakab tehát összebeszélvén a merész bátorságáról híres Kátics Jankóval, kis csapatot gyűjtött s a legzordonabb téli időben megindult Sabácz felé. Éjjel haladt a szerb sereg, de bár nem messze volt a vár, a fagy és hó s a fáradság miatt csak reggel érkezett meg a város kapujához. A kaput nyitva találván, az első érkezők azonnal benyomultak, míg társaik nagy része hosszú sorban messzebből közeledett. Épen e pillanatban lépett a hodzsa a mináretre, hogy onnét a reggeli imára hívja fel a híveket. Észrevevén azonban a kapun belopódzókat s a többieket, kik a mély havon keresztül a város felé tartottak, abban hagyta az imádságot s nagy hangon elkezdett kiabálni, hogy a szerbek a városba nyomúlnak. A török lakosság azonnal összesereglett s oly erélyvel támadta meg a szerbeket, hogy ezek kénytelenek voltak nagy veszteséggel a Sabácz körül elnyúló árkokban keresni menedéket. A törökök körülvévén őket, forró vizet öntöttek reájuk s méhkasokat dobáltak az árkokba, hogy a bennlevőket méhcsípések által kényszerítsék a kijövetelre. A kik elhagyni merészelték e menedékhelyet, azokat a törökök azonnal lekasabolták. Ily veszélyes helyzetben töltötték Nenádovics és Kátics is az egész napot, étlen, szomjan, este végre nem tűrhetvén tovább a nélkülözéseket, kirohantak s keresztültörvén a török sorokon

a Száva partjára menekültek. A szerbek mintegy hatvan halottat számoltak legbátrabb harczosaik sörából.

A míg Nenádovics Jakab ily szerencsétlenül járt Sabácznál, a belgrádi várban is zavargások ütöttek ki a török lakosság s a krdzsakok között, ez utóbbiak magok között sem tudván megegyezni. Úgy Gusancz-Ali mint Redzssep pasa az orsovai kormányzó, vágtyak elnyerni a belgrádi kormányzóságot. Redzssep tehát látván, hogy Gusancz a szultán által küldött vezírnél is hatalmasabb, fondorkodni kezdett párthívei által ellene, s a krdzsakok egy részét megnyervén, véres viszálykodást idézett elő. Gusancznak azonban sikerült a rendet helyreállítani s vagy 300-at a lázadók közül kiűzött a várból; egy-szersmind felszólítván Kara-Gyorgyét, hogy ne hagyja őket elmenekülni. Midőn a távozó krdzsakok a Morava folyóhoz értek, a rájuk leső szerbek bekerítették őket s nagyrészt lekaszabták. Gusancz-Ali pedig továbbra is megmaradt Belgrád korlátlan ura.

A téli nyugalom után a szerbek ismét gyülekezni kezdtek Belgrád körül, a hol Kara-Gyorgye is meg-megjelent. Nenádovics Máté azonban, midőn 1805. január közepén orosz-orozági útjából visszatért, még Topolában találta a szerb fővezért s itt közölte vele küldetése eredményét. Meglehet, hogy itt határozták el azt is, hogy mit mondjanak a népnek Orosz-orozságról és reményeikről az orosz őlalmat illetőleg.

Kara-Gyorgye tekintélyét ez időtájban nagy veszély fenyegette. Legényei, kik testőrségét képezték mind elhagyták őt, nem akarván többé fizetés nélkül szolgálni. Kátics és Nenádovics Máté értesülvén e dologról, azonnal összegyűjtötték az ellenszegülő legényeket s szemökre lobbantván hűtlenségöket, de különösen megigérvén nekik, hogy ezentúl mindegyikük hat arany fizetést fog kapni hónaponként, rávették őket, hogy visszatérjenek urokhoz s tőle bocsánatot kérjenek. Kara-Gyorgye szívesen visszafogadta őket s ekként visszanyerte testőrségét is, mely nélkül sokat veszített volna jelentőségéből a nép előtt.

A tél elteltével, mint már említettük, a szerbek újra nagyobb számmal seregleni kezdetek Belgrád felé, nem bízván a különben is csak kényszerűségszülte békében s titokban Belgrád bevétele tervézvén. Hogy azonban a gyanúnak még árnyékát is elhárítsák magukról, már a télen pénzt kezdetek

gyűjteni a nép között, hogy megadhassák a szultánnak tartozó harácsot. Ily viszonyok között szükségessé vált ismét a szkuptsina megtartása, mert határozni kellett a fölött, hogy mily módon és mily czélokra fordíttassék a begyűlt pénz, különösen pedig hogy az alkudozások a portával, melyek a tél folytán teljesen megszakadtak, újra felvétessenek. E czélból május elejére Petyánit tüzték ki az összejövetel helyéül, nem messze Belgrádtól, Osztrúznicza közelében. Nagy számmal gyűltek itt egybe a küldöttek a tartomány minden részéből, s hogy a tanácskozások minden meglepetés ellen biztosíttassanak, fegyveres csapatok helyezkedtek el a Belgrád felé vezető úton, honnan a törökök részéről megtámadástól tartottak.

E szkuptsinán kezdte Nenádovics Máté oroszországi útjának eredményét hirdetni. Felmutatván a népnek a Pétervárt kapott evangeliumot, azt mondá, hogy azt Sándor czár küldi a végből, hogy megcsókolván, esküt tegyenek arra, hogy hívek maradnak mindvégig megkezdett munkájukhoz; továbbá, hogy a czár segítséget ígért, de azt titokban kell tartani, nehogy a törökök arról értesüljenek, addig pedig folyvást azt kell hangoztatni, hogy nem szűntek meg a szultán hűséges rájája lenni, s csak az apró zsarnokok ellen küzdenek. Az összegyűltek úgy hallgattak Máté szavaira, mintha egy próféta beszélt volna hozzájuk s egyhangúlag megígérték, hogy mindenben engedelmeskedni fognak. A télen át összegyűjtött pénzt is most ide hozták Petyániba. Midőn a nagymennyiségű aranyat és ezüstöt az egész gyülekezet jelenlétében egy nagy, a földre leterített vörös köpenyegen számlálták, Kara-Gyorgye így sohajtott fel: „Hej nem volna-e jobb e nagy összegben löport venni s a török ellen használni, mint hogy mind e pénzt a törököknek adjuk, hogy aztán ők verjenek meg bennünket!” Mindazáltal győzött a higgadtabb felfogás, s a begyűlt összeg egy részét Szoliman pasának szolgáltatták át mint harácsot, egy más részt Gusancz-Alinak adtak, végre a harmadik részzel azon adósságaikat elégitették ki, melyeket a hadiszerek bevásárlásakor vállaltak.

A tanácskozások közepette két oláhországi bojár is jelent meg a szkuptsinán, Ypsilanti hoszpodár által küldve, nyíltan azért, hogy a szerbeket kibékítsék a portával, miután ez utóbbi ohajtotta Ypsilanti közbenjárását, titkon azonban még inkább buzditván őket az ellenállásra. Ypsilanti bár nem szakított a

portával, már régóta elszakadási tervekkel foglalkozott. A szerb fölkelést alkalmas eszközül tekintette saját céljai elérhetésére s ezért sietett megbízottjait a szkuptsinára elküldeni, midőn éppen a porta által szólíttatott fel e lépésre. Bár e részben hiányzanak az adatok, a későbbi események eléggé tanúsítják, hogy Ypsilanti mily élénk érdekekkel kísérte a szerb mozgalmat, s hogy azt, a mennyire csak teheté, segítette is, és ezért több mint valószínű, hogy küldöttei ez esetben sem mulasztották el a felkelőket kitartásra serkenteni.

A szkuptsina legfontosabb határozata azonban kétségkívül egy küldöttség választása volt, azon útasítással, hogy Konstantinápolyba utazván, ott a szerbek sérelmeit és kívánságait a szultánnak előterjeszsze. Lazarevics Aleksza, a sópityi próta, Zsivkovics István az általunk többször említett zimonyi kereskedő és Prótics János, Nenádovics Máté tavalyi útítarsa, jelöltettek ki e küldetésre. A szkuptsina egy hosszú folyamodást készített a szultánhoz intézve, melyet a követek magokkal voltak viendők. Ezen folyamodás sok tekintetben fölötte érdekes okirat, de kivált azért, mert legvilágosabban tanúskodik a szerb viszonyok s a nép önérzetének fejlődéséről, alig egy év lefolyása alatt, midőn t. i. az első ily nemű kérelmeket adták volt át a szerbek Bekír pasának. A szokásos hódolatteljes bevezetés után a folyamodás különösen kiemeli, hogy daczára a négy dahi eltávozásának, a tartomány sorsa jobbra nem fordult, mert Belgrád még most is vagy ezer önkényeskedő zsarnok kezében van, kik még a dahiknál is rozsbabak; továbbá, hogy a nép, noha három év óta se a földműveléssel, se egyéb keresetmóddal nem foglalkozhatott, mégis inkább marháját s egyéb ingóságait zálogosította el, csak hogy a porezt és a harácsot megfizethesse s így hűségét a szultán iránt bizonyíthassa. Ezután áttér a folyamodás a szerb nép kívánságaira, melyeket a következő kilencz pontban foglal össze: 1. a porta nevezzen ki a vezír helyett egy becsületes, jóindulatú muhazilt *) Belgrádra, igérvén, hogy ha ennek segítségével megszabadúlhatnak, a várat hatalmukban tartó krdzsalóktól, örökké a szultán hű rájáául fogják magukat tekinteni; 2. választhasson a nép mind a 12 nahiában egy-egy obor-knézt, az egész tartományban pedig egy fő-knézt, kinek amazok aláren-

*) Kormánybiztos.

deltjei legyenek s így az obor-knézek is, mint a fő-knéz szultáni beráttal erősíttessenek meg hivatalukban. Az összes nép ezen legfőbb előljárója pedig Belgrádon a városban székeljen, s ő legyen mindenkor az egyedüli közbenjáró a porta és a nép között; 3. a legfőbb előljáró halálának esetére, vagy ha bármi hibája miatt el kellene őt hivatalából mozdítani, egyedül a népnek álljon jogában más előljárót választani és legyen ez a szabály a 12 obor-knézre nézve is; 4. a harács, porez s egyéb szultáni adók, valamint a szpahik járandóságai is egyetlen kölcsönösen meghatározandó összegbe foglaltassanak; a szpahikak pedig elégítse ki a szultán saját pénztárából, nehogy többé a tartomány ügyeibe avatkozzanak, mert nem sokkal különbek a janicsároknál s így utóbb zavargásokra szolgáltathatnak alkalmat; 5. egyedül a szerb nép előljárójának legyen szabad a tartományban adót szedni, és saját embere által, a muhazil egy megbízottjával együtt küldhesse el azt Konstantinápolyba a szultán pénztárába; 6. a legfőbb előljáró mellé bizonyos számú fegyveres őrség rendeltessék, hogy így képes legyen a tartományban a rendet föntartani, az adót pontosan behajtani s a népet minden bántalom ellen megvédeni; 7. a nép mindenütt, a hol csak jónak látja, szabadon építhessen egyházakat és kolostorokat és általában a vallási szertartások gyakorlatát senki se gátolhassa; 8. a földművelés, kereskedés és egyéb mesterségek üzése legyen teljesen szabad, minden adózástól ment; 9. miután pedig alig hihető, hogy a magokat a belgrádi várba befészkelte gonosz krdzsakok a szultán muhazilját bebocsátának, a porta kérje meg az osztrák udvart, hogy tiltsa el az élelemszállítást a várba. — E kilencz pont elsorolása után a folyamodás még fölemlíti, hogy a szerb nép e kérelmét e célra választott két követ fogja a szultán elébe terjeszteni. Végre pedig még szó van arról, hogy a két követ egy kimutatást visz magával mindazon költségekről, melyeket a szerb népnek az utolsó időben saját hibája nélkül egyedül az önvédelem tekintetéből kellett tennie.

Első tekintetre szembeötlik a lényeges különbség, mely ezen folyamodás és a között létezik, melyet a szerbek az 1804. május havában a zimonyi értekezleten felmutattak s később Bekir pasának átadtak. Amaz legnagyobbbrészt csak régi sérelmek megszüntetését követelte, egyedüli fontos, messze kiható kívánság gyanánt egy nemzeti előljáró választását tartal-

mazván. E kívánság a jelen folyamodásba is fölvetetett, de sokkal határozottabban körvonalozva. Ezenfelül a szerbek most már minden nahiában egy obor-knézt követeltek a magok számára, szabadon választva a nép által, mely intézmény, ha életbe léphet vala, kétségkívül önálló nemzeti közigazgatásra vezetett volna. Az adók összesítésének követelése nem lett volna egyéb, mint a tributum megállapítása, a miből aztán önként folyt volna az önálló rendelkezési jog pénzügyi tekintetben annyival inkább, mivel az adók kivetése és beszedése egyedül a legfőbb előljáró hatásköréhez tartozott volna. Végre az a kívánság, hogy a szpahik veszítsék el eddigi járandóságait s a szultán vagy ha úgy tetszik az állam által elégíttessenek ki egyszer mindenkorra, nem jelentett egyebet, mint a mahomedán elem előbb-utóbb bekövetkező teljes kiszorítását a tartományból.

Merész követelések voltak ezek, kétségkívül sokkal merészebbek, hogysem a porta az akkori viszonyok között teljesíthette volna azokat. De ha tekintetbe vesszük a kort, s a szerb nép értelmi fejletlenségét, és ha meggondoljuk, hogy a szerb fejedelemség majdnem teljesen önálló állami létele hetven év letelte után sem nyugszik más alapokon, mint melyeket a fentebbi kilencz pont tartalmaz, nem tagadhatjuk meg bámúlattunkat azon egyszerű, olvasni és írni nem tudó férfaktól, kik már 1805-ben, talán még öntudatlanul s csak természetes józan belátásuk által vezéreltetve, de mindenesetre oly állapotok létrehozásán törekedtek, melyek csak több évtized múlva, számtalan véres és békés küzdelem után nyerhették el teljes kifejelettségüket. A folyamodáson 51 tekintélyesebb szerb nevet találjuk aláírva, közöttük a Kara-Gyorgyéét is, de nem első helyen, és pedig azért, nehogy a porta azt vélje, hogy Kara-Gyorgye biztatta, mint főnök a többieket is az aláírásra, hanem hogy mindnyájan egyértelműleg látszassanak elfogadni a kérelem tartalmát. Ily cselfogások a bizalmatlanság és kölcsönös gyanakodás ama szomorú idejében kétségkívül szükségesek voltak. Hasonló cselfogás volt az is, midőn a szerbek folyamodásukban csak két, Konstantinápolyba küldendő követről szóltak, holott tulajdonkép hármat választottak. A harmadik azonban azt az utasítást kapta, hogy feltűnés nélkül kövesse két társát s mindig készen legyen, ha Oroszországba kellene utaznia. Meg kell még emlékeznünk azon fölötte jel-

lemző költségsszámadásról is, melyet a szerbek folyamodásukhoz csatoltak. Ez okiratban a következő tételek fordulnak elő, mint a szerbek által tett kiadások:

Gusancz-Alinak	180,000	piaszter.
Ismét Gusancznak Bekir pasa helyett . .	95,000	„
Bekir pasa kiadásai Belgrádon	40,000	„
Gusancznak 120 krdzsál számára . . .	54,000	„
A három vezírnek *) és Redzsepnek. . .	488,090	„
Bekir pasának költségeire, midőn Belgrádba jött s onnan távozott	130,700	„
Vetvil-arsz **) kapott a knézektől . . .	16,500	„
A szerbek költségei élelmi és hadiszerekre	850,000	„
Szoliman pasának.	200,000	„
Ismét neki nyugta mellett	71,278	„

Összesen: 2.125,568 piaszter.

Ezen összeget, mely a mai pénzérték szerint többet tenne 1.200,000 forintnál, a szerbek nem követelték ugyan a portától, s úgy látszik, e számadást csak mint bizonyítékot óhajtották használni a végre, hogy a tartomány teljesen ki van merülve s nem képes az adókat rendesen fizetni. Mindenesetre figyelemre méltó körülmény az, hogy a szerbek ezen, a porta elébe terjesztendő okiratban azon költségeiket is fölemlítik, melyeket saját élelmezésükre és hadikészleteik beszerzésére tettek, — elnyomóik a dahik ellen folytatott küzdelmökben, de kik mindazonáltal mahomedánok voltak. Nem ügyetlenül volt ez a szerbek részéről kigondolva, kik ez által valószínűleg azt óhajtották kétségbevonhatlanúl bebizonyítani, hogy ők, bár keresztyének, mindenkor hű alattvalói voltak a szultánnak, s ellenségeik, ha mindjárt mahomedánok is, egyszersmind a szultán ellenében is lázadókül tekintendők.

A jelenkor szerbjei büszkén tekinthetnek a 70 év előtt Petyaniban tanácskozott szkuptsinára, mert talán egyetlen példa a történetben, hogy a műveltség oly alacsony fokán álló s oly zilált, rendezetlen viszonyok között élő nép, annyi államférfiúi belátást, annyi mérsékletet, s oly ügyességet tanúsított volna.

*) T. i. Aszan-aga, Bekir és Szoliman pasáknak.

**) Alkalmasint egy krdzsál, vagy Bekir pasa egy megbízottja.

A három szerb követ május 13-dikán indult el a Dunán s több napi út után Bukarestbe ért. Ypsilanti szívesen fogadta a követeket s mindenben segítségükre volt. Protics azonban nem folytatta útját társaival, hanem Bukarestben maradt s helyét Csardaklija foglalta el, ki már régebben érkezett volt Szent-Pétervárról Oláhországba, s ott a szerbek érdekében működött. Ő javasolta egy Nenádovics Mátéhoz még márcziusban írt levelében, hogy küldjenek három követet, kiknek egyike aztán helyette Bukarestben maradjon. Ypsilanti az orosz konzullal is összeköttetésbe hozta a szerb küldötteket s végre útnak indította őket, s mindenről Kara-Györgyét is értesítette. Junius 9-dikén érkezett a követség Konstantinápolyba. Mielőtt a szerb küldöttek működéséről a török birodalom fővárosában szólanánk, ismét vissza kell térnünk Szerbiába, hol e közben újra megindult a küzdelem.

A Szerbia délnyugoti részét képező nahiák, úgymint a szokoli, az uzsiczai és a pozsegai még nem vettek részt eddig a felkelésben. Mióta a dahik ügye rosszabbra fordult s a felkelés mindenfelé diadalmaskodott, a janicsárok és egyéb törökök is a déli tartományokban kerestek menedéket, a hol Uzsicza, Szokol és Karanovac várai elegendő óltalmat látszottak nyújtani a megtámadások ellen. Nem sokára aztán a szomszéd-tartományokba menekült némely janicsár főnökök is kezdtek visszaszállingózni s különösen Uzsiczában, a már többször említett Bégó Novljanin s az egykor oly hatalmas Focsics dahi testvére, Focsics Ozman aga telepedtek meg. Daczára annak, hogy a tartomány legnagyobb része most már teljesen a szerbek birtokában volt, e janicsárok nem tudták fékezni önző vágyaikat s nem törődve az éjszakeről fenyegető veszéllyel, épen oly önkényesen zsarolták a vidékeken a szerencsétlen ráját, mint hatalmuk fénykorában. A felkelők nem nézhették tovább közönyösen honfitársaik siralmas sorsát, s most, midőn tekintélyes sereg felett rendelkeztek, a belgrádi várban tartózkodó krdzsalok pedig egymás között is meghasonlva, félelmesekek nem lehettek, kedvezőnek látszott az alkalom ama végvidékeket is felszabadítani a janicsárok járma alól. Ezen okból, de meg azért is, mert e véghelyek egy délről jövő török benyomulás esetében erős tám- és védpontokul szolgálhattak, Kara-Györgye elhatározta, mindenekelőtt Karanovácot hatalmába keríteni. Kara-Györgye felhívására siettek a főnökök,

ú. m. az ismeretesebbek közül különösen Kátics Jankó, Markovics Szima, Vulicsevics Gyúsa, Sztanoje Glavas, Rádics kapitány, Mláden s többen mások kerületeikben csapatokat toborzani, különböző helységekben gyűjtván össze, azokat a Topolától Karanovácz felé vezető úton, a míg Nenádovics Jakab útasítást kapott Obrenovics Milánnal Uzsicza felé állítani fel csapatait akként, hogy az ottani törökök részéről a Karanovácz ellen működő sereg meglepetéstől ne tarthasson. Nenádovics Máté is megjelent a fővezérnél vagy 100 emberrel s az egyik ágyúval. Junius 24-dikén indult ki Kara-Gyorgye Topolából legényeivel és néhány hű bajtársával. Az úton serege folyvást növekedett, úgy hogy junius 27-dikén 5000 gyaloggal és 1000 lovassal érkezett Karanovácz alá, mely nem messze a Morava és Ibar összefolyásától, az utóbbi balpartján terül el egy hegyektől környezett kies völgyben. Megtétetvén az előkészületek az ostromra, junius 30-dikán megkezdett az. A törökök azonban jól elsáncolták magukat s oly vitézül küzdöttek, hogy daczára az egész éjjel tartó lövöldözésnek és a városban kiütött tűznek, a szerbek nem voltak képesek az ellenséget állásaiból kiszorítani. Másnap egész delig folytatták az ostromlók a tüzelést, azután pedig rohamot kísértettek meg. A törököknek azonban sikerült az előrenyomuló szerb csapatokat visszaverni és pedig oly erővel, hogy azok a Morava túlsó partjára kényszerültek vonulni. Ez alkalommal Kara-Gyorgye kedves hosszú puskája is az ostromlottak kezébe került. E vereség után Kara-Gyorgye sietve Topolába távozott több lőszerért s a második ágyúért. A szerb sereg ez alatt ismét kezdett Karanovácz felé közeledni, felégetve a török malmokat és tanyákat, ütközetre azonban nem került a dolog. E közben a novi-pazari pasától küldöttek érkeztek a szerb táborba, azon kéréssel, hogy Kara-Gyorgye engedje szabadon távozni a karanovaczi törököket. Kara-Gyorgye, ki julius 8-dikán érkezett vissza Karanovácz alá a második ágyúval, szívesen bocsátkozott alkudozásokba, tapasztalván, hogy a karanovaczi törökök nem oly könnyen kényszeríthetők a megadásra. Ez utóbbiak pedig, daczára az egy ízben kivívott győzelemnek, mégis örömetest készek voltak elhagyni a várat s a várost, tudván, hogy segítségre nem számíthatnak, a szerbek pedig minden pillanatban nagyobb erővel jelenhetnének meg. Néhány napi alkudozás után csakugyan

létre jött a mindkét részről óhajtott egyesség, melynek értelmében a törökök szabadon elvonúlhattak, s csak azt a hosszú puskát kellett Kara-Gyorgyének visszaadniok, melyet az ostrom alkalmával vesztett el, s azon felül ajándékul egy paripát. Julius 11-dikén ment véghez a törökök kivonulása, a minek láttára nagy öröme gerjedt a szerb tábor s víg lakomázás és ének között ünnepelték meg az oly rosszúl kezdődött vállalat szerencsés kimenetelét. Jellemző az akkori viszonyokra nézve, hogy mindenekelőtt az összes sereg összegyűlve közösen végzé imáját, rögtön azután pedig egy keresztyén pap a novi-pazari kerületből, ki előbb a karanováczi törököknek némi szolgálatokat tett volt, 25 botütésre ítéltetett, a mely büntetést két más pap hajtotta rajta végre az egész tábor jelenlétében. Még aznap bevonultak a szerbek Karanovácra s a várost felgyújtották, úgy hogy valamennyi épület a lángok martalékává lett, egyedül a dzsámia maradván épségben. — Kara-Gyorgye Koronavác elpusztulása után elhagyta e vidéket s Jagodinába sietett, előkészületeket tenni a közelgő harcra. Ugyanis még Karanovác alatt hírért vette, hogy a porta Hafiz nisi pasát nevezte ki belgrádi kormányzóul, azon útasítással, hogy gyűjtsön sereget, s ha kell, fegyverrel is vessen véget a szerb mozgalomnak. Egyszersmind arról is értesült Kara-Gyorgye, hogy Hafiz pasa egy megbízottját, Omer agát Uzsiczába küldte, hogy az ottani törökök között egy erős csapatot szervezzen, mely ez oldalról támogassa Hafiz benyomulását. Kara-Gyorgye tehát azonnal Karanovác bevétele után megbízta Nenádovics Mátét, hogy keresse fel rögtön bátyját, Jakabot, s vagy lépjenek egyességre az uzsiczaiakkal vagy erővel akadályozzák meg részvétöket a fenyegető küzdelemben.

Máté gyorsan eljárt a reá bízott küldetésben s Nenádovics Jakabbal és Obrenovics Milánnal együtt sereget gyűjtván s magához vévén a két ágyút is, megindult Uzsicza felé. A Czrnakossa hegyhez érvén, üzenetet küldtek a szerbek az uzsiczai törököknek, hogy jöjjenek a táborba tanácskozni. Húsz török jelent meg az értekezletre. A szerbek mindenekelőtt azt óhajtották tudni, hogy mit keres Uzsiczában Omer aga, Hafiz pasa embere, s hogy miért készülődnek a törökök. Az uzsiczai küldöttek határozottan tagadtak minden hadikészülődést, Omer agáról pedig azt állították, hogy nem tud-

ják, mi járatban van. A szerbek ezután hivatkozva arra, hogy Bekir maga adta át nekik a négy dahit, s hogy a sabáczi törökök is maguk kiűzték Musz-agát janicsárjaival, azt követelték, hogy az uzsiezei törökök szintén kényszerítsék Omer agát, Novljanint és Focsics Ozman agát társaikkal együtt elhagyni a várost, vagy pedig szolgáltatassák ki őket a szerbeknek, kik ez esetben készek visszavonulni és békében élni továbbra is a nyugalmas mahomedán lakossággal. A törökök azonban azt felelték, hogy a nevezetteket sem ki nem űzhetik, sem ki nem szolgáltatathatják, mert hitők tiltja, hogy mahomedán mahomedán ellen ilyesmit elkövessen. Erre az értekezlet széteszlott, a szerbek azzal fenyegetődzvén, hogy feldőlják Uzsiczát. Ez alkalommal történt, hogy a törökök megtapogatóván a szerbek ágyúit, melyekről azt hitték, hogy azok fából készültek, s midőn meggyőződtek, hogy azok valóságos jó vaságyúk, könnyekben törtek ki, látván, mily hatalmassá lett már a megvetett rája.

Nemsokára az értekezlet meghiúsulta után, a szerb csapatok körülzárták Uzsiczát. A város egy folyócska partján köralakú völgyben fekszik, melynek nyílását kúpalakú hegy zárja el, tetején a várral. A szerbek a hegytetőket foglalták el, s így teljesen uralkodtak a lent a völgyben elterülő városon. A törökök erős sánczokat készítettek és sok bátorságot fejtettek ki a védelemben. Végre azonban sikerült a szerbeknek kénbe mártott rongyokkal vagy megtüzesített vasgolyók által, a város közepén felnyúló minaretet lángba borítani. Csakhamar meggyúlt a dzsámia is, s a tűz gyorsan terjedt a legtöbbnyire fából épült házak között. Rövid idő alatt oly mérveket öltött a tűzvész, hogy a törökök nem védhetvén tovább magokat, odahagyták a várost s a várban kerestek menedéket. A nagyszámú lakosság azonban a kised erősségben nem helyezkedett el, sokan kívül maradtak, kik a falak körül s a várhegy lejtőin csoportosúlva, jajveszékeléseikkel tölték el a léget. A szerb főnökök azonban nem engedték az elfutottakat üldözni, de nem elleneztek a zsákmányolást az égő városban. Uzsicza, akkor Szerbiának majdnem legnépesebb városa, 5000 házat számlált, melyek mind a lángok martalékává lettek. Az 1805-ik év augusztus 1-jén jutott Uzsicza a szerbek hatalmába. A várba menekült törökök, látván, hogy ott is csak rövid ideig tarthatnák magukat, azonnal a város feldőlása után alkudozni

kezdtetek a szerb főnökökkel. Ez utóbbiak a béke feltételeiül a már előbb említett három aga kiűzését, 50,000 piasztért és 80 jó hátas lovat követeltek. Rövid vonakodás után a törökök reáállottak a szerbek kívánságára, s még aznap a táborba szállították a követelt összeget s a lovakat. Mind a pénz, mind a lovak szétosztattak a szerb harczosok között. Nenádovics Máténak egy szép paripa jutott osztályrészül; ő azonban ezt visszautasította s a Focsics Ozman aga lovát követelte magának, mintegy kárpótlásul és boszúból, azért, hogy az aga testvére, Focsics dahi, midőn Aleksza knezt Váljevo mellett kivégezteté, elvitte Máté lovát is. Hiába biztatta még Jakab is öcsését, hogy csak fogadja el a neki szánt lovat, úgy is jobb, mint az agáé, Máté nem engedett, s mivel másrészről Focsics Ozman aga, ki a kívánság teljesítésében nagy megaláztatást vélt látni, vonakodott kiadni a lovat, Máté hirtelen összegyűjtván saját csapatát, megindult a vár felé. Végre magok a törökök kényszeríték Focsics Ozman agát a ló átadására, elhárítván ekként magok és családjaikról a fenyegető veszélyt. Másnap a három aga elhagyta kíséretével együtt Uzsicját, hová Nenádovics Jakab Popovics Alekszát nevezte ki vojvodául. A szerbek ezentúl szabadon mehettek Uzsiczára, a törökök pedig, kik ott szándékoztak maradni, felépíthették leégett házaikat. A szerb sereg augusztus 3-dikán hagyta el e vidéket és haza széledt. A magas sziklacsúcon emelkedő Szokol várát ez alkalommal nem támadták meg a szerbek, de a körülötte elterülő egész nahiát szintén hatalmukba kerítették, Hadzi-Milenti archimandritára bízván annak igazgatását.

A míg a felkelők Szerbia déli vidékein ily fényes eredményeket vívtak ki, követeiknek Konstantinápolyban nagy nehézségekkel kellett küzdeniök. A folyamodást a keleti egyház patriarchája által a szultán kezébe juttaták ugyan, választ azonban nem kaptak, sőt nem sokára észrevették, hogy személyes biztosságuk, sőt életük is veszélyben forog.

A török birodalom ez időben súlyos válságon ment át. A részek mintegy érezni látszottak az egésznek gyengeségét s korhadttá váltát; majdnem minden egyes tartomány önállóságra törekedett, vagy inkább egyes nagyraavagyó és hatalmas pasák és kormányzók önálló országokat iparkodtak alkotni a gondjaikra bízott tartományokból. Egyiptomban a ravasz Mehemed Alinak sikerült ügyes és álnok magaviselete által a hatalmat

magához ragadni, s a portától, mely már nem volt képes vele szembeszállani, kicsikarni elismertetését. Albániában a kegyetlen Ali pasa dühöngött s mint a tartomány független ura Napoleonnal lépett összeköttetésbe, egy epirusi királyság alakításáról álmodozván. Paszvan-oglu bár megfogyahtozva erejében, még mindig Viddin urának mondhatá magát, újabb időben Oláhország ellen intézvén rablókalandjait a nélkül, hogy akár a porta, akár a különben is sok nehézséggel küzdő oláh hoszpodár Ypsilanti részéről komoly megtorlástól kellett volna tartania. Bulgaria sem tisztult még meg a szerte kalandozó rabló csapatoktól sőt ezek olykor-olykor oly erővel jelentek meg egyes vidékeken, hogy egész seregeket kellett megzabolázásukra kiküldeni. Syria már sok év óta a vérszomjas kapzsi, dölýfös Dzsaszar pasát uralta mint független fejedelmét, ki mindvégig sikeresen ellenállott a porta ellene irányzott támadásainak. Csak Dzsaszarnak 1804-ben bekövetkezétt halála után, midőn Izmail pasa ragadta magához azon vidékeken a hatalmat, sikerült a portának némi előnyöket kivívni, a nélkül, hogy Syriát teljesen meghódoltathatta volna. Arábiában pedig már rég óta a vahabiták tették semmivé a porta fennsőségét. Eleinte csak a mohamedán vallás reformálását tűzték ki célul a vahabiták, később azonban politikai hatalomra is törekedtek s elfoglalván Mekktát és Medinát, a szent helyeket; annyira megszilárdíták uralmukat, hogy a porta a legnagyobb erőmegfeszítéssel sem bírta e mozgalmat elnyomni. Ily zilált, a végenyészettel fenyegető viszonyok között sýnlődött az ozman birodalom, midőn a szerbek is fegyvert ragadtak a dahik ellen. Volt már alkalmunk szólni arról, hogy a szerb mozgalom eleinte nem érinté kellemetlenül a szultánt. Szelim reformterveinek életbeléptetésével elfoglalva, melyeknek leglényegesebb elemét a janicsárok megsemmisítése s egy rendes állandó hadsereg alkotása képezte, kétségkívül némi meglepégedéssel szemlélhette, miként nyújt segédkezet tervei megvalósítására egy távol tartományban, maga a keresztyén rája. A vallásos vakbuzgóság, s a janicsárok önérdéken alapuló befolyása, sokkal nagyobb volt még, hogysem a szultán szabadon nyilváníthatott volna ily nézeteket, sőt olykor kénytelen volt az ulemák s a konstantinápolyi csőceselék követeléseinek engedve, a gyűlölt belgrádi janicsárokat még oltalma alá is venni. Alig szenved kétséget, hogy a szultán egyéb körülmé-

nyek közbejötté nélkül, főkép pedig ha valóban azon meggyőződésre juthat vala, hogy a szerbek minden egyéb mellék-törekvés nélkül egyedül csak a janicsárok zsarnokoskodásaitól óhajtanak szabadulni, meghallgatta volna a felkelőknek az 1805. év nyarán elébe terjesztett kérelmét, sőt azt nagyrészt teljesítette is volna. Azonban a szultán s a porta előtt úgy látszik nem maradt titokban a szerbek törekvése Oroszország ółtalmát és segélyét megnyerhetni. Béke és barátság létezett ekkor látszólag a török birodalom és Oroszország között, annyira, hogy az utóbbinak követe Italinszky sokáig megakadályozta Napoleon császári címének elismertetését a porta által. Midőn a porta saját rokonszenvei ellenére ily készséggel engedett Oroszország kívánságainak, nem annyira a barátság, mint inkább a félelem érzete által vezérelteté magát. Szabasztopolnál egy erős orosz hajó raj szereltetett föl, a jóniai szigeteken, (melyek akkor Oroszország védnöksége alatt állottak) folytonosan szaporítottak az orosz csapatok s a görög hajók már majdnem mind orosz lobogó alatt vitorláztak és pedig az orosz követség engedelmével, úgy hogy a porta nem volt többé képes saját hajórajának legénységét kellőkép kiegészíteni, hiányozván épen a görögök, e kitünő tengerészek, kik pedig még mindig a porta alattvalói voltak. Mind e körülmények nem csekély aggodalommal és bizalmatlansággal tölték el a török államférfiakat Oroszország tervei és szándékai iránt. Nem lehetett tehát közönyös a portára nézve, hogy a fegyverben álló szerb rája, melynek törekvései addig, míg egyedül a janicsárok ellen irányultak, eléggé megfeleltek a szultán titkos vágyainak, most különben is túlságos erőre vergődván, épen az annyira retgett Oroszországhoz folyamodott ółtalomért, mely államnak Konstantinápolyban úgy is mindenkor hódítási terveket tulajdonítottak a török birodalom rovására. Ehhez járult még az osztrák internuntius közleménye, mely a szerb mozgalmat a birodalom egysége ellen irányoztnak tünteté fel. Ily benyomások alatt Szelimnek kényszerűleg azon meggyőződésre kelle jutnia, hogy a szerb felkelés, mely eddigelé teljesen megfelelt saját céljainak, azon pontra fejlődött, a melyen túl a mozgalom forradalommá fog válni a szultán fennhatósága ellen. Nem esoda tehát, hogy szemben a birodalom minden részeiben dühöngő részletes lázadásokkal Szelim visszarettent a szerb mozgalom tovább fejlődésétől és terjedésétől. És valóban a

veszély, mely e részről fenyegetheté a szultán trónját s a birodalom egységét komolyabbá válhatott mint az, mely a fentebb említett lázadásokban rejlett. Egyiptomban és Albániában, Viddinben és Syriában, valamint Arábiában is, bármennyire megingott is már a porta, sőt maga a szultán tekintélye, azon hatalmas pasák és kormányzók, kik a lázadás zászlaját kitűzték, valamennyien mohamedánok voltak s ha álmodoztak is teljes függetlenségről s folyamodtak is olykor keresztyén fejedelemekhez s államokhoz segélyért, tulajdonkép nem veszélyeztették az alapot, melyen az ozman-birodalom nyugodott, t. i. a mahomedanizmust. Siker esetében legfeljebb e lázadók valamelyike juthatott volna az ozmanok trónjára, avagy kisebb mahomedán államok keletkezhetnek vala, melyeknek azonban szemben a keresztyénséggel, előbb-utóbb ismét egyesülniök kellett volna. Másképp volt ez Szerbiában, ha a mozgalom csakugyan a porta ellen fordul. Keresztyén nép állott itt szemben a mahomedán birodalommal s nem szenvedhetett kétséget, hogy, ha sikerül e tartományt elszakítani a szultán többi birtokaitól, nemcsak soha vissza nem szereztethetik az, de talán ennek következtében a többi tartományok keresztyén lakosságában is fölébredend a vágy a példát követni s megkísérteni a török uralom lerázását. Egy ily mozgalom, a birodalom végényészetét vonta volna maga után. Ily szempontok által vezérelve, Szelim szultán elhatározta a szerb mozgalmat, melynek szép szerével véget vetni Bekír pasának nem sikerült, még mielőtt veszélyes forradalomná fajulna, erővel is elnyomni. A szerb követek tehát nemcsak választ nem nyertek folyamodásukra, hanem még szigorú őrizet alá is helyeztettek. Hafiz pasa pedig a nisi kormányzó, belgrádi vezírré neveztetett ki azon parancssal, hogy gyűjtsön sereget, nyomúljon Szerbiába s a békét és rendet állítsa helyre minden áron.

A mint a szerb követek értesültek a porta szándékáról, a ravasz Zsivkovics roszat sejtven, menekülésre gondolt s e végre elhitette a török miniszterekkel, hogy a szerbek nem tudván, hogy Hafiz pasa a szultán által küldetik, könnyen megtámadhatnák őt, a minek felétte rosz következményei lehetnének, ennek elhárítására a legbiztosabb mód, a szerbeket valaki által, a ki iránt bizalommal viseltetnek felvilágosíttatni Hafiz pasa küldetésének célja felől s őket rábírni, hogy bocsássák háborítlanul az új vezírt Belgrádra. E megbízatásra

pedig senki sem lenne alkalmasabb mint épen ő, t. i. Zsivkovics. A törökök hittek neki s elbocsátották. Bulgárián és Oláhországon keresztül érkezett Zsivkovics Szerbiába, kevéssel azután, hogy a szerbek megütköztek Hafiz pasával. A Konstantinápolyban maradt két másik szerb küldött az orosz követség segélyével szintén kiszabadult a fogságból s hajón Odessába menekült a honnét csak a jövő évben tért vissza hazájába.

Hafiz pasa ez alatt a kapott parancshoz képest azonnal hozzáfogott a seregyűjtéshez s nem sokára be is nyomult Szerbiába, 20,000 emberrel a Morava völgyében haladván éjszak felé. Oly biztos volt győzelme felől, hogy már jó eleve néhány ezer kis kést és sípkát, ez utóbbiakat a legdurvább fekete posztóból, milyeneket egykor a rája viselt a pozsareváczi kerületben készíttetett s hozott magával szekereken, hogy mint mondá a fellázadt rája megaláztatására, elszedje attól a fegyvereket s a fezeket s ama sípkákkal és késekkel cserélje fel. A szerbek sem maradtak azonban tétlenül e közben. Milenkó a pozsareváczi kerületben gyűjtött seregével a Morava jobb partján Ivankovcze mellett erősen elsánczolta magát, hogy legalább a túlnyomó erő első rohamát fentarthassa. Kara-Gyorgye pedig Tyuprija és Jagodina között a balparton állott lesbe, remélvén, hogy itt várhatja be Hafiz pasát, kinek a Moraván át kellett kelnie, hogy a nagy országúton tovább haladhasson, a mely esetben aztán Milenkó hátulról támadta volna meg a törököket. Hafiz pasa azonban értesült Kara-Gyorgye terveiről s a jobb parton maradt s felszólítván Milenkót, hogy hagyja el állását s engedje őt szabadon átvonulni a pozsareváczi kerületen Belgrádba, ígérte, hogy a mint oda megérkezik a portánál ki fogja eszközölni, hogy Milenkó szultáni beráttal az egész pasalik főknézévé nevezessék ki. Milenkó erre büszkén azt válaszolá, hogy ha Hafiz pasa, a szultán küldötte, úgy menjen a rendes úton, melyen eddigelé valamennyi vezír jött volt Szerbiába, t. i. Jagodinán át; a mi pedig az ígért berátot és knézséget illeti, inkább óhajt ezen egy kerület szerb parancsnoka lenni, mint beráttal az egész tartomány knézze. Midőn pedig Hafiz küldöttei a vezír csapatainak nagy számával iparkodtak őt megfélemlíteni, azt felelte, hogy az ő és térsai testén keresztül juthat csak tovább a pasa, de a míg közülök csak csak egy is él, nem bocsátják

őt ezen az úton. Különben reméli, hogy isten nem hagyja el a szerbek igazságos ügyét.

Milenkó látván, hogy Hafiz nem mer a Moraván átkelni s attól tartván, hogy csekély csapatának talén már más nap az összes török erővel kell szembeszállania, azonnal értesíté Kara-Gyorgyét a dolgok állásáról, kérvén őt, hogy igyekezze a török sereget megkerülni s hátulról megtámadni. E hír vételére Kara-Gyorgye csapatait azonnal a Morvához vezette s a túlpartra kezdte elszállítani. Hafiz sem késett ez alatt s már másnap, augusztus 18-ikán korán reggel egész seregével megjelent az ivankovcezi sánczoknál. Reggeltől estig folyvást ostromolták a törökök e gyöngye védművet, de a bennlevő csekély számú szerbek minden támadást hőiesen visszavertek. Nagy volt mind két fél vesztesége, de a szerbeké, kik a sánczok mögött védve voltak, sokkal kisebb. Az est beálltával Hafiz pasa nem mert Ivankovczenél maradni, s visszavezette seregét Paratyinba. Késő éjjel érkezett Kara-Gyorgye csapataival a sánczhoz. Milenkó nem lévén közeledtéről értesítve s a sötétben nem ismervén fel Kara-Gyorgye embereit, élénk puska-tüzzel fogadta a segédcsapatot, azt hiven, hogy Hafiz pasa tért vissza új támadásra. Kara-Gyorgye, ki, mint mondják, vagy tiz embert vesztett ez alkalommal holtakban és sebesültekben, dobpergés által ismertette meg magát, s így egyesült a két csapat.

Másnap korán reggel Kara-Gyorgye az egész sereget a Paratyint környező magaslatra vezette, s néhány ágyúlövést tetetett Paratyin felé. Hafiz pasa, ki most meggyőződött a két szerb csapat egyesüléséről, s ki talán sokkal számosabbnak is vélte azt, mint a milyen valóságban volt, (Kara-Gyorgye alig rendelkezett 5000 ember fölött) annyira megrémült, hogy azonnal fölkerekedett seregével s visszatért Nisbe, a hol a szégyen és a bánat néhány nap mulva véget vetett életének.

Hafiz távozta után Kara-Gyorgye magához hívatott néhány paratyini törököt, elmondta nekik, hogy ő se a szultán, se a szomszéd pasák ellen nem harczol, csak a belgrádi pasalikban zsarnokoskodó bitorlók ellen küzd, ezért nem is fog Paratyinba bevonulni (Paratyin akkor még Nishez tartozott), csak azt kívánja, hogy a környékbeli szerbek háboríthatlanul jár hassanak a városba terményeikkel. Erre az ottani törökök réa is állottak.

Daczára Kara-Gyorgye nyilatkozatának, a szerb felkelők tulajdonkép a szultán seregével ütköztek meg Ivankovczenél. És így megtörtént az, a mit oly gondosan kerültek, vizsályba elegyedtek magával a szultánnal. A loyális felkelés valóságos forradalommá változott, habár a szerbek még azután is sokáig ragaszkodtak a mozgalom kezdetén felállított fictióhoz, hogy ők magukat a szultán hűséges rájája gyanánt tekintik.

Hafiz pasa megfutamodása után a szerb sereg széteszlott, Kara-Gyorgye pedig Topolába tért vissza.

*
*
*

A forradalom kezdetével e cikksorozat is véget ért. Talán később, máshelyt lesz még alkalmunk folytatni elbeszélésünket a szerb ügyek alakulásáról az ivankovczei győzelem után.

KÁLLAY BÉNI.

AGASSIZ LAJOS.

Közel egy éve már, hogy a tudományos világ egyik fődíszét, az irodalom egyik ritka tehetségű s munkásságú művelőjét, a természettudomány egyik legbuzgóbb bajnokát, hősét vesztette el Agassizban.

Ritka tulajdonságú s jeles férfiú volt ő minden tekintetben, milyent az elők sorából csak a legélénkebb bánattal látunk távozni, érezve, mily nehéz, — hogy ne mondjuk lehetetlen — helyét a tudományos világban pótolni.

IHa tekintjük azon érzékeny veszteségeket, melyek a természettudományi világirodalmat a múlt évben sújtották, kétségkívül a legsúlyosabbak közé sorolhatjuk a nagy német vegytudós Liebig, — és a jeles svájci és amerikai természetbuvár Agassiznak letűnését. Mert habár ez utóbbinak működése a gazdaság, ipar és gyakorlati élet minden ágazatára nem folyhatott is be annyira, s nem hozhatott annyi közvetlen gyümölcsöt, mint Liebigé: tagadhatatlan mégis, hogy Agassiznak, mint a legtevékenyebb és legkitűnőbb buvárok egyikeként örök emléke fog maradni az állat- és földtani irodalomban.

I.

Agassiz Lajos, egy falusi evangélikus lelkész fia, Svájc Vaadt cantonjának Mottier helységében 1807-dik évi május 28-án született. Első tanulmányait a biennei gimnáziumban s a lausannei akadémiában végezte, s az orvosi pályára készülvén, előbb a zürichi, később a heidelbergi és müncheni egyetemeket látogatta, hol az akkor kitűnő szaktanárokat és buvárokat, u. m. Döllinger, a híres anatom, — Oken, a lángeszű

zoolog, Tiedemann, a jeles physiolog, — Birchoff, a kitűnő botanikus, és Leonhardt, a minerolog és geolog előadásait nagy buzgalommal hallgatta, s a müncheni egyetemen 1829-ben bölcsészet-, egy évvel később pedig orvos- és sebésztudorrá avatták fel.

Már mint orvoshallgató magára vonta a tanárok figyelmét két kisebb, de jeles értekezés által, melyek egyikében a cynocephalus, — a másikon pedig a cyprinusnak egy új fajtát ismerteté, mely legelső állattani értekezései 1828-ban az Oken által szerkesztett *Isis* című folyóiratban jelentek meg.

Münchenben tartózkodása ideje alatt alkalmat nyílt megismerkedni Spix és dr. Martius híres természetbuvárokkal, kik nem régen visszatérve braziliai nagy utazásukból, éppen ekkor fáradoztak az ott gyűjtött gazdag anyag tudományos feldolgozásával. Agassiz mindkettőnek gyakori látogatója, s a nagybecsű természeti kincsek berendezésénél és meghatározásánál egyszersmind buzgó kisegítője volt, s ez az érintkezés valószínűleg döntő befolyást gyakorolt későbbi sorsára is. Mert Spixnek e munka alatt 1826-ban bekövetkezett korai halála után, dr. Martius az alig 19-éves Agassizra bízta nagyszámú braziliai halfajok földolgozását és rendszeres leírását.

Ezen első önálló nagyobb munkája által ¹⁾, melyet a fiatal természetbuvár nagy avatottsággal s kitűnő sikerrel végzett, csakhamar magára vonta a szakférfiak figyelmét. De e munka egyszersmind irányadóul szolgált neki az ichthyologia terén később tett fontos kutatásainál, melyeket ő több mint tíz éven át folytatott. Ez ichthyologiai tanulmányai alatt nem csak Közép-Európa jelenleg élő édesvízi halaira szorítkozott, hanem fáradhatatlan kitartással a kihalt ásatag halfajokat is tudományos buvárkodásának körébe vonta. E tanulmányainak összes eredményét két nagy munkába foglalta; az egyikben a közép-európai édesvízi halakat ismerteti, számos igen hű, gyönyörűen színezett ábrákkal ²⁾, a másikon pedig — mely 5 nagy negyedrért kötetben jelent meg, egy körülbelül 400 szí-

¹⁾ Spix et L. Agassiz. *Selecta genera et species piscium, quos in itinere per Brasiliam annis 1817—1820 coll. edidit E. de Martius, cum 96 tabulis col.* — Monachii 1829. Fol. 2 köt.

²⁾ *Histoire naturelle de poissons d'eau douce de l'Europe centrale.* Neufchâtel 1839—45.

nezett táblát tartalmazó atlaszszal — a kihalt halfajok ásatag maradványait írja le ¹⁾).

Mindket munkáról, — kivált az utóbbiról — bátran állíthatjuk, hogy úttörő s nélkülözhetetlen alapmunkák az ichthyologiai behatóbb vizsgálatra nézve, mely tekintetben Agassiz Cuvier méltó utódjának, sőt — kivált a halak osztályára nézve — alkotó reformátornak méltán tekinthető. Mert habár a halaknak Agassiz által a pikkelyek alakjára és szerkezetére alapított rendszeres beosztása később tévesnek és elégtelennek bizonyult is be: mégis ezen, a halakról közölt kitűnő vizsgálatai és dolgozatai hathatósan előkészíték az utat ez állatok pontosabb ismeretére, s utóbb a híres Müller János berlini tanár által az összes bonczatani jellegekre alapított természetes osztályozására, melyben az Agassiz által felállított egyik csoportja, — a ganoidok rendje — némi módosításokkal felvétellett.

E nagybecsű ichthyologiai munkák, melyek közül az első, t. i. a brazíliai halak leírása — 1829-ben, tehát akkor jelent meg, midőn Agassiz még csak 22 éves volt, nem kevés dicsfénnyel áraszták el a fiatal buvár hírnevét; de a pusztá erkölcsi jutalmat kivéve nem hoztak számára semmi anyagi gyümölcsöt, úgy hogy csak atyja egyik jó barátjának, Christinat nevű lelkésznek köszönheti, hogy 1831-ben Párisba mehetett, hová őt Cuvier fényes híre és szelleme ellenállhatatlan varázserővel vonzá. Párisban egyúttal alkalma nyílt a tudomány egy másik híres bajnokával, Humboldt Sándorral személyesen megismerkedni, kinek dicsőségére mondhatjuk, hogy őt a tudományos tervezetei kivitelében nem csak szóval, hanem tettel is több ízben támogatta. Hogy Cuvier fiatal tudósunk kiváló képességét s egyéb jeles tulajdonságait mennyire becsülte, azon tényből is kitetszik, hogy a fossil halakra vonatkozó saját becses jegyzeteit nagy munkája számára szívesen átengedte. Azonban e nagy mesternek már a következő évben egészen váratlanul bekövetkezett halála után, Agassiz néhány év múlva, mely idő alatt Londont is látogatta, hazájába visszatérván a

¹⁾ *Recherches sur les poissons fossiles.* Neufchâtel 1833—44. 5 köt. 4°, egy ívrétű atlaszszal, 394 színezett táblával. — E kitűnő munkának dús tartalma kitetszik onnan is, hogy abban 1000-nél több addig ismeretlen halfajnak teljes leírását, s azonfelül még rajzolt képét is találjuk.

neufehâteli akadémiánál legott a természetrajz tanszékére neveztetett ki, s mint ilyen 1832-ben 25 éves korában kezdé meg tanári működését.

Agassiz ezen tanársági ideje alatt a legnagyobb szenvedéllyel folytatta a fossil halakról már több év előtt megkezdett kutatásait s az ezekről írt nagy munkáját csak 1843-ban végezte be, mely évben annak utolsó (5-ik) kötete jelent meg.

Ugyanezen időben komolyan foglalkozott az ásatag puhányokkal, valamint az élő és kihalt tüskebőrűekkel, mely állatokra vonatkozó tanulmányainak eredményét négy külön nagyszerű monographiában közölte ¹⁾.

Ezen nagyobb s több más kisebb munkái által ²⁾ Agassiz rövid idő alatt nem csak a szakférfiak szűkebb körében, hanem az egész európai művelt közönség előtt a köztisztelet és becsülés tárgya lett.

Valóban bámulandó, hogy a sok évi fáradságos vizsgálatokkal és nagyobb munkákkal annyira elfoglalt férfinak még ideje maradt a rendes tanári teendők mellett több más szakférfi közreműködésével egy a gyakorlati állattanra nézve nélkülözhetetlen segédkönyv, — a zoologiai nomenclator ³⁾ szerkesztésére, s ezenfölül — Gould és Pertyvel együtt egy kitűnő állattani kézikönyv kiadására ⁴⁾.

De mindezek fölemlítésével éppen nem merítém ki óriási munkásságának, — 8-évi svájci bűvárkodásának minden eredményét; mert az említett nagy fontosságú és terjedelmű munkákon kívül, melyek Agassiz nevét az állattan történelmében

¹⁾ *Etudes critiques sur les mollusques fossiles.* Neufchâtel 1842. — *Iconographie des coquilles tertiaires.* Neufchâtel 1845. — *Monographie d'Echinodermes, vivants et fossiles.* Neufchâtel 1838—42. — *Descriptions d'Echinodermes, fossiles de la Suisse.* Neufchâtel 1839—45.

²⁾ Ezen kisebb munkái közül említhetők: *Unternehmungen über die fossilen Süßwassers-Fische der tertiären Formationen.* — *Unternehmungen über die fossilen Fische der Liasformation.* (Leonhardt und Brona: *Neues Jahrbuch für Mineralogie etc.* 1833). — Nemkülönben néhány értekezés a *Mémoires de la Société des Sciences nat. de Neufchâtel* című folyóiratban.

³⁾ *Nomenclator zoologicus.* Soloduri 1842—46. 4°.

⁴⁾ *Grundzüge der Zoologie, mit besonderer Rücksicht auf den Bau, die Entwicklung, Vertheilung und natürliche Anordnung der noch lebenden und der ausgestorbenen Thierformen;* von den Professoren L. Agassiz, Ant. Gould und M. Perty. Stuttgart 1854.

megörökítik, termékenyítő szelleme a természettudományok egy más rokon ágára — a földtanra is kiterjedt, mi által a kitűnő zoolog és palaeontolog nem kevésbbé tekintélyes és fényes helyet vívott ki magának a geologia terén is, úgy hogy Agassiz nemcsak kitűnő zoolog és palaeontolog, hanem egyszeresmind igen jeles és szerencsés geolog is volt.

Bérczes hazájának hófedte óriás csúcsai ellenállhatatlan erővel búzdták őt több rokonirányú társával (Desor, Vogt, Colomb stb.) együtt a jégárak (glecserek) képződése- és földtani jelentőségével pontosabb tanulmányozására, melyeknek valódi lényege körül a tudósok közt mindeddig csak homályos nézetek uralkodtak. Jól tudták ugyan, hogy jégárak változnak, sőt Hugi tanárnak pontos észleletei és mérései már 1827-ben világosan kimutatták azoknak bár lassú, de bizonyos mozgását. A természettudósok egy része azonban — Saussure értelmezése után — e mozgást csak a lejtős medren történő lassú lesiklás-, vagyis csúszásnak tekinté, míg a többiek Charpentier nézetét követve, azt a nyári meleg által megolvadt s a finom repedésekbe vagy hézagokba beható s fagyásnak induló víz kiterjedésének tulajdoníták.

Agassiz e nehéz és fontos kérdés megoldására hű barátai társaságában az Unteraar-glecsér közép morénáján kiálló sziklával alatt egy e célra épített fakunyhóban — a jégvilág közepette — több éven át a legnagyobb szenvedélyvel folytatta fáradságos, sőt gyakran életveszélyvel járó vizsgálatait s a legnagyobb pontossággal tett méréseit, melyek a jégárak mozgásairól való eddigi tapasztalatokat nemcsak megerősíték, hanem még azon igen meglepő eredményre is vezettek, mely szerint a jégár középrészei gyorsabb mozgással haladnak, mint annak szélei. Ezen egy külön *Etudes sur les Glaciers* című munkában ¹⁾ közzétett vizsgálatok, — melyeknek eredményeit a Forbes — angol természetbúvár által a „mer de Glace“ nevű jégáron tett mérések utóbb megerősíték, — képezik mai ismereteinknek főforrását s alapkövét ez érdekes tárgyra nézve.

Ámde Agassiz vizsgálataival nemcsak a jelenkori jégárak mozgási törvényeit állapítá meg, hanem minden figyelmét és észlelő-tehetségének egész hatalmát még azon őskori jégára-

¹⁾ *Etude, sur les Glaciers*. Neufchâtel 1840. Egy 32 táblát tartalmazó atlaszszal.

mok kiterjedésére is irányozta, melyek a svájci havasok völgyeit és síkjait egykor elboríták. Hogy e fontos tárgy felől biztos ítéletet hozhasson, közvetlenül a természethez fordult, s e célból hű társaival együtt beútatza a svájci havasok világát, majd a bércek csúcsaira hágva, majd a jégárak hátán tanyázva s ott éjjeleket is töltve, majd ismét a hegyek sziklás ormairól leszállva a havasok legmélyebb völgyébe, lépésről-lépésre törekedett feltalálni s mindenütt pontosan meghatározni a régi jégárak által otthagyt morénákat (kőszánczokat), s megfigyelni a sziklának barázdált oldalait és csiszolt felületeit, melyek a völgyeket egykor elborító régi jégáramokról s azoknak mozgásairól a legvilágosabban szólnak.

Ezen csaknem 10 évig folytatott kutatások által nyert számtalan tapasztalati tényeket s azokból levont következtetéseket, melyek a földön egykor létezett jégkorszak mellett tanúskodnak, s melyek tüzetesen leírva *Système glaciaire* című munkájában jelentek meg¹⁾, a tudományos világ eleinte csak kételylyel vegyült bámulattal, majd általános elismeréssel fogadta, úgy hogy mai napság már egyik megdönthetetlen igazságát képezik az újabb földtannak.

Ezen epochalis hatású munkája, mely földünk történetének egy egészen új korszakát tárta föl, Agassiznak az állattan- és őslénytani irodalomban híres nevét legott a geológiai bűvárok első sorába emelte.

De a mily boldognak érezhette magát a bűvárkodás e diadalmas pályáján folytonos munkálkodás közepett, ép oly bizonyos az is, hogy tanári csekély állása s korlátolt anyagi viszonyai nem elégíthették ki a tettszomjas és buzgó szakférfiút, ki — mint tudjuk — egyedül csak Humboldt Sándor pártoló bőkezűségének köszöné, hogy a fossil halakról írt nagy munkáját kiadhatta, s kinek az európai édesvízi halakról szóló munkája kiadásához szükséges költségeket is egyik rokonától kölcsön vett százezer frankkal kellett fedeznie.

E roppant adósság terhéből eredő nyomasztó érzete, és e miatt anyagi viszonyainak nem igen örvendetes állapota reá nézve még súlyosabbá vált az által, hogy a negyvenes években hazájában kitört heves pártvillongások és politikai mozgalmak következtében a neufchâteli tanin-

¹⁾ *Système Glaciaire*. Paris 1847.

tézet megszűntével egyszersemind eddigi tanári állomását is elveszté.

Életének ily kedvezőtlen körülményei között Agassiz egyedüli vigasztalását egy már régóta tervezett éjszakamerikai tudományos utazásban találta, melyre az őt mindig atyailag pártoló Humboldt Sándor személyes közbenjárására a porosz királytól jelentékeny összeget kapott a célból, hogy Éjszak-Amerika természeti viszonyait úgy föld-, mint állattani szempontból tanulmányozhassa ¹⁾.

Agassiz új erővel, bár nehéz szívvel vált el Európától s szülőföldjének azon nagyszerű bérceitől, melyek jégfedte csúcsai oly fennen hirdették nevének dicsőségét, tudományos győzelmeit.

II.

Az Egyesült-Államokban 1846-ik október havában megérkezvén, a híres természetbúvár mindenütt tárt karokkal fogadtatott, s itt kezdődik életének második, nem kevésbé tett- és eredménydús korszaka.

Az általa külön meghívásokra Bostonban s különböző más városokban tartott, s roppant lelkesedéssel fogadott népszerű geologiai és állattani előadások anyagilag oly gyümölcsözők voltak, hogy nagy munkája kiadása után maradt 100,000 franknyi adósságot már két év alatt visszafizette.

Ez idő alatt a tengerparti faunának kutatásával is komolyan foglalkozott, mely munkában őt az Egyesült-Államok kormánya minden kitelhető módon támogatta. Az egyes államok mindannyian vetélkedtek egymással a híres tudós megnyerése és birhatása körül; s habár a Dél-Carolina állam részéről gazdagon fizetett boncz- és földtani tanszékkal meg-

¹⁾ Ez amerikai utazásnak mikénti keletkezését maga Agassiz 1846 február 1-jén Prof. Silliman-hez Bostonba intézett egyik levelében következőleg adja elő: »Knowing the great desire, I had to visit your country, and the impossibility of doing it at my own expense, his Excellency the Baron von Humboldt, who has always treated me as a friend, and whose good counsels have been to me like those of a father, proposed to the King of Prussie, to give me the necessary fund, for the journey, which His Majesty granted to me in the most generous manner, furnishing me with a sum sufficient to a journey of 2 years, travelling alone.«

kínáltatva, azt határozottan s csak azon okból utasítá vissza, mert a szabadság földén nem akart egy rabszolgatartó államban élni, mégis a Boston városa mellett épen ekkor fölállított Cambridge nevezetű egyetemnél szíves-örömet elfogadá az állattan és földtan tanszékét. Ezen utóbbi egyetemnél 1848-tól kezdve életének utolsó pillanatáig a szokott szorgalommal folytatta jeles tudományos működését, mely állásban 26 évet töltött, részint tanítással, részint Éjszak- és Dél-Amerika szárazföldi s tengeri faunájának tanulmányozásával, és természeti viszonyainak nyomozásával. Ez idő alatt számtalan új állatfajt írt le, s azoknak mind bonczteni, mind élet- és fejlődéstani viszonyait vizsgálva, e mellett folytonosan új tudományos expedíciókat életbe léptetni, ezeket tervezni, a tervezetteket végrehajtani, az összegyűjtött tömördek anyagot rendezni s a tudomány számára értékesíteni, számos tanítványát szép példájával buzdítani s az önálló vizsgálat munkájába beavatni mindig ernyedetlenül törekedett.

És így a buzgó természetbúvár legelőször látta a szívében régóta táplált vágyakat, ifjúságának legszebb álmait valósulni; mert azt, a mi után Európában hasztalanul törekedett, lehetővé tette egy gazdag amerikai polgár (Thayer Nathaniel) bőkezűsége; lehetővé tette pedig az által, hogy annak költségén 1865-ben egy gazdagon felszerelt tudományos expedíció élén az óriás Amazon-folyamnak állattaniilag oly érdekes és dúsgazdag vidékét beutazhatta, azon vidéket t. i., melynek halait ő már 19 éves korában legelső munkájában leírta, — és hogy az éjszak-amerikai államok roppant területének nagy részét régi óhajta szerint állattani szempontból átvizsgálhatta.

Szabad legyen itt megemlékeznünk Agassiz nejről, — ama lelkes és a természettudományok iránt buzgó éjszakamerikai polgárnőről is, ki szeretett férjét Amazon-vidéki utazásában mindenütt híven kísérte; sőt tudományos vizsgálatai- és dolgozatainál is minden módon támogatta. Nem szükséges mondanom, mennyi kincset szerzett Agassiz ezen utazás közben a tudomáynak, mennyi új és eddig ismeretlen adattal gazdagítá szaktudományát, s mennyi érdekes természeti tárggyal, kivált új halfajokkal, gyarapítá a cambridgei egyetem gyűjteményét. E tudományos utazását nejével együtt írta le angol nyelven, egy külön munkában, mely munka francia

nyelven is megjelent ¹⁾). Érdekes, hogy e munkához csatolt számos igen csinos ábrát szintén neje készítette, kiről ismeretes, hogy a rajzönt époly ügyesen tudta forgatni, mint az írói tollat.

Hogy mily nagy buzgalommal törekedett Agassiz életének e korszakában folytonos bűvárkodás által új hazájának nem eléggé ismert természeti viszonyait tanulmányozni, s a tudomány érdekében értékesíteni, tanúsítják azon nagybecsű és terjedelmű munkák, melyek hosszú sorozatával a szakirodalmat gazdagítá; kitűnik ez leginkább azon munkájának nagyszerű tervezetéből, melynek célja lett volna az Egyesült-Államok összes szárazföldi és tengeri faunáját a tudományos világgal megismertetni, s a melynek szerkesztésével sok évig, s még élete utolsó szakában is komolyan fáradozott. Azonban teljes méltánylattal kell kiemelniünk azt is, hogy az egyes polgárok, s maga az Egyesült-Államok kormánya is őt e munkában minden kitelhető módon a legnagyobb bőkezűséggel támogatták; s erre nézve tagadhatatlan, hogy az ő vezetése alatt államköltségen nem egy ízben eszközölt szárazföldi és tengeri expedíciók a legbővebb vizsgálati anyagot szolgáltatták. E nagybecsű munkának több nagy és igen tartalmas kötete jelent meg, a leggyönyörűbb ábrákkal illusztrálva, melyekben különösen általános nézeteit az állatok rendszeres osztályozásáról, s továbbá az északamerikai tajkosokat, túskebőreüket és a különféle ürbelűeket (discophorákat, hydraidokat és exenophorákat) részletesen adja elő ²⁾). E tíz, negyedréti kötetre számított nagy munkájának teljes bevégezése csak a váratlanul bekövetkezett halála által akasztatott meg.

E nagyobb munkáin kívül említetlenül hagyom itt Agassiznak még számos más kisebb népszerű értekezéseit és tankönyveit, melyek töle Amerikában angol nyelven megjelentek. Elég legyen e helyen csak a *Principles of Geology* című tankönyvet ³⁾, melyet Gould tanárral együtt írt és a *Methods of study in natural History* című munkáját ⁴⁾

¹⁾ *A Journey in Brazil*, by Prof. and Mr. Louis Agassiz. London 1868. — *Voyage au Brésil*. Paris Hachett 1868.

²⁾ *Contributions to the natural History of the United States of N. America*. Vol. I—V. Boston, 1860 és köv. 40, számos táblákkal.

³⁾ *Principles of Geology*, by L. Agassiz and A. A. Gould. 1848.

⁴⁾ *Methods of study in natural History*. Boston 1863. 80.

kiemelnem, melyben az állattani vizsgálat módszerein kívül még az állatok osztályozását illető nézeteit és vezéreszméit, valamint az állatok alaktani és fejlődéstani viszonyait a tanulók számára adja elő, s e mellett még a tüskebőrűek homologiai-ról s a korálzatonyokról és korálszirtekről is értekezik.

Ezek voltak e nagy tudós tanári és irodalmi működésének legfőbb eredményei élete második, Amerikában töltött időszakában.

Agassiz munkássága azonban még itt sem érte határát. Rendkívüli tevékenységének az utolsó években új és fényes hatásköre nyílt egy nagyszerű ajánlat által, mely a világban páratlan, s a pénzhajhászatról annyira elhíresztelt amerikai polgároknak a tudomány iránti áldozatra kész szeretetét a legvilágosabban bizonyítja. Ugyanis Anderson úr, a bostoni leggazdagabb kalmárok egyike, fél millió dollárból álló összeget ajánlott föl Agassiznak, s azt egy a Boston városa melletti tengeröbölben fekvő szigettel együtt rendelkezésére bocsátá azon czélból, hogy a gyakorlati ichthyologia számára ott egy muzeummal összekötött ichthyologiai tanintézetet állítson föl. E termékeny és bájos szépségű szigeten a jeles bűvár még két évig fáradhatatlan erélylyel és buzgalommal működött, részint mint teremtetője és szervezője, részint mint igazgatója és tanára e nagyszerű, a világban eddig még egyetlen ichthyologiai tanintézetnek és múzeumnak.

Munkás életének végszakában Agassiz különös előszeretettel foglalkozott az Oczeán fenekének természeti, mind zoologiai, mind geologiai viszonyainak kutatásával. E czél elérésére a vizsgálatoknak egész sorozatát vitte végbe Hassler nevű hadihajó fedélzetén, melyet az Egyesült-Államok fölvilágosult kormánya mindennel gazdagon felszerelve, saját vezetése és rendelkezése alá bocsátott.

Ezen utolsó, 1870-ben tett nagyszerű tudományos tengeri expedíció alatt, mely Bostontól kezdve — Amerika keleti partjainak érintésével — az Atlanti tengeren le egészen a Horn fokáig, s innen Amerika nyugoti oldalán, a csendes Oczeánon, San-Franciscoig terjedett, Agassiz egész idejét újabb meg újabb s érdekes észleletekkel tölté, majd a tengeráramlás törvényeit tanulmányozva, s a tengeri víz hőmérsékét, annak különböző mélységeiben, meghatározva, majd ismét a tenger fenekének természeti viszonyait, s azon állatokat és

növényeket vizsgálva, melyek nemcsak az Oczeán felszínén, s annak nagyobb vagy kisebb mélységeiben, hanem a tenger legmélyebb fenekén is találhatók. Ezen, napról-napra fáradhatatlan szorgalommal folytatott kutatások nyomán Agassiznak először sikerült az eddig uralkodó nézet ellenében megdöntetetlenül s a legvilágosabban bebizonyítani, hogy az Oczeánok legnagyobb, még a Mont-Blanc magasságának megfelelő mélységei is nemcsak élő Bathybius-tömegekkel, Globigerinákkal s más górcsővi protozoákkal, hanem tökéletes szervezetű állatokkal is be vannak népesítve. Lehetetlen volna mindazon új korál-, meduza-, túskebőrű-, féreg-, puhány-, héjancz- és hal-fajokat, s azon új tengeri növényeket mind elsorolnom, melyeket ő ez alkalommal fölfedezett, új meg új tényekkel gazdagítván ez által a tudományt.

De bár milyen nagy volt is ezen utolsó tengeri körútjának eredménye és belértéke a tudományra nézve, azon reményeket, melyeket ő egészsége szempontjából e tengeri utazáshoz kötött, még sem valósíthatá; mert a testi és lelki erőket kimerítő folytonos és fáradságos munka által egészségi állapotában már ez utazás előtt aggasztó tünetek kezdtek jelentkezni, s eleinte úgy látszott, mintha a tengeri utazás kedvezőleg hatott volna már nagyon is ingadozó egészségére, s haza térve, ismét új erővel kezdé folytatni a megszokott munkát, szervezve az új tanintézetet és múzeumot, rendezve és osztályozva a gazdag anyagot, s mindazon számos új állatalakokat tudományosan földolgozva, melyeket utolsó tengeri körútja alatt gyűjtött.

De a folytonos munka által egészsége ismét rosszabbra fordult, úgy hogy a rövid javulás — úgy látszik — csak utolsó fényes föllobogása volt e munkás férfiú életének, ki — hasonlóan a naphoz, mely még lementében is gazdagon árasztja szét arany sugarait — alkonyodó életének utolsó szakában sem szünt meg a tudománynak élni s a szellemi világosságot terjeszteni.

Egy levél, melyet Agassiz múlt évi november 26-án — két héttel halála előtt — egy londoni barátjának, P. Grey Egertonnak írt, a többi közt annyiban is érdekes, minthogy az életének ez utolsó szakában híven tükrözi vissza gondolatait, s halálának valódi okát engedli sejtenünk.¹⁾

¹⁾ Lásd a *Nature* című folyóirat 1873-dik évi december 18-ik számát.

„Az elcsüggedés érzete — így írja levelében — fogja el keblemet, látván, mily hosszú idő múlt el már, mióta ön utolsó levelét kaptam, melyre akkor azt hittem még, hogy rögtön válaszolhatok. Egészségem helyreálltával az elmaradt munkának rettentő mennyiségét találtam, mihez még egy új intézet szervezése is hozzájárul. A munkához minden tőlem kitelhető erélyvel hozzá fogtam, s az Anderson-tanodára nézve fényes sikert nyertem, minek jövőre kétségtől hatalmas befolyása leend a tudomány előhaladására az Egyesült-Államokban. Ez azonban minden más munkát kiszorít, úgy hogy még a múzeum rendezését is el kellett hanyagolnom, melynek az előbbi mintegy paedagogiai ágát képezi. Így azonban mind a tanoda, mind a múzeum — mindegyik a maga részéről — óriási léptekkel haladtak; de én ismét oda vagyok. Arra legálább képtelennek érzem magamat, hogy, mint szoktam, dolgozzam és működjem; az ily érzés pedig aggasztó a munkás idők szak elején.

Midőn utolszor írtam, még erős reményem volt egy a családommal együtt töltendő könnyű nyárhoz, s bizalommal vártam, hogy képes leendek a tél nagyobb részét Európában tölteni, s ugyanott a *Poissons fossiles* című munkának egyik kötetét, a Selachius halakról, egy új kiadásra — vagy talán inkább egy külön angol munkát ugyane tárgyról — előkészíteni. E remény azonban most végképen eltűnt; a múzeumhoz folyton érkező anyagnak roppant gyarapodásai még a Jowából érkezett szénkorszaki halak berendezését is csak lassan engedik, s majdnem lehetetlenné teszik. Bár huszonnégy segéddel és tizennégy alsegéddel, kezeim mégis egészen telvék adminisztratív teendőkkal és felelőségekkel, s ez alatt a tudomány és barátaim szenvednek. Örökké hű barátja L. Agassiz.“

Ez volt alkonyodó életnapjának hihetleg utolsó fénysugara, midőn ez óriási munkaképességű, s életét a tudomány oltárára föláldozó nemes férfiú — a testi és lelki erők túlfeszítése miatt — senki által nem sejdítve mult év december 14-ike éjjelén — 66 éves korában befejezte földi pályáját.

Testi tulajdonaira nézve Agassiz magas termetű s izmos, erős alkotású volt, nyájas és sok jószívűséget föltűntető arcvonásokkal. A társas életben nyílt és rokonszenves mások iránt, s egyszersmind kellemes társalgó. Tiszta erkölcsi élete, és egyszerű, valódi republikánus jelleme mellett a minden hiú dícs-

vágytól ment férfiú teljesen megelégedett a kötelesség teljesítésének magasztos önérzetével, a nélkül, hogy személyes kitüntetések vagy fényes címek után valaha vágyódott volna; sőt elvileg ez utóbbiaknak — mint látszik — határozott ellensége volt. Szilárd, önzetlen jellemét legvilágosabban bizonyítja azon körülmény, hogy III. Napoleonnak — ki őt még azon időtől, midőn mindketten Svájcban éltek, személyesen ismerte s tudományánál fogva tiszteletben tartotta, s ki őt később, mint hatalmas császár, nem csak tanársággal s múzeumi főigazgatói tisztséggel, hanem még fényes senatori címmel, ranggal és fizetéssel is nem egy ízben megkínálta — e legfényesebb ajánlatát is a leghatározottabban visszaútasítá; mert inkább szeretett ő adoptált új hazájában, mint a szabad nemzet egyik szerény tagja élni, s a tudomány terén szabadon működni, úgy a mint ő már azelőtt is szabad kis hazájában — Svájcban — élt és működött, semmint, egy habár fölvilágosodott zsarnok kegyétől függve, annak, bár a legkisebb hálával is tartozni.

Hogy mennyire ment volt ő az anyagi hajhászat legkisebb árnyékától is, tanúsítja azon érdekes eset, hogy egy tekintélyes bostoni üzletember azon ajánlatát, miszerint egy igen jövedelmező vállalatban, anyagi áldozat nélkül, csupán neve tekintélyével, 'venne részt, ő azon igen jellemző szavakkal útasítá vissza: „Nincs időm pénzt szerezni“.

Életének legnagyobb boldogságát a tudományos munkaságban, kitűnő nejének szeretetében, és azon apai örömeiben találta, mely szerint életének végszakában Sándor fiát (Alexander Agassiz) mint jeles bűvárt és az echinodermák- és coelenterátákról írt kitűnő monographiák szerzőjét ugyanazon pályán látta, mely őt életében oly boldoggá tette.

III.

Megkísértettem e gyöngé rajzban egy oly szakférfiúnak életét és jellemét híven vázolni, ki a cselekvő életbe léptétől kezdve — 44 éven át — munkás életének utolsó pillanatáig nem szünt meg fényes tehetségével és ernyedetlen munkásságával szakmájának élni s azt számos új ténnyel és szellemi kincsekkel gazdagítani, — ki is ezért méltán szaktudománya elsőrendű hősének tekintendő.

Kitünő észlelő képességével Agassiz páratlan volt az új tények és legbonyolultabb viszonyok fölfedezésében, ki nem csak a külső és könnyen észlelhető, de még a boncztoni és fejlődéstani szerkezetek s természeti tünemények nyomozásában és leírásában is méltán elsőrendű bűvárnak volt elismerve. Eléggé tanúsítják ezt az európai élő és fossil halak leírását tartalmazó, az éjszak-amerikai szárazföldi és tengeri faunát tárgyaló, s számos fényesen illusztrált vastag kötetből álló — kivált az echinodermákra és coelenteratákra vonatkozó nagybecsű és classikus munkái —, melyeknek mind tényekben, mind eszmékben oly fölötte gazdag tartalmát itt lehetetlen, ha csak vázlatilag is, előadnom. Hiszen alig van egy állattani kézikönyv, mely a nagy természetbűvár egyik vagy másik alapmunkáját ne idézné. Roppant nagy azon tengeri állatfajok száma, melyeket ő fedezett föl s írt le pontosan jeles monographiákban; de ezek nagy részének nemcsak pusztá leírását adta, hanem még legrészletesebb boncztoni és fejlődéstani viszonyait is ismerteté. Agassiz volt a legelső, ki fölismerte, hogy a középtengeri argyrolepus hemigymnus — mely azelőtt a szemling-félék családjába soroztatott — csak fiatal, vagyis álcaállapotja a makár-félékhez (scomberoidei) tartozó, s már régóta ismeretes zeus faber hálnak. Ő volt a legelső, ki tanulmányozván a tenger fenekének minőségét földtani és állattani szempontból, azon meglepő és fontos eredményhez jutott, hogy az Oczeán legnagyobb mélységei is élő szervezetekkel vannak népesítve; s végül ő volt az első, ki a jégárak mozgási tüneményeit pontosan megfigyelve, azoknak mozgási törvényeit megállapította s földünk őstörténelmét egy új s eddig ismeretlen jégkorszakkal gazdagította.

A mély tisztelet azonban e nagy bűvár iránt, kinek a tudomány oly sok hálával tartozik, legkevésbé sem csökkenhet, sőt inkább maga a tudomány csak nyerhet az által, ha a történetíró nemcsak annak rendkívüli s ragyogó tetteit és érdemeit, hanem egyes árnyoldalait, tévedéseit s gyengéit is részrehajlás nélkül megérinti. Mert tagadhatatlan, hogy a tudomány előhaladása nemcsak a helyes észleletek és kísérletek, s azokból vont helyes következtetéseknek, hanem az észlelők és bűvárok tévedéseinek is eredménye.

Vajon a nagy Galilei érdemei a tudomány körül kevésbé fényesek-e azért, mert a higanyoszlop állását a Toricelli-féle

csőben nem a tünemény valódi okának — a légnyomásnak — tulajdonítá? Pedig Galilei akkor már gyanította a lég nehézségét, s még sem birt azon helyes következtetésig emelkedni, mely a légnek amaz általános tulajdonságából levonható. És az oly lángeszű Keplernek nem voltak-e egyes mystikus és csupán a túláradó képzeletből folyó nézetei, melyekhez, a többi közt, az astrologiában való erős hite is tartozott? — úgy hogy Laplace egyik munkájában azt jegyzi meg róla: „Szomorú az emberi észre nézve, hogy még e nagy férfiú is utolsó műveiben phantastikus speculatiókban leli kedvét s azokat mintegy az astronomia lelkének tekinti.“¹⁾ — Sőt a matematika és természettudomány elsőrendű hőse — Newton — az optikai tünemények magyarázatánál nem makacsul ragaszkodott-e a később mindinkább tévesnek bizonyult kisugárzási elmélet-hez? Pedig ha a fényelhajlás és a kettős sugártörés tüneményeit nagyobb figyelemmel s pontosabban vizsgálja, bizonyára nem oly föltétlenül útasította volna vissza Huyghens rezgési elméletét.

És így, ha visszatekintünk Agassiznak számos rendkívüli s részben úttörő munkáira, melyek közül csak egy is elég volna szerzője nevét megörökíteni, meg kell vallanunk azt is, hogy olykor ő is tévedett.

Ismeretes ugyanis, hogy ő Cuviernek négy főtípusát a rendszerben föltétlenül és minden változás nélkül elfogadta, sőt ennek a radiaták felől elavúlt régi nézetét is megkísérlé — bár minden siker nélkül — új érvekkel támogatni. Természetes, hogy ezzel összhangzásban az acalephákat, polypokat és echinodermákat is úgy tekinté, mint a radiaták típusának egyenértékű osztályait; ellenben a coelenteratáknak Leuckart által újabb időben föllállított s a legjelesebb systematikusok által elfogadott típusát mindig határozottan visszaútastá.

Nem sokkal volt ő szerencsésebb némely kisebb állat-csapatok rendszeres osztályozásánál sem. Így péld. határozottan tévedett, midőn még első munkájában a halak osztályozását külső jellegre, a pikkelyek alakja és szerkezetére alapítá, vagy midőn csak a külalak némi hasonlóságából indulva ki, s nem tekintve a szerkezet és kifejlődés oly roppant különbségét, az ázalagok egy külön családját — a vorticellákat —

¹⁾ Laplace: *Précis de l'Histoire de l'Astronomie.*

egyenesen a bryozoákhoz sorolta. Különös, hogy Agassiz, ki a természeti osztályozást mindig erősen hangsúlyozta, mégis a discophoráknak a hydroidoktól való megkülönböztetését — még legújabb munkájában is — csak az ivarszervekre akarta alapítani; holott tudjuk, hogy ezen egy jellegre alapított megkülönböztetése ez állatoknak szintoly elégtelen és önkényszerű, a mily elégtelennek bizonyult Gegenbauer által a fátyolra (velum), mások által a párkánytestekre (corpora marginalia) alapított osztályozás. Ez oknál fogva a jelesebb systematikuskok újabb időben azon meggyőződésre jutottak, miszerint valamely állatfajnak vagy bármely csoportnak valódi jellege nem egyes tulajdonságaiban keresendő, hanem inkább a jellemző tulajdonságok bizonyos combinatiojában vagyis összegében, úgy hogy minden egyes esetben e combinatiók bizonyos élethalaknak felelnek meg, a nélkül, hogy ez utóbbiak oly határozottak lennének, mint azt a régibb systematikuskok állították.

Itt azonban még egy más, sokkal fontosabb tárgyat is kell érintenem, melyre Agassiz sok tekintetben nem volt egy véleményen a jelenkor legnagyobb bűváraival. Értem azon újabb időben kivált Lyell és Darwin inductiv szellemű bűvárlatai következtében csaknem általánosan elismert kifejlődési törvényt, mely a következő tételekben foglaltatik:

1. „A földkéreg váltakozó rétegei ős időben is ugyanazon physikai erők által hoztattak létre, melyek még mai nap is, noha lassan, de szakadatlanul működnek.“

2. „A földön létező állatalakok lassú és folytonos átváltozási folyamatban, és általán véve előhaladó kifejlődésben vannak.“

Minthogy pedig a földünk történetében uralkodó ezen általános „kifejlődés törvénye“ az emberi fajra is áll, e nézet egyszersmind az *emberiségnek mind értelmi, mind erkölcsi előhaladását* szükségkép föltételezi.

Ezek azon alaptételek és vezéreszmék, melyekhez az újabb geologiai és állattani bűvárlatok vezettek. Új korszakot alkotó igazságok ezek az élet tudományában, s oly lényegesek, milyen péld. Kopernikus naprendszere a csillagászatban, vagy dr. Mayer erőmegtartási törvénye a fizikában.

Agassiz egyik utóbbi. „*An Essay on Classification*“ című művében ¹⁾ ugyanezen elméleti kérdések megoldásával foglal-

¹⁾ L. Agassiz: *Contributions to the natural History of the United States of N. America*. I. Vol. Part. 1. — *An Essay on Classification*.

kozott, s ámbár sok tekintetben érdekes, mély és szellemdús eszmékkal találkozunk e munkában, mégis más tekintetben olyan nézeteket is tartalmaz, melyek a szerves világban mutatkozó tényekkel, újabbkori geológiai ismereteinkkel, s a természettudományok szellemével határozottan ellenkeznek. Ilyenek különösen állításai a fajok keletkezéséről; itt Agassiz, elhagyva az exact tudomány területét, egyenesen a csodák országába lép. Ő ugyanis a helyett, hogy a fajok keletkezését természeti okokból igyekeznék megfejtetni, azokat Cuvier szerint egy személyes teremő természetfölötti közvetlen behatásától föltételezi, s minden fajt úgy tekint, mint „a teremő eszméjének örökké változatlanul maradó megtestesülését.” E mellett pártolja és védi Cuviernek az úgynevezett ismételt teremősekről való régi nézetét, mely az újabbkori geológiai tényekkel merően ellenkezik, ama nézetet t. i. mely szerint időről időre beállott általános katastróphák folytán, a földön létezett minden élő lény hirtelen kiveszése után, a teremő közvetlen beavatkozása által, ugyanazon alaplínták szerint ismét új szervezettek egyszerre tömegesen támadtak.

A geographiai elterjedést illetőleg Agassiz a fajokat nem tartja egy párból, hanem a föld különböző részein rögtön s egyidejűleg teremőtt párokból származottnak, s ezzel egyzersmind az emberi fajt is nem egy őspárból eredettnak állítja és nem egységesnek. Pedig e nézetek — mint tudjuk — határozottan ellenmondanak a természet egyik legfontosabb és legalaposabb törvényének, ama törvénynek t. i. mely szerint minden fajnak csak egy teremősi központja van, azaz helye, a hol az egykor keletkezett, s a honnan lassanként a földön elterjedett.

Valóban különös, hogy Agassiz, ki e nézetekhez oly erősen ragaszkodott, mindamellett mégis elismeri az ember és az állatok közt létező közeli rokonságot, el a legalsó fokon álló embernek hasonlóságát az anthropoid majmokkal.

Nem feladatom, s nem is szándékom itt Agassiz eme nézeteinek részletes bírálgtatásába ereszkedni, sem pedig azon polemiaírókról és megtámadásokról szólni, melyeknek ő ezekért élete utolsó szakában nem egy ízben ki volt téve; itt csak azon tényt kell constataálnunk, hogy még egy oly nagyérdemű tekintély és kitűnő természetbúvár is, mint Agassiz, merő tévedésben volt a tudomány egyes kérdésére nézve, de hogy mind-

mellett mégis az elméletnek nem egy érdekes és fontos kérdése nyert tőle, vagy teljes megoldást, vagy legalább közvetlen fölvilágosítást; s ha némely kérdésnél nem győztek is nézetei, s azok által ellentétbe lépett is a tudomány újabb szellemével és irányával, be kell mégis vallanunk, hogy még ily esetben sem származott tőle semmi olyan, mi legalább közvetve a tudománynak ne gyümölcsözőtt, s annak előhaladását elő ne mozdította volna. Tény az, hogy az ő munkái, kivált a fossil halakra és az echinodermákra vonatkozó számos adatai igen bő anyagot szolgáltatottak a leszármazási elmélet támogatására, s bizonyos az is, hogy az embryologiai és a palaeontologiai fejlődés között létező, s Agassiz bűvár szelleme által legelőször fölfedezett azon igen nevezetes parallelismus, melyet Cuvier és Agassiz nézetei sehogy sem képesek megfejtetni, éppen egyik legszilárdabb támaszát képezi az újabb fejlődési elméletnek.

Ha végre még egyszer hálás kegyelettel fordulva a dicsőült emlékéhez, visszapillantunk e férfiú munkás életére, s bámulva tekintünk munkái terjedelmére, számára, fontosságára és tudományos értékére, — ha visszatekintünk azon nagyszámú tényekre, melyekkel a természettudomány nem egy ágát gazdagítja; könnyen beláthatjuk, hogy mind ezen rendkívüli, messzeható, roppant eredménynek megfejtése nemcsak Agassiz kitűnő és ragyogó képességében, s fáradhatatlan munkásságában keresendő, hanem ezek mellett még azon szerencsés és kedvező viszonyokban is, melyeknek együtthatása tette csak lehetővé a nagyszerű eredményt.

A rokonirányú és jeles képzettségű svájci szakférfiaknak, s vele a több évi fáradságos munkában osztozó hű társainak buzdító és élesztő hatása, — a felvilágosodott észak-amerikai kormány részéről nyert nagylelkű anyagi támogatás, mely ismételt expedíciók által lehetővé tette a közvetlen vizsgálatot szárazföldön és tengeren, — az amerikai polgároknak a természettudomány iránt nem egy ízben tanúsított meleg részvéte és bőkezősége, kik milliókat tudnak áldozni a tudomány oltárán, — Agassiz lelkes és ritka műveltségű neje, s mint kitűnő állatbűvár ismeretes fia (Agassiz Sándor), kik őt tudományos útazásain hiven kísérték, s vizsgálatainál tetteleg segítettek, — továbbá egy a célnak teljesen megfelelő, s eszüközzel gazdagon ellátott díszes helyiség, harminczhat tanár-

segéddel, kik őt nemcsak a gyűjtésnél s a gyűjtött anyagnak berendezésénél, hanem még annak meghatározásánál és tudományos földolgozásánál is hathatósan támogatták, s a vizsgálati munkát az ő vezetése és útmutatása mellett végezték, — ezek mind oly tényezők, melyeknek összehatása és bizonyos tudományos cél felé irányzott közreműködése tesz csak megfejthetővé a roppant eredményt.

De tagadhatatlan az is, hogy Agassiz az adott kedvező viszonyokat szaktudománya érdekében igen czélszerűen tudta fölhasználni, s ez által mint tudományának elsőrendű bajnoka járult annak fejlesztéséhez. Ő a tért mint tanár s múzeumigazgató, mint egy újonnan alapított, s a maga nemében egyetlen ichthyologiai tanintézet- és gyűjteménynek alkotója és szervezője, — mint geologiai, palaeontologiai és zoologiai bűvár, mint író és ember oly kifáradhatatlan, gazdag és termékeny munkássággal töltötte be életének utolsó lehelletéig, hogy e rendkívüli képességtől, e páratlan munkásságtól, e tudomány iránt mindig hű és szenvedélyes szeretettől, e szilárd jellemtől és erényteljes férfiútól a bámulatos és kegyetes tiszteletet az összes tudományos világ meg nem tagadja soha, és érdemeit nem csak a jelenkor, de az utókor is örökké hálás kegyelettel fogja elismerni.

MARGÓ TIVADAR.

TÖRÖKFÖLDI VÁZLATOK.

„Hiszen ez nem hanyatló világ; itt nem ütött még tanyát a pusztulás; nem mutatkoznak a betegség jelei.“ Ez volt az első benyomás, a mit nyertem, mikor a múlt ős egy ragyogó délutánján a Fekete-tenger felől behajózva a Bosporusba, horgonyt vetettünk az Aranyszarv torka előtt.

Elmúlt dicsőség romjainak, letűnt nagyság elszomorító emlékeinek nem látni ott nyomát. A mi Velenczében úgy lenyomja a lelket, a mi Rómában oly melancholiával lepi meg a látogatót, mikor első körútját teszi az ó városban, a mit Granadában, Egyiptomban, Persepolis vidékén, vagy az indiai pagodák maradványai között kell éreznie az utazónak: a letűnt nagyság méla, csendes, elhagyott enyészete e vidékre nem terítette ki halotti leplét.

Sokszor hallottam hasonlítani a Bosporust a velencei nagy csatornával, s annyival inkább meglepett a teljes ellentét, a mit találtam. A *Canale grande* egészen a múlt emléke; nagyszerű palotáihoz az újkor nem épített, mondhatni, semmit; az utolsó két-három emberöltő alig hagyta rajtok létezésének nyomát, legfőlebb rombolni segített az időnek, mely a szű lassú kitaró munkájával örli össze az ősök nagy emlékeit. Ha a múlt század végén valami varázsló egyszerre álomba bűvölte volna Velence minden lakóját s azóta nem lépett volna oda emberi láb, alig volna a város más forma, mint jelenleg. Legfőlebb tisztábbak lennének gazdátlan palotái. De a régi főúri családok lakatlan termeiben, az ezer fiókú szekrények, a csodás óraművek, a patriciusok és matronák tiziáni arczképei között épen úgy szunyókálna, mint jelenleg, a vén teremőr, a kit talán igazán egy múlt századi varázsló

felejtett ott, hogy a közönbös látogatóknak híreket mondjon a régen múlt szebb időről. Maga is ócska bútor-darab az ócska bútorok között. Elhagyott paloták, lekopott ékitmények, dűledező oszlopok, beomlott tető, hulló vakolat, elszegényült lakók. Minden a múltnak foszlott maradványa.

Ne hasonlítsd ehhez a Bosporust! A mi legelőször szemébe tűnik az érkezőnek, az Velenczében enyészet, romlás; Konstantinápolyban újra születés, gazdagodás. Velence már a múlté; Konstantinápoly a jelen kor becézett kedvence. Az már csak árnyéka egykori fényének; ez szebb mint bármikor lehetett. A legszeszélyesebb pazarlás rakja folyvást reá tündöklő ékességét.

S ez ékességek, onnan az Aranyzarv torkolatából nézve, első tekintetre elkápráztatják a jövevényt, a ki jötte előtt annyit hallott beszélni a „beteg emberről“, hogy inkább pusztulást, hanyatlást és az egykori nagy idők elhagyott emlékeit vélte találni fővárosa körül, mint a modern fényűzést és gazdagságot.

Pedig a hatalmas szultánok régi korszakának, a világhódítók erős kezeinek kevesebb látható nyoma van a Bosporuson, mint a mennyi pazar építkezés a mai kor fényűzését hirdeti. Csupán néhány óriás mecset, néhány mausoleum és útczai kút tartja fenn a Szulejmánok és Ahmedek emlékét. Az ő miniaretjeik fenn a város halmain most is oly szembezőköleg nyújtják ugyan ég felé hegyes csúcsaikat, mint hajdan, a török hatalom tetőpontjának idejében. De a figyelmet hamar elvonja róluk azon fényes paloták sora, melyeket alant a víz partjain két évtized óta építtetett a mostani szultánok szeszélye. A Dolma-bagese, Csiragán, Gökszu, Beikosz paloták mind élő emberek szeme láttára épültek s pompára, föltünésre, alig versenyezhet velök a múlt nagy korszak építményeinek maradványa.

Mint ha most élné legbüszkébb korszakát a török birodalom. Mint ha most érte volna el hatalma legmagasabb fokát, mikor dicsőségérzetökben a kevély uralkodók pazaron szórják kincseiket, hogy széppé tegyék magok körül a várost és maradandó emléket hagyjanak saját nagyságokról az utókornak. Mint ha most ébredne új életre a nemzet és most hatná át a művészet iránti lelkesedés.

Ez újdoln épült drága márvány paloták stilje, a mórok

pazar építészetét látszik követni. A csiragáni termekben, a hol jelenleg a szultán tartja udvarát, a patkó alakú boltívek, a karcsú, vékony oszlopok, az arabeszkkel borított falak, a fonásos díszítésű kapitelek, a csepegő-kő alakú függvények, az ablakok s az ajtók szabása mind a mór stil uralkodására mutatnak. Csaknem azt hihetnők, hogy egy török renaissance korszak küszöbén állunk, mely a mohamedán elődök gyönyörű építészetét, az Alhambra művészeinek remek eszméit új életre fogja ébresztetni s még pazarabbá, szeszélyesebbé, csodálatosabbá tenni itt a Bosporus partjain, mint a minő egykor Granadában volt.

A Dolma-bagcei palotában a mór stil karcsú könnyedsége egyesül a nyugoti renaissance szabályos beosztásával, egyöntetőségével. Nagy kiterjedése, hatalmas hosszú homlokzata, arányos mértékű beosztása daczára, a vízről oly finomnak, könnyűnek, filigrán műnek tetszik, mint ha czukrász remekelte volna. Ajtói, kapui, párkányai jobban meg vannak rakva czifrázattal, vázákkal, kanyargó ékítésekkel s az arabeszkpek szem-csaló fonadékaival, mint a barock stil legvirítóbb épületei valaha megrakva voltak, és mégis itt, a sok faragványú török házak közepett, nem látszanak túlterheltnék, nem sértik az ízlést. Még pazarabb ez ékítmények összehalmozásában a gökszui kis nyaraló, mely megkisebbitve jvalóban díszére válnék egy czukrász kirakatának; míg, nem messze tőle, a feikoszi nyári palota fehér és vörös márvány falai, oszlopai, erkélyei tiszta nyugoti ízlés szerint vannak tervezve, s ha átvarázsolnák Florencz vidékére, ott a többi kastélyok közt csak drágasága és szépsége által, nem különössége miatt tűnnék föl.

E szultáni palotáknak megfelelő környezetet adnak mind az európai, mind az ázsiai parton a török és keresztyén urak palotái, az európai követek, bankárok, kereskedők nyaralói, az óriási kormányépületek, kaszárnák — többnyire újdonság, tisztán és jó karban tartott épületek. Még a legnyomorultabb zsidó városrész is, össze-vissza épült házikóival, utcái labyrintájával, a hegyoldalon egymás háta mögül kikandikáló erkélyeivel, faragványaival, onnan a hajóról nézve, inkább valami szeszélyes játéktárnak tetszik, mint emberi lakhelynek, melyben inség és nyomor fészkelte be magát. Még a halottak tanyáiból is a zöldelő czipressz-ligetek oly nyájasan tekintenek alá a Bosporuson úszó hajóra, mint ha ők is azt hirdetnék,

hogy itt minden él, minden virúl s még a holtaknak is könnyebb a föld és kedvesebb a nyugalom, mint másutt.

Mi emlékeztetné itt az érkező útast a hanyatlásra?

Körülötte a vizet a legpezsgőbb forgalom lepi el. Ezernyi kaik, bárka, vitorlás hajó, yacht, gőzös nyüzsg ide-oda a tengeren. A londoni híd alatt sincs élénkebb forgalom. A világ minden hajós népének lobogóit láthatod egy álló helyről s közöttük ott horgonyoz a szultán ő fölségének számos pánczélos hajója, mind a legújabb találmányok szerint építve és a legtökéletesebb fegyverekkel felszerelve, hogy hirdessék az ozman admiralitas tengeri nagy hatalmát. A top-hanai tűzérkaszánya udvarán pompás ágyúkat látsz fölállítva, s ha kérdezősködöl, megtudod, hogy szultán ő fölségének több Krupp-féle ágyúja van, mint bármelyik európai nagyhatalomnak. Az ágyúk körül gyönyörű erőteljes katonák töltik az időt, a kiknél szebb legénységet nem egyhamar láthatni bármely hadseregben. Az Aranyzarv egyik öbléből siketítő kalapácsolás hangzik elé; ott van ő fölsége hajó-gyára, melyben a pánczélos fregatták készülnek. A régi szerail falai alatt vígan füttyölve robog el a vasút, sőt betört annak kertjébe is, és a hol egykor a nagy hódítók kedvencz hölgyei a világtól elrejtve mulattak, most az a szentély is meg van nyitva, hogy a modern közlekedésnek helyet adjon s a vasútakat a tengeri kikötő szomszédjába ereszsze.

Mindenütt élet, erő, elevenség, gazdagság.

Ki gondolná a megérkezés első benyomása alatt, hogy mind ez jobbára mégis káprázat, sőt talán egy részben szándékos szemfényvesztés, elföldni a szegénységet és hanyatlást.

Azokban a hajógyárakban csak külföldi munkás és külföldi gépész foglalkozik; a belföldi ipar fejlődésére nem lehet abból következtetést vonni.

Azokon a pánczélos hajókon a legénység többnyire tanulatlan, s némelyik fregattot talán ki se mernék eresztetni a nyílt tengerre.

Azt a vasutat idegen tőkével, idegen mérnökök és munkások építették, idegen személyzet kezeli, idegen kereskedelmi érdekeket szolgál, és útasai is többnyire idegenek.

Azoknak a szép katonáknak tisztjeik olvasni is alig tudnak, s míg a közlegény bátran mérközhetnék a világ bármely katonájával: a tisztek közt minél magasabb rangú valaki,

annál kevésbé tölti be azt a helyet, a melyet elfoglal. De zsoldját meg annál kevesebb pontossággal kapja, minél közelebb áll a közlegénységhez.

Azok a csinos, díszes villák, a keresztyén kereskedők, bankárok, követek nyaralói, többnyire fából vannak építve, csak a most élő tulajdonos számára; mert ki volna olyan merész, hogy itt a jövő időkre is számítani merjen s az utódokra is gondoljon, midőn építkezik. Ideiglenes hajlékok azok; lakóiknak nem itt a hazájok; nem köti ehhez a földhöz semmi mélyen gyökerező érzet, semmi honszerelem.

És a szultán palotáinak pompája: talán végső sugara a hajdani nagy hatalomnak. A nap is erősebb fényt áraszt a csúcsokra, midőn lehanyatlik, mint midőn delelő pontján áll. Az uralkodó fényűzése nem alattvalóinak gazdagságából, hanem a kényúr zsarolásából nyeri itt táplálékát!

Az a szép építészet nem a nemzet művelődésével együtt fejlődött ki s nem mutat a nép izlésének finomodására. Hiszen más népnél sem azon korszakban szokott a műérzék kifejlenni, míg hóditó ifjú éveit éli. A művészet mindenütt a vénülés első jele, a hanyatlás virága. De Törökországban elkésett másodvirágzás ez, a mit már bimbó-korában is fonnyadástól kell féltenuünk, ha körülötte végig tekintuünk a kopár mezőn, melyet az őszi szél letarolt.

Ilyen kopár, letarolt mezőt, ilyen reménytelen viszonyokat talál az útas, mihelyt partra lépve hajójáról, a városban, a vidéken, a viszonyokon körütekint.

Belátja, hogy a „beteg ember“ csakugyan beteg, és az a pirosság, a mit arczán észrevett, nem az egészségnek, hanem rendetlen láznak és sorvadásnak a jele.

Tapasztalataiból, melyeket tesz, informatióiból, melyeket az ott lakó keresztyénektől nyer, elszomorító képet fog rajzolni magának a birodalomról.

A föld míveletlen; az erdők kipusztítva s helyökön mértföldekre terjedő járhatatlan tüskés, gazos bokrok; a legelők leélve, kiaszva; a források, patakok elapadóban; a bányák, a föld alatti kincsek többnyire elhagyottan; a nép kiszorolva adó és uzsora által; a kikötők, utak teljesen elhanyagolva; a kereskedelem szatócássággá sülved; társadalmi élet nincs, mert a törökök közt alig is volt valaha; a nyilvános életben zsarolás, hűtlenség, vesztegetés; a családi élet helyén a haremi

elpuhultság; az állami közigazgatás helyén egy félig szervezett burocracia; a régi erős hadi szervezet helyén hiányosan rendezett állandó katonaság!

A hol egykor kelet és nyugat iparának s kereskedelmének kincsei voltak összehalmozva, most nyugatról csak a szemét, keletről csak az ócska maradék jut. Szemvakító kincsekben nem igen gyönyörködik ott többé a látogató szeme.

Pedig maga a vásár és annak népe, első látványra, most sem kevésbé érdekes, mint hajdan lehetett. Megállni az AranySZaru hídján s vizsgálni az áthaladó tarka sokaságot, most is olyan látvány, a minő nincs másutt a világon. Igazi jelmezbál; de tarkább, többféle, változatosabb talán a római karneval alakjainál is. Európa és Ázsia minden öltözete összevissza. Epaulettes francia egyenruha s hosszú török kaftán; cserkesz-zeke és a görög férfiak fehér ballett-szoknyája; turkomán szűr és angol pellissier; a lengyel zsidó fekete kabátja és a sztambuli zsidó bokáig érő fehér inge; az utolsó párisi divatba öltözött uracs és a Középázsziából érkező rongyos dervis; a török nők színes gubói és a frank nők cul-de-Parisa — ki győzné elsorolni csak tized részét is? A magas sarkú bécsi cipőbe szorított kicsiny láb mellett a libatalpú török asszony otromba papucsá nehézkesen lapúl rá a deszkára; a japánias fa-talp kevélyen kopog végig a hidon s a fölkunkorodott orrú török papucs, az edinburgi water-proof csizma, a repedt sarkú török hordár mezítelen lába, a bolgárnak sárga harisnyás ikrái, a görögnek bojtos-orrú sarúja, az albániai boeskor és a párisi fénymázás topán barátságosan haladnak egymás nyomdokain. Mily változatosság, ha a hid mellett állomásozó gőzhajóról végig tekintesz az áthaladó tömeg fején: turbán, fez, kerek kalap, czilinder, fekete persa süveg, nagy karimájú matróz kalap, muszka gránatéros kucsma, a keringő szerzetes hosszú csákója, melyet legjobban lehetne a spárga-borító cseréphez hasonlítani, a turkománok kikészítetlen prémű süvege, az olasz missionarius nagy szélű kalapja bukdácsolnak föl és el szemed előtt.

Egyszerre szétválík a bonyolult sokaság és útát nyit valami ismeretlen hatalomnak. Ki lehet az: a szultán-e vagy a nagyvezír? Nem, hanem egy örült, a ki tökéletesen meztelenül halad át a nép között. Rögeszméje az, hogy semmi legkisebb ruhafélét sem tűr magán; még fejét is leberetváltatja s

így jár már hónapok óta föl s alá a városban, a nélkül hogy a hatóság e szeszélybe beleszólana. Mert a korán szerint az örült félig szent. Utána egy arab bölcs okoz némi föltünést, a kinek hatalma van ráolvasás által meggyógyítani a beteget. Egy-egy hívő megállítja őt, oda tartja köszvényes lábát, megmeredt nyakát vagy nyílalós derekát; a bölcs reá illeszti három újját a fájós részre, elmotyog néhány verset a koránból, aztán zsebre dugja a kapott rézgarast és ő is, *patience* is haladnak tovább a saját útjokon. Hamar találkozhatnak valami görög pópával, a ki hasonló erejű bár keresztyén kiadású imádsággal siet egy haldokló hívéhez.

Elénk, tarka világvásár ez most is. De a vásári sokaság inkább ácsorgókból, mint vevőkből és eladókból telik ki. Árnyéka is alig van többé a sztambuli régi kereskedésnek, mely a bazárok sok ágazatú boltívei alatt és a hánok boltozatos szobáiban egykor a szorgalmas keleti kézműipar remek czikkeit, fegyverek, szőnyegek, selyem, hímzés, ékszerek, edények, gyöngyházas bútorok, illatszer, gyöngy, korall, drágakő, fűszer gazdag táráat nyitotta meg a nyugati kereskedelemnek. Mily bölcs intézmény volt régi időkben az a bazár és az a hán. A kereskedő, ha bizonytalan útjain szerencsésen kikerülve a kifosztatást, Sztambulba érkezett, ott egyszerre biztos menhelyet talált a hánok jól épült szobáiban, a hol személyére és árúczikkeire nézve egyaránt bizton érezte magát tűzvészről, rablástól és minden veszélytől.

Jól tudták e nagy szálló-tanyák építői, hogy a biztosság érzete a leghatalmasabb vonzó erő a kereskedőkre nézve. Az segített nagygyá tenni a középkorban, mikor a kalmár minden lépését tengeren a kalóz-hajók, szárazon a rabló lovagok fenyegették, az oly kikötő-helyeket, mint Velence, Hamburg, Bréma, Amtwerpen, Amsterdam, a melyek a száraz felől mocsárok által, a nyílt tenger felől sekélyes lagunák által voltak védve minden erőszaktól, minden kalandor vakmerőségétől. Az óvatos kereskedő örömmel vonúlt és hordta kincseit biztos réveikbe; de épen oly szívesen időzött Sztambúlban is, a hol a hánokban aggodalom nélkül rakhatta ki drágaságait.

A tömör falak, a vaskos épületek rendületlenül állanak ma is, de hitvány szibvásár ütött bennök tanyát. A nagy híré bazároknak alig látni egyebet, mint az európai gyári készítmények alját, szemetjét. Hitvány lyoni selyem, cseh üveg, olasz

csecsc-becse, bécsi czipő-raktár, angol karton-szövetek, morva-oroszági keshedt posztó viritanak a látogatóra mindenfelől. Ezeket vásárolja most a nép s még a fölpödrött orrú papucs is Bécsből, még a specialis török-divatú fez is többnyire Prágából kerül oda. Sokáig kell keresned a bazárok mellékutczáiban, míg megtalálod azon boltokat, a hol a keleti kereskedelem híres czikkei: persa és smyrnai szőnyegek, thibeti shawlok, török fegyverek és ékszerek kaphatók. De ezeknek is egy részök régiség. Többnyire régiségárúsoknál kaphatók, a kik összeszedték az egykor gazdag vidéki családok elszegényült ivadékaitól s behozták a bazárba, hogy eladják, valószínűleg valami francia vagy angol régiség-gyűjtőnek, a ki még ismeri azok becsét. A törököknél a damaszk-aczél helyét többnyire az angol vas foglalta el, a persa szőnyegetek azok a gyári szövetek pótolják, melyek Haas és fiai bécsi s pesti raktáraiban már végeladás útján sem kelnek el. A thibeti kereskedelem más irányt vett; a keleti karavánok más úton juttatják drága szállítmányaikat Európába.

A török és persa kereskedőket mind jobban kiszorítja Sztambulból a görög, az olasz, a francia s legutóbbi időben az angol. Ezek nemcsak olcsóbban adhatják gyári rongyaikat mint a belföldi kereskedő, hanem — bár ez állítás képtelenségnek látszik — talán biztosabban is érzik magukat azoknál. Mert a keresztyén kereskedőt védi a saját követsége; de a mohamedán csaknem védelem nélkül van kitéve a török birák, hivatalnokok, adószedők zsarolásainak. E telhetetlen és kapzsi burocrata sereg uralma alatt mostohább gyermekei lettek saját hazájoknak, mint a külföldiek.

Kiszorúl régi helyéről a török iparos, a török földműves, a birtokos, és az egész nemzetnek azon része, mely más államokban a középosztályt alkotja. A nemzetek mostani fejlődésénél, a mai állam-szervezet viszonyai közt a középosztály teszi az országok erejét; de ez az osztály Törökországban teljesen hiányzani látszik. Tekints körül egy-egy vidéki városban: óra számra nem fogsz látni a keresztyéneken kívül egy tisztességesen öltözött embert; csak katonát és rongyos népet.

Mi okozta ezt a rettenetes pusztulást?

Ha Konstantinápolyban, az ott lakó keresztyénektől kérdezzük, ezek többnyire egyszerű magyarázatokkal elégitelnek ki.

„A török néptétlensége“, mondja az egyik. De ez nem igaz. Minden elfogulatlan utazó elismeri, hogy a vidéki török nép szorgalmasabb, megbízhatóbb, becsületesebb, hívebb, akár Bulgáriában, akár Kis-Ázsiában mint a mellette lakó keresztyén népfajok. A jó munkásnak sok jeles tulajdonsága megvan benne. Fárasztó nehéz dologban, bányák, hámorok vagy vasgyárak kalapácsai körül nem bírna ugyan egy sorban dolgozni az angol vagy francia munkással, de földművelésre, házi iparra, apróbb kézi munkákra ügyes, figyelmes, kitartó és találékony. A mellett igénye igen kevés; egész napi szükséglete kitelik egy pár garashól; a józanság pedig oly általános köztük, hogy azt a legelfogultabb ellenségek sem meri tagadni. Tisztaság-szerető, rendes, békés, vallásos az egész faj.

Sokan azonban épen e vallásban keresik a birodalom minden bajának kútfejét. Szerintök minden hátramaradást és visszaélést megfejt ez az egy szó: mahomedánság. Ez szülője minden rosznak; ez nem engedi a civilisatio áldásait meghonosodni; ez nem engedi lerázni a fanatizmust, barbárságot, tudatlanságot; e miatt van az örök gyűlölség és türelmetlenség a nagy birodalom különböző népei közt egymás ellen; ezzel jár együtt a rabszolgaság és soknejűség, melyek lehetetlenné teszik a társadalmi viszonyok megjavulását. A birodalom csak úgy maradhat fenn, összeomlása csak úgy kerülhető el, ha, megintve valami isteni csuda által, a török nép lerázza a Korán uralmát és elhagyja fanatikus hitét — mondják ők.

De e hamaros ítélettel szemben szépen jegyzi meg egy angol missionarius,*) a ki sok évig tartózkodott Kis-Ázsiában, hogy a török birodalom mégis csak addig maradhat meg egységes államnak és csak addig remélheti a fölbomlás elkerülését, míg az izlám hitet el nem hagyja. „Láthatunk néha régi romokat, melyek már semmi építészeti kötelék által nincsenek támogatva s minden perczen alaktalan kő-halmazzá omolnának, de, a nehézkedés és az erőmútan minden törvényeivel daczolva, összetartja őket néhány folyondár ölelő indája és gyökere. Így tartja fenn ezt az államot a mohamedán faj hite. Káliphájok nincs többé, mert II. Mahmud óta a megfrankoso-

*) *Travels in little known parts of Asia Minor.* By Henry J. Van Lennep D. D. thirty years missionary in Turkey. London. 1870.
The Quarterly Review; 1874. october.

dott szultánok az igaz hívők előtt e szent címhez igényöket jórészt elvesztették; hierarchiájok nincs, az izlam azt soha sem is ösmerte; régi híres hittani iskoláiknak vége; papjaik, tanítóik alig érdemlik többé ezt a nevet; s mégis ők oly erősen ragaszkodnak hitöklöz, mint Mohammed első követői és nem mutatnak több hajlamot elhagyni azt most borús napjaiban, mint nem hagyták el legderültebb, verőfényes korszakában. Nemzeti intézményeik elvesztek; padisájok idegen lett nekik s kormánya csupán a burocrata zsarolást érezteti velök; vagyonukat fölemésztí az adó, hajlékukat elveszi az uzsora, gyermekeiket az állandó katonaság, éltöket gyakran az igazságtalan birói ítélet: mégis az a hit, az az emlék, az ozmán hagyomány egygyé fűzi őket: az Izlam elszigetelt ormán még együtt áll a hívők gyülekezete, nézve és nézve gyengén elhaló fényét a régi dicsőségnek, mely örökre leszállt nyugat láthatára alatt; s ebben a nézésben egyesülve vannak.“

Nincs semmi erő, mely a roppant birodalom széthulló tartományait többé összetartaná, ha ez a gyenge folyondár végkép elszakad. Se hatalom, se nemzetiség, se vallás, se geographiai helyzet, se nemzetgazdasági érdek, se erkölcsi erő, se a lakosságban az összetartozás érzete, a consistentia szükségességének tudata, nem pótolhatná többé ezt a szálát, mely most még összefűzi a szerte bomladozó részeket.

És ennek meggyöngítése magok a török államférfiak bűnéül is róható föl. Az a reform, melyet II. Mahmud szultán megindított s azóta utódai úgy a hogy tovább folytatni iparkodtak, szét tépte vagy legalább meglazította a birodalom régi intézményeit, de helyökre jobbat állítani nem bírt. Az újítás nem illet a régi viszonyokhoz; az új intézmények ellenkeztek a nemzet szellemével s ennél fogva a reformokból többnyire csak visszasságok, sérelem és romlás eredtek.

Az előbb nevezett angol író érdekesen fejti ki e fonák újítás hiányait s e részben neki engedem át a szót.

„Közhiadelem, úgymond, — és ezt a közhiadelmet a konstantinápolyi sajtó, az érdekeltek sugalmazására, szorgalmasan igyekezett terjeszteni, — hogy Törökországban ama reform előtt korlátlan despotismus volt, melyben az absolut uralkodó szultán akarata, és alárendelt pasáinak kapzsisága tette a törvényt; melyben a lakosság, kivált a keresztyének, napról napra új követeléseknek és kegyetlenségeknek voltak

kitéve; melyben erőszak és igazságtalanság napi renden volt, és senki se érezhette vállain a fejét biztosan; — de a despotismusból, hála II. Mahmud fölvilágosodott szellemének és reformeri buzgalmának, átalakult egy, legalább aránylag szabadabb, rendezett, törvények által szabályozott és haladni kezdő állammá.

„Nos, mind ez állításnak éppen ellenkezője a valóság. Félig független államok szövetségéből, melyeknek egyenként megvoltak a saját szokásaik, kiváltságuk, intézményeik, sőt hozzá erejük is, mely ezeket védje s biztosítsa, és egy kezdetleges, de jól szolgáló nép-képviseletből, Törökország az utolsó ötven év lefolyása alatt átváltozott korlátlan, abszolút, központosított despotismussá, mely alatt minden előbbi kiváltság, intézmény, szokás, képviselet — egy szóval a nép szabadságának és a localis önkormányzatnak minden nyoma — elmerült és elveszett a centralisált szürke egyformaságban.

„Mikor 1808-ban II. Mahmud trónra lépett, Törökország nem állt despota kormány alatt; a mennyire decentralisálva volt, tulajdonképen még monarchiának is alig lehetett volna nevezni. Még Konstantinápoly falai közt is, a hol a császári palota kapujával szemközt álltak a rettegett janicsárok tanyái, sőt saját tulajdon parotájában is, a hol a szerail megvásárolt emberei hagyományos jogot igényeltek s gyakoroltak arra, hogy elégedetlenséget és zendüléseket szervezzenek, a szultán messze volt az abszolút hatalomtól. A fővároson kívül pedig, mind ő, mind pasái, a kik az ő tekintélyét képviselték, nem kevesebb, mint négy erős fék által voltak korlátozva, melyek közül háromnak fönnállása törvényesnek volt elismere, a negyedik pedig, nem gyengébb amazoknál, az akkori idők körülményein alapúlt.

„Legerősebb volt mind a négy között a janicsárok hatalma. Ismeretes dolog, hogy e kezdetben tisztán katonai intézmény a tizenhetedik és tizennyolczadik századokban, folytonos módosulványok következtében, bizonyos elfajzott népgyűléssé vált; a melynek azonban, bár eljárásában zavargós, követeléseiben mohó és erőszakos, mégis megvolt az az érdeme, hogy ellene bírt szegülni az uralkodó hatalom törvénytelen gyakorlatának, a hivatalok árúba bocsátásának, a pénz elértéktelenítésének s minden olyan rendelkezéseknek, melyek által később az ozmán udvar a romlás széléig juttatta a birodalmat.

„Akár támogatni, akár ledönteni a trónt, magoknál a janicsároknál is alig voltak kevésbbé hatalmasak az „ulemák“ vagyis „tudósok“, a törvénytudók, a korán s az erre alapított törvények magyarázóinak testülete; helyzetökre nézve némileg hasonlók a régi zsidó nép később korabeli törvénytudóihoz. Ezek, a „seik-izlammal“ és a két nagy katonai főbíróval („kadi-aszkar“; egyikök Ruméliában, másikok Anatoliában) egy főlebbezési széket alkottak, melyhez gyakran folyamodtak a janicsárok, az uralkodó önkényei ellen intézett ellenszegüléseik erkölcsi és törvényes szentesítése végett. Az ulemák ilyen döntvényeit a katonaság fegyvere és a nép szava támogatván, mellőzni büntetlenül nem lehetett; és maig is el kell ismerni, hogy e döntvények rendesen az igazság és jog pártján állottak.

„Mind a janicsárok, mind az ulemák, bár hatalmasok a tartományokban is, mégis leginkább a fővárosban szerepeltek. De annak falain kívül, s kivált a távolabb eső kerületekben még két elismert, és mondhatni csaknem alkotmányos gátja volt a központi hatalom rendelkezéseinek. Egyiket a „dérébégek“ gyakorolták, a „völgy urai“, kiket eredetileg azért neveztek így, mert erősségeikkel egy-egy hegy-torokban vagy országút fölött állást foglalva, vámot szedtek az arra járóktól. Ez az úri jog sok helyt ősi családok birtokában volt, a melyek már az ottoman dynastia fölállítása előtt is uralkodtak a kerületben, és a dynastiától, szolgálataik viszonzásául, kapták ősi kiváltságaik megerősítését; másutt újabb emberek gyakorolták azt, a török szultánok adományozása alapján. Fegyveres jobbágyok és hűbérek által támogatva, megtartották régi jogaikat egészen a jelen század kezdetéig, s nem jelentéktelen socialis önállóságot gyakorolván, természetes ellenzéket alkottak a gyakran megújuló túlkapások ellen, melyekkel a főváros a tartományokat, saját kizáró hasznára, kizsákmányolni próbálta. Oly féle állást foglaltak, mint egykor az európai hűbéraristokraták.

„Megközelíték a dérébégek hatáskörét, tartományi hatalmukra nézve, a „timárlík“ vagyis katonai dandárnokok; ezek száma már Nagy Szuleiman uralkodása idején 53,352-re ment s később még tekintélyesebb lett. Eredetileg csak élethosszig tartó államhivatalukat, lassanként, a legtöbb vidéken, családi öröklő tulajdonjoggá alakították át; míg végre befo-

lyásos vidéki nemesség lett belőlök; conservatív, mint az ilyen osztály mindig; és hajlandó a szultáni újításoknak épen úgy ellenszegülni, mint bármi egyéb újításnak. Együtt véve a déré-bégek és timárlik képviselték a vidéket, a mint a janicsárok képviselték a birodalomnak városi elemeit; s az ő jobbágyaikból és alattvalóikból szedték egykor azon hatalmas seregeket, a melyek annyszor rettegésbe ejtették Európát.

„Urak, nemesség, közrend és törvény, mindegyik a maga módján, mégis részesítve volt a birodalom képviseletében, és hagyományos jogait, ha kellett, még erővel is védhette. Egyenként véve, a janicsárokon kívül egyikök sem lehetett ugyan félelmes ellenfél egy erélyes uralkodóval szemben; de egyesülten ellenállhatatlanok voltak. S mögöttük állott még egy negyedik hatalom; alakatlan, szervezetlen, de azért egy valamire való szultán által sem kicsinyelhető: a fegyveres nép. Abban az időben minden felnőtt férfinak megvolt a fegyvere s tudott vele bánni. A távol keletről az adóval túlterhelt tartományokból, gyakran veszélyes és hatalmas fölkelések figyelmeztették Konstantinápoly szultánját, hogy alattvalóinak engedelmsége bár mennyire terjed is, nem határtalan. Az ilyen tartományban egy-egy pasa elég zsarnok lehetett, s gyakran volt is, saját közeli környezete és alárendeltjei fölött; de az egész nemzet, localis és önkormányzati jogaiban s a számos katonai, törvényes, aristokrata, területi biztosítékok, és ha kellett, az egyéni védő fegyver birtokában keveset félt akár magától Köprili Mehemettől vagy IV. Muradtól is.

„E biztosítékok most csaknem teljesen el vannak söpörve. A janicsárok kiirtása 1826-ban, a legrémesebb és legáltalánosabban ismert ténye az újabb török történelemnek; az teljes volt. A déré-bégek, nem működhetvén egyértelműleg, elszigetelten áldozatul estek; néhány, a ki ellenállani próbált, leveretett s fejét vesztette; mások, hogy személyüket biztosítsák, megalkudtak s föláldozták földjüket és rangjokat; az osztály 1830 és 1840 közt megszűnt létezni. Hasonlóan söpörtettek el a timárlik: Mahmud egyetlen tollvonással visszavett tőlök minden jogot, hűbért, földet, a mit elődei adtak; még pedig többnyire kárpótlás nélkül. Végre minden magán embernek szigorúan eltiltották a fegyverhordást, s bár e tilalmat áthágták sokan, áthágják még most is a távolabb eső kerületekben, lassanként mégis érvénybe lép az s lefegyverzi a népet,

a mint mondják, a trón előnyére. Csupán az ulemák maradtak meg; de katonai segítség és fegyverek pengése nélkül a törvény és igazság gyenge szavát ritkán hallja meg az autocrata fül.

„Így lett Törökország *tabula rasa*, és Mahmud szultán mohón kezdte írni reá a despotismus alpháját és omegáját — az állandó hadsereget s a központosított, burocrata kormányzást. S a birodalom átalakult, mint hajdan a byzanci kormányzat, egy roppant uradalommá, melyet kiszípolyoznak, hogy táplálja urait és egy ragadozó fővárost.

„Valóban, kivéve egyedül a keresztyének helyzetének javítását — a kik pedig a birodalom fő uzsorásai és lelketlen szédelgői; ám tagadja ezt, ha bírja, a ki a levantei görögöt és örményt ismeri — az a reform-törvény, minden jó célra nézve, a mit oly szabadelvűleg kitűzött, holt betű maradt. A közigazgatás romlottabb, mint akármikor volt, az igazságszolgáltatás megvesztegethetőbb, a népnevelés elhanyagoltabb, s a nép átlag elszegényültebb és gyorsabban fogy, mint bármely előbbi korszakban. Tudatlan autocrata, felelőtlen ministerium, burocrata közigazgatás, nagy állandó hadsereg, költséges hajóhad, *ad libitum* civil lista, és sem nyilvánosan, sem titkon semmi budget: — valóban nagyon vérmes remény volna, mely más eredményt várna a nemzetre.“

Idéztem ez angol író véleményét, mert érdekes ellentétben áll azon közönségesen elterjedt felfogással, hogy II. Mahmud, Abdul-Medzsíd és Rezsíd pasa reformjai jótékony haladást indítottak meg a török állam életében. De azt hiszem, hogy ez az ellenkező fölfogás szintén nagyon túlzott. Azok a régi intézmények már el voltak avúlva és újítást kívántak. Az európai világforgalom, az európai uralkodó eszmék s fejlődött intézmények sokkal erősebben nyomultak be az ozmán világba is, sem hogy azokkal szemben a régi szabású kormány-forma sokáig megállhatott volna. S azok a régi intézmények nem is voltak oly hatalmasak, mint e fejtegetés mondja; nem biztosították oly sok oldalról a helyi önállóságot, az önkormányzatot és az alkotmányt. Könnyű eltöröltetésök története legjobban tanúsítja gyöngeségöket. Még saját fönnállásukat sem biztosíthatták, nem hogy a közszabadságnak szolgáltak volna védelmére. Mihelyt a janicsárok hatalma — ez egyetlen igazi ellen-hatalom — meg volt törve, valamennyi többi garancia, a déré-bégek, a timárlik, a fölfegyverzett nép egész ellen-

szegülése tehetetlen volt a szultán ellenében. Ha csak annyi erő lett volna is bennök, mint egykor a magyar megyékben, több sikerrel léphettek volna föl az újítások ellen. De elpusztultak, mert nem volt bennök többé életre valóság. Hasztalan lett volna ott a merev conservatív politika: a régi úton haladva, ma talán még szomorúbb volna a birodalom sorsa, mint a milyen jelenleg lett. Épen az volt átka és nehézsége a helyzetnek, hogy szakítani kellett a múlttal, halaszthatatlan volt a reform, de nem voltak meg hozzá az eszközök, egyének, műveltség, szakismeret; nem volt megérelve az eszme, nem volt rendszer a kivitelében. Elkéstek az újítással; hiányoztak hozzá az előkészületek, s így fonákul ütött ki.

A hadi szervezet, például, kétségtelen, hogy nem maradt a régi lábón. Ama régi, gyülevész dandárok helyett, melyek a nagyapjokról maradt ócska fegyverekkel jelentek volna meg a csatamezőn, be kellett hozniok az állandó hadsereget, rendszeres beosztással, egyenlő fegyverzettel, pontos fegyvelmezéssel. Rendes hadsereget állítottak tehát, európai mintára, és igyekeztek s ma is a legnagyobb áldozatokkal igyekeznek azt a mostani hadviselés kívánatai szerint fölszerelni. El vannak látva jó rendszerű hátúl-töltő fegyverekkel, s az idegen utazónak, a ki Byzancz régi épületeit fölkeresi, a fegyvertárrá alakított Iréne-templomban nagy gyönyörűséggel mutogatja az őrizetre oda rendelt káplár a csinosan összeállított s tisztán tartott szép puskákat, nem is gondolva, hogy azok a boltozatos ó falak jobban érdekelhetnének valakit, e díszes kúpokba és rózsákba rakott fegyvereknél.

Hanem e hadszervezeti reformokkal együtt a honvédelem gyökeres rendezését nem indíthatták meg: akadályozta ezt a birodalom múltja, a viszonyok történelmi fejlődése. A fegyverviselés nemes joga egykor csak a mohamedánokat illetvén meg, az állandó hadsereg behozatala óta is csak ők vétetnek föl a hadseregbe, a keresztyén alattvalók pedig a katonakötelezettséget pénzbeli adóval váltják meg. E fonák rendszer kiszámíthatatlan kárt tesz a török nemzetiségnek: a sorozás elviszi legjobb munkaerejű fiaikat s ezek oda maradnak évekig, vagy elpusztúlnak végképen, mert a hadseregben még béke idején is nagy a halandóság, az erőltetett gyakorlatokra nem alkalmas égalj és a legénységnek szokatlan európai egyenruha miatt. A szomszéd bolgár vagy örmény falu fiatal-

sága pedig az alatt otthon maradhat dolgozni, megfizetvén váltság-adóját, mely súlyos ugyan, de egy ép férfi egész évi keresményénél hasonlíthatatlanul kevesebb. A török falvakban egyre fogy a munkás kéz, a vagyon, a család, a házasodás, és fogy a nép is; a keresztyén lakosság pedig, minden zsarolás daczára, legalább számra nézve szaporodhatik.

Hasonló félszeg eredményre vezetett a népnevelés reformja. A török kultusz-miniszter nem mulasztja ugyan el pompás kimutatásokkal lépni föl időnként Európa előtt; elmondja, hogy a népoktatás ott kötelező és ingyenes; hogy minden atya tartozik hat éves koruktól kezdve mind a két nembeli gyermekeit iskolába járatni; hogy száz török gyermek közül kilenczvenöt valóban jár is iskolába. De a kik be vannak avatva a török népnevelés ügyeibe, fejet csóválnak ez iskolázás eredménye fölött. Nagyon kevés az, a mit ott a növendék tanul. Régebbi időkben a török iskolák tanítványa eljuthatott a mohamedán tudományosság színvonalára; megismerkedett hazája és vallása történelmével, a korán bölcséletével és moráljával s a gazdag keleti költészet gyöngyeivel, melyekből egyszersmind erkölcsi tanítást meríthetett. Most e tantárgyak helyét az európai tudományoknak kellene elfoglalniok, de se a tanító, se a tanítvány nem képes a feladatnak megfelelni, s az iskolából kikerülő növendék előtt nem nyitvatott föl se a keleti, se a nyugoti műveltség kapuja. A magasabb rendű kiképeztetést újabb időben külföldön igyekeznek megszerezni; a gazdagabb szülők közül sokan Párisba vagy a német egyetemekre küldik fiaikat; és ennek kétség kívül lesz is egykor üdvös hatása, ha megéri azt az időt, midőn a mohamedán és az európai eszmékör között tátongó űr betöltve, az ellentét némileg kiegyenlítve lesz, s a külföldön szerezhető ismeretek valóban a nemzet javára fognak válhatni. De most a Párisból hazatérő ifjú, ha hozna is magával hazája ügye iránti buzgalmat, tehetetlen helyzetbe jut, mert nem ismeri a kiterjedt birodalom viszonyait, érdekeit, népét sőt valószínűleg saját nemzete történelmét sem. Szavahihető embertől hallám, hogy a minap egyszer a mostani egyik legkiválóbb miniszterrel beszélgetvén, a ki különben európaiilag művelt férfi, véletlenül fölemlítette előtte azt, hogy Buda egykor ozmán uralom alatt állt, s a miniszter elesodálkozott, mert arról eddig tudomása nem volt. Talán Párisban növelkedett ő is, és IV-ik Hen-

riknek vagy XIV-ik Lajosnak minden hadjáratáról számot tudna adni.

Különben az a Párisból hazatérő ifjú valószínűleg nem sokat álmodozik nemzete nagyságáról, hanem bele dobván magát az otthoni életbe, hivatal után néz. Vásárolnia kell azt, mert minden hivatal eladó, s ritka kivétel, hogy ingyenes pártfogás is álláshoz juttasson valakit. Versenytársainak száma határtalan; mert az állomáskeresők mindenütt a nép szegényedésével és életterheltségével egyenes arányban szaporodnak. Ha jól fizetni bír, talán sikerül Sztambulban kapnia valami magasabb állást és azzal pompás fizetést is, mert a magasabb rangú hivatalok fényesebben vannak fizetve, mint akármelyik európai államban.

De ha kénytelen valami távoli tartományba menni, ott keserves sors várja. Fizetése nyomorúlt, és zsarolások által is bajos jövedelmét fokoznia, mert a mit zsarolhat, annak nagyobb részét át kell engednie fölebbvalóinak. Legfőbb utasítás, a mit magával visz, s a minek derekas teljesítésétől függ állása, jövője, fölebb-menetele, főnökei kegye: minél több pénzt küldeni Konstantinápolyba. Kerületében a nép gyűlölettel fogadja, mert zsaroló, s mert a nép már mindenkitől retteg és mindenkit gyűlöl, a ki „isztambuli.“ Épen olyan idegen a nép neki, mint ő a népnek; se érdek, se rokonszenv nem köti alattvalóihoz; úgyszólván más vidékre, jobb állomásra fog menni, mielőtt lehet. A nép pedig csak annyit lát, hogy ott a város végén, a kaszárnyaforma nagy pogány épületben egy csapat pandúr őrizete alatt, írtnokaival, tanácsosaival, ülnökeivel és egy raj ingyenélővel egész napon át írja a leveleket, sürgönyöket, nagy tabellákat, táviratokat, s küldi azokat az adóval együtt egy ismeretlen távoli világba, honnan abból az adóból a kerület szükségének kielégítésére, utak, régi csatornák fentartására többé semmi vissza nem érkezik.

Saját jó szántából oly ritkán folyamadik hozzá a nép, a mint csak lehet. Inkább az egykori bég fiát, vagy unokáját keresi föl tanácsért most is, a kinek romladozó háza ott áll a helység közepén, nagy platánok árnyéka alatt, szemközt a régi kis temetővel, melyben alig van már néhány szanaszét dűledező sírkő és a vén czipresszek is épen úgy meg vannak kopaszodva, mint maga a bég lakhelye. Diszes fapalota volt ez egykor; széles homlokzatát faragványok, erkélyek, kiugró ablak-rosté-

lyok ékesítették; ablakai fölött fehér cserépből szeszélyes vonalak voltak beleeresztve a deszka-burkolatba, s e fehér arabeszkek a vörös cserép födel alatt messze szembetűnő díszadtak a háznak; oldalszárnyai, erkélyei nem voltak alávétve semmi építészeti szabálynak, tetszésük és szeszélyük szerint nyúltak ki az épület fő-testéből kiejebb vagy beljebb. Innen kormányozta a bég egykor a kerületet, kisebb személyzettel, kevesebb írkálással, de több hatalommal. Itt született, itt halt meg; ismerte a népet, és ez is ismerte őt jól. Ha zsarolt is, kiméletesebben tette, mert a holnapra is gondolt és szeme előtt tartotta kerülete jövőjét. A mit zsarolt, azt nem küldte mind és nem vitte messze földekre, hanem úri házat vitt otthon a kerületben, nagy cselédséget tartott, zsoldosai voltak s fényűzése által ismét visszajutott a pénz egy része a nép kezébe. Most unokája szegényesen él valami nyugdíj-féle fizetésből, a mit elvett öröksége fejében a kormánytól kap. De a pór most is inkább nézi urának ezt, mint azt a sztambuli jövevényt, a ki ő fölségének hatalmát személyesíteni küldetett oda.

A frank nevelési rendszernek, a nyugati művelődés terjesztésének első hatása, hogy mély ellentétet von a főbb városok és a vidék, a kormányzó körök és a nemzet között. Künn, a távoli tartományokban az izlam szentségét még őrzi a nép, lélekkel, hittel és külsőségekben is egyaránt. Minden mecset egy-egy szentély. Számos helységben csupán az az egyetlen épület van szilárdan, állandóan, kőből építve és gondosan fenntartva. A fából rakott lakó házak elpusztúlhatnak, megrongyosodhatnak, ledőlhetnek, a mint gazdáik évről-évre szegényebbé lesznek. De a mecset fönnáll szilárdan, homlokával Mekka felé tekintve, ékesen, tisztán, folytonos gondviselés alatt; környékén árnyékos platánok, tiszta ösvények, rend, figyelem és állandó csend, melyet csak a miniaretről lekiáltó imám hangja tör meg. Mikor a szegény török paraszt napkeltekor és napszálltakor oda könyörögni betér, teljes lelki és testi nyugalommal végezheti ájtatos szertartását. De benn a fővárosban már külsőségekben sem őrzik többé a hit szentségét. A nagy mecseteket egykori építőik tágas udvarokkal vetették körül, hogy azok távol tartsanak minden városi zajt a templom falaitól. Most e tágas udvarokban katona-bandák újonczait tanítják sípolni és dobolni éktelen lármával; a körülvezető árkádok fulkájában tanyát ütött mindenféle kúfár és

mesterember, s a nagy Szulimán mecsetének tőszomszédjában épen az üst-verők és rézművesek folytatják pokoli zajú meseterségöket. A vallásos szertartások többnyire merő külsőségekké váltak; a legfanatikusabb ön-sanyargatásokból, az ordító barátok és keringő dervisek őrzöngő szertartásaiból is közönséges kenyérkereset lett, melyet szakmáiban üznek s rajongásuk őszinteségét még csak nem is színlelik. Elfogódva néztem Konstantinápolyba érkezésem első napján a keringő dervisek bódító forgását; tizenöt ember el kezd keringeni saját tengelye körül, szabályos, egyenletes, soha nem tántorgó, soha nem szédülő forgással; kinyújtott karjaik soha egymást nem érintik, bár alig egy arasznyira csapódnak el a motólázó szomszéd mellett; földig érő fehér szoknyájok az aljába bevarrott sörét súlyától szabályos körvonalban lebeg; és keringenek három ízben egymásután tíz-tíz perczig; folyvást gyorsan forogva, de egyszersmind a termet is lassú haladással körül kerülve, míg így mindnyájan elvonulnak a főnök előtt, a ki nyugodtan ül a terem legdiszesebb pontján egy szőnyegen. Ez egész szertartás a világ-egyetem forgását jelképezi: a keringő alakok személyesítik a csillagokat, egy körül sétáló, de nem forgó alak a holdat, és az ülő főnök az állandó, soha nem mozduló napot. Harmadnapra azonban az állandó napnak e hatalmas személyesítőjével együtt ebédeltem a bujukderei „Hotel de l'Europe“ éttermében és ő napsága nemcsak a közebédet végig ette velünk egy asztalnál, hanem a bordeauxit is oly elfogúlatlanul poharazta, mintha a korán a boritalról egy árva szót sem szólna.

Milyen szívbeli megütközéssel nézhetne ily jeleneteket egy régi szabású török, ha Kis-Ázsia valamely távoli vidékéről, életében egyszer, Isztambúl mecseteihez zárandokol.

És mily keserűséggel nézheti azt a gazdálkodást is, melyet a szultáni udvarnál kell tapasztalnia. Képtelenebb pazarlást gondolni alig lehet, mint ott folyik. Már Abdul-Medzsid is mértéktelen volt a cél nélküli költekezésben; tékozlásainak határtalan túlesapásairól csak akkor nyert igazi fogalmat Európa, midőn 1858-ban egy angol bizottság az államadósságok számbavételére összeült, és elszörnyedve constatólta, hogy az állam roppant adósságainak csaknem harmada az udvartartás révén ment el. De Abdul-Azis ő fölségét, kivált mióta európai körútjából visszatért, még korlátlanabb vesztegetési

szenvedély szállta meg. Különösen építkezni szeret. Nemcsak a Bosporus partjain, hanem szanaszét a főváros környékén mindenfelé emelkednek nyaralói, villái, majorjai s a ki Konstantinápoly vidékén kirándulásokat tesz, csudálkozva talál néhol a legféltreesebb völgyekben pompásan rakott és jó karban tartott széles kavicsos országutakat, szilárd hídakkal, a hegyoldalakon ügyesen kanyargó serpentinekkel, bevágásokkal a hegyoldalban és fehérre festett korláttal a meredek helyek fölött; mintha egyszerre Schweizba jutott volna ez elhanyagolt országból. Bizonyos lehet benne, hogy az az útvezeték egy szultáni majorhoz visz és semmivel tovább; a majoron túl pár száz öltre valószínűleg már csak lóháton járható a szakadékos hegyi ösvény. A hódolatteljes bók, melylyel az udvarias túlzásokban gazdag török nyelv a hatalmas padisáról hajdan azt monda, hogy „áldást és jólétet áraszt, a merre homlokával fordul“, most tényleg teljesedni kezd, de nagyon visszás értelemben. Igazán, csak az ő „nagyságával“ találkozunk mindenütt: a rend, kényelem, fényűzés csak addig terjed, a hol ő járt szokott. Palotái, majorjai, kaszárnyái, ott a főváros környékén, a meddig ő lát, fényesen pompáznak. De a város, a vidék, a birodalom többi része gazdátlanul Allah kegyelmére van bízva.

A nagy szultánok építményei: a mecsetek, közkútak, a régi szerail, elhanyagolva küzdenek az idővel. Javításukra kevés kellene évenként, de úgy látszik, annyi sem jut. A nagy mecsetek oszlopos belső udvarai, folyosói, árkádjai eredetileg kétszínű márványból voltak építve; a boltívek, vegyesen összeillesztve fehér és vörös, vagy fehér és barna márványdarabokból, melyeket gondosan megválogattak, egymásba róttak és kicsiszoltak. Most e fényes márványíveket goromba fehér meszelés takarja, mely alúl a finom márvány csak olyan helyen tűnik elő, a hol a mészrétegnek egy-egy darabja lehullott. A puritán török vallásosság, mely a Sophia-templom belsejét is bemázolta, valamikor bemeszeltette e nagy szultánok építményeit s restauratiojokra maig sem gondol senki. Nem őrzi és nem gondolzza azokat többé se a vallásos kegyelet, mely már enyészőben van; se a műveltség óvó keze, mely még keletkezni is alig kezd.

Hogy volna tehát gond az igazi romok föntartására? A régi Byzancz maradványait nem óvja a pusztulástól és pusztí-

tástól senki; szerencse, hogy az erős romok daczolnak rombolással és idővel. Érdekesebb kirándulást Konstantinápoly vidékén alig ajánlhatnék az utazónak, mint végig lovagolni Byzancz falai mentén, a Márvány-tengertől az Aranyszaruig. Hatalmas maradványai a középkori város-erődítésnek; oly állapotban most is, a mint a törökök négy száz évvel ezelőtt bevették. A kapuk, a falak, a rés, melyen ostromló seregeik benyomultak, úgy állanak maig is, mint az utolsó görög császár halála napján. A bástyák párkányain a régi görög emlék-írások és jelmondtak sok helyen még tisztán olvashatók; legfőlebb itt-ott földik el néhány szavát egy-egy fügefafa lehajló lombjai, mely gyökeret vert fönn a magas bástya-fal hasadékaiban és nem háborítva senkitől, emberderék vastagságúra nőtt. A Márvány-tenger hullámai mormolva csapkodják a fal tövét vagy omladékait és mormolásukat alig zavarja valami egyéb zaj. Többnyire régi elhagyott temetők foglalják el a falakon kívül fekvő területeket. Azokba sem temetkeznek többé. Egy régi török jóslat azt mondja, hogy európai földben az igaz hívók hamvainak nem lehet örök nyugalomuk s ezért a török, ha lehet, oda át az ázsiai parton temetteti el magát. Ide már halottasmenet is alig jön; e temetők még temetőnek is ki vannak halva. Korhadozó vén czipresszusaikat megkúszálta a vihar, belepte a por, fakóvá tette, mintegy megőszítette a vénség. Régi török vagy talán még görög korbéli út vezet végig a sáncz-árok mellett; ídomtalan nagy darab kövekből összerakva, durván, hépe-hupásan, göröngyösen; a ki kocsin akarna végighajtatni rajta, elharapná, ha három nyelve volna is, míg elérné a végét. De ki is járna kocsin arra? A bástyák belső falai mellett többnyire el van hagyva a város; beljebb is, a legközelebb eső viskókban szegény lazaróni nép lakik, a kik talán egész életükben sem ültek kocsin. A török zsidóság egyik fészke esik azon a környéken; de nagyon kevésé ületti szellemű, tétlen népnek látszik ez is; házaik előtt heverésznek egész nap a verőfényen, „könnyű házi pongyolában“, a mi egy bokaig érő hosszú fehér ingből áll; Belizár palotájának romjai körül egyik útítársam az ácsorgó utca-gyerekeknek félmarék rézpénzt dobott a gyepra s ez a zsákmány mozgásba hozta az egész város-részt: apraja, nagyja, suhanczok, legények, férfiak iramodtak oda, lobogó fehér ingeikben, hogy dulakodjanak a fűbe szórt egy-két krajczárért. Mily munka-

kerülő éllhetetlenség, ily közel a világforgalom egy jelentékeny gócz-pontjához!

Egyébiránt maga a szerail is, egykor a görög császárok, azután a nagy szultánok székhelye, épen oly nyomorúságos látványt nyújt. Kertje tökéletesen tönkre jutva, mór stilű szép márvány-köszkjei lomtárnak használva, s a lombos platánok ligetében, mely egykor a hárem hölgyeinek mulatóhelye volt s melynek rejtett pompájáról az európai világ még nem régen is csodákat képzelt, most néhány bitang kecske legelész. A szultán megunta, ott hagyta s nem törődik többé vele. Ennek köszönhető, hogy a vasút, e falakon áttörve, utat nyithatott magának a kikötő közelébe. Csalódás volna azt hinni, hogy a forgalom és kereskedés érdeke döntött és azok kedvéért hozott az udvar áldozatot, midőn e vasutat oda betörni engedte. Úgy is pusztulásnak volt már átadva a szerail. Ő felsége átköltözött új palotába; és épít újabbat s megint újabbat. Telhetetlen és szeszélyes, mint az elkényeztetett gyermek; palotái körül lerontat egész városrészeket, mint az a gyermek, mikor kártyaházait egy leheletével elfújja. Legutóbbi időben egy különös félelem, valóságos betegség lepte meg: a tűz-iszony. Tűzvészről félti palotáit, kincseit, életét; ezért romboltatott le egyik palotája körül ismét néhány utczasórt, másik palotájából pedig, a mint beszélik, a néhány évvel ezelőtt épített pompás fáműveket, ajtókat, ablakokat mind kihányatja, hogy tűzmentes vas-készítményekkel helyettesítse.

Rögeszméi milliókba kerülnek; s a ki ez eszeveszett tékozlást látja, azt mondja reá, hogy „vesztőket érzik“. Mindenütt a birodalom felbomlásáról, a törökök kiűzéséről hallasz beszélni. Várják, számítják, jövendőlik, hogy mikor roskad össze a reves törzs. Az egyik legfőlebb száz évet ígér neki, a másik ötvenet is sokal s a harmadik fogadni kész, hogy harmincz év alatt a félhold vissza lesz szorítva Ázsiába.

Vannak, a kik nagy bizalmat vetnek a török katonák elszánt vitézségébe, edzett kitartásába, melynek a krími háborúban fényes bizonyítékait adták: most is szokva vannak minden törődéshez; sátrakban táboroznak s ki vannak téve az idő minden viszontagságainak. Erőtelmes pusztai ivadék ez, mely otthon szülőföldjén már gyermekkorában megszokott minden nélkülözést; egyszerű, természetes életmódban növekedett, igaz muzulmán hitben. Ha e kemény népnek az izlámért kell csa-

tába mennie — mondják a turkophilek — ha fölizgatják valósi fanatizmusát, még csodákat fog tehetni. Mások azonban erre ellenvetik a tisztikar gyarlóságát. Többnyire sztambúliakból, fő-úri háremekben növelt sarjadékból áll az, kivált az ifjabb tisztikar; testileg elpuhult, szellemileg a közlegénynél alig képzetesebb, vagy ferdén művelt úrfiakból, a kik egy hadjáratot alig állanának ki. „Mit ér az oroszlán-csapat, ha juhok a vezérei; inkább lenne juhnyáj, de vezetnék oroszlánok.“

Így vitatják úton-útfélén a lét vagy nem lét nagy kérdését.

Ne elegyedjünk vitáikba. Ne ítéljünk oly hamar egy állam élet-ideje fölött. Bármennyi a visszaélés, a romlás, a hanyatlás jele: ne feledjük, hogy épen e városban, a byzanci birodalom, még rokkantabb egészséggel, félezred évig elbirta tengetni életét. És a töröknél a felső rétegek corruptiója még nem rontotta meg az egész nemzetet. Bár népe elszegényült, bár földje terméketlen: nem az ős erő fogyatéka miatt az. Jobban művelve, jobban fejlesztve, még mindenik nagy élet-erőt bírna tanúsítani. S vannak jelenségek, melyek reményt adnak a kifejlődés javúlhatására. Már épül a vasút Konstantinápolytól, mint központtól, egyfelől Európában a Balkánig, másfelől Kis-Ázsiában Angoráig. Általa egyszerre út lesz nyitva az őstermelés, az erdők, bányák kincsei kivitelére s a most annyira nélkülözött gépek, gazdasági eszközök, iparczikkek behozatalára. Új források nyílhatnak a birodalomnak.

Ama vasutak ma még csak helyi jelentőségű csonka vonalak, de ha egészen kiépülnek, világ-forgalmi úttá fognak nőni, mely a Bosporuson át Európát Ázsiával a legrövidebb vonalban köti össze s jólétet árasztthat a környékre, melyen áthalad. Bár idegenek építik, és most még jobbára idegenek közlekednek rajta, egykor mégis maga az ország élvezheti legnagyobb hasznát. A szabad világ-forgalom áldása az, hogy jólétet hoz, a hova belép, bár kezdetben idegenek, idegen érdekből vezették is be.

Most leginkább az angol kereskedelem látszik ott elfoglalni a tért. Míg sok dilettans diplomata, a „keleti kérdésen“ rágódva, az orosz fegyverek hódító betörésének idejét számítgatja, az angol mérnökök sikeresebben hódítva nyitnak utat az angol iparnak. Készítményeit terjesztik és igyekeznek megkedveltetni az országban. A pánczélos fregattoktól, gőzgé-

pektől, mozdonyoktól kezdve le egészen a gyufáig, angol gyárak neveivel találkozunk mindenféle apróságokon. A levantei kereskedelem eddigi uraival, az olaszokkal és francziákkal szemben az utóbbi évek alatt határozottan tért látszanak nyerni.

E versenyt nekünk sem volna szabad a távolból egészen érdektelenül néznünk. A mint Konstantinápolytól a vasút előre halad Szerbia határai és a Duna felé: az angol iparnak, mindenütt oly területeket hódít meg, tengeri úton Konstantinápolyba és onnan az új vasúton tovább szállított gyártmányaival oly tartományokat lát el, melyeket mi lettünk volna hívatva elfoglalni. Bármily fejletlen még hazánkban az ipar, bármily drága az iparcikkek kiállítása, kétségkívül mégis' előnyben volnánk ama vidékek még fejletlenebb iparával szemben, s az ottani nép kezdetleges szükségeinek a mi iparunk is nagy részben eleget tehetett volna. De az első behelyezkedés előnyét nem lett volna szabad másnak engednünk. Ha az angol kereskedelem előttünk foglalja el a tért, azzal aligha mérkőzhetünk ott többé. A ki nem felejtí, hogy kereskedelemre nézve mily nagy jelentőségű dolog az első helyfoglalás, a vevők megnyerése; és nem felejtí, minő előny egy ország iparának vásárt nyitni a fejletlenebb iparú szomszéd tartományokban: nem fogja kicsinyelni e megjegyzést.

Komolyabb figyelmet érdemelne az, mint némely „nagy kérdés“, melylyel a nemzet közvéleménye egyszer-máskor általános érdeklődés között foglalkozott. Komolyabb figyelmet, mint az a politikai combináció, melyet egykor a keleti kérdés megoldásához kapcsoltunk, mely akkor átvillant a nemzet idegein, reményt vagy aggodalmat, rokonszenvet vagy ellenzést ébresztett, megragadta a phantasiát, sarkalta az ábrándokat, fölhevített sok magyar kedélyt: a dél-dunai conföderatio kalandos terve.

ARANY LÁSZLÓ.

AZ ANGOL JOGBÖLCSELET TÖRTÉNETÉHEZ.

I.

A kész tudomány egyetemleges, mint a való, a melynek hű tükörképe az emberi lélekben. Valamint a valóban minden összefügg, minden közrehat, minden viszonosan módosít és módosul: úgy a tudománynak, a mennyiben kész, minden része felderíti másikat, minden tana egy-egy szem az okok és okozatok végtelen körláncolatában, minden szaka az azonosnak különböző szempont szerinti tüneményváltozata; összege pedig a látszólag sokszoros lényeges egyszerűségének igazolása. Tökélye teljességének fokától függ; s habár ez egészen csak mindentudó által volna elérhető, bizonyos mérvben oly emberi gondolatnak is tulajdonítható, a mely általában alkalmazva, mindenütt igaznak mutatkozik, s így, emberre legalább kétségtelenné, és az elme működésében szükségszerűvé válik. Ilyen, a tökélynek emberileg elérhető mértékét megütő, — tehát kész, — tudományos elvek a szám, tér és mozgás adatait illetők, a melyek fölfedeztetvén, csakugyan változatlanul megmaradtak, és a legtágabb értelemben emberiek, mivel az egész művelt emberiségnek, a kor és nemzetiségi különbségek terének határain túl állandó fénnyel világítanak. Igaz, emberi szem még ezeknek sem képes sugárait a mindenség végtelenébe követni; s a tudománynak, az elme birodalmának terjedésével folyvást új, alig sejtett, összetételeik és szövetkezéseik jelenkeznek, minthogy ilyenek csupán az esetre meríthetnének ki, ha a tudomány valamennyi irányban megfelelne az összes valónak, a mi ember fölötti; de kétely legalább nem fér hozzájuk; s vagy az ismeretlen sötétében rejlenek még, vagy tisztán láthatók a bizonyos napvilágában, semmi esetre sem tartozhatnak soha a félhomály alakjai közé.

A képződő, fejlődő tudomány ellenben még elvein is a körülmények elköleszött színét viseli. Miként a felhőn szivárványban válnak külön az átlátszó fénynek egyes alkatszínai: úgy oszlik fel az emberi felfogásban a való összege, s az elme, mint az anyagi testek, csupán a saját mivoltának megfelelő elemeket tünteti fel. S minthogy minden egyén magában is folyton változik, de mindig különbözik minden mástól, s a nemzetek és korok csoportjaiban is az emberiség egy szakasza együttesen bizonyos közös hasonlatosságokat és közös idegen tulajdonokat mutat fel másikkal szemben, csakugyan igazolható a tudomány valamely ágának, mint egyéninek, időlegesnek vagy nemzetinek, kiválasztása; sőt a végre, hogy benne az, a mi lényeges és általános, attól, a mi idegenszerű s változékony, megkülönböztethessék, okvetetlenül szükséges, hogy fejlődési korszakai, az idők és a nemzetek tekintetében egymástól elválasztva, összehasonlíttassanak. A tudomány önmagának csak épen úgy tárgya, mint az összeség bármely más része; a tudomány vizsgálatánál általában, valamint minden egyes bizonyításánál, szükséges, hogy mind az ösztétel mind az elemzés egymásnak megfelelőleg fogatosíttassanak; az igazolás szabályai ugyanazok nagyban, valamint csekélységnél; s csupán ama következtetés kielégítő, akár egyetemleges, akár részleges, a melyre egyaránt vezetnek, úgy a helyes feltétből kiinduló syllogismus zárt sorai, valamint a tapasztalati inductionnak szabadoknak látszó származtatásai.

Egyes mozzanatokat így különleges viszonyok hatásának kipuhatólása végett külön tárgyalni kívált oly tudományszaknál fontos, a mely az embert magát illeti. Minden egyes csoport, a mely az emberiségben külön képzelhető, hajlandó arra, hogy sajátosságait általán emberieknek tartsa, és kétséget sem táplál az iránt, hogy elvont eszméi körülményeitől függetlenek. Világnézetét, s azzal közös alapon nyugvó intézményeit tehát föltétlenül és egyedül helyeseknek képzei, és ennélfogva a kizárólagosságot és türelmetlenséget mint fő erényeket becsüli. Másrészt ellenben műveltebb társadalmak is, a melyek az idegenszerűt már tűrni és méltányolni kényszerültek, ugyanezen, más alakot öltött, előítélet miatt mindazt, a mi általán nem közös, pusztán esetlegesnek, vagy emberi gyengeségből származott tökéletlenségnek tekintik. Se az egyik, se a másik esetben tehát nem létezik indok a különszerűségek alapos okada-

tolásának kutatására. Midőn azonban úgy az egyes népszerű fogalmak, s intézmények okvetetlen helyes volta iránti úgy szólván bálványozó hit megszűnik, valamint az általános eszmék metaphysikai létezése, s az ész által átérthetése felőli bizalom elenyészik, és meggyőződésé válik az, hogy az ember, s minden, a mi hozzá tartozik vagy tőle ered, a többivel azonos föltételeknek és törvényeknek alávetett alkatrésze a valónak, s hogy az ok és okozat szabályai kiterjednek cselekedeteire, eszméire, intézményeire,—hogy a mi ezekben közös, az azonos vagy legalább hason körülmények között fejlődésre, illetőleg közös eredetre, a mi különböző, az különböző viszonyok hatására mutat, akkor a tudomány is új feladat megoldására szolgál, s az öntudatos alkalmazást, a jövő feletti uralmat lehetségesíti, minden következménynek előzményére, minden tételnek eredményeire utalván.

Az elvont jogtudomány vagyis jogbölcselet pedig, míg egyrészt kétségtelenül tökéletlen, másrészt a fejlődésnek éppen azon szakát érte el, a melyből csupán az összehasonlító, elemző módszer által fejleszthető tova. A társadalmi szabad cselekvés föltételeit, s módozatait tárgyzva, dogmatikus alakjában, mint észjog, többé alig haladhat; hiszen az ösztétel arra már és még nem alkalmazható. Már nem, mivel az elvont jogeszmé s minden categoriái teljesen kimerítvék; még nem, mivel az előző, a jogbölcselet alapját szolgáltató tudományok, a lélektan, az erkölcsstan, a történelmi bölcselet és a közgazdaság közül egyedül ez utóbbi nyert s ez is némi korlátozással szerves tudományos alkatot, s csak ennek alaptételei bírnak ama tárgyilagos bizonyosság kellékével, a mely a leszármaztatott következmények helyességéhez megkívántató. Történelmi, tényleges alapból kell tehát a jogbölcseletnek újra kiindulni, s minthogy a jog gondolható alakjai már lajstromozvák, a létezettek s a keletkezők okait, összefüggését, változásait tisztázni, hogy az emberi szabadságnak képzelt viszonyai valódi körülményeivel eszközlendő összehasonlítás folytán ellenőriztethes-
senek és hitelesíttessenek.

Ez új irányú törekvésnek tanújelei csakugyan minden nemzet jelenlegi jogbölcseleti irodalmában észlelhetők. Mint-hogy azonban e változás nem főleg az észjogi tanok terjedésének és tökélyesbülésének eredménye, hanem közvetlenül az erkölcsi tudományok, jelesül a történelmi bölcselet és közgazdaság len-

dületének, valamint helyesebb felosztásuknak és módszeröknek, közvetve az összes tudománykör bővülésének és szerveesebb felfogásának következtése, természetes, hogy a jogbölcselet ilyen értelemezés melletti kifejtése nem ott sikerült leginkább, a hol régibb alakzatú rendszerei legtöbb tért foglaltak volt, s a hol legnehezebben is esett a gondolatok szokott folyamát új mederbe terelni, hanem ott keltett nagyobb viszhangot, a hol az elvont elméletek sekélyebb gyökeret vertek, a hol a haladás szakadatlan szemlélete az okoskodás hagyományos menetének elhagyását folyvást könnyíti, s a hol az anyagi tudományoknak és gyakorlati alkalmazásuknak óriási előlépése nyomán érezhetővé válik az egyensúly helyreállításának szüksége az erkölcsiekben, s ezek terén igényeltetik az amazok által felköltött eszmék kiegészítése. Mai nap pedig a világ polgárosult nemzetei közt e föltételek és körülmények legkiválóbb mérvben az angolnál egyesülnek; az angolnál, a mely politikai és anyagi tekintetben már századok óta a műveltségnek élén áll, a melynek társadalma, nyelve, joga a föld felén uralkodó; a melynek irodalma, és kivált a történelem, közgazdaság és bölcsészet terén, most Európában leginkább irányadó, — s ennek színvonalán áll jogi képzettsége és jogbölcselete is. Igaz, ez idegen országokéra eddig nem volt tetemes hatással, nagyrészt azért, mivel e jog nem felelt meg a rendszeresség azon eszményének, a melyet a múlt század német jogászai a középkori római jogból levontak s alkottak; de el is múlt már az idő, a mikor a jogban valamint a természetben a tudósok csupán a felfogásuk szerint szabályos tüneményekkel törődtek, feledve, hogy valódi értékkel gyakran inkább a megvetett látszólagos kivételek bírnak, a melyeknek megfejtésére szükséges tehetség hiánya okozta többnyire egyedül érdekek elhanyagolását.

II.

Az angol jogbölcselet az európai szárazföldön ha nem is ismeretlen, de általában csekély nyomatékú. Egyes írók művei néha idéztetnek, de inkább a bennök foglalt paradoxonok s nétalán különcségek, mint rendszerök avagy eredményeik miatt, s akkor is gyakorta más, nem jogi, tudományág tekintetében. Bentham panopticon börtöntervezete és büntető törvényschemája népszerűbb, mint általános elméletei s magán-

jogi kritikai munkái; Locke bölcészeti, nevelésügyi s pénzügyi értekezései nagyobb terjedtségnek örvendnek, mint államelmélete; Hobbes mellesleg kiejtett, s nem is saját, hanem Bacontól átvett hasonlata: „homo homini lupus“¹, számos könyvben lelt helyet, a melyen szigorú logikájának és tiszta gondolkodásának még viszfénye sem látszik. A mi pedig az újabb jogbölcseletet illeti, ez még a különben mindent felölelő Németországban is teljes hallgatással szokott mellőztetni, mintha Bentham óta Angliában is úgy elmerült volna az elvont jogtudomány saját múltja szemléletében, mint Hegel óta a bölcészet hivatalos hazájában.

Tagadhatatlan, hogy Bentham és Burke forduló pontot, kritikus szakot jeleznek az angol jogbölcseletben, s hogy valamint az általok képviselt eszmékre vezet, valamint feléjük összpontosúl az összes előző írók tevékenysége, úgy egyszersmind hatással voltak mindenre, a mi azóta alkottatott. S talán éppen e benső kapcsolat az angol jogbölcseleti írók közt alkotja aránylagos kicsinyeltetésök egyik okát. Az egyének, nehány mindenképen nagynak kivételével, kevésbbé válnak ki ott, a hol egymástól nincsenek annyira elszigetelve; a szakadatlan fejlődés s a vélemények fokozatos átmenete nem nyújtanak kedvező helyzeteket, a melyekben egyesek elmékedései minden oldalról elkülönözve világíttathatnának meg s tűnnének fel. Más oka az angol jogbölcselet látszólagos kiegyenlítetttségének és szinte elmosódottságának még a nemzet történetében rejlik. Angliában mindig több szabadság honolt, mint Európa egyéb részeiben, s ez okból a gondolatok s az események sokkal egyenletesebben alakultak. Az eszmék gyakorlatiasságban nyertek, merészségben és körvonalozottságban vesztek; viszonylag később érlelődtek mint Németországban, mert mindig a cselekvő élet mezején termettek, nem az iskolák melegágyában. S magok a jogelméletek, míg Németor-

¹) Előfordúl Bacon: *De augmentis scientiarum*. IVIII. könyv, 2. f. XXV. aphorisma, a hol azonban csupán a bíróságok igazságtalansága esetében bekövetkező állapot vázolására használtatik. Egyébiránt Hobbes is megjegyzi, hogy e mondat csak éppen annyiban igaz, mint a másik: »homo homini Deus.« Ez áll, ha a polgárokat hasonlítjuk össze egymással, amaz, ha az államokat. Hobbes: *Philosophical rudiments concerning government and society*; a devonshirei grófhöz írt ajánló levelében.

szágban a legújabb ideig mindig egy elvont elven, legfőlebb egy vagy más erkölcsi vagy elméleti tulajdonon alapultak, minden tekintet nélkül a létezőre, Angliában folyvást ennek még mulékony körülményeihez is alkalmazkodtak, s megannyian, kivétel nélkül, az emberi természet valamennyi elemében keresték rendszerök magyarázatát.

Már az új-kor első derengésénél, mikor az iskolarendszer az ébredő nemzetiségi szellem által háttérbe szorítottatott, s a polgárosodás jövődjének alakulatainak még inkább csak sejtelmek, mint előjelei mutatkoztak, feltűnő az angol s a szárazföldi szellemi viszonyok fejlődése közti különbség. Míg a német birodalom és Franciaország, — miután Rómát politikailag egymásután legyőzték, — világnézetének és jogának szinte ellenszegülés nélkül hódoltak, a XIV-ik és a XV-ik században Angliában a politikai s jogi átalakulások kíváncsiak, a melyek amott másfélszázaddal utóbb lőnek népmozgalmak céljaivá, nem csupán vak törekvésekben, hanem öntudatos elméletekben nyertek kifejezést. Igaz, Wycliffe s követőinek tanai, a melyek a „*Piers Ploughman's Vision*“ soraiból kiolvashatók, főleg vallási színezetűek voltak, s éppen úgy kiterjedtek az egyházi, mint az állami térre, éppen úgy megtámadták a papi tekintélyt, mint a népszerű rímekben az úrit:

„Mikor Ádám ásott s Éva font,
A nemes úr akkor ki volt?“

ebben azonban igen kevésbé elütök a későbbi idők rendszere-sebb bölcseletétől; hiszen az összes régibb angol észjogi írók közös, korunknak és az angol nemzetnek vallási érzületéből származtatott jellemvonása, hogy az egyházi kérdések vitatásától nem idegenkednek, és a földi és isteni állam eredetét s alakzatait többnyire párhuzamosan tárgyalják.

Még határozottabban nyilvánul az angol jogelmélet önállósága a tudomány korszakának ama későbbi ébredésénél, a midőn az ismét áttanulmányozott s átértett ó-klassikai irodalom az összes művelt világban újra közös eszmekört teremtett, az európai elméknek közös találkozási tért szolgáltatott. Sir Thomas More *Utópiája*, Angliában a fennálló rend satyrája, számos óhajtott reform mintegy kísérletül koczkáztatott és túlzásokkal, lehetetlenségekkel elpalástolt tárgyalása és javaslata, másutt pusztán eszményi álmokképtűnt fel; a szerző reményei idegen kortársainál nem keltettek viszhangot, köztük még a

türelmetesség először kifejtett nagy eszméjének valószínűsítésé is alig, a melynek védelmén alapul egyébiránt nem csak Morenak, — a ki egyszersmind lelkiismeretének vértanúja volt, — kiváló igénye az utókor tiszteletére, hanem szinte megannyi nagy angol jogbölcsészé,¹⁾ a kik emlékezetes iratainknak legszebb lapjait egyaránt szintén a meggyőződés és nyilvánítása szabadsága magasztos ügyének szentelték.

De nem csupán mint az *Utópia* szerzője, a vélemény-szabadságnak és a halálbüntetés ritkább alkalmazásának első szószólója, és a communistikus elméletek mellett és ellen harczoló indokok összefoglalója nevezetes More az angol jogbölcsélet történetében, hanem nem kevésbbé, mint az első ama világi lordkanczellárok fényes, napjainkig csak egy ízben méltatlanul megszakított, sorozatában, a kiknek a világtörténetben egyedül a római praetorokéhoz hasonlítható működése teremtette hazájok magánjogának gyümölcsözőbb s okszerűbb felét. Ma az „equity“ rendszere már tételes és zárt, úgy mint a törvénykönyvi jogé; de még a tizenhetedik század közepén, mint „bizonyos tökéletes észszerűség“ volt meghatározható, „a mely az írott jogot magyarázza, javítja, maga írásba foglalva nincsen, hanem egyedül az igaz észszerűségben áll“²⁾, és a múlt század végén is annyi hajlékonysággal bírt, hogy elsőrendű jogászok, mint Lord Kames és Lord Mansfield, a kik németországi viszonyok közt azon korban valószínűleg korszakalkotó elméleti könyveket írtak volna, nézeteiket abban gyakorlatilag emelhették érvényre. S minthogy az angol magánjog békés fejlődésének folytonossága már három század óta meg nem zavartatott, mióta VI. Eduard alatt elkövettetett az utolsó nagy magánjogi törvénysértés, az iskolákét kivéve valamennyi testület vagyonának és valamennyi alapítványnak

¹⁾ Még Hobbes is, a kit divatos a kényuralom sophistájának tekinteni, a türelmetesség mellett nyilatkozik. Lásd Hobbes: *A dialogue between a philosopher and a student of the common Laws of England. Of heresy* cím alatt. Mindazonáltal más helyütt, nevezetesen a *Leviathan* II. része 18. címében, s a »*Philosophical Rudiments concerning Government and Society*« VI. fejezet 11. címében az államhatalomnak fentartja a jogot a vélemények felett itélni, és *Triposában* II. *De corpore politico*. II. rész IX. fejezet 2. cím, államvallás mellett nyilatkozik.

²⁾ Sir Edward Coke által, Littletonhoz írt commentárjaiban.

elkobzása, s miután azóta a legkitünőbb jogász elméket mindig a gyakorlati élet igényeinek betöltése foglalkoztatta, ez szintén oka volt annak, hogy inkább háttérbe szorult a jogelmélet; hiszen gyógyszeről is kevésbé szokás gondoskodni ott, a hol a betegség ritkábban fordul elő.

S hogy ez mily nyomatékos oka volt a gyakorlati pálya fölényének, kitűnik Lord Baconnak, More, ha erkölcsileg talán alig, de szellemileg mérhetetlenül nagyobb utódjának példájából. A módszer nagy mestere szakjogász volt; ha valaki, ő lett volna képes tudományánál, tapasztalatánál, ismereteinél fogva méltó alaptervet szolgáltatni a jogbölcselet épületéhez, mint a hogy a tudomány egyetemes köre számára megteremteni sikeresen megkísérlé. Gyakorlati életpályáján törekvést is fejtett ki a jog átalakítására; sőt nem csak először pendíté meg a *codificatio* eszméjét,¹⁾ hanem kivitelére is előkészületeket tőn. Nagy munkájában a tudományok növekvéséről helyet is jelölt az általános jog tanának, de üresen hagyta, épen, mivel tevékeny élete tárgyról elvontan nyilatkozni²⁾ helyesnek nem tartotta. A néhány aphorismában mindazonáltal, melyeket az „igazság forrásai”ról mintegy tehetsége példányául művébe igtatott, mérvet nyújtott, a melyből megítélhetni, mily magasztos alkattal láthatta volna el a jogelmélet szerkezetét, s hatalmas szelleme mennyire túlszárnyalta kortársaiét, és mi közel járt korunkéhoz, kivált oly tudomány rendszeresítésénél, a melynek tárgya ideje óta nem változott annyira, mint az

¹⁾ Az angol közönséges jog elemeiről írt értekezésének Erzsébet királynéhoz intézett ajánlásában; továbbá I. Jakab királyhoz intézett két rendbeli fölterjesztésében. Mily rendszeres felfogással bírt Bacon a jogról, s mennyire megközelíti korunk elméleteit, kitűnik többek közt »*Anglia és Skócia törvényei egységének előkészítésére*« írt fölterjesztéséből, a melyben egyelőre csak közjogi egységet sürget, s a közjogot elemezve, részei közé sorozza a büntetőjogot is. Nagyobb, befejezetlenül maradt szakjogi munkát kezdett az angol közönséges jog elemeiről; elkészült első két részében az angol jog szabályait magyarázza és használatát elemzi; nevezetesen a birtok és tulajdon címeket adja elő. Ezenkívül a jogi téren Bacontól egy a »*Statute of uses*«-ról tartott felolvasás, számos esetben adott jogvélemény és tanács, valamint hivatalos vádbeszéd, bírói beszéd és egy a »*Chancery*«, legfőbb törvényszék, részére kiadott útasítás és ügyrend maradt fenn.

²⁾ Bacon: *De augmentis scientiarum*. VIII. könyv, 3. fejt.

anyagi természet körüli ismeretek. Grotius előtt, mikor még az észjog általában ki nem bontakozott volt a theologia karjaiból, mikor még az összes erkölcsi tudományok a bölcseben nyomorogtak, tisztábban elemezte már a jog alapját, a törvények céljait, kellékeit, alkalmazási s magyarázási elveit, mint a legtöbb szakíró századokkal később, s a magán- és közjog viszonyáról és kölcsönös hatásáról oly életbölcseséggel nyilatkozott, a minőt gyakran a jelenkor alkotmányos tanainak szokás kiváltságul tulajdonítani. Maga a magánjog alapját illető meghatározás, ¹⁾ hogy ugyanis „az, a ki kárt követ el, cselekményében hasznot vagy élvezet nyer, és a példa által veszélyt idéz fel, míg mások amaz élvben vagy haszonban vele nem osztoznak, de azt hiszik, hogy a példa őket is illeti, s ezért könnyen megegyeznek, hogy magokat törvények által védjék, nehogy minden egyes a maga sorában sértessék“, mennyivel felül áll mindazon későbbi külön elméletekén, a melyek csupán ennek részletezéséből s egyes elemeinek kizárólagos tekintetbe vételéből származtak! S a javaslat, miszerint állandó bizottságok állittassanak fel, azon czéllal, hogy a törvények ellentéteit s túlságait tanulmányozzák, s csak az e bizottságok által előkészített átalakítási tervek terjesztessenek az egyetemes országgyűlés elé, mennyivel meghaladja még korunknak is gyakorlatát e tekintetben.

Bacon jogelméleti tervét azon arányaiban, melyeket inkább egy-egy tollvonással sejdíteni engedett, mintsem körvonalozott, nem volt képeessenki kellőleg kitölteni az államférfiak közt; pedig ezeket mint „a polgári társaság, a nép java, a természetes igazság, a nemzetek szokásai és az államok különféle alakjai legalaposabb ismerőit, a kik épen ezért a törvényekről úgy a természetes jog, valamint a czélszerűség elvei és tanai szerint ítélnének“ tartotta erre legilletékesebbeknek²⁾. Bírói utódai is igazolták véleményét, hogy „a szakjogászok nehezen felelhetnek még a kíváncsúnak, hogy az általános jog tanát, vagyis a törvények forrásait megállapítsák, minthogy le levén a hazájokban uralgó törvények szabványainak kötve, s azoknak alávetve, nem bírnak szabad ítélettel, de mintegy bilin-

¹⁾ Bacon: *De augmentis scientiarum*. VIII. könyv, 3. fejezet, 2. aphorisma.

²⁾ Bacon: *De augmentis scientiarum*. VIII. könyv, 3. fejezet.

csekben írnak;“ Selden és Coke, mindaketten, — bár mint tételes jogászok Anglia legkitünőbbjei, — alig arattak dicsőséget az elvont jogtudomány terén; az első nagyobb kísérletet tön; de csak egy régibb kor theológiával telített eszméit osztályozta s rendezte, midőn irányadóként a múlt tudományának világát és saját nemzedéke közvéleményét követte ¹⁾).

Egyébiránt, az idők magok is mozgalmasabbak voltak, mintsem hogy szereplő férfiak nyugodtan szemlélhették volna az események és viszonyok törvényeit. A nagy elméletek rendszerint a nagy forradalmak után következnek, a felszínre törő eszmék erjedésének le kell lohadni, mielőtt lehetségesse válik az átgondolt kritika. Angliában az első, a vallási átalakulásnak befejezte után tűntek csak fel a tág látkörű tudósok, az egyetemes áttekintéssel bíró Bacon, az államalapításban és világtörténetírásban egyaránt úttörő Raleigh; ellenben folyamata alatt, legkitünőbb bölcsésze, a tapintatos Hooker, az „egyházi szervezet törvényei“-nek ²⁾ írója sem tudott világos elméletet alkotni, és gyakran zavaros és áradozó, bár az egyházi s világi hatalmak viszonyát mai nap is figyelemre méltó világossággal fejtegeti, és számos megjegyzése közvetlen tárgya határain kívül is általános becsű, valamint hogy nem egy későbbi jogbölcsestnek, nevezetesen Lockenak, szolgált kifejelettebb nézetek támogatására. S ugyanez áll a második, mélyebbre ható rázkódással járó, politikai forradalmat előkészítőket és az abban szóvivőket illetőleg. Poynt és Buchanan, Harrington és Sidney Algernon egyrészt, Irvin Sándor, a két Barclay és Blackwood, Gauden és Filmer másrészt pártjaik érdekét és eljárását hol saját, hol kölcsönzött nézetekkel és érvekkel bölcseletileg is előmozdítani, igazolni törekedtek ³⁾; mindazonáltal se a jogfogalom tisztázása, se bármely követ-

¹⁾ Megkülönbözteti a természetes világjogot a tételes nemzetközi jogtól, s azt az ó-szövetségi kinyilatkoztatásban találja a »nemzedékek jogá«-nak neve alatt. Ezt fejtegeti részletesen, s magyarázza bő történeti, bölcsészeti és nyelvészeti felvilágosításokkal fő munkájában *[De jure naturae et gentium juxta disciplinam Ebraeorum]*, minek kiegészítése az *Uxor Ebraica*, melyben a házassági és örökjogot tárgyalja.

²⁾ Hooker: »*Laws of Ecclesiastical Polity*.«

³⁾ Érdekes állambölcseleti szempontból a királyi jogok védőinek érveivel szemközt I. Jakab királynak két 1603-ban és 1609-ben

kezményének emlékezetes megállapítása ügyében maradandó sikert ki nem vívtak. A szenvedély a legbensőbb meggyőződésnek sem kölcsönöz tudományos értéket; s a politikai vértanúk ritkán azok, a kik elveik legtárgyilagosabb tudatára jutnak.

Két kivétellel a fentebbiek alól mindazonáltal dicsekszik Angliában e kor, — két férfiú kivételével, a kik mindegyike mellé társul a világtörténetben csakis talán egy-egy Dante és Spinoza állítható. Milton, hazája leghatalmasabb s magasztosabb költője, első tudósainak, vezérállamférfiainak egyike dicsősége fénykorában, a szabadság bajnoka, s meggyőződésének készséges áldozata, védirataiban az angol nép eljárása mellett, értekezéseiben és röpivéiben szilárd elvei terjesztése érdekében messze kimagaslott a párteszmiék mulékony felhői közül az egyetemes elvek ama légkörébe, a mely zavartalan terül el a századok viharai fölött. A sajtószabadság kérdését *Areopagiticiájában*¹⁾, a vallásszabadság ügyét elmélkedésében arról, hogy „földi hatalomnak vallási tárgyban kényszert alkalmazni nem szabad”²⁾, ama megdönthetlen érvekkel vitatja s oldja meg, a melyeket azóta csak ismételni s pedig kevésbé tökéletes alakban ismételni, de hatályosítani nem lehetett. A szoros jogbölcselet teréje, a melyet a házasság felbonthatóságáról

a parlamenthez intézett beszéde, a melyekből Locke nyomán a következő töredékeket idézzük:

»Mindig elébe teszem a közönségnek és az egész államnak javát, jó törvények és alkotmányok alkotása által, bárminő saját magán céljaimnak. Az állam javát s jóllétét mindig legnagyobb javamnak és világi boldogságomnak tekintem; oly körülmény, a mely tekintetében törvényes király leghatározottabban különbözik a kényúrtól. Mert elismerem, hogy a jogos király és a bitorló kényúr közötti különös és legfőbb különbség épen ebben rejlik, hogy míg a gögös és nagyraavágó kényúr királyságát és népét csupán vágyai és észszerűtlen kíváncsalmi kielégítésére képzelettel rendeltetettnek, az igaz király ellenkezőleg elismeri, hogy maga van népe vagyónának és jóllétének növelésére rendeltetve«.

Továbbá:

»S épen ezért megállapodott országban uralkodó király megszűnik király lenni és zsarnokká fajul, mihielyt a törvények szerinti uralkodástól eltér: ugyanezért minden király, a ki nem zsarnok, örömet korlátoltatja magát törvényeinek határai által«.

¹⁾ Milton: *Areopagitica*; az előleges engedély nélküli nyomtatás szabadsága melletti előterjesztés Angolország országgyűléséhez.

²⁾ Milton: *A Treatise of Civil Power in Ecclesiastical Causes*.

írt könyvében és az „*Eikon Basilike*“ szerzője, valamint Salmasius és Alexander Morus támadásaira intézett feleleteiben gyakran érint, a királyoknak és tisztviselőknek hatóságáról írt értekezésében¹⁾ lép, a melyben, okoskodását mintegy Hobbes elméletének feltételeire alapítva, s az emberek romlottsága következtében közös védelmőkre kötött összerződésből és megalapított hatóság körülményéből kiindulva, bebizonyítja, hogy a királyt is mindig szabad és lehet feleletre vonni, ha igazságtalan kormányzás által hatósága alapját megtagadva, az összerződés megállapította viszonyt felbontja, mi által felsősége és a nép alattvalói viszonya megszűnik.

Milton ez értekezése 1648-ról van keltezve; két évvel utóbb jelent meg Hobbes *Leviathanja*²⁾, szerzője lángeszének emléke, népszerűtlenségének oka. A papság³⁾, a melynek igényeit megdönti, az ügyvédek, a kiknek felsőségét kétségbe vonja,⁴⁾ a vakbuzgók, a kik szűk nézeteik ellenmondását nem tűrik, a királyság hívei magok, a kik egyoldalú védelmet és nem részrehajlatlan kritikát kívántak, s egyáltalában mind azok, a kik szenvedélyeiknél, hagyományhoz ragaszkodásnál vagy korlátoltságánál fogva Hobbes elfogulatlan bölcészeti nyugalmát, következetességét és elvhűségét, okoskodása eredményei iránti őszinte, egyszerű és teljes odaadását képtelenek megérteni, megannyian egyesültek minden időben, hogy érzelmeiket vagy érdekeiket sértő megállapodásait gyűlöletes sophismákként tüntessék fel; s mai napig kevés a név, a melynek megtámadásával több olcsó taps, védelmével nehezebb gyanú volna összekötve. Pedig a férfiú műveiben, a kit isten-tagadással, rideg anyagisággal, hidegséggel és göggel, erőszak pártolásával és a nemesebb érzések elnyomásával vádolnak,

¹⁾ Milton: *The Tenure of Kings and Magistrates*.

²⁾ Mint Hobbes legtöbb munkája megjelent latinul és angolul. Latin czíme: »*Leviathan, sive de Materia, Forma et Potestate civitatis ecclesiasticae et civilis.*« Négy részre oszlik; úgy mint: I. *De Homine*. II. *De Civitate*. III. *De Civitate Christiana*. IV. *De Regno Tenebrarum*, s végül még három magyarázó fejezet következik.

³⁾ Autobiographicus költeményében Hobbes önmaga írja:

»*Leviathan totum clerum mihi fecerat hostem;*

Hostis Theologum nidus uterque fuit.«

⁴⁾ Hobbes: *Philosophical Rudiments concerning Government and Society*. Bevezetés az olvasóhoz. E munka latin alakjában a *Libri de Cive*-t képezi, mint »*Elementorum Philosophiae sectio tertia.*«

ennek mind ép oly kevésbé lelhetni nyomait, mint szeplőtelen, munkássággal telt életében¹⁾.

Hobbes minden, angol és latin, jogi és természettudományi munkáján egységes alapgondolat vonul végig. Első, a ki a tudást, a tüneményeknek és okaiknak ismeretét, s a bölcsészetet, mint a tudás elméletét, egységesnek és egyetemesnek fogja fel; első, a ki a tudomány egyes ágait s viszonyait e közös kereten belül részletezve megállapítja²⁾. A theologiai kérdések vitatását, mint a lehetetlen és ismerhetetlen megkísérlését³⁾, s a metaphysikai elmélkedést mint érthetetlen hiúságot⁴⁾, mellőzve, az újkori tudomány álláspontjáról tekinti s elemzi a világ tüneményeit. A bölcséséget, „az igazság teljes ismeretét a mindent illetőleg“, tűzve ki célul, végig halad „a tudomány óceánján, a melynek részei csak partjaik különbözőségétől nyernek különféle nevet, de egyek és összefüggők“. A mennyiségtannál és természettudománynál kezdve, eljut az emberi test, majd az érzékek tanához; ettől fölemelkedik a lélektanhoz, a hajlamok és szenvedélyek, a vétkek és erények elemzéséhez, s a jogot és államtudományt ismét erre alapítja⁵⁾. Híven az újkori módszerhez, az ember általános⁶⁾ természetét kutatja, hogy az első és legegyszerűbb elemeket fölélhesse, a

¹⁾ Saját feleletét megtámadtatására vallási és theologiai tekintetben előadja: »*Dr. Bramhall derbyi püspöknek adott válasz*« című röpiratában, továbbá egy értekezésben az eretnekségről, a melyben a vallási türelmességet védi; a jogi és politikai szempontokból emelt, valamint az istentagadási vádakra pedig: »*Hobbes Tamás hívéréről, hítségéről, erkölceiről és hitéről maga által írt elmélkedések*« című nyílt levélben válaszol.

²⁾ A tudománynak és ágainak táblás átnézetét tartalmazza a *Leviathan*. I. rész, IX. fejr.

³⁾ *Considerations upon the reputation of Th. Hobbes.* — *Leviathan*. III. rész, 34. fejr. — *De corpore Epistola dedicatoria*.

⁴⁾ *De Corpore: Epistola dedicatoria*, a hol céljául vallja: »Empusam istam metaphisicam aggredi.«

⁵⁾ E rendet követi minden munkáiban s írtaiban is. Lásd: *De Cive*: az olvasónak. *Tripos*: I. fejr. Továbbá *De Homine: epistola dedicatoria*, a hol kijelenti: »Homo non modo corpus naturale est, sed etiam civitatis, id est (ut ita loquar) corporis politici pars. Quamobrem considerandus erat tum ut homo, tum ut civis, id est ultima physicae cum principiis politicae conjungenda erant.« Végre *Leviathan* (angol szöveg) IV. rész; befejezés.

⁶⁾ *Leviathan*: a bevezetés végén.

melyekre az állam, „eme mesterséges, mintegy nagyszerű egyén képe szerint teremtetett alkat“ szabályainak és törvényeinek ösztételeit feloldhassa¹⁾, s ugyanannyi bizonyosságra törekszik a társadalom kellékeinek, keletkezete, fennállása és felbomlása föltételeinek megállapításánál, mint a mennyivel előzményei bírnak. E módszer ma is felülmúlhatatlan; eszményi teljes alkalmazása Hobbesnek nem sikerült, de nemi sikerülhet még mai nap sem; s ha e tekintetben előhaladást tetünk, csak annyi az, hogy jobban tudjuk, mint Hobbes, mi hiányosak élet- s lélektani ismereteink, és hogy sejtelmével bírnunk általános fejlődési törvénynek, a melyre a szabadság terjedtebb mérvű követelményeit alapítjuk, mint a minőknek Hobbes helyt engedni kívánatosnak tartotta.

A lélektan pedig, a melyre Hobbes épít, nem egyoldalú és szűkkeblű. Az indulatok sorozata²⁾ teljes, az emberi természet nem csonkíttatik meg kényelmesebb elmélet kedvéért; s ha az önző szenvedélyek túlnyomósága elismertetik, nem tagadtatik meg másrészt az irgalmasság jelentősége sem; sőt kiemeltetik, hogy „az emberi hatalomnak nincs nagyobb példája, mint az, hogy az ember nem csupán saját kívánságait teljesíteni, hanem még másokat is az övéik elérésére segíyezni képes“³⁾. Magát az erény összegét illetőleg megjegyzi Hobbes, hogy „abban áll, társiasnak lenni azok iránt, a kik társiasak lenni akarnak, s félelmesek azok iránt, a kik azt nem akarják. S ugyanez“ így folytatja „a természet törvényének összege: a társiaság által a természeti törvény a béke és társaság útján töltetik be; félelmesnek lenni pedig a természet törvénye a harcban, a mikor a rettegetésben áll a védelem, a melyet az ember saját hatalmától nyer; s valamint amaz (a társiaság) a méltányosság és igazság, úgy emez (a félelmetesség) a becsület cselekményeiből folyik. A méltányosság, igazság és becsület pedig magokban foglalnak valamennyi erényt“⁴⁾.

Hobbes tehát a természeti törvényt, illetőleg oly eszményi állapot szabályait, a melynek elérése és biztosítása az egész

¹⁾ Triplos: I. *Human Nature*. XIII. fejez. befejezés.

²⁾ Triplos: I. *Human Nature*. IX. fejez. *Leviathan*: I. rész, VI. fejez. *De Homine*: XI., XII. és XIII. fejez.

³⁾ Triplos: I. *Human Nature*. IX. fejez. 17. cím.

⁴⁾ Triplos: *De Corpore Politico*. I. rész IV. fejez.

társadalomnak s államnak célja, nem csak elismeri, hanem körülírja s részletezi. Behatárolja, miszerint megegyez a bibliában kinyilatkoztatott isteni joggal, a melynek első parancsa: ¹⁾ „szerezd felebarátodat úgy, mint tenmagadat“, szabályait részletesen előadja; kimondja, hogy az a tétéles törvények célját s oly határát képezi ²⁾, a melyet az állam csak saját romlása veszélyére hághat át ³⁾, minthogy végette alakult, hogy az emberi pusztá megegyezés elégtelensége miatt a természetes eredeti egyenlőségből s korlátlaniságból támadt erőszakos viszályoknak véget vetve, a békét és jóllétet, valamint polgári szabadságot és a nép biztosságát ⁴⁾ lehetségesítse.

A természeti törvénnyel és erkölccsel szembeállítja azonban Hobbes a jogot és a szabadságot. Míg a természeti törvény szabványai ellenére senki érvényesen nem szerződhetik ⁵⁾, s még a polgári hatóság sem rendelkezhetik jogosan ellenére ⁶⁾, a törvényt pedig általán azon korlátok képezik, a melyekkel egymás szabadságát kölcsönösen fékezni megegyeztünk: a jog csupán azon szabadságban áll, a melyet a törvények nekünk hagynak; a törvény és jog tehát épen oly ellenkezők, mint a korlátozás és a szabadság. Miután pedig az emberek eredeti szerződésökben a természeti törvény körén belül minden jogukat az államra ruházták, minthogy ennek híján ez hivatásának meg nem felelhetne, céljaira se megosztott, se tökéletlen hatóság elegendő nem lévén, a polgári jog és igazság csak a polgári törvény, az államfenség parancsainak körén belül mozoghat. S bár a fenség kötelessége: az egyeseknek a lehető legnagyobb szabadságot engedni, ez alatt azt érve, hogy mi se tiltassék szükségtelenül, a mi ter-

¹⁾ *Tripos: De Corpore Politico*. I. rész V. fej. és II. rész X. fej. és *De Cive*: IV. fej. *Leviathan*: I. rész XIV. és XV. fej. II. rész XXI., XXIX. és XXX. fej.

²⁾ *Tripos: De Corpore Politico*. II. rész IX. fej. a hol e szabály magyaráztatik: »salus populi suprema lex.« Továbbá a *Leviathan* imént idézett fejezeteiben, valamint a *De Cive* angol szövege VII. fejezete 4. címéhez és VII. fejezete 27. címéhez írt jegyzetekben, a hol kimondatik: »Van természeti törvény, a melynek gyakorlata harciban sem szűnik meg.«

³⁾ *Leviathan* II. rész XXVIII. fej.

⁴⁾ *Leviathan*: II. rész XXX. fej.

⁵⁾ *Leviathan*: I. rész XIV. fej. és II. rész XXI. fej.

⁶⁾ *Tripos: De Corpore Politico*, II. rész X. fej. 5. cím.

mészeti törvénynél fogva szabad ¹⁾, — e kötelességet egyik polgára sem, de csupán maga szabhatja magának; s ily értelemben veendő azon gyakran félreértett s azért hírhedt tan, hogy a főhatóság jogtalanságot, igazságtalanságot el nem követhet és alattvaló által nem vádoltathatik, a minek értelme pedig, a mint a kísérő magyarázatból kiviláglik ²⁾, nem egyéb mint az, hogy semmi tételes törvény jogilag igazságtalan nem lehet ³⁾, s hogy az állami főhatóság, mint a mely törvényhozó hatalom, a törvénynek fölötte áll.

Ez lényegileg Hobbes annyira megtámadott tana az államhatalom föltétlen fensőségéről. Nem egyik vagy másik alakjáról, nem az élő emberekről szól, hanem elvontan a hatalom székhelyéről, „a védelem és engedelmisség kölcsönös viszonyáról“, hanem „a jogokról, a melyeket az egyesek, a kik polgári kormányt alkotni szándékoznak, a főhatalomra, legyen az akár egyén, akár gyülekezet, oly szükségképen átruháznak, hogy e nélkül polgári kormányzat nyilván el sem lehet, hanem még ama jogok állnak fönn, a melyekkel mindenki mindenre bír, azaz megmaradnak a harcz jogai“ ⁴⁾. Nem ismeri el a királyok isteni jogát ⁵⁾, sőt, ha bizonyítani iparkodik is, hogy az államalkatok közt a királyság legjobb, bevallja őszintén, hogy ez szabatosan nem sikerült, s csupán mint valószínű van föltüntetve ⁶⁾; de határozottan tiltakozik az ellen, hogy kevésbbé kelljen engedelmeskedni aristokratikus vagy demokratikus államban; az államfensőség mindenütt azonos természetű, s mindenütt ugyanazon föltétlen jogokkal kell birnia.

Mindazonáltal a fensőség e föltétlenségét sem állítja korlátlanak, s ha ki is terjeszti a vallásra és sajtóra, másrészt még oly téren is határozottan megtagadja, a melyet úgy az

¹⁾ *Tripos: De Corpore Politico*. II. rész IX. fejr. 4. cím.

²⁾ Az idézett mondat magyarázatát Hobbes ezzel rekeszti be: »Igaz, hogy a fennhatóságokkal bírók gonosztságot követhetnek el, de nem igazságtalanságot vagy jogsértést tulajdonképeni értelemben.« Különben a parlament mindenhatóságának népszerű és gyakorlatilag elismert tana sem tartalmaz a fentebbinél egyebet.

³⁾ Erre nézve bővebben *John Austin: Lectures on Jurisprudence*. VI. Lecture (s) jegyzet.

⁴⁾ *De Cive*: előbeszéd.

⁵⁾ A *Dialogue of the common Law*-ban kifejti, hogy »az isten a királyokat a népert, nem a népet a királyokért teremtetete.«

⁶⁾ *De Cive*: előbeszéd.

újabb államéletekben, valamint a gyakorlatban napjainkban elfoglalt, nevezetesen az alattvalók katonakötelezettségét illetőleg, a melyet Hobbes igazolhatatlannak tart ¹⁾. Így változnak az idők körülményeivel, az élet szükségzeivel az elmélet legkétségtelenebbeknek tartott tételei. De azért az elmélet alapja maga helyes lehet; „az igazság, a mennyiben senki előnyét vagy élvezetét nem hátráltatja, mindenkinél szívesen látott vendég, ott azonban, a hol jogról vagy érdekről van szó, valahányszor az észszerű az embernek ellene szól, az ember maga is mindannyiszor ellenségévé lesz az észszerűnek.“

Fölbonthatatlannak sem állítja Hobbes az alattvalói viszonyt, megtámadhatatlannak az állami főnnhatóságot. Sőt világosan kifejti, hogy „az alattvalók kötelezettsége az államfenség iránt csakis addig tart, a meddig annak hatalma van, hogy őket megvéddhesse“ ²⁾, s megszüntének eseteit is egyenként elsorolja ³⁾. Alapelvről soha sem feledkezik meg, hogy „a békét ott kell keresni, a hol meg lehet találni; a hol pedig nem lehet, ott a harcz segédeszközeiről kell gondoskodni“; csakhogy tisztán szem előtt kívánja tartatni, hogy mihelyt az állami fennhatóság megtámadtatik, megtörvék a polgári társaságnak „magokban gyöngé, de megtörésük veszedelme, bár nem nehézsége által tartósakká válható kötelekei“, felbomlik az eredeti szerződés és fölélednek az ősi harcz viszonyai, körülményei, a melyek közt kiki ismét saját védelmére szorúl, míglen új egyesség, akár önkéntes, akár erőszakos új fennhatóságot teremt; az államhatalom ellen csak az állami jog köréből kilépők küzdhetnek. S itt Hobbes elmélete találkozik Miltonéval.

Hogy az irány, a melynek gyakorlati követését ajánlja, emezétől eltér, — hogy az alkalmazás nem oly részrehajlatlan, mint a minők az elvek, a melyeken alapúl, — hogy a dogmatikus bölcész más szemmel nézi az eseményeket mint a lelkesült költő és forradalmi államférfi, s hogy míg ez a sza-

¹⁾ *Leviathan*: II. rész XXI. fejt.

²⁾ *Leviathan*: II. rész XXI. fejt.

³⁾ Ugyanott. Egyszersmind általános szabályul megállapítja: »Ha az engedelmesség megtagadása a czélt, a melyre a fennhatóság rendeltetve volt, meghiúsítja, nem szabad a megtagadás: különben szabad.«

badtság eszményét, amaz a rendét követi, az természetes. Közvetlenül a németalföldi és francia véres és kimerítő vallási küzdelmek után, az angol forradalom és a harminczéves háború közepett, a béke és nyugalom előnyei, a fejtelenség és belviszályok bajai szükségképen nagyítva, súlyosbítva tűnhettek föl Hobbes előtt, épen úgy, mint a francia forradalom korában Burke és Kant előtt, s valamint ez tágult látkörrel a világ-, úgy amaz az állami benső békét tekinté a polgárosodás első föltételének, főczéljának. S hogy rendszere ennek megfelel, hogy igen sokat tartalmaz, a mi később, gyakran eredetének ismerete nélkül, általánosan elfogadtatott, hogy alkatában szabályos, részleteiben hibátlan és kimerítő, hogy sokkal tökéletesebb s kevésbé kárhuzatos, mint az ugyanazon elvekre később téves indokolással alapított s túlnyomóságra vergődött föltétlen népfelségi elmélet, az kétségtelen, valamint kétségbevonhatlan az is, hogy a *Leviathan* a közgazdasági igazságok és a korunk által nagyrészt elfogadott fejlődési tan számbevételével alkotott állambölcseletekig a módszeres elmélet az államtudományra való alkalmazásának utóéletlen példáját szolgáltatta.

Hobbes tanainak gyors gyakorlati fogantatását várta. Az elvont bölcész szenvedélytelen okoskodásai azonban ritkán bírnak közvetlen tényleges hatással, s a tulajdonok, a melyek által szabályos alkatú elmélet kitűnik, rendesen magasb színvonalra emeltek, mint a melyen az élő nemzedékek sorsát intézők átlagos fölfogása által elértetve, kellően méltányoltathatnának. Mint korunkban Proudhon Franciaországban, úgy állott a tizenhetedik század közepén Hobbes Angliában a pártok fölött, a melyek akkor, mint most, a szélsőségekre jutottak volt, s egymásnak legélesebb ellentétét képezték. Kiindulási pontja az egyikkel, tanai a másikkal voltak közösek; eredményeitől, végczéljától mind a kettő idegenkedett. Akkor, midőn felváltva mindenki forradalomtól várta fölényét, ép oly kevésbé lehetett népszerű a szilárd közrend elmélete, mint volt a kormányzati kör mindinkább föloszlásáé napjainkban ott, a hol a központosított erők egységes fölhasználása látszott a siker okvetlen föltételének. S mindenek fölött Hobbes idejében is, úgy mint most, — s akkor talán még nagyobb mérvben, — hiányzott egy kellék a közönségben, a melynek teljes elsajátításáig bölcseleti kormányzat lehető soha nem lesz,

hiányzott s hiányzik a társadalom önismerete, bajainak, iránylatának tiszta öntudata, a minek pótlékaül rendesen csak a közszükségletek némi homályos érzete szolgál. S valamint ama sejtelem a világos áttekinthettséghez, épen úgy aránylik oly politikai elmélet, a mely ideiglenes közeliismerésre és elfogadásra számíthat az alaposabb s az igazságot inkább megközelítő rendszerhez, a mely az általános emberi természetre fektetve, nem évtizedes vagy százados, hanem egyetemes fejlődés törvényét tartalmazza.

Csakugyan, alakilag legalább, ily viszonyban áll Hobbesével Locke állambölcselete. Hobbes elmélete észleleti, Lockeé teleológikus; Hobbes a tudomány rendszerének megalkotására törekszik, Locke a második angol forradalom igazolására, az új trón támogatására¹⁾; amaz az ember szenvedélyei, igényei természetszabta föltételeiből indul ki; ez, bár a veleszületett eszmék tanát megdöntötte, az eredeti jogok híve, védője²⁾; Hobbes az államhatalom körét vizsgálja általában, az államot főleg idegen államokkal szemközt, mint egyedet tárgyalja, az államiság lényeges egységét fejtegeti; Locke határait keresi, szervezését taglalja, a kormány viszonyát kutatja inkább alattvalóival szemben. Hobbes a társadalmi alakulás szükségszerűségére utal, Locke az egyéni szabad akarat elemének oly fontosságot tulajdonít, hogy következetesen alig képes azzal szemközt az alattvalóság eszméjét megállapítani³⁾ s igazolni.

Mindazonáltal, gyökeres ellentét Hobbes és Locke elvei közt nem létezik, s felületes kritika tévedése az, a mely emennek Filmernek az isteni származás álarczába bújtatott föltétlen fenségi jogot és alattvalói engedelmességet hirdető elmélete ellen

¹⁾ Locke: *On Government*: előszó az olvasóhoz.

²⁾ *On Government*. II. könyv XVI. feje. 190. §.: »Mindenki ket-tős joggal születik; először személye szabadságának jogával, a mely felett másnak hatalma nincsen, hanem csupán saját magának van szabad rendelkezése. Másodszor joggal bárki más előtt testvéreivel együtt atyja vagyónát örökölni.«

³⁾ *On Government*: II. könyv VIII. feje. 113—122. §. Ahhoz, hogy valaki alattvaló legyen, Locke szerint szabad hozzájárulás szükséges részéről a kormányzati szerződéshez; s a nagykorúvá váló polgárok hallgatag beleegyezése erre elegendőnek nem tekinthetők. A társadalom tagjává mi sem tehet senkit, kivéven tényleges belépése határozott lekötelezéssel, és nyilvános ígéret és egyezés mellett.

írt értekezését Hobbes elleni támadásul félreérti. Hobbesnek neve sem fordul elő a *Kormányzatról* szóló két könyvben, kivéven a hol Filmernek Hobbes feletti észrevételei említettnek ¹⁾, s Hobbes íratai közt egy sort sem találhatni, a mely a „Patriarcha“ szerzőjének rendszerével rokon értelemben magyaráztathatnék. Ellenkezőleg, az említett különbségek daczára, talán azoknál is több az, a mi Hobbes és Locke tanaiban közös. Közös az emberek eredeti egyenlőségének, a természeti állapotnak, az összerződésnek eszméje, ámbár elemzésökben a két bölcész eltér. Locke ugyanis a természeti állapotot is már természeti, illetőleg erkölcsi törvény alá helyzi, a mit Hobbes következtesebben kizár, a természeti törvényt eszményinek tartván; s míg ez a jogot a társadalom gyümölcésének tekinti, amaz már előzetes jogot tulajdonít mindenkinek, hogy a természet törvényének áthágóit annyiban büntesse, a mennyiben ez által megszegésének elejét veszi, s hogy sértésért kárpótlást szerezzen ²⁾. De közös továbbá közöttök a haszonelvnek, mint a társadalmi rendezkedés indítójának s mérvének kiemelése. Közös még bizonyos elidegeníthetetlen jogok elismerése, valamint a szabadság felfogása, mert szabadság Locke szerint is annyit tesz, mint a polgári életnek a törvényhozás alkotta állandó s mindenkivel közös szabályával bírni. Közös végre azon nézet, hogy a hatalom, a melyet minden egyén a társadalomnak abba való beléptekor átad, az egyesekre vissza nem háramolhatik mindaddig, míg a társadalom tart, hanem a közönségnél marad; de már a társadalmi érdek terjedelmét, a politikai hatalom természetét illetőleg amaz eltérés mutatkozik Locke és Hobbes tanai közt, a mely bölcseleti szempontjuk, irányuk különbségéből következik. S valamint Hobbesnek népszerűtlenségét, úgy épen az e kérdések körüli fejtegetések szerzék meg Lockenak azon elismerést, a melylyel az újabb korok úgynevezett szabadelvű iskolái neki, mint szellemi kezdeményezőjüknek és alapítójuknak méltán adóznak.

Kivált két elvet emelt ki Locke, a melyek utóbb fő jelentőséget nyertek, úgymint: a politikai hatalom korlátoltságát, és a többség túlnyomóságát. Az első tekintetében megkülönbözteti, úgy logikailag valamint történeti fejlődésben,

¹⁾ Két helyütt, az előbeszédben, és I. könyv II. fejj. 14. §.

²⁾ *On Government*. II. könyv, II. fejj.

a polgári hatalmat az atyaitól, hitvesitől és úritól, s amazt mint jogot határozza meg, halálbüntetés és következőleg csekélyebb büntetések szentesítésével is ellátott törvényeket alkotni a tulajdon rendezése és fentartása végett, továbbá a közönség erejét ily törvények végrehajtására és az államnak idegen támadások elleni védelmére alkalmazni. A tulajdonra fősúlyt fektet e szerint, mint a munka eredményére, s ennek fentartásában leli a polgári társadalomnak legfontosabb célját, föltételét és korlátját, a mennyiben kiki természeti szabadságáról csupán azon mérvben mond le, a mennyiben feláldozása annak biztosítására szükséges. Erre pedig okvetlenül szükséges lévén az, hogy a társadalom minden tagjának vétségei megbüntettessenek, s minthogy a polgári társadalomnak tagjai azok, a kik egy testületben egyesülvők, és közös megállapított törvénnyel és bírósággal bírnak, a melynek tekintélyéhez fordulhatnak a fennforgó viták elintézése és a törvénysértők büntetése végett, s mivel végül a társadalom törvényei alól fel nem menthető senki, — föltétlen uralom a polgári társadalommal meg nem fér, mert ily esetben nincs bíró az uralkodó és a polgár közt. Ennélfogva a ki föltétlen hatalomra törekszik más fölött, ezzel szemközt háború állapotába helyezkedik; de valamint a rablás nem ad jogcímet, úgy se a hódítás, se a bitorlás nem lehetnek a nép beleegyezése nélkül kormánynak alapja, mert ha apai hatalmat viszonyos kötelesség fejében a természet, úrit, — a mely egyébiránt szintén nem önkényes, — a szolga jogvesztése ad, a politikai hatalom csak készséges megengedésből eredhet; bármely hatalom gyakorlása a jogon túl pedig zsarnokság, a mely ott kezdődik, a hol a törvény végződik. S habár az államban a törvényhozó hatalom, a melynek megállapítása minden kormányzatnak tételes alaptörvénye, — legfőbb, ez se lehet föltétlenül önkényes; köteles magát kihirdetett, megállapított s mindenkre egyaránt kiterjedő törvényhez tartani, a közjóra törekvést soha szem elől nem téveszteni, senkinek vagyonához nem nyúlhat az illető beleegyezése nélkül, s hatalmát másra nem ruházhatja. Sőt még a végrehajtó hatalomnak azon rendkívüli előjoga, hogy belátása szerint a törvény szabványán kívül vagy annak dacára intézkedhessék a közjólét tekintetéből, se föltétlen vagy korlátlan, hiszen az se egyéb jognál, a nép javát előírt szabály nélkül előmozdítani.

A második föelvet ellenben, a többség akarátának érvényét, nem indokolja Locke ily körülményesen, hanem egyszerűen mint mellőzhetetlent s az állami czélok elérésére nélkülözhetetlent tekintti. Az egyéni szabadság kérdését homályban hagyja; figyelme nem annyira a társadalom és az egyen, hanem inkább a kormány és a közönség viszonyára irányúl, s midőn ezeket szembesíti egymással, az ellentétből a népfelséget következteti, mint a nép legfőbb hatalmát, a törvényhozást elmozdítani vagy módosítani, midőn eredeti megbízatásától eltér, s a végrehajtó hatalomnak erővel is ellentállni, ha ez a nép ellen erőszakot alkalmazva, azzal így háború állapotába helyezkednék, valamint új kormányt alkotni az esetben, midőn a régi feloszlik, akár külső erőszak miatt, akár a fejedelem önkénye, a törvényhozás megmásítása, összejövetelének gátoltatása, a választások önhatalmu megváltoztatása, a népnek szolgaságba ejtése, a kormány teendőinek elhanyagolása, az alattvaló tulajdonjogának sértése, vagy szabadsága és sorsa feletti önkényes rendelkezés következtében. E népfelségi hatalom érvényesítésének jogát a nép bírja, a mely az alkotmányvitáknak végre is egyedül bírāja, s a mely, valahányszor az előjárók hibái miatt a kormány elbukik, meg is büntetheti a hatalmat és engedelmességet vesztett fejedelmet, meg is változtathatja a törvényhozást. E tan pedig nem veszedelmes, a kormányzat állandóságát nem kockáztatja; hiszen az emberek nem egy könnyen hajlandók a régi kerékvágásból kikötkenni, az ismert eljárási alakzatokat elhagyni; a szokás, az ellentállás esetének veszélyei többnyire meggátolják, hogy a nép oktalanul lázadjon fel a kormány ellen. Az egyébiránt kétségtelen, hogy erőszak csakis erőszak ellen alkalmazandó; a ki egyéb indokból törekszik a kormányt megdönteni, az az emberiség ellenének tekintendő.

Ezen gyakorlati józanság, a melyvel Locke így népfelségi rendszerének mértéklésére oly tényezőket is számba vesz, a melyeket elméletileg részletezni és körülményesen meghatározni nem képes, a *Kormányzatról* írt egész értekezést jellemzi, s ez kölcsönzi Locke okoskodásának azon vonzerőt, a melyvel hazájának államférfiaira és kortársaira általában birt, minden logikai ingadozásainak daczára. A történeti példázás, — a mit azután Montesquien sokkal ragyogóbb modorban utánzott, — a hatalmak felosztásáról, a gazdasági viszonyok-

ról mellékesen ejtett megjegyzések e hatás fokozásához járultak; s ama körülmény, hogy a politikai téren is teljesen legyőzettek az ellenkező tan hirdetői és védői, a melynek czáfolatára Locke még több gondot fordított, mint saját elméletének megállapítására ¹⁾, ez utóbbinak Angliában hosszú időre kétségtelen fölényt, szinte egyeduralmat biztosított.

Akadtt ugyan még néhány papi szónok és író, a ki a hatalom isteni származásának és a szenvedőleges engedelmes-ségnek az államegyház által üldözött korában szentesített tanát feléleszteni iparkodott, nem annyira belső meggyőződésből, mint inkább pártprogram, sőt, elég különösen, úgyszólván a lázadás lobogója gyanánt ²⁾. De a gondolkodók lassanként elhagyták a gyümölcstelen, a nemzet jobb meggyőződésével ellenkező tant; Berkeley püspök már csak a kormány iránti általános engedelmesség érdekében magyarázta a törvénytelen hatalmaskodás elleni tiltakozásként ³⁾, s a következő nemzedék mozgalmas és erőteljes politikai élete végleg feledésre juttatta azon elméletet, a mely egy századdal előbb főhelyet foglalt a nagy forradalmat előidéző okok között.

PULSZKY ÁGOST.

¹⁾ *A kormányzatról* írt értekezés első könyve kizárólag Filmer, illetőleg az angol egyház politikai tanainak, a királyi hatalom örökösödés útján isteni eredetének s a föltétlen engedelmeskedési köteleességnek hosszadalmas és aprólékos, de kimerítő czáfolatát tartalmazza.

²⁾ Például a hírhedt Sacheverell.

³⁾ Berkeley: *Discourse on Passive Obedience*. 1718.

BORGIA LUCRETIA. *)

Róma városa hírneves történetírójának e legújabb munkája, azon korszaknak nyújtja képét, mely a középkorból az új korba vezet át. A régít feldúlva, az új kor művészetének és tudományának vetette meg alapját, a vallás terén a visszaélések és előítéletek szigorú bírálata által a reformációt készítette elő, de a külsőségekkel együtt a lényegét, az erkölcsöt is elvetette, és az emberiség történetében kiválóan az a korszak, melyben a siker trónja előtt borúlt le mindenki, nem tekintve a hozzá vezető lépcsőket.

Olaszország volt a renaissance előkészítő korának klasszikai földje. A guelphek és ghibellinek csatájának színhelyén gazdag köztársaságok, fényes zsarnokok és a keresztyénség feje, a pápa, osztoztak az uralomban; Európában másutt sehol sem fejlődött ki oly élénk küzdelme az eszméknek, mint itt; míg az egész középkori Európa a hübériség járma alatt nyögött, itt hatalmas polgárság fejlődött ki, melynek erején a Hohenstaufok hatalma is hajótörést szenvedett. A legtöbb ilyen városban — valamint a régi Görögországban — egyes gazdag előkelő családok ragadták magukhoz a főhatalmat s azt mint-hogy semmi jogos alapja nem volt, részint erőszakkal tartották meg, mint a Viscontiak Milanóban, a Malatesták Riminiben, a Carrarák Paduában, részint bőkezűség és a tudományok és művészetek ápolása által engesztelték ki népöket, mint a Medicik Flórenczben, az Esték Ferrában, a Gonzagák Mantuában.

*) Ferd. Gregorovius. *Lucrezia Borgia Nach Urkunden und Correspondenten ihrer eigener Zeit.* I., II. B. Stuttgart, 1874, Cotta. E mű nemsokára magyarul is megjelent Márkus Miklóstól fordítva, Ráth Mór kiadásában.

„Alattvalóikkal szemben birtokában voltak a teljes fejedelmi hatalomnak; s gyakran vissza is éltek vele, de udvarukon tiszteletben részesült a művészet és a tudomány. Finom, társalgó szellem, és az élet műveltebb élvezetei iránt való érzés terjedtek el közülük, és az apró zsarnokok nagy száma felszabadítá az egyént, ha valakit az egyik üldözött, a másiknál vagy a köztársaságokban talált menhelyet. Minden tehetség talált oly körre, melyben legörvendetesebben, legszebben, legönállóbban fejlődhetett ki *).

A pápák a XV. század második feléig némileg kívül állottak e mozgalmakon. A schisma idegen földre helyezé széköket, és a keresztyénség ügyei elvonták gyakran figyelmüket az olasz államok pezsgő életétől. De azon mértékben a mint hatalmuk, melyet az előtt a keresztyénség fölött birtak, hanyatlott, a mint befolyásuk, melylyel Európa ügyeit intézék, csökkent, mind inkább arra törekedtek, hogy saját államuk területét gyarapítsák. Különösen a Rovere-, Borgia-, és Medici-családokból származott pápáknak, IV Sixtusnak, VI Sándornak, II Juliusnak, X Leonak köszönhető az egyházi állam azon kiterjedését, melyet korunkig birt. E pápáknál azonban az egyház birtokának terjesztésére célzó törekvések karöltve jártak rokonainknak gazdagításával. Különösen III Calixtus pápa — 1455—58 (Borgia), és IV Sixtus 1471—84-ig (Rovere), voltak azok, kik Olaszországnak különben is zilált állami viszonyaiba, rokonságukat hozták be uj elemül.

A renaissance kezdő korának erőszakos, szenvedélyes jellege, a Borgiák családjában mintegy meg volt testesülve. A korlátlan önzés korában, midőn — legalább az uralkodó körökben — felbomlott minden erkölcs és a bűn nem tartá szükségesnek, hogy felvegye az erény köntösét, Katholikus Ferdinandnak, XI Lajosnak, II Christiánnak, VII Henriknek korában valóban ki kellett tűnnie e tulajdonságokban, ha kortársai és a történet előtt ez időszak szellemének fő képviselője gyanánt akart tűndökölni.

Ismerjük VI Sándor pápának és fiának Caesarnak tetteit, melyek nevüket és emlékeket örökre meg fogják bélyegezni. De ha meggondoljuk, hogy az akkori Olaszország egyik legnagyobb elméje, kinek nagy szellemében s lángoló hazasze-

*) Leo: *Geschichte der Italienischen Staaten*. V. k. 134. l.

tetében nem lehet kétkednünk — Macchiavelli épen Borgia Caesart tüzi ki az olasz fejedelmek által követendő mintaképül, belátjuk, hogy a kor szelleme megnyugodott e kegyetlenségekben és kicsapongásokban, mihelyt a kellő eredményhez vezettek, vagy új világításba helyezték a hős erélyét. Azon daemoni szilárdság és következetesség, melylyel Borgia Caesar minden tervét végre hajtotta, azon kiméletlenség és erőszakosság, melylyel minden céljainak ellenállót feláldozott, szükségkép nagy benyomást tett kortársaira. Macchiavelli, kit annyira lelkesítettek Italia dicső emlékei, ki oly nehezen viselé a gondolatot, hogy gazdag, fényes, művelt hazájában, idegenek, barbarok uralkodjanak, sok apró zsarnok és köztársaság kormánya helyett *egy ily fejedelemnek* uralkodásában látta a legjobb eszközt a hajdani boldogságnak és hatalomnak visszaszerzésére. Olaszország akkortájtban felülmúlta Európa minden más országát, a műveltségi, kereskedelmi és művészeti tekintetben. Köztársaságainak jövedelme vetekedett Francia- vagy Angolországnak évi adójával, fejedelmei udvarát Ariosto, Politiano, Brunelleschi és Bramante diszíték; de e fejedelmek kegyetlensége megingatá helyzetöket. Az államok féltékenysége, gyűlölete és irigysége, a ravaszság és rászedés mester-sége, mely által mindegyik a más elnyomásában találta erősödését, idegeneket hívott az országba, kik azt elpusztíták, részben függetlenségétől is megfoszták és éledő szellemét elbéníták, mi e virágzásnak lassú de folytonos elfonyadását idézte elő. Ily körülmények közt a lánglelkű republikánus, minden elnyomásnak ellensége, egy erős, bár erejével tán visszaelő fejedelmi uralkodása által akarta hazája egységét és függetlenségét kivívni — Quod medicamenta non sanat, ferrum sanat, quod ferrum non sanat, ignis sanat. — De nemcsak az olasz hazafiak hódoltak a Borgiák szellemének. A kor legelőkelőbb uralkodói, a francia, spanyol és angol királyok keresve keresték barátságát azon családnak, melynek feje a pápa, nyilvános vesztegetés és simonia által jutott a tiarához, és melynek minden tagja új meg új gonosz tettek által fertőzteté meg a Vatikánt, melyen akkor még oly mély alázattal csüngött a népek tekintete. És hogy mégis az emberiség szégyenfoltjai, koruknak szörnyetegei gyanánt tekintjük őket, annak oka az, hogy a szent szék, melyen e család két tagja ült oly rikító ellentétben áll személyeikkel, eszméikkel és tetteikkel, minő-

ben csak az isteni állhat az emberi kedély legmélyebb poklával.

VI Sándor és Caesar a történelem ítélőszéke elé tartoznak. Klio véres betűkkel véste nevöket tábláira. Velök szorosan egybe van forrva egy név, mely mindazon borzalmat és iszonyt, melyet a történet és a hagyomány a Borgiák nevéhez köt, azzal tetőzi, hogy birtokosa a gyöngé nemhez tartozik. Gregorovius könyve a pápa leányának, Caesar nővérének, Lucrétianának írja meg történetét.

Ez író szerint Lucrétianának nincs története, csak legendája. Valóban kortársainak elbeszélései az emberi természetből egészen kivetkőzöttnek mutatják. Neve századokon át a nő elvetemedettségének legmélyebb fokát jelölte. Alig képzeltek őt másként mint dühöngő maenadot. És e furia, ki egyik kezében törrel, másikkban méregpohárral oly közel áll a keresztység látható fejéhez, egy gráciának kellemével van felruházva és műveltségét még ellenségei is egekig emelik.

Az ilyen alaknak, ha nem is tekintjük viszonyát a Borgiacsaládhoz és politikai jelentőségét, már magában nagy korrajzi érdeke van. Nem annyira tetteiben mint azok megítélésében látjuk nyilatkozni korának szellemét, mely annyira hajlott a túlzás felé. Míg Sannazaro epigrammaiban a legocsmányabb tettekkel vádolja és Guiccardini a komoly történet lapjaira írja gyalázatát; Ariosto halhatatlan művében külön stanzát szentel emléke dicsőítésének és Bembo és a Strozzi valódi angyal gyanánt tüntetik fel.

Két főtényező volt minden esetre, mely leginkább hatott jellemének fejlődésére; az akkori nevelés és környezetének befolyása. Csak ha ezeket ismerjük, nyerhetjük Lucrétianak tiszta, semmi mellékes pártérdek által el nem homályosított képét. Gregorovius munkájának épen azért van oly kiváló korrajzi becse, mert mindkettővel nagyon behatóan foglalkozik. Lucretia életének azon szaka, mely Rómában folyt le, legismeretlenebb volt mind eddig és épen erről terjedett el annyi mese; ezt használták fel annyi rémes tragédia anyagául, ezt tüntették fel oly borzasztó színben az egész keresztény világ előtt. A kútfők adataiból alig lehetne megbízható képét festeni, mert mint leány nem igen lépett a nyilvánosság elé és akkori cselekedeteiről csak személyének és családjának ellenségei szólnak. Nagy érdeme Gregoroviusnak az, hogy részint ujonnan feldol-

gozott oklevelek és egyéb iratok nyomán, melyekre a legszigorúbb történeti kritikát alkalmazza, részint sok már ismeretes körülménynek lelkiismeretes és rendszeres felhasználása által, nemcsak Borgia Lucretia külső történetét írja meg, hanem mély pillantást enged vetnünk ez érdekes alak kedélyének és jellemének fejlődésére Rómában és megállapodására Ferrarában. Az alapul szolgáló tényeket röviden összevonva, igyekezni fogunk híven rajzolni e rendkívüli nő jellemét, melyet a századok elfogultsága annyira eltorzított.

I.

Lucretia, Borgia Rodrigo bíbornoknak a római egyház akkori alkanczellárának, és Catanci Vannozza nevű római nőnek volt leánya. Születése, (1480. április 18.), valóban szomorú időbe esett. A pápaság ki volt vetköztetve minden szentségből, a vallás süllyedezett és külsőségekben állott, az erkölestelenségnek csak a tehetetlenség, az erőszaknak csak a gyöngeség vagy a gyilok szabta ki határát. Magában az örök városban a legvadabb pártviszály dúlt, a Colonnák és Orsinik családjai, a ghibellinek és guelfek képviselői fegyverre keltek. A római vagy spanyol astrologusok bizonyára nem mulasztották el az alkalmat, hogy a hatalmas bíbornoknak azon fényhez szerencsét kívánjanak, melyet a csillagok végzete leányára fog ontani, de alig láthatták előre, a sors mennyi csapása fogja e keblet megrendíteni.

Gyermekségének első éveit anyja körében tölté, ki akkor — név szerint — Giorgio de Croce pápai írnoknak, Borgia bíbornok pártfogoltjának volt neje. Atyja azonban már korán egyik nőrokonának Orsini Adrianának védszárnyai alá helyezte, ki minden tervének, minden cselének, minden bűnének részese volt. Könnyű elképzelni, mily hatást gyakorolt Lucretia ifjú kedélyére családi viszonyainak megismerése. Anyjának férje nem volt atya, ő és testvérei, Juan, később Gandia hercege, Caesar, Romagna fejedelme és Jofré-Squillace hercege anyjoknak az egyház egyik legelső főpapjával kötött bűnös viszonyából származtak. Atyja egyike volt Róma leggazdagabb főpapjainak és gyermekei mégis szerény körülmények közt nevelkedtek. Ez állapotok előnyeinek megismerése, minden esetre nagyobb befolyással volt Lucretia képzeletére,

mint azoknak erkölcztelensége. Környezetének lelkiismeretét nem igen vették igénybe erkölcsi aggályok, a tényleges viszonyoknak lehető legjobb felhasználása volt fölélvök.

Különben nem is voltak ritkák az ilyen viszonyok az akkori Rómában. Rovere Julián bíbornoknak, (később II. Julius pápának) és Piccolomini bíbornoknak, (majd III. Pius pápának) gyermekei előkelő helyet foglaltak el Róma társaságában. A Vatikánban nyilvánosan jártak-keltek VIII. Incze pápának gyermekei, és fejedelmi tiszteletben részesültek. Rodrigo bíbornok befolyásának is sikerült kivinni, hogy hazájában, Spanyolországban Katholikus Ferdinánd, fiának Juannak Gandia hercegséget adományozta. Akkor még Spanyolországban akarta megalapítani gyermekeinek szerencsáját. Leánya számára is ott keresett férjet és bizonyára különös szerencsének tartotta, midőn egy előkelő spanyol ház sarja, Don Cherubin de Centelles, beleegyezett, hogy neje egy bíbornoknak törvénytelen leánya legyen. Az 1491. év február 26-án ki is állították már a házassági szerződést és azt jun. 16-án újra megerősítették.

Idegen akarat intézkedett tehát már gyermekkorában jövőndő sorsáról, és ezentúl soha sem lett többé ura önmagának. Kevéssel azelőtt, hogy atyja pápa lett, úgy látszott, hogy Lucretia Spanyolországban fogja tölteni életét. Így neve alkalmasint nem hagy semmi nyomot a pápaság történetében. De e házasság felbomlott. Ismeretlen akadályok vagy atyjának megváltozott tervei feloldották Lucretiának Don Cherubinnal való eljegyeztetését. Még annak ideje alatt, más úton akarta a bíbornok leányát boldogítani. Az új jegyes ismét spanyol volt, Don Francesco averai grófnak tizenöt éves fia, Gasparo. Az 1491. év április 30-án nagy ünnepélylyel ülték meg az eljegyzést. Rodrigo bíbornok kötelezte magát, hogy leányát Valenciába fogja küldeni, hogy ott a házasság az egyházi áldásban részesüljön. Ha meggondoljuk, hogy ugyanazon év június havában a Don Cherubinnal történt eljegyzés megerősítettett, kétségtelen, hogy Lucretia tizenegy éves korában egy időben két spanyol úrnak volt törvényes jegyese. Ily módon tisztelte a jövőndő pápa az egyház egyik első szentségét, a házasságot!

Az 1492. év július 25-én bekövetkezett azon esemény, melyet már rég vártak a Borgiák. VIII. Innocenz pápa meghalt. Rodrigo erélyének és befolyásának megnyílt a legmaga-

sabb küzdőtér, a keresztyénség fejének székeért. Négy bíbornok volt kijelölve a pápaságra: Riario Rafael és Rovere Julián, IV. Sixtus pápának hatalmas rokoná, Sforza Askanio és — Borgia Rodrigo.

Vége augusztus 11-én eldőlt a nagy küzdelem. Valamint a császári Róma legnagyobb hanyatlásának korában a praetoriánusok a legtöbbet ígérőre ruházták a világ uralmát, úgy most a bíbornokok dobra ütötték Krisztus helytartójának székét. A legtöbbet ígérő Borgia volt. Sforza Askaniának szavazata tette őt pápává. E szavazat Nepi városával, a római egyház alkan-czellárának tisztevel és a Borgiák római palotájával vásárol-tott meg.

Rodrigo, VI. Sándor név alatt teljes méltósággal foglalta I. Gergelynek, VII. Gergelynek, III. Innocenznek és IX. Bonifácziusnak helyét. Olaszország legtöbb állama a legmélyebb tisztelettel járult szent trónjának zsámolyához. Róma költői a legfölgengzőbb kifejezésekben szólnak felőle. Alig képzelhetjük mi már azon meglepő látványt, melyet egy a természet által oly gazdagon felruházott pápa nyújtott Róma életének akkori színpadán, a pápaság utolsó fénykorában. Nem egyház és hit, nem a régóta profanisált vallás emelték azon polczra, hanem az időszak fényüzése és a politika. A középkorból csak hagyományos belső szerkezete maradt fenn, mely előtt térdre borult minden hívő. Olvasóink nem fogják rossz néven venni, ha ezen hódoló iratok közül ide iktatjuk, Fernus Michael leírásának, szerzőnk által közölt részletét.

„Derült homlokkal, pillanatra lebüvölő méltósággal ül hófehér lován, úgy mutatja magát népének, úgy áldja meg népet; úgy fogja fel őt mindenki; úgy hat át pillantása mindnyájukon. Mindenki örvend rajta, megjelenése jó előjel mindenkire nézve. Mily bámulatos arca vonásainak szelídsége, hiány nélküli ábrázatának nemessége, mily nyájas az ő tekintete. Fesz-telen szépségű termete és magatartása, testének ép egészsége mennyire fokozzák a tiszteletet iránta.“

• Ezen Fernus nem volt vakbuzgó katolikus, hanem Pomponius Lätuonak, akkor az atheismus egyetlen tudós képviselőjének imádója. Most is bálványként imádták a pápát, alig törődött valaki e bálvány belsejével és szellemével.

De térjünk vissza Lucretiához. Atyja koronáztatásánál ünnepélyes fogadást tett ugyan arra, hogy a nepotismus feké-

lyétől tisztán fogja magát tartani, de mit tarthattak hívei és ellenségei azon esküről, midőn látták hogy a pápa ugyanazon nap, fiára, a 16 éves Caesárra ruházta Valencia püspökségét, melyet addig maga birt? A Vatikánt most a mindenható Borgia rokonai és barátai töltötték meg. „Tíz pápaság sem volna elég e családnak“ írja már azon évben a ferrarai herczeg követe.— Családja emelésére czélzó tervei közt természetesen első helyen állott leányának kiházásitása. Most már szó sem lehetett arról, hogy közönséges spanyol nemes legyen a pápa leányának férje; csak fejedelem lehetett méltó kezéhez. Sforza Askanio rokonát, Sforza Giovannit, Cotoguola grófját és Pesaro egyházi helytartóját ajánlotta, ki Pesaroban egészen függetlenül uralkodott. A pápa beleegyezett és Sforza sietett, hogy sok pályatársai elől ő nyérje el az ifjú Lucretiát, és mindjárt Rómába utazott. — Lucretia második jegyese, az aversai gróf fia is megjelent, hogy érvényesítse jogait azon házasságra, a mely most annyi hasznót ígért. — Az első jegyes, Centelles, már 1491-ben lemondott igényeiről. November 8-án törvényesen felbontották Don Gasparónak és Lucretiának eljegyzését és 1493. febr. 2-án ünnepélyesen eljegyezték Lucretiát Pesaro urának.

II.

Lucretiának e házassága záloga volt azon szövetségnek, melybe VI. Sándor a Sforza-család akkori fejével, Moro Lajossal, Miláno regensével lépett. Velence is hozzájárult e szövetséghez, melynek főczélja az volt, hogy az aragoniai dynastiát Nápoly birtokától megfoszszák. De VI. Sándor nem sokára jobbnak találta az aragonokhoz csatlakozást. Legfiatalabb fia Jofré számára megszerzé Alfonso nápolyi király törvénytelen leányának, Sanciának kezét, és ezzel együtt a squillacei fejedelemséget.

Ez által ingó lett Sforza Giovanni helyzete. Nagybátyja, Moro, azért kívánta a házasságot, hogy az által a pápát terveinek megnyerje. Most midőn VI. Sándor az aragon család pártjára állott és nyíltan ellene nyilatkozott VIII. Károly francia király szándékozott betörésének, Pesaro ifjú fejedelmének választatnia kellett családjá s a pápa közt. De a pápára is eljöttek a szorultság napjai. A bíbormokok ellenzékének feje, Rovere Julián Franciaországba szökött, hogy a királyt oly hadjárat

indítására bírja, melynek következtében a simonia útján választott pápát zsinat elé idézzék és letegyék.

A francziák betörése által gyökeresen megváltoztak Olaszország viszonyai. A pápa szövetségese, Alfonso és Medici Péter, Flórencz ura, majdnem védtelenek voltak. De a pápa ügyességének sikerült kimenekülni e kelepczéből. A helyett, hogy törvényszék elé állította volna VIII. Károly a bűnös pápát, lábai elé borult s áldását kérte vállalatára. Az általános zavar és fejetlenség elősegíté VI. Sándornak családja emelésére vonatkozó terveit.

Midőn a veszély elmúlt, a pápa maga köré gyűjtötte gyermekeit. — Lucretia egy évi tartózkodás után a kellemes, de egyhangú és unalmas Pesaróban, férjéhez tért vissza, ki mint az egyház condottierije, Rómában lakott. Caesar félbeszakította tanulmányait és az Angyalvár mellett tartotta udvarát, Juan, kit leginkább öleltek fel atyjának messzeható vágyai, és az ifjú Jofré családotól költöztek az örök városba. A pápa, minden szemérmet félre vetve nyilvánosan gyermekei gyanánt tekintette őket és azt kívánta, hogy mindenki fejedelmi tiszteletben részesítse. Bámulás fogja el az embert azon életszemlélésénél, melyet most a pápa legközelebb környezete folytatott és melynek maga a keresztyén egyház feje volt leghívebb képviselője.

Szent Péter kerületében két ifjú, szép fejedelemnő tartotta udvarát: Sancia és Lucretia. Képzeltetjük hány szerelmes kaland szövődött körülök, mennyire uralkodott körükben a bujaság és az élvágy. Senki sem fogja hinni, hogy ez ifjú kedélyű hercegasszonyok apácák gyanánt éltek Szt.-Péter árnyékában. Palotáikban viszhangzott a zene, a táncznak és mulatságnak nem szakadt vége. Ez élvezetekben a pápa is részt vett, övéit meglátogatva, vagy a Vatikánban fogadva Róma előkelő társaságának könnyelmű tagjait.

E társaságnak nagy részét főrangú szerencselovagok alkották. Dicsőség, hatalom és élvezet volt jelszavuk. Valamint Rómában a császárság első korában a társaságnak szeretetre legméltóbb, legfinomabb tagjai voltak a legocsmányább bűnök terjesztői és végrehajtói, úgy a reformatió előtt Olaszország irányadó köreit minden gonosz tett kútfejének lehetett tekinteni. Ha ez emberek galád tetteit vesszük csak tekintetbe, az egész Borgia-nemzetséget, vad, iszonyatos tigrisfajtának tekintjük. De ők csak olyanok voltak, mint korukban a legtöbb

fejedelem. Irgalmatlanul felhasználtak mérget és gyilkot, mindenek halált szereztek mi útjában állott szenvedélyeiknek, nevettek, ha eredményre vezetett valamely ördögi tett. A Viscontiak és Sforzák udvara Milanóban, a Malatestáké Riminiben, a Baglioneké Perugiában és a Borgiáké Rómában nyújthatják csak képét ez életnek. Nem voltak erkölcstelenebbek, mint XIV. Lajos és II. Katalin kortársai, de rémitőbbek kegyetlenségük által. Az ember életének nem volt értéke, a legaljasabb önzésnek nagylelkűség volt a neve, nem tekintette senki azon áldozatokat, melyek e fejedelmek dicsvágya és kincs-szomja által veszték el.

Ily környezet gyakorolta vészes befolyását Lucretiára. Ő nem volt se jobb, se rosszabb, mint kora. Élvágy és könnyelműség voltak főtulajdonai. Nem hiszszük, hogy belsőjében valaha erkölcsi küzdelem dúlt, bizonyára szellemi légkörnek mérge annyira áthatotta kedélyét, hogy ritkán jöhetett öntudatos ellentétbe életével és környezetével. Testvérei ünnepeyeinek dísze és koronája volt, feltáruhtak előtte a Vatikán titkai, melyek a Borgia-család nagyságához vezettek. Családjának dicsősége és hatalma volt minden cselekedetében az első szempont. Nem tűnt ki annyira lángesze és erélye által, hogy maga intézhette volna sorsát. Atyjának és bátyjának kezében oly politikának vált eszközévé és áldozatává, melynek ellenállani nem volt ereje és tán akarata sem.

A Borgiák Sforzát már felhasznált eszköz gyanánt kezdték tekinteni. Családja elvesztette már hatalmát és Lucretiának új, fényesebb házasságra volt kilátása. A pápa felszólította vejét, hogy egyezzek a házasság felbontásába. Csak gyors szökés mentette meg a boldogtalan férjet sógorainak dühétől. Pesaro krónikájának írója szerint maga Lucretia volt az, ki hitvesét megmenté. Őt maga Caesar tudósítá azon parancsról, melyet Sforza meggyilkolása végett kiadott. Lucretia életének e sötét szakában derült fénysugár e tett, egyszersmind első és utolsó, mely önállását tanúsítja. Sforza megmenekülése nem volt inyére a pápának és Caesarnak, jobb szerették volna őt, a botrányos valóper kikerülése végett, örökre elnémitani.

A pápa bizottságot küldött ki a házasság felbontásának céljából. Ez kimutatta, hogy Sforza nem hajtotta végre a házasságot. Lucretia ezt eskü által is akarta bizonyítani. Végre

rokonai Sforzát is reá bírták, hogy ezt elismerje. Így 1497. decz. 20-kán kimondották a törvény elválást.

Föltehetjük, hogy a pápa leányát az elválásra kényszerítette, de azért Lucretia magaviseletét ez ügyben nem menthetjük; egészen jellemtelen színben tűnt fel, és nem átalott hazugsághoz folyamodni. A büntetés csakhamar bekövetkezett: a valóper fordította reá először a közfigyelmet, és egy más gyalázatos tett, mely azon időben megfertőztette a pápa családját, a legborzasztóbb világításban tüntette fel jellemét: testvérének, a gandiai herczegnek, meggyilkolása. A pápa e fiát először az Orsinik gazdag birtokával akarta megajándékozni, és midőn e hatalmas főurak ellenében kudarcot vallott, kárpótlásul Benevent herczegének nevezte ki, ez által Nápoly királyságához egyengetve neki az útát. Néhány nappal később anyja Vanozza őt és Caesart magához hitta estebédre. A hazatérő Juán eltűnt, holttestét harmadnapra a Tiberisben találták meg. Midőn keresték, egy munkás kivallotta, hogy azon éjjel látta a mint holttestet dobtak a folyóba, és azon kérdésre miért nem jelentette azt fel, csak azt válaszolta: láttam életemben többet száz holttestnél a Tiberisben, de egyiket sem nyomozták!

Minden jel oda mutatott, hogy Caesar Kainná lett. Mióta a pápa magára hárítva e tett indokait és következményeit, megbocsátott neki, maga is részesévé vált és mindinkább uralma alá jutott borzasztó fiának. Minden későbbi cselekedete Caesar dicsszomjának és önkényének állott szolgálatában. Lucretia, egy klastromban vette e hírt, melybe férje menekülése után vonult vissza. Mint atyjának és egész családjának, neki sem lehetett kétsége abban, hogy bátyja testvérgyilkos. Tudta gyilkos dicsvágyának célját, hogy a bíbornoki tisztről leköszönve világi fejedelem legyen, tudta azt is, hogy a Vatikánban egész komolyan foglalkoztak azon tervvel, hogy a gyöngye Jofrét Caesar helyébe bíbornokká nevezve ki, nejét Sanciát, kivel Caesar már nyilvános házasságtörésben él, ennek jegyezzék el. És, hogy ezek után sem fordúlt el családjától, hogy továbbra oly hű eszköze maradt bátyjának, szívtelenségéről és határtalan élvágyáról tesz czáfolthatlan tanúságot és feljogosította a közvéleményt, hogy hitelt adjon a sértett férj iszonyatos vádjainak. Elválásának és a testvérgyilkosságnak okát oly bűnökben keresték, melyeknek megnevezését tiltja az

erkölcsi érzet. Bár a legtöbb kortárs valónak hiszi ezen, mint szerzőnk kimutatja, Sforza által először terjesztett híreket és a jelenkor a legtöbb írója magáévá teszi Sannazarnak és Guiccardininek véleményét, Gregorovius Lucretiát mégis fölmenti.

Olvasóink bizonyára ismerik Hugó Viktor „*Lucretia Borgia*” című rémes tragédiáját, mely a Guiccardini hagyománya színében tünteti fel őt. Nézetünk a következő: Alig hihető, hogy Lucretia, Róma romlottságának közepette, oly környezet befolyásától ment maradt, de alig lehetne bebizonyítani, hogy elkövette volna azon kimondhatlan vétkeket, melyekkel Sforza őt vádolta. A leggonoszabb, bűnökben megörögzött férfi természete sem oly erős, hogy azon borzasztó erkölcsi pusztítást, melyet ily vétek kedélyében előidézett, a mosolygás álarca alá rejthesse, nemhogy ezt ily fiatal nőnél föltehessük. Ha pedig tehette, emberfölötti volt Borgia Lucretiának színlelése, mert Ferrarában tartózkodásakor éppen örökké derült megjelenése és kelleme bővölte el környezetét. Hogy ily kellemes arcz, minőt Lucretiának fennmaradt képe mutat, annyi bűnnek legyen takarója, hogy e szellemes arczra, e nagy, gondolkodó szemekbe és az ábrázatnak finomságára és kecsére a vétek ne véste volna lealázó bélyegét, ha ama vádak igazak, nem hiheti senki, ki kétségbe nem esett az emberiségen.

III.

A pápa, miután leányának házasságát felbontotta, újra terveinek eszközévé tette őt. A gandiai herczeg halála után Caesarban központosultak VI Sándor reményei. Neki szánta Nápoly trónját, melyet a francziák kivonulása után Aragonia dynastiája visszafoglalt ugyan, de melynek birtokában még nem volt biztosítva. Most Fridrik, Alfonsonak nagybátyja volt ott király. A pápa először a király leányának kezét kérte Caesar számára — ki akkor még bíbornok volt. A nemes uralkodó határozottan megtagadta ezt és csak azon áldozatot hozta a Vatikán molochjának, hogy beleegyezett Alfonso király törvénytelen fiának és Sancia fivérének, Alfonso biscegliai herczegnek házasságába Lucretiával. E házasságot csak azért kívánta a pápa, hogy általa végre mégis rábírja a királyt leánya feláldozására.

A völegény 1498. júliusban jött Rómába, hogy oly nőnek legyen férje, kit legalább is jellemtelennek és könnyelműnek kellett tartania. Bizonyára áldozatnak tekintette magát a szerencsétlen ifjú. A házasság után Rómában éltek és, mint látszik, Lucretia valóban vonzalmat érzett fiatal, 17 éves férje iránt. De a sors nem engedte, hogy még ekkor zavartalan házi boldogságnak örvendjen, ha arról ugyan oly körülmények közt szó lehetett. A politikai viszonyok ismét éreztették befolyásukat a szerencsétlen hölgy sorsára.

A pápát nagyon sértette Fridrik király folytonos vonakodása fia házasságának ügyében. Hogy Nápolyt Caesar hatalmába kerítse, XII Lajos francia királylyal lépett szövetségre, ki Milano és Nápoly birtokára áhítozott. Alfonso ismerte apósának e szándékát és minthogy nem érezte magát biztonságban, 1499. augusztus 2-án titkon elhagyta Rómát és ifjú nejét, egy évi házasság után. Bizonytalan, hogy Lucretiának tudomása volt-e e szökésről. Egy akkori velencei levél szerint: Bisceglia hercege titkon elmenekült a Collonákhoz, nejét áldott állapotban hagyta hátra, és ez őt nagyon siratta. Lucretia most atyjának volt hatalmában, ki nagy haragra lobbant Alfonso szerencsés szökésének hírére. Férje sürgette őt, hogy kövesse száműzetésében és e levelek a pápa kezébe jutottak. Atyja most arra kényszerítette, hogy viszont férjét szólítsa fel a hazatérésre. Végre az által akarta kibékíteni leányát, hogy Spoleto városának és kerületének helytartójává nevezte ki. Valóban új látvány lehetett, midőn a pápa e tisztelet, melyet eddig többnyire bíbornokok viseltek, nőre ruházta, ki saját leánya volt! Az egésznek főczélja azonban az volt, hogy Spoletonak urasága Lucretiára menjen át.

Alfonso — szerencsétlenségére — elhatározta magát arra, hogy Rómába visszatérjen, talán mert valóban szerette nejét. Nepiben, melyet atyja szintén neki adományozott, találkozott Lucretiával. November 1-én Lucretia Rómában fiat szült, kit nagyatyja nevére Rodrigónak neveztek. A következő félét aránylag nyugodtan töltötte, elfoglalva házi boldogságával. Junius 27-én a pápa — szerinte csoda által, a boldogságos szűz közbenjárásával — megmenekült midőn szobája összeomlott, és tizennyolcz nappal később nem vetett gátat oly büntettnak, melynek ártatlan esett áldozatául. Az ifjú biscegliai herceget saját félelme és barátjainak tanácsa reábihták,

hogy elhagyja a Borgiák barlangját. Nejehez visszatért ismét, de ez nem menthette meg az orgyilkosoktól. Caesar gyűlölte őt. Azonfelül Lucretia házasságának a nápolyi herceggel most nem volt politikai becse, és oly összeköttetést gátolt, mely inkább illett Caesar terveihez. A házasság nem volt gyermektelen, nem lehetett tehát elválasztani. Caesar tehát elhatározta, hogy teljesen véget vet a házasságnak.

Alfonso július 15-én palotájából a Vatikánba indult, nejehez. Éjjel volt, szent Péter templománál álarcozott orgyilkosok rohanták meg. Súlyosan megsebesülve rohant a pápához. Lucretia vérző férje látására elájult. Nővérevel, Sanciával együtt ernyedetlenül ápolta férjét, maguk főztek számára, és a pápa örökét bízott meg őrzésével. A velencei követ tudósítása szerint ugyanazon ember sebesítette meg a herceget, ki a gandiai hercegnek volt gyilkosa. De Caesar gyilkosa most nem érte el célját: Alfonso a gondos ápolás alatt szemlátomást üdült. Végre Caesar elvesztette türelmét, augusztus 18-án berohant, Lucretiát és Sanciát kiűzte sógora szobájából és a szerencsétlen herceget kapitánya Michelotto által megfojtatta. Tettét nem titkolta, sőt nyilvánosan kijelentette, hogy ő gyilkoltatta meg nővére férjét.

Most már korlátlanul uralkodott Caesar atyján. Minden tudósításból kitűnik, hogy a pápa Alfonsot meg akarta menteni. De miután megtörtént a gyilkosság, nem vette azt semmibe sem, és Caesart, kinek a testvérgyilkosságot megbocsátotta, ezért sem vonta kérdőre. Különben is a herceg halálának következményei kíváncsiak voltak előtte. Valóban egy ily tény is eléggé megczáfolja Ollivier francia dominikánusnak: „*Le pape Alexandre et les Borgia*“ című könyvét, melyben ez a pápát és fiát az erény valódi hősei gyanánt tünteti fel. De Lucretiának is osztályrésze volt a Borgiák szívtelenségében. Ha ő, mint okunk van hinni, valóban szerette férjét, kétségbe kellett esnie, és ha nem is, minden érzelmének fel kellett lázadni a gyilkos ellen, ki őt ördögi önzésének feláldozta. Lucretiát a beteg ágyra veté az izgatottság, de se meg nem halt bújában, se nem állott boszút férje gyilkosán, se nem nemekült a Vatikánból. Lucretia élete legtragikusabb pillanatában, gyöngének mutatta magát. Lelkét nem a nagyság, hanem a kellem emelte a nők szellemének közönséges mértéke fölé. A Borgiák nővére tán soha sem érezte a szenvedély hatalmát. Folytonos függ-

gése atyjától és bátyjától, annyira megbénította akaratának erejét, hogy a legnagyobb felindulás perceiben is csak panaszokban, nem boszúban keresett enyhülést. A pápa ezeknek véget óhajtvá vetni, leányát Nepibe küldötte. Az ottani ős várban Lucretia zavartalanul sirathatá a szép ifjút, kivel egy év előtt ott együtt élt. De alig multak el hónapok Lucretia lelkét fényesebb jövő képei töltötték be, melyekkel szemben árnyékba hanyatlott a boldogtalan Alfonso alakja. Egy év lefolyása után senki sem ismerte volna fel az ifjú mosolygó nőben, a testvére által meggyilkolt férjnek özvegyét. Lucretia örököse volt atyja könnyű vérének.

IV.

A pápának örökké termékeny agyában új gondolat ébredt. Ferrara herczegének örökését, Alfonsot, kétségen kívül az akkori Olaszország legderekabb fejedelmét, akarta leánya kezével boldogítani. Nem csak szeretett leányának javára szolgált volna e házasság, hanem Caesarnak romagnai birtokait is biztosította, és kilátást nyújtott arra, hogy segítségével Caesar könnyen birtokába kerítheti Flórenczet és Bolognát. Nem csak az Estéket, hanem a rokon mantuai és urbinoi hercegeket is megnyeri a Borgiák részére. A franczia király is kénytelen volt jó lábon állani a pápával ki, hűbér ura volt Nápolynak, melynek megtámadására most kötött szövetséget Katholikus Ferdinánddal.

Először a pápa tette az ajánlatot Herkulesnek, Ferrara derék herczegének. Ha tekintetbe vesszük az Este-család hatalmának akkori polczát, történetét, egész multját, összekötéseit Európa többi fejedelmi házaival, többek között a franczia királylyal és Corvin Jánossal, nem csodálkozhatunk azon idegenségen, melylyel Herkules visszautasította azt a kétes tiszteletet, mely által oly közel rokonságba jut a keresztyén-ség fejével.

Sándor és Caesar ezen nem estek kétségbe. A pápa még egyszer előadta a herczegnek e házasság előnyeit és a visszautasításból reá hátramlendő veszteséget. Az Esték mint a guelphek hajdani vezérei, jog szerint csak pápai helytartók voltak Ferrarában, és a szentszéknek joga volt őket megfosztani birtokuktól. A szükséges hatalomról Franciaország fog

gondoskodni, melynek királya, bár eleinte ellene volt a házasságnak, többi tervei által kényszerítve volt mindenben a pápának kedvében járni. A Borgiaék minden módon siettették az ügyet, Herkules húzta, halasztotta, a mennyire csak tőle kitellett. Végre a pápa, különösen Lucretia kérésére, engedett a herczeg minden föltételének és Lucretia fényes jövőnek nézett elébe. Ez alkudozások idejében a pápa fényesen tanúsította leánya iránti nagy kegyét. Rövid időre eltávozván Rómából, őt nevezte ki helytartójává. Csakugyan példátlan eset: egy huszonegy éves nő Krisztus helytartójának helyettese. De a pápa ez által mutatni akarta, hogy leánya mint Ferrara jövődő uralkodónője képes leend méltóan viselni magas tisztét.

Legnagyobb akadály volt magának a vőlegénynek, Alfonsónak ellenszenve. Semmi sem sérthette annyira az ifjút, mint a gondolat, hogy Borgia Lucretia legyen neje. Nem az rémítette, hogy törvénytelen születésű, mert akkor az nem jelentett sokat. De Lucretia a pápának volt leánya és az volt születésének gyalázata az Esték szemében. Atyjának vétkei és Caesarnak gáztettei Olaszország udvarainak erkölcei előtt nem sokat nyomtak a latban. De soha sem volt fejedelmi ház annyira elkorcsosúlva, hogy közönyös lett volna előtte oly hölgynek híre, ki hívatva volt előkelő helyet foglalni el benne. Alfonsónak jövődő neje, fiatalsága mellett is a sors sok változásán ment át. Lucretia kétszer volt eljegyezve, kétszer volt férjnél, kétszer lett özvegygyé oly körülmények közt, melyek minden kérést eltávolíthattak e női Kékszakálltól. Ha nem is adott hitelt minden vádnak, még sem hihetett erényébe. Sok küzdelembé került tehát, míg Alfonso atyja sürgetésének engedett, ki végre kijelentette, hogy ha fia semmikép sem akar, ő maga lesz kénytelen Lucretiát nőül venni.

Lucretia alig várta már azon időt, mely őt Ferrarába fogja vezetni. A herczeg nagy követelésekkel lépett fel, a legszolgáibb lelkű bibornokok is ellenállottak eleinte azon föltételnek, hogy a pápa minden időre mondjon le Ferrara hűbéradójáról, de Lucretia eszének sikerült mindent kivinni, mit apósa kívánt. Herkules, mint látszik, maga is kibékült e mesallianceval, miután Lucretia oly híven ragaszkodott érdekeihez és annyi jelét adta eszének. Bár a legtöbb olasz állam, Flórencz, Bologna, Urbino és Mantua ellene voltak e szövetség-

nek, bár a császár, I. Miksa, fenyegetések által akarta eltéríteni szándékától, és a kétszínű francia király intette őt, vigyázzon, mert a pápa halála után nem fogja tudni, ki az a hölgy, kit fiának eljegyzett. Herkules most már nem tétovázott és csak az adományozó bulla kiadására várt, hogy útnak indítsa a követséget, mely menyét Ferrarába kísérje. E követség vezére Estei Hippolyt, esztergomi érsek volt, a főlegény öcsse. Az egész küldöttség ötszáz emberből állott és a pazar fény nagyon hizelelgetett a Borgiaéknak. Hogy azonban nem tűnt el teljesen a gyanú az Esték kedélyéből, római követőknek következő levele tanúsítja, melyet Gregorovius után közlünk. *)

„Legfenségesebb uram! Ma a vacsora után a fenséges Lucretia asszonyhoz mentem, hogy fenségednek és Alfonso ő fenségének nevében tiszteletemet tegyem nála. Ez alkalommal különféle dolgokról beszélgettünk hosszasan. Valóban meg lehetett ismerni, mennyire eszes, mily szeretetreméltó és mily jó természetű. Öszintén ragaszkodik fenségedhez és Alfonso úrhoz, úgy hogy a mennyire ítélnem lehet, mind fenséged, mind Don Alfonso nagyon meg lesznek elégedve magaviseletével. Mindenben nagy kellemet fejt ki, szerénysége és erénye tökéletes. Nagyon jámbor keresztyén nő és igen istenfélő. Holnap meg akar gyónni. Szépsége már magában véve nagy, de viselkedésének kellemé és leírhatatlan ügyessége a társalgásban még nagyobbnak tűntetik fel; röviden, tulajdonságai szerint nem lehet semmi roszt sem várni tőle, sőt fenséged joggal kötheti hozzá a legszebb reményeket. Illőnek hittem ezt, az igazság szerint jelen levelem által bizonyítani és fenséged legyen meggyőződve arról, hogy valamint kötelességemhez és hivatalomhoz képest szigorúan az igazsághoz tartom magamat, úgy ezen igazság különös örömökre szolgál nekem mint fenséged hű szolgájának. Rómában, 1501. december 23-án Johannes Lucao“.

Ha Lucretia maga olvashatta volna ez annyira hízelgő levelet, szégyene, melyet a megérdemelt gyanún érzett volna, tán nagyobb leendett meglepődésénél. Minthogy azonban megfelelt azon nagy reményeknek, melyeket a hű szolga hozzákölt, minthogy éltének ez után következő szakasza meghazudtolni látszik egész múltját, új bizonyítékot nyerünk arra nézve,

*) Az okleveleket tartalmazó kötetben 31. sz. a.

hogy érzelmeire, magaviseletére, egész jellemére nézve mindig környezetének állott befolyása alatt, hogy kedélyének gyöngesége és simulékonyága megengedték, hogy az élvvagyó, könnyelmű Borgia ivadék, Ferrarában a női erények mintaképévé váljék. Ferrarába útazásával szakít egész múltjával új szebb és jobb élet derül fölötte. Kívéve atyjának és bátyjának átkos légköréből lelkének tisztább lesz érzése. A bűnös nő, ki annyit szeretett, hű hitves, példás anya lesz, majd bűnbánó Magdaléna, ki teljesen kiengesztelve sorsával és az istennel, hagyja el a földi életet.

De ne előzzük meg a tényeket. Rómát 1502. jan. 6-án hagyá el. Atyjától érzékeny búcsút vett, és sirva fogadta áldását. Az agg pápa, sokáig nézett leánya után, míg az eltűnt szeme elől. Huszonöt napi útazás után ért a menet Ferrara területére. Itt váratlanul megjelent férje, Alfonso, és nagy tisztelettel fogadta őt. Alfonsót nyers és egyhangú férfiúnak mondták, annál nagyobb hatást gyakorolt udvariassága Lucretiára. A pápa legjobban örült ezen hírnek, mert még január 7-én sem hitte, hogy leánya jó fogadtatásban fog részesülni. Február 2-ikán ért Ferrarába, hol nagy ünnepélyességek közt tartották a menyekzöt. Az öreg herczeg elkövetett mindent, hogy méltóan fogadja azon nőt, ki által annyi előnyben részesült családja. Bájai iránt utóbb férje sem volt érzéktelen. Végre férjének rokonai is kibékültek vele, Alfonso nővére Isabella mantuai herczegnő azon kor egyik legkitünőbb asszonya szoros baráti viszonyba lépett vele, bár előbb legállhatatosabban ellenezte e házasságot. Azon tény, hogy e nő, ki a romlottság azon korszakában erényére nézve majdnem egyetlen volt Olaszországban, őszinte vonzalmat érzett iránta, legjobban bizonyítja, hogy Lucretia valóban új életet kezdett élni, mióta az Esték várába bevonúlt.

A pápa éber figyelemmel kísérte leánya sorsát. Ügynökei tudósították őt mindenről, mi leánya körül történt. E tudósítások mindinkább kielégítették a pápát, bár eleinte Lucretia gyakran csak finom tapintata által fegyverezheté le az irigységet és a rossz akaratot és vívhatta ki az udvarban megillető helyét. Caesar csele és kegyetlensége által mind több várost és fejedelemséget hódított meg és közel állott vágyainak céljához, Közép-Olaszország koronájához. Így az első időben, midőn még nem saját kedvéért hódoltak neki az

Esték, hatalmas rokonai elől való félelemből kellett azt tenniök. De alig másfél év után ki kellett tűnni, hogy Lucretiának sikerült saját személyisége által megtartani helyzetét.

A pápa jövedelmeinek fő forrása az elhunyt bíbornokok öröksége volt. Midőn több ily gazdag főpap nem akarta jószerével felcserélni e földi létet a jobb túlvilággal, a pápa őket ebédhez hívta, hogy ott méregpohár által intessenek e kötelességükre. De a szolgák véletlenül kicserélték a poharakat, az áldozatok megmenekültek és a méreg a pápának és Caesarnak jutott. A pápa meghalt, Caesar sok heti betegség után kigyógyult; óriási természete legyőzte még a Borgiák mérget is. De betegségének ideje alatt porba omlott hatalma, melynek csak személye alkotta alapját. Macchiavelli szerint ő, minden ravaszságnak nagy mestere, minden eshetőségnek helyet adott számításaiban, csak annak nem, hogy beteg lehet atyja halálakor.

Egész Olaszország, az egész keresztyénség örvendett e hírnek, mert nagy szégyentől szabadult meg az egyház. De Lucretiát, elmellőzve családi érzelmeit, ha Borgiánál azokról szó lehet, nagy gondok nyugtalanították. Nem volt még biztosítva férjének és apósának őszinte szeretetéről, most miután atyjának és bátyjának hatalmától már nem kellett tartani, egész állása meginghatott. A herczeg emlékezhetett még XII. Lajos mondására, hogy a pápa halála után nem fogja tudni, ki az a hölgy, kit fiának eljegyzett. De Herkules sokkal becsületesebb volt, semhogy megfélelkezett volna azon nagy előnyökről, melyeket Lucretia családjának hozott, és bár nem engedett Lucretia kíváнатának, hogy bátyját segítse, teljesen fentartotta a régi viszonyt menyével. Lucretiának valóban oka volt áldani végzetét, mely sorsát idejekorán elválasztotta családjától. Hogy helyzete ugyanaz maradt atyja halála után, nem kevésbbé saját személyiségének róhatta fel érdemül, mint azon maradandó előnyöknek, melyeket Ferrarára hozott. Övének élete veszélyben forgott Rómában, fiát, a kis Rodrigót is védtelenül hagyta ott, de neki nem volt hatalma megállítani a sorsnak a Borgia-család hatalmát összeroncsoló kerekét, és megelégedett azzal, hogy fia jólétéről gondoskodott. Caesar, bár utóbb az Esték segítették, elvesztette minden birtokát és spanyol fogságba került. Romagna hatalmas hercege szerencsétlen kalandor lett.

Azon évben, mely testvére hatalmának elveszését látta, nagy változás állott be saját viszonyaiban. Herkules 1505. elején meghalt és Lucretia most uralkodó hercegnője lett Ferrarának. Alfonso oly időben lépett a trónra, mely egész erejét és bátorságát igénybe vette. Velence birtokáka kerítette a Romagnát, és Ferrarát fő erétől, a Po torkolataitól, akarta elvágni. De a herceg ügyessége legyőzte mind ezen veszélyeket és hosszú válságos küzdelmek után megtartotta minden birtokát.

Míg férje távol volt, Lucretia teljes szabadságban intézte a kormányt. Ferrara szellemi életének központja és lelke lett. Műveltsége, szépsége és ellenállhatatlan kelleme elbájolt mindenkit. Udvara gyűlhelye lett a költőknek és művészeknek, kik versenyeztek dicsőítésében. Ha azon dicsőenkeket, melyeket Ariosto, Bembo, Strozzi Titus és Strozzi Herkules zengettek nagy részben az akkor divatos hízelgésnek róhatjuk is fel, mégis tekintetbe kell venni, hogy nagy mértékben ellenmondana az udvariasság fogalmainak, ha valakit épen oly tulajdonságaiért emelnők éig, melyeknek ellentéte tünteti ki őt kiválóképen. Pedig épen Lucretia erkölcsössége és női erénye, melyet az ó római Lucretiáéval szerettek összehasonlítani, volt hymnusok és ódák kifogyhatatlan anyaga.

Atyja halála után még csak testvérené, Caesarnak szörnyű vége volt oly esemény, mely kedélyének nyugalmát zavarta, és őt, boldogságának közepette, régi szerencsétlen helyzetére emlékeztette. Romagna hercege, több kísérlet után visszaszerezni birtokát, Katholikus Ferdinándnak hatalmába került, ki a veszedelmes embert börtönbe vettette. Sikerült ugyan innen kimenekülnie és sógorához, Novarra királyához érnie, de ennek szolgálatában 1507. márczius 12-én egy hűbérese ellen csatában elesett élte harminczegyedik évében. Egész Olaszország fellélekzett e hír hallatára, különösen nagy volt II. Julius pápának öröme, ki már az egyház államához csatolta Romagnát.

Lucretiára, az akkori írók szerint, nagy benyomást tett testvére halála. Ha szomorúságát nagy részben a keserű emlékek emlékezetbe idézése okozta is, s testvéri szeretet volt mégis annak főkűttfeje. A Caesar Borgia halálán könnyező Lucretia bizonyára legszebb diadala a testvéri szeretetnek, az érzelmek e legtisztábbikának.

Mondhatnók azt is, hogy Caesar kortársai előtt nem tűnt fel oly sötét színben, minőben őt most látjuk. Bűnei nem látszottak oly föltűnőknek, jó tulajdonai sokkal nagyobb méltásnak örvendettek. De Lucretia bizonyára ismerte őt. Emlékezett még Sforza szökésére, a testvérgyilkosságra, Alfonsójának halálára és annyi kegyetlen, buja tetre, és mint buzgó keresztyén nő kételkedhetett abban: vajon az emberi tettek megvesztegethetetlen bírása meg fog-e bocsátani neki, mint ő, a gyöngé nő, a szerető testvér tette. Sok misét olvastatott bátyja lelki üdvéért és sok vigasztaló vers és ének után, élete visszatért a régi kerékvágásba.

A szent liga háborúja XII. Lajos ellen Ferrarát is örvényébe sodorta. Alfonzo mind végig híve maradt a francia királynak, és nagy áldozatok árán birtokában maradt ősei földjének. A hosszú háború alatt Lucretia megnyerte népének becsülését és szeretetét. Anyja lett népének, minden szenvedő segélyre talált nála. A háború kíséretében éhség és drágaság járt, a kincstár ki volt merülve; ő elzalogosította ékszereit, lemondott minden pompáról és hiúságról, melyhez gyermekkorától fogva szokott és csak jótéteményekben lelte boldogságát. Ájtatosan és buzgóan látott a vallási ügyekhez, több zárdát és kórházat alapított. Mindebben igazán nőies gyöngé természete nyilvánul. A legtöbb nő, ki ifjukorában élt és szeretett, öregebb korában a bigottsághoz folyamodik. Soha sem mosódhatott el szelleméből azon bünnel és vétékkel telt világ emlékezete, melyben egykor élt, jelen boldogsága közben fölmerültek övéinek és tán önmaga gyalázatos életmódjának árnyékai. Minden hölgy, kinek sorsa a Borgiákéval egybe volt fűzve, élete vége felé e vallásos iránynak lett híve. Caesar özvegye klostromban múlt ki, Gandiáé hasonlóképp, anyjok jámborságának nagy híre támadt. Különösen a háború bevégezése után hódolt Lucretia az áhítatnak, de teljesen nem lett a vakbuzgóság martaléka, mert ezentúl is híven teljesíti kötelességeit családjá körében, és az udvarban méltó képviselője Olaszország akkor leghatalmasabb fejedelmének. Őt gyermeket szült férjének és midőn X. Leo bírvágya miatt új zavarok keletkeztek, híven és szerencsésen vezette ismét a kormányt.

Midőn Alfonzo 1519 tavaszán, ez ügyek elintézése után hazatért, nejét nagy betegen találta. Junius 14-én holt gyer-

meket szült és tíz napi betegség után elhunyt. Két nappal halála előtt a pápának írt levelet, melyet közlünk, minthogy e mély érzéssel írt levél, melyben búcsút vesz az élettől, kitarja előttünk sokat zaklatott lelkének minden rejtékét, és tanúsítja, hogy mennyire megtisztult múltjának tévelyeitől.

„Szent atyám, tisztelendő uram!

Lelkemnek lehető legnagyobb alázatával csókolom szentségednek szent lábait és alázatosan szent kegyelmébe ajánlom magamat. Miután két hónapon át sokat szenvedtem, isten akaratára szerint e hó 14-én leányt szültem és reméltem, hogy az örökkévaló kegyelme meg fogja szüntetni kínaimat. De az ellenkező következett be, le kell rónom a természetnek adóját. Oly nagy a kegyelem, melylyel az irgalmas teremtmény elhalmoz, hogy megismerem életemnek végét, és érzem, hogy csak néhány órára van hátra az egyház szentségeinek fölvétele után. Nem múlászom el mint keresztyén nő, bár mint bűnös, szentségedet kérni, méltóztatnék kegyelmében lelki kincséből segíteni szent áldása által. Erre kérem alázattal és szent kegyelmébe ajánlom uramat és gyermekeimet, kik szentségednek szolgálói.

Lucretia de Este. *)

Gregorovius azzal kecsegteti magát, hogy az olvasó az általa közlött tények nyomán hű képét fogja nyerni Lucretia jellemének. Mi rövid vázlatunktól nem várunk annyit, elég eredmény ha részben is kiegészíthettük és kiigazíthattuk az e nőre vonatkozó nézeteket.

Az okszerűség törvénye szerint a világtörténet a világ ítélőszéke. De a múlt embereinek jellemzése csak kísérlet marad. Már ismerőseink és kortársaink megbírálásában a legnagyobb tévedéseknek vagyunk kitéve, hát még oly személyek rajzánál, kik csak árnyak gyanánt tűnnek fel lelki szemünk előtt. A természetnek kornak és környezetnek egybeszövődése, melyből származtak, előttünk csak töredékes tények sora gyanánt áll, melyekből jellemet kell alakítani.

Lucretiának azon bélyegét, melyet római élete homlokára sütött, Ferrarában diademája eltakarta, élete elmosta. De

*) A műhöz mellékelt okmányok közt 59. sz. a

mindjárt halála után ismét feltűnt az. A Borgiaék nevétől elválaszthatlan volt az iszonyodás és a rémület. Csak az elfogulatlan jelenkor és különösen Gregorovius szolgáltatott neki igazságot a síron túl. Életének nagy tanulsága az, hogy az erkölcs örök törvényeinek megszegését, a legjámborabb, legerényesebb élet sem teheti jóvá.

MARZALI HENRIK.

AZ ÖRÖKLÉS ÉLETTANI ÉS ERKÖLCSI TEKINTETBEN.

I.

Ha sok oly részlete van a tudománynak, mely elégtételt, büszkévé teszi az emberi szellemet, nincs hiány olyanokban sem, melyek megalázkodásra intik. A bennünket megelőzőtt kutatók kitartó erőfeszítései, gondos munkássága daczára sok oly sötét és mély rejteke van még a természetnek, melyek előtt minden tudás vaksággá, minden merészség félelemmé s minden önbizalom bátortalansággá lesz. Ha e titokteljes barlangok mélyét akarjuk megvilágítani, csak saját tudatlanságunk képét látjuk bennük s nem nyerünk a hiú kísérletekből egyebet, mint tehetetlenségünk, csekélységünk megújuló, keserű érzetét. De ennek is megvan a maga haszna. Be kell vallanunk, hogy a természettudomány olykor-olykor némi elbizakodottságnak adja jeleit s egynémely dolgot souverainitása, meggátolhatatlan fejlődése érzetében talán a jövőből is előlegez, habár ez igen sokkal ritkábban történik is, mint ezt némelyek állítani szeretik, kik óvatosabban mozgó, itt-ott el is köszvényesedett lábaikkal nem vehetnek részt a gyors haladásban; e rejtélyek csak nagyobb óvatosságra és figyelemre, pontosabb hozzákészülésre intik a természet vizsgálóját s gyakran képezik a vizsgálat eszközeinek nem csak próba-, de köszörűkövét is.

Az ily kibetűzhetetlen rejtett szók közé tartozik az öröklékenység is, azon általános élettani törvény, mely szerint az élő lények jellemző sajátságaik bizonyos részét származékaiknak átadják. A pete, ezen látszólag szerkezettelen, egynemű anyag tehát magában foglalja nem csak a belőle kikelendő egyén testi szerkezetét, hanem némileg jellemét, képes-

ségeit, érzéseit és gondolkodását is. A szülők ezen kicsiny képletben oly létezés alapját helyezik el, mely az övékhez élettanilag többnyire, kórtanilag igen gyakran s szellemileg sem ritkán teljesen hasonló. Ezen érdekes tényről szóló újabb művek tartalmával szándékozunk olvasóinkat a következőkben megismertetni.

Hogy azon testi alakok és élettani műveletek azonos-sága, melyek összege a *fajt* teszi, szintén az öröklésnek tudandó-e be, nehéz kérdés. Világos, hogy itt a szülők újra képzése a szülöttekben tökéletes; e nélkül nem léteznék faj, csak egymásután következőké oly lényeknek, melyek közt egyéb viszony, mint a nemzés, nem áll fén. De az évek nagyon hosszú során át, mint azt Darwin, Huxley, Haeckel s mások számtalan észleletei bizonyítják, még a fajok is változásokon mennek át; mennyivel inkább alá vannak a változásnak vetve azon sajátságok, melyek nem a fajt, hanem az állatországnak valamely még szűkebb osztályzatát, vagy éppen az egyént különböztetik meg, melyek kevésbbé általánosak. Az emberrel egykorú észleletek bizonyítják, hogy minél sajátosabbak, specialisabbak lesznek a jelleget alkotó vonások, annál kevésbbé vannak az öröklésnek alávetve, de viszont még tisztán egyéni sajátságok is átszállhatnak öröklés által az utódokra. Mily határok közt és feltételek alatt? Ezt kell kifürkészni a legnagyobb elővigyázattal, mert a tér, melyen a kérdés mozog, nagyon is sikamlós.

Az öröklés különösen bizonyos élettani és kóros viszonyok áttérjedésében nyilvánul. Legfeltűnőbb az arcz jellegének ismétlődése; már a régiek is megjegyezték ezt s innen származnak a rómaiaknál a *nasones*, *labeones*, *buccones*, *capitones* stb. elnevezések. Talán éppen az orr az, melynek alakját az utódok legjobban megőrzik; a Bourbonok orra általánosan ismeretes. A termékenység és hosszú élet éppen oly gyakran örökölték; a régi francia nemesség több családjá nagy termékenységről volt nevezetes. Egy Montmorency, ki hetvenöt évesnél idősebb volt, mikor a saint-denisi csatában az öt halálosan megsebesítő skót katona fogait kiverte, tizenkét gyermeknek volt apja; három elődének összesen tizenhatsz gyermek volt, ezek közt tizenöt fiú. A nagy Condé fiának és unokájának együtt tizenkilencz gyermeke volt, szép apjoknak tíz. A négy első Guiset összesen negyvenhárom gyermek-

kel, ezek közt harmincz fiúval áldotta meg az ég. Harlay Achillesnek, az első elnök atyjának kilencz, apjának tíz, szép apjának tizenhatsz gyermeke volt. Némely családban öt-hat nemzedék örvend hasonló termékenységgel. Az átlagos élet-tartam a helyi viszonyoktól, kormányzattól, a műveltség fokától s más ily tényezőktől függ; az egyéni életidő azonban ezektől független. Hosszú életkor épen úgy észlelhető azok-nál, kik a legmunkásabb, fáradtságosabb életet folytatják, mint kik egészségükre a legnagyobb gondot fordítják, s úgy látszik, az életképességnek azon fokától függ, melyet az illetők elődeiktől örökölték. E körülmény annyira fontos s oly általá-nosan ismeretes, hogy Angliában az életbiztosító intézetek ügynökeik által mindig pontos értesüléseket szereztetnek a biztosítandó egyén szülei s elődei élettartamáról. Turgot csa-ládjában ritka egyén haladta túl az ötvenkilenczedik évet s az, ki e családot nevezetessé tette, az ötvenedik év betöltése után halálra kijelöltnek tartotta magát és minden jó egész-ség és erős testalkat daczára ötvenhárom éves korában meg is halt.

Az izomeró s más ily physikai előny gyakran öröklöttek. A régieknél athléta-családok voltak; az angoloknál az ököl-vívás sok család örökölt mestersége, képessége. Galton viz-szálatái szerint az ökölharczokban és evezőversenyekben dia-dalmas egyének csak bizonyos csekély számú családok tagjai, kiknél ezen ügyességek az öröklés ajándékai. A hajlékonyság és ügyes, finom testmozgások a tánczban szintén így szállnak át, mint a Vestrisek családja mutatja. Így van a beszéd bizo-nyos sajátosságaival: hebegéssel, orrhangokkal, selypítéssel is. Ismerünk számos énekes-családot. Bőbeszédű embereknek épen oly fecsegő gyermekei vannak. Egy orvosi író emlékezik egy nőcselédéről, ki beszédvágját nem tudta legyőzni; beszélt mindenkihez kifogyhatatlanul, beszélt az állatokhoz, élettelen dolgokhoz is és fenhangan társalgott önmagával. Gazdája kénytelen volt elbocsátani. „Hiszen — szolt a cseléd — ez nem az én hibám; atyámtól örököltém ezt, kinek atyja hasonló baj-ban szenvedett.“

A testalkat rendellenességeinek öröklése igen gyakran tapasztalható. Ilyes esetek közül talán a legtanulságosabb azon Lambert Edward esete, kinek egész teste, arca, tenyere és talpa kivételével, szarúnemű tüskés kinövésekkel volt borítva;

hat gyermeke volt s néhány hetes korában mindeniken megjelent ez anomalia. Élve csak egy maradt, de ez átadta azt gyermekeinek s ezek tovább, úgy hogy e sajátosság öt nemzedéknél volt feltalálható. Említésre méltó a Colburn-család is, melynek tagjai négy nemzedéken át öt helyett hat újjal bírtak végtagjaikon. Az albinismus, a nyúlajk (hasított felső ajak) s több más ily ferdeség a fejlődésben szintén gyakran szállnak szülőkről gyermekekre. Be van bizonyítva, hogy tisztán egyéni szokások hasonlóúl örökölhettek. Girou de Buzareingues említ egy embert, kinek az volt a szokása, hogy hátán fekve, jobb lábát a bal felett keresztbe tette, egyik leánya már születésekor mutatta ugyanazon szokást, bölcsőjében mindig azon helyzetet vette fel, pólyáinak ellenállása daczára is. Ugyanazon szerző állítja, hogy többször észlelte a szülők hasonló különös szokásainak mutatkozását a gyermekeknél, mit se utánzásból, se szoktatásból nem lehetett magyarázni. Darwin egy másik példát idéz. Egy gyermeknek az a különös szokása volt, hogy elégedettségét újjainak gyors mozgatása által fejezte ki; ha nagyon izgatott volt, mind két felől arczáig emelte kezét. Gyermekei közül egy kis leány már nyolcz éves korában ugyanazon módon mozgatta újjait. Az írás minősége, a bal kéz használata, bizonyos szervek helytelen működése stb. szintén örökölhettek; így p. o. a Montmorencyak bizonyos fokban valamennyien kancsalok voltak s a szemek azon sajátos állását „Montmorency-nézés“-nek nevezték. Tudjuk, hogy a képtelenség bizonyos színek megkülönböztetésére szintén öröklékeny; ezt a hiányt Dalton híres angol vegyészről, ki két testvérével együtt szenvedett benne, „daltonismus“-nak nevezik. A különöz ízlés öröklésének igen számos példáját idézik; Zimmermann említi, hogy egy skóttai ember legyőzhetetlen vágyat érzett emberhús evésére. Egy leánya volt s ezt, bár teljesen elkülönözve nőtt fel atyjától s anyjától, kiket vadállati szokásuk miatt megégettek, szintén áldozata lett a szenvedélynek, mely rajta is kitört. Világos, hogy ez már az örültséggel határos.

IIgy az örültség szintén örökölhető, kétségtelen. Esquirol 1375 eset között 337-ben tudta az öröklést kimutatni. Guislain s más orvosok az örültség eseteinek egy negyedét állítják átlag öröklöttnek; Moreau s mások még több esetben hiszik az öröklés szerepét. De nem csak ily módon nyilatkozik elme-

zavarban szenvedők gyermekeinek örökölt baja; a legkülönbözőbb idegbajok, a hysteria, nyavalyatörés, Vitus-táncz, idiotaság, hypochondria stb. alakjában mutatkozhatik az idegrendszernek ilyen bántalma; viszont ezek is képesek a gyermekek elmezavarát vonni magok után. Herpin, az idegbajok nevezetes ismerője, 243 nyavalyatörős (epilepticus) gyermekei között 7 epilepticust, 21 zavart elméjűt és 27 különböző idegbántalomban szenvedő egyént talált; Georget a Salpêtrière-kórház nagyszámú észleleteiből azon következtetést vonta, hogy a hysteriában szenvedő nők elődei közt vagy hasonló, vagy egy más közletről rokon bántalom található fel. Egy példa meg fogja világosítani az idegrendszer bajainak örökléséből származó bonyodalmakat. Morel négy fitestvérenek volt orvosa, kiknek nagyatyja örülten halt meg; atyjok szintén zavart elméjű volt s nagybátyjok, híres, nagy eszű orvos, különcségeiről volt ismeretes. A négy gyermekben igen eltérő alakban mutatkoztak a lelki zavarok; egyik dühöngő volt, rendetlen rohamokkal, a másik búskomor s butasága miatt valódi autómata; a harmadikon féktelen fellobbanásokat s öngyilkossági hajlamot lehetett észlelni; az ötödik tehetséggel bírt a művészetekhez, de félnék s gyarló természetű volt.

Görvély, rák, gümőkór s más idült bántalmak (u. n. cachexiák) szintén igen gyakran szállnak át a gyermekekre. Van valami drámai ezen örökölt bajok kifejlődésében, melyek a gyermek létezésével együtt kezdődvén, talán szerencsés és ügyes intézkedések által kivehetők, de legtöbb esetben kérlelhetetlen következetességgel ássák alá s teszik végre semmivé az ifjú egyén életét, vele gyakran családok boldogságát; vagy egy időre szünetelnek, hogy aztán bizonyos befolyások következtében újra kitörjenek s kegyetlenül folytassák rombolásukat. Az ily bajokra nagy befolyással bírnak a kor, nem, szokások, életmód, a külviszonyok; az örültség ritka gyermekkorban, az epilepsia legtöbbször a serdülő korban tör ki; a köszvény, rák stb. felnőttek betegségei. A nő inkább alá van vetve az idegrendszer bajainak, mint a férfi, de viszont ennek is megvannak saját betegségei. Bármint legyen is, annyi bizonyos, hogy az örökölt bajok végzetszerűsége szomorú tény, melynek valóságát azok ismerik legjobban, kiknek naponként van alkalmuk következményeiket láthatni. Látni kell a korai elsenyvedést, a hosszú kínokat, ama lassú, hosszas halálküz-

delmeket, melyekre az ily betegek születésöktől fogva kárhoz-
tatva vannak, hogy a szervezet minden részecskéjében székelő
betegség iszonyú hatalmát megismerjük.

Az elmeműködésre s erkölcsi vagy más képességekre
vonatkozó egyéni sajátságok öröklése szintén megtörténik, ha
nem oly gyakran is, mint az előbbieik. Ha az erre vonatkozó-
lag gyűjtött példákat végig tekintjük, meg leszünk lepetve s
készek leszünk az agyi működések: a szellemi élet kifejlődé-
sét nagy részben az örökléstől tenni függővé. És valóban, ha
kénytelenek leszünk is később az öröklés szerepét ide vonat-
kozólag kisebb térre szorítani, mint talán gondolhatni, a tény
elvitathatatlan. Dalton említi, hogy Porson Richard híres
angol hellenista családjában oly elterjedt volt a nagy emlékező
képesség, hogy példássá lett: the Porson memory. Lady
Stanhope Eszter, e kalandos életű nő, a közte és nagyatyja
közt létező hasonlatosságra nézve többek közt az emlékezetet
hozza fel. „Nagyatyám szürke szemei és helyi emlékezete
nálam is megvannak, úgymond. Ha útjában egy követ látott,
máskor megemlékezett róla; én hasonlóúl; szemei, ha szenved-
élyre gyúlt, ép oly szörnyű tűzben égtek, mint az enyéim.“
A képzelő és teremtető erő, melyeknek oly nagy fontossága van
a művészetekben, néha szintén örökölték. Galton és Ribot
hosszú sorozatát idézik festők-, költők- és zenészeknek, hogy
az öröklés fontosságát a művészi képesség kifejlésére nézve
bizonyítsák; Byron, Göthe, Schiller stb. tehetségét örökölték-
nek mondják, mivel elődeikben bizonyos szenvedélyeket,
bizonyos sajátságokat fedeztek fel, melyek szerintök költői
hajlamot vontak az utókorban magok után. Hogy ezek ily
részletekben üzve, mennyire túlzott dolgok s mily kevésbé
férnek össze a tudomány mai nézeteivel agyunk, lelki működé-
seink kifejlődéséről, alább még említendő lesz; de hogy sok
esetben hihető ezen öröklési viszony, még a neveltetés és más
tényezők leszámításával is, azt Bellini, Teniers, van Ostade,
Van der Velde, Vernet s mások nevei bizonyítják, kiknek
családjai festő-tagjaikról nevezeteseek. Tizian családjából ki-
lencz ismeretes festész vált. Még feltűnőbb példákat kapunk
a zenészek életéből. A Bach-család 1550-ben kezdődik s
1800-ig áll fen; feje Bach Veit volt, pozsonyi süttő, ki mun-
káját gyakran abba hagyta, hogy egyet énekeljen vagy
zenéljen. Két fia volt, kik első tagjai voltak azon egyszerű

művészesapatnak, mely csaknem kétszázadig volt Thüningiában, Szászországban és Frankóniában eláradva; valamenynyien orgonisták vagy kántorok lettek, vagy úgynevezett „városi zenészek“. Mikor a már nagyszámúvá lett család szét-szórva élt, évenként, bizonyos megszabott napon, összegyűltek, hogy köztök a családi viszony meg ne szakadjon. E szokás egész a XVIII. század közepe tájáig állott fén s gyakran lehetett egész százhuszra menő férfit, nőt és gyermeket együtt látni, kik valamennyien a Bach nevet viselték. E családban huszonkilencz kitűnő zenész volt s huszonnyolcz olyan, kik szintén említést érdemelnek. Mozart atyja a salzburgi herceg-érsek karmestere volt, Beethovené a kölni választó tenor-énekese. Rossini szülei szenvedélyes zenészek voltak.

Hasonló hatása van az öröklésnek bizonyos más fajta szokások és szenvedélyek átszállására is. Szeszitalok kedvelése, kicsapongási hajlam, játszási szenvedély gyakran oly nagy fokban vannak egyeseken elhatalmasodva, hogy alig lehetne azt az elődöktől kapott, mintegy beoltott hajlam tekintetbe vétele nélkül megértenünk. Egy nő, kinek különben nagy vagyona volt, oly rabja volt a játéknak, hogy gyakran éjekezt töltött álmatlanul, csakhogy azt folytassa; ifjú korában halt meg, tüdőbetegségben. Hozzá teljesen hasonló fia épen olyan játékdühben szenvedett és szintén fiatal korában halt meg, tüdősorvadásban; ugyanez történt leányával is. A lopásra, gyilkolásra, öngyilkosságra való hajlam öröklékenysége sok esetben volt bebizonyítható.

Minél inkább távoznak a tisztán physiologiai vagy kórtani sajátságok régiójából s minél inkább közeledünk oda, hol már nem durvább anyagi, alkotási tényezők, hanem a szellem sajátságai uralkodnak: az öröklés szerepe annál inkább apad s veszít hatásköréből. Igaz, hogy vannak tudós családok, mint a Cassiniak, Jussieuk, Bernoullik, Saussureök, Geoffroyk stb.; igaz, hogy gyakran látjuk a politikai és katonáskodás szellemének dús adományait ugyanazon család több nemzedékénél; de nem sokáig kell az ily jelenségek magyarázatánál azon másik tényező felemlítésében haboznunk, mely némely előbbi rovatnál is bizonyosan mindenkinek eszébe jutott: ez a *nevelés*.

Néhány évvel ezelőtt egy *Phrenyogenie* című könyv jelent meg; szerzője Moulin Bernard azt akarja benne bebizonyítani, hogy a gyermekek szüleiknek mintegy élő fényképei

azon pillanatból, mikor a nemzés történt. Példái nem érdeketlenek. I. Napoleon születése előtt kilencz hónappal Corsica forrongásban volt; az ismeretes Paoli az általa alkotott polgársereggel igyekezett véget vetni a zavargásnak s hadsége Bonaparte Károly volt, ki rendkívüli bátorságot fejtett ki mellette. Ez magával vitte a táborba nejét a római szépségű s férfias, hatalmas jellemű Ramolino Laetitiát is és Napoleon egy csata előestéjén, az ellenségre szegezett ágyúk közelében fogantatott. — Robespierre 1758-ban született, mikor a Grévétérén a királygyilkos Damienst lefejezték, mikor háború, éhség, elégedetlenség uralkodott az országban; atyja ügyvéd volt s a *Contract social* buzgó olvasója. — Kegyetlen Péter, Castilia királya, IX. Alfons fia volt, ki rossz viszonyban élt nejével. A harag, féltékenység, szenvedélyes kitérőések botrányos jele netei zavarták a királyi pár életét s egyesülésök eredménye Péter lett, e szörny testi és erkölcsi rútsága által. — Tudjuk, hogy Rafael szülei mindketten a festészet avatottjai voltak; a nő valódi madonna s a férj erőteljes férfiegyén, amaz a szépség, ez az erő képviselője volt. (Moulin példái számosak, de egy sem bizonyítja azt, mint a felhozottak sem, hogy a magzat kifejlésére, a gyermek testi és erkölcsi képződésére a nemzés-kori állapota szülőinek befolyással volna; e felhozott példákban az örökölt sajátságok a szülőkben állandók voltak s a könyvszerzője és a *Revue* cikkírója ellenében bátrak vagyunk azt állítani, hogy azon befolyás nem csak csekély, de semmis, sőt lehetetlen is, mivel a fogamzásra szükséges anyagok a két nem megfelelő szerveiben már jó idővel előbb elkészültek s azon momentumban már alig állanak a testtel szerves összefüggésben. De meg világos, hogy ezen példák is csak akkor volnának bizonyító értékűek, ha nem a szülők állandó jellemvonásai, hanem némely szokatlan, ezektől elütő s csak ama bizonyos pillanatban nyilvánított sajátságok mutatkoznának a származott gyermekben.)

Érdekes körülmény az u. n. *atavismus* is; azon tény, hogy néha a gyermek nem szüleihez, hanem ezeknek szüleihez, vagy még régibb őséhez hasonlít. Magyarázata természetesen ennek sincs, hanem találunk az állatországban analog tüneteket; legnevezetesebb az 1818-ban Chamisso által felfedezett *váltakozó nemzés*, mely (Sars és Steenstrup vizsgálatai által főkép a medusákra nézve apró részletekig megismertette)

abban áll, hogy ugyanazon állat három-négy egymásután következő nemzedéke mindig különböző alakot ölt, míg végre egy ismét az elsőt veszi fel s az alaksorozat újból elől kezdődik. Érdekesek az emberi szervezet egyes alkatrészeiben élő-jövő rendellenességek is; üterek elágazása, szervek alakja, arányai stb. gyakran mutatnak eltérést s az ily eltérő alakokra nézve legtöbb esetben sikerült kimutatni, hogy azok egy alantabb álló állatfajnál feltalálhatók s ott a rendest képezik.

Szellemi sajátságok öröklése, ha megtörténik is, mindig csak kivétel marad s eltűnik azon különböző benyomások tömkelegében, melyek az ember szellemi életének kifejlődésére hatnak és hatottak. A civilisatio maga az ember nagy változandóságáról tesz bizonyosságot s még ha péld. a primitív népek és mai vad törzsek gondolkörének, egész életének változatlanságánál az öröklés hatását is vennők fel, be kellene látnunk, hogy ezen tényező hatása más külső tényezőkéhez képest elenyészőleg csekély. E többé-kevésbé hosszú tartalmú társadalmi változatlanságot azonban sokkal inkább lehet legyőzhetetlen utánzási ösztönnek s a szokások, vallási szabályok nagy tiszteletének tulajdonítanunk. A jövő a jelenhez s ez a múlthoz csak azért hasonlít, mert ugyanazon változhatatlan szabály, ugyanazon zsarnokias, babonás hatalom nehezedik mindenikre. Ha az angolok rendőri és egészségügyi intézkedéseiknek meg akarják nyerni az indusokat kénytelenek azt bizonyítani be, hogy azon rendszabályokat már a legrégebbi időkben hozták a brahmanok; különben minden igyekezetük hiábavaló; a ben-szülöttek nem ismernek más törvényt, mint a hagyományt.

II.

Azt állítván, hogy az öröklés nem gyakorol oly nagy befolyást az ember egyéni sajátságainak kifejlődésére, mint sokan gondolják, szükség, hogy az arra kétségtelen hatással lévő tényezőket említsük fel; hogy megismertessük azon erőket, melyek az egyéni gondolkozást, érzést, szenvedélyeket, szokásokat megalkotják és változtatják.

A *nevelés* célja az, hogy a gyermekbe beoltsa azon szokásokat, melyekhez élte folyamában magát alkalmaznia kell, hogy átadja azon ismereteket, melyek nélkül el nem lehet; szükség azonban, hogy bizonyos képességek kifejlesztésével

kezdje munkáját, melyek ama szokások és ismeretek elsajátítását lehetővé teszik. Megtanítja a gyermeket beszélni, mozogni, nézni, érezni, szeretni, érteni, ítélni. A nevelés befolyása oly nagy, hogy egyedül ez is lehet az, mi a szülők és gyermek közt levő hasonlatosságokat okozza. Ha az öröklés által az utódok minden sajátosságát örökölhetnék elődeiknek, a nevelés felesleges volna; miután látjuk, hogy a nevelés okvetetlenül szükséges a gyermek képességeinek s lelki sajátosságainak kifejlesztésére, természetesen következik, hogy az erkölcsi egyén alakításában az öröklésnek csak nagyon csekély szerepe lehet.

Nincs bonyolódottabb folyamat a nevelésnél. Oly fontos és sokat befoglaló kérdés, hogy róla itt általánosságban írni is lehetetlen; roppant terjedtségű irodalma már maga ellene bizonyít az öröklési eszméknek. Néhány új adat a „nevelődés“ fontos tényezőjéről, az *utánzási ösztönről* s az egyének és népfajok kifejlődésére gyakorolt hatásának kimutatása elég lesz az öröklessel ellentétes tényezők nagy fontosságának bizonyítására.

Bagehot angol történettudós ujabban érdekesen írt arról, mily nagy fontossága van egy kitüntetett jellemnek vagy típusnak, az általános kedvezésnek, melyben ezek részesülnek, mikor a közönség vonásaikat ösztönszerűleg utánozza, a szokások és ízlés kifejlesztése tekintetéből, melyeknek periodikus változásait épen azokból lehet magyarázni. Szerinte a nemzeti jellem nem más, mint egy szerencsésen elterjedt helyi karakter; a nemzeti nyelv nem más, mint valamely állandóan felülkerekedett tájszólás. Mindennap tapasztalhatni az utánzási ösztön hatását, mely által irodalomban, művészetben és iparban, szokásokban bizonyos sajátos viszonyok közt létrejött különösségek gyorsan elterjednek és sajátjaivá lesznek előbb a nem gondolkodó tömegnek, majd a legszigorúbban észlelő és ítélő egyéneknek is. Megjegyzésre méltó, hogy a jobbak mindig kénytelenek ily dolgokban a tömeghez alkalmazni magokat, másként lenézik vagy mellőzik őket. Egy író feltalál valamely írásmódot, egy saját jellemű írásfajt, melyet a közönség lelkesülten fogad; hozzászoktatja olvasóit az ilyenmű könyvekhez, a színházba járókat az ilyen színdarabokhoz, s íme, jó az újítás vagy rossz, utánozni kell azt a többi íróknak, ha sikert kívánnak aratni. Ha ösztönszerűleg nem utánozunk, utánoznunk kell kényszerűségből. Egyszer kérdezte valaki a *Times* alapítójától: mi az oka, hogy lapja czikkei mind oly egyformák,

mintha egy ember kezéből kerültek volna. „Mindig van egy a munkatársak közt, válaszolt az, ki többet ér, mint a többiek, kik aztán őt kénytelenek utánozni.“

A vallások története tele van példákkal, melyek azt bizonyítják, hogy mennyire inkább a példák, mint az érvek vezettek az emberiséget, hogy mennyire igyekeztek hasonlót tenni ahhoz, mit láttak vagy hallottak s a nagy példányoké szerint folytatni saját életüket. Az apostolok meggyőző eszközeinek nagy része azon titkos ösztönnek köszöni hatását, mely mások utánzására indít bennünket. Vajon a környezet hatása a szokások, vélemények, sőt hiedelmek gyökeres átváltoztatására nem a társadalmi élet szemléletéből ered-e? Nincs könnyebb, mint egy embernek, ki a tömegben uralkodik, ebbe saját vágyait, eszméit, ábrándképeit beoltani. Ezt észleljük a gyermekek nevelésében is naponkint; igen gyakran észleljük, hogy ugyanazon tanintézetben lévő ifjak vagy gyermekek külső jellemvonásai, hangja, járása, szeme kifejezése teljesen hasonló; de észleljük azt is, hogy ezen sajátságok megváltoznak, ha néhány társuk, kik rájuk azon benyomást tették, kiket valamennyien utánoztak, eltávozik; ekkor mások lesznek az utánzás tárgyává; mást nevetnek ki, mást tapsolnak meg, ellenszenvők és vonzalmuk s modoruk egyaránt változott. — Az utánzási ösztön kiválóan nagy azoknál, kik teljesen képzetlenek; olyanok, mint a gyermek, ösztönüknek nem tudnak ellenállani. Minden művelt embernek van egy meglehetősen nagy eszmegyűjteménye, mely közé elvonulhat; a gyermeknél és vad, műveletlen embernél ez hiányzik, mások élete egyszersmind az övék is, ők csak a külhatások játékszerei. A civilisált népek között a képzetlenebb egyének hasonlóak. Küldjünk egy szolgát és egy bölcsészt valamely teljesen vad nép közé, az előbbi hamarabb fogja annak nyelvét elsajátítani; a bölcsésznek más dolga is van, ő saját gondolataival foglalkozik, amaz meghalna unalmában, ha nem beszélhetne. Az utánzási ösztön nagysága fordított arányban áll az abstraháló képességhez.

Mint látjuk, az utánzás ösztöne, melynek oly nagy jelentősége van az ember kifejlődésére nézve, egészen más valami, mint az öröklés; egy attól különböző tényező, mely az örökölt hajlamokkal egy irányban hathat ugyan, de legtöbbször ellenkezésbe jő azokkal. Nem kevésbé igaz ez az *egyéni eredetiségre* nézve, mely annak határozott ellentétét fejezi ki. Hogy az

ember egyéni jellemvonásai közt mennyivel több van eredeti, mint örökölt, annak bizonyítására hosszú sorozatokat közölhetnénk azon esetekről, melyekben bizonyos szenvedélyek, képességek nyilatkozása egészen új, az elődöknél fel nem található. Tulajdonképen magok az öröklés által átszármazott sajátságok is ily eredetiekből vezethetők le, miután az idő folyamában, a körülmények, életviszonyok folytonos változása közben (mint valamely ismételt hígított oldatban az oldott test nyomai) mindig csekélyebbekké lesznek, végre eltűnnek az őstől vett sajátságok, s mi már másokat öröklünk szüleinktől, mint azok örökölték az ősöiktől.

Említik gyakran s mi is említettük fentebb, a tudós-családokat. De hány van ilyen? És viszont hány tudatlan és kevés vagy egészen eltérő képességekkel bíró testvére lehet egy oly tudósnek, ki tehetségeit talán atyjától örökölte! Továbbá hol van az öröklési viszony, mely bennünket Cuvier, Ampère, Gay-Lussac s mások nagy elméjének forrásához vezethetne? Különösen a nagy bölcsészek életrajzában találunk kevés bizonyítékot tehetségeik öröklött volta mellett; a nagy metaphysicusoknak nincsenek elődei, nincsenek utódai, a speculativ képesség, a bölcsészeti „genie“ nem annyira physiologiai, mint psychologiai műveletekben nyilatkozván (természetesen a dualisták szerint), teljesen egyéni sajátság s át nem adható. Egyetlen nagy gondolkodója sincs az emberiségnek, kinek családjában előtte vagy utána hasonló elme volna található; Descartes és Newton, Leibnitz és Spinoza, Diderot és Hume, Kant és Maine de Biran, Cousin és Jouffroy nem örökölték s nem adták át senkinek tehetségeiket.

Hogy az egyéni sajátságok, az eredetiség kifejlődését megérthessük, össze kellene vetnünk a testalkat, a nevelés, a társadalmi és környező természeti viszonyok hatását; össze kellene hasonlítani az ily nagy elméket jellemző sajátságokat, azon független, új vonásokat, melyek egyéniségüket, sajátos geniejüket alkotják. Kitétszenék akkor, hogy eme magasb képességek oly annyira sajátjaik, oly erősen fészkelnek bensejükben, hogy legtöbb esetben az ellenük ható nevelés daczára is megtartják uralmokat; megtalálnók náluk azon korán megérett önbizalmat, merész, vállalkozó szellemet a küldetés erős érzete mellett a nagy akaratot, mely őket az osztályérdek, előítéletek és közönséges vágyak fölé emeli s az őket éltető

eszméhez csatolja egyedül. Egy ily tanulmány anyaga van letéve a különböző tudós társaságok titkári jelentéseiben, a tudósok életrajzaiban s ily művet kísérllett létrehozni Wechniakoff orosz író legújabbban megjelent czikkeiben, melyek a nagy elmék eredeti sajátosságainak kifejlődésére ható társadalmi és anthropologiai tényezőkkel foglalkoznak. Kár, hogy munkálata még nem képez egészet.

A széttérő haladás, elkülönítés, újítás azon mozgatóit, melyek az emberiségben az egyszerűség, egyenlőség és maradás ellen dolgoznak: az evolutio, a *kifejlődés* szóban lehet összefoglalni. Maga a természet összegében, nagyban tekintve ugyanaz, mi Homer idejében volt; ugyanaz marad századokig, ugyanazon ég, tengerek, hegyek, erdők és virágok. De az ember folytonosan változik; az egymást követő nemzedékek nem hasonlítanak egymáshoz. A hiedelmek, ismeretek, művészetek, szükségletek tekintetéből igen gyorsan alakulnak át. A nemzetek felemelkednek és leesnek, mint az egyének. „Eged még mindig oly kék — kiált fel Childe-Harold a görög tájékon — szikláid oly vadak, bokraid oly üdék, mezőid olyan zöldelők! Olajbogyóid épen úgy megérnek, mint mikor Minerva mosolygott rád, Hymettos hegye mézben ép oly gazdag, a víg méh szabadon repked hegveiden s építi illatos erődeit. Apollo most is megaranyozza hosszú nyarad napsugarait, Mendeli márványa nem veszté el régi fehérségét; a művészet, dicsőség, szabadság elmúlnak, de a természet ugyanaz marad.“

Nagyon tanulságos ez ellentét az állandó, soha nem változó összes természet és a szabad s feltalálásának eszközeivel a fatalitás alól menekülni akaró ember között. A történet nem más, mint ilyen törekvések eredményeinek sorozata. Hosszú dráma az, melyben a szabadság jó szelleme küzd uralomért a nyers erő rossz szellemével, kiküzdve lassan, nagy fáradsággal az elme diadalát, mely kutat, újít, teremti és szeret.

III.

Elsoroltuk az öröklés tényeit, bizonyosságául az öröklékenység létezésének; felemlítők azon tényezőket, melyek ellentétesen hatnak. Vonjunk most már ezen ismeretekből néhány gyakorlati tanulságot az emberiség tökélyesbítésére nézve.

Hómér hősei atyjok, őseik nevére, a tőlök származó tiszta vérré esküdtek; ez nemes és helyes ösztön volt, mert valószínű, hogy az, ki méltán dicsekedhetik őseivel, maga is hasonló elismerésben fog utódainál részesülni. Az öröklés tényei legnagyobb mértékben valószínűvé teszik, hogy lélekben és testben erős szülék utódai hasonlóak lesznek.

Sedillott, a legnevezetesebb francia orvosok egyike, ki hosszú munkásság után élvezett nyugalját azon kérdésről gondolkodással tölti, mikép lehetne lelki és testi alkatra nézve kifogástalan gyermekekre legtöbb kilátással kötni a házasságokat, egy még kiadatlan munkájában az egyes egyének értékére nézve genealogiákat állítja legfőbb fontosságúnak. Az elődök négy-öt nemzedékének története az értelem, erkölcsük, hosszú élet, egészség szempontjából az utód élettörténetének egy részét már magában foglalja. Szerinte a fejnek vizsgálata is nagy értékű; már Gall előtt tudták s Gall túlzásainak felderítése után is elismert dolog, hogy a fej alkata némi következtetéseket enged az illetőnek szellemi képességeire. Már Pericles felkölté az athéniek bámulatát fejének nagy tömege által; Cromwell, Descartes, Leibnitz, Voltaire, Byron, Göthe, Talleyrand, Napoleon stb. mint tudva van, roppant fejű emberek voltak. Tudjuk, hogy Cuvier agya egy negyedrésznivel volt nehezebb, mint az agy (átlagosan) lenni szokott. Igaz, hogy oly nevezetes embereket is említene, kiknek feje kicsiny volt, hanem, mint mondják, ezek csak bizonyos szűk körben tüntették ki képességeiket. Sedillot kiemeli a fej azon sajátosságainak fontosságát, melyek azt széppé teszik, az oly ember, kinek magas, széles homloka, merész ívű szemöldökei stb. vannak, szerinte egyedül tekinthető az emberi típusnak példányául, fájának díszére szolgáló egyénül. — Beszéli, hogy egy angol egyszer groomját a korcsmába küldé, hogy keresse fel ott Shaksperet, ki barátja volt. „De hogyan ismerem meg?” kérdezte az. „Nagyon egyszerű dolog,” felelt gazdája, „minden arcznak van valami hasonlósága az állatokhoz; ha Shaksperet meglátod, azt mondd: ez már ember!” — Az ember összhangzó szépsége teljességében, — ez azon ideál, mely felé törekednünk kell; nem szabad semmit elmulasztanunk, hogy oly nemzedékek következzenek utánunk, melyek kevesebb állati sajátságot s több *valódi embert* fognak felmutatni.

Mi által tűnik ki az angol aristokratia? Folytonos igye-

kezet által azon, hogy utódaira minél több kiváló testi és lelki sajátságot hagyjon. Az angol nem nősül szeszélyből, szenvedélye szerint; csak oly házasságot köt, mely gyermekei boldogságát biztosíthatja, mert tudja, hogy ettől függ az övé is, de nevének becsülete is. A tisztelet, mely az ifjú angol nőket környezi, a tiszteletben tartott szabadság, mit élveznek, az egyéni érdemeikre fektetett súly s vagyonuk kérdésének csak mellékes volta megannyi ok arra, hogy azon nemzetnél nagyobb számúak legyenek a szerencsés összeköttetések, ezek által pedig erősebb, életre képesebb az egész népesség. Ez az öröklés által való tökéletesbülés nagy titka. Az embereknek jó vagyoni viszonyok helyett tiszta erkölcsöt s jó egészséget kellene keresni jövőbelijöknél; ha nem vonakodnak elsatnyúlt vagy nemesebb tulajdonok nélkül való nőkkel kötni házasságot, egy lépéssel közelebb viszik fajokat az elváltozás, elkorcsosulás felé. Ugyanazon eredménye van a nők ilyen „mesalliance“-ának is, bár ilyenek ellen őket helyzetük, nemesebb kedélyök erősen védelmezi. „Nem szabad a vonzalomnak engedni, mondja Sedillot, hanem azon kérdést kell magunkhoz intéznünk: vajon öhajtanánk-e olyan gyermekeket, kik azon nekünk tetsző egyénhez hasonlítaniának s ha őszinte feleletet adunk: gyakran lesz az tagadó. Természetes, hogy nem mindig kívánható a jelen előnyeinek elhanyagálása a jövőbeli, nem is egészen bizonyos nyereség miatt; de az előrelátás azt kívánja, hogy a két érdeket egymással kiegyeztessük s emlékezzünk meg az idő gyors futásáról és kevés érdekéről az elmúló órának, egybevetve azt a jövő reményeivel s elégtételeivel.“ Sedillot azt hiszi, hogy rendes viszonyok közt az egészségügy rendezése, az értelmiség és testi viszonyok javításából folyó erkölcsi haszon elég volna egy megromlott nép újra alkotására. Hazájának azonban most az újra éledést gyorsabban, erősebben ható eszközökkel volna szükség munkálni, a megifjodás és élet forrásaiból kellene meríteni. Más korszakban nehéz lett volna az ember reproductiójának ezen kérdéseit, melyek az állattenyésztés rég gyakorlatban levő intézményeivel oly közel viszonyban állanak, előhozni; ma az ily kényeskedésnek el kell tünni a szükség előtt, mely komolyan munkára inti az országot, nem engedve időt halogatásra.

Kiváló gondot kellene fordítani az öröklékeny bajok terjedésének meggátlására; hiszen ezeket érik az egészségügyi

intézkedések legközelebb. A tüdővészések és örültségre hajlók, a görvélyesek, köszvényesek és más bajokkal megvert egyének életmódja, foglalkozása, gyógyíttatása legnagyobb részben a családok és orvosok, de némileg az állam gondját is képezi, mert ezek életviszonyainak rendezése által talán egy megbetegedési forrás lesz örökre kiszárasztva ¹⁾. Az orvosoknak, mint a családok bizalmas tanácsadóinak, nagy felelősség terheli lelkiismeretét; nekik kellene minden befolyásukat felhasználni két beteg egyénnek, idegbajokban, chronicus alkati betegségekben szenvedőknek egyesülése ellen; nekik kellene, a mennyire lehetne, a férjet megválasztani a leányoknak. E dolgok természetesen nagyon kényesek; de épen roppant fontosságuknál fogva el nem mellőzhetők. Ide tartozik a közeli rokonok összeházasodásának sokszor és sokak által vizsgált kérdése is; legtöbben igen káros következményeket tulajdonítanak az ily házasságnak, belőle az örültség, életképtelenség sok esetét származtatva, így Trousseau és Boudin is, míg Broca és Bertillon azt állítják, hogy a nem kevert fajok, törzsök erősebbek, életképesebbek s a rokon-szülék utódai közt észlelt betegségek bizonyos más tényezők következményei. Ez utóbbi véleményhez csatlakozik Voisin A. is, ki a párisi Bicêtre és Salpêtrière kórházak betegei közül 1500-nál többre nézve gyűjtött ide vonatkozó adatokat, de a betegséget soha sem volt képes hasonló körülményre visszavezetni. Ha oly nagy hatása volna, bizonyosan ki lett volna mutatható egyik vagy másik betegnél ²⁾.

¹⁾ Hogy betegen, ferdén fejlődve még akkor is születnek gyermekek, előre látható azon körülményből, hogy teljesen ép szülőknek vannak nyomorékon született gyermekei. Henle idéz egy a múlt század vége felé ismeretessé lett esetet, melyben egészen ép testű és lelki szülőknek öt *törpe* és *zavart elméjű* gyermeke volt, a nélkül, hogy akár még a terhesség lefolyása, akár életök folyama, neveltetésük erre nézve felvilágosítást adhatna.

I. J.

²⁾ Ha a fentebbiek írója nemcsak francia szerzőket vett volna tekintetbe, az ellenkezőről győződött volna meg. Elég legyen itt csak dr. Morrisnak, a New-Yorkban e kérdés vizsgálatára kiküldött bizottság egyik tagjának 1859-ben közzétett kimutatásából közölni a közetkezőket (Wagner E. tankönyve után). Harmad-unokatestvérek házasságából született gyermekek közt *beteg, rosszul fejlett, életképtelen* volt: 40.₈, másod-unokatestvérek gyermekei közül *beteg, rosszul fejlett*, első unokatestvéreikéi közül 67.₂ százalék. Oly házasságból születettek közt, melyet nagybátya húgával, vagy nagynéne öcsésével kötött: 81.₁ százalék. A rokonság még közelebbi volta mellett e szám még nagyobb (96—97%).

I. J.

Ha nem osztozunk is az öröklékenység feltétlen híveinek túlzásaiban, nem tagadhatjuk, hogy a szülék milyensége a szülöttekre nagy befolyással van. Tudták ezt a rómaiak is, s nálok nem volt lehetetlen, hogy a legkitűnőbb, legtiszteltebb nők vérok nemességét egy más családdal közöljék. Így Quintus Hortensius, Cato barátja és tisztelője nem nyerhetvén meg ennek leányát Poreiát, nejét Marciát kérte el tőle s Cato át is engedte. Hasonló szokás durvasága nagyon sérti a mi finom érzésünket, de magyarázható azon óhajtasból, hogy az utódok a testi és lelki képességek tekintetében legtöbb kilátással szülessenek. A régi társadalomban a foglalkozások, hivatalok, mesterségek apáról fiúra szállottak s ennek jó hatását el kell ismernünk. Sedillot sajnálja, hogy többé nem áll fén azon üdvös szokás, hogy a fiú mindenben atyjának helyét foglalja el s valóban ezt is jó figyelembe venni oly népnek, mely saját tökéletesbülését szem előtt tartja.

Nagyon üdvös volna azon meggyőződésnek elterjedése, hogy az öröklés veszélyes hatása ellen működni sikerrel lehet s a fatalitás zsarnokságának legalább erkölcsi tekintetben ellenállhatunk. Erős akarat egy a tehetéssel. Ha a valóságban nem volna is oly könnyű azon rejtett ellenségnek a legszilárdabb akarattal legyőzése, mégis nagy ok volna arra, hogy elhitessük az emberekkel, hogy módjokban áll magokat javítani, hogy nem játékszerei valamely változhatatlan végzetnek, hogy nem szabad ellentállás és vádlódás nélkül engedni rossz hajlamaiknak. A nevelésnek ne legyen egyedüli célja az emberek tökéletesbítése; igyekeznie kell a tökéletesbülés óhajtasát oltani beléjük. A nevelés így, a jótékony öröklés öntudatos felhasználása mellett hatalmas eszköz lehetne az örökölt rossz kiirtására, a nép tökéletesítésére.

A Revue des deux Mondesből.

I. J.

ERDÉLYI ÚT.

(1874. október.)

I.

Mi az, mi úgy megkap e földön,
Mint gyermeket tündér-mese?
És átkarol, és nem ereszt el,
Mint az ifjút szerehnese.

E városok, ódon falakkal?
E völgyben elzavart faluk?
E pusztuló erdők a bércezen?
S patakjaik s madárdaluk?

Mindezt akárhol föltalálom —
S most őszi képű a vidék,
Tarolt mezők sárgultan állnak,
Az ég sem tiszta, üde kék.

S mégis szívem, mint a pacsirta,
Felröppen, és dalolni kezd . . .
— Itt játsztam egykor, itt szerettem,
Itt él anyám . . . a' teszi ezt!

II.

Anyám ölében alszom újra,
Szívem nyugodt, álmom vidám.
Gyér fűrti ezüst koszorúja
Mint szende hold mosolyg le rám.

Álmomban könyveim közt ülök
Gyermek-szobácskánk rejtekén,
De oda lép s kicsal közülök
Egy szöszeke lány — kis nénikém.

S álmodom iratos mezőket,
Szaladgálunk lepkék után;
Alattam ficzkándozva szöktet
Makranczos vessző-paripám.

Az estharang szól, a mikorra
Megéhezénk, kifáradánk;
Éjbe borúlt az Örhegy orma,
A kis-ajtóba' vár apánk.

Szelíden fedd, inkább szemével,
Szavában halkán cseng a vád:
„Fiam, hiszen tudod, ha késel,
Milyen aggódva vár apád!”

Szép álma hajh gyermekkoromnak,
Nem élvezhetlek szabadon . . .
Pedig hisz' egy kis hűja van csak:
Az, hogy tudom, hogy álmodom!

III:

Első szerelmem bölcsejénél
Robogva vitt a mozdony el.
Hiába vártam, hogy megálljon,
Egy perczre bár, nem szólt a jel.

Gyorsan röpült a táj, a város,
Fehér ház sor s az agg torony.
Oly gyorsan, mint az álomlátás,
Oly gyorsan, mint ifjú korom.

Az ablakon szellő csapott be,
A völgy felől, a dombon át —
S magával hozta múlt időkből
A boldog órák illatát.

A kis kertből, hol a rózsáknak
Már csak száraz kórója van,
Hol rózsái közt láttam őt, a
Fejlő ifjúság bájiban.

A méhesből, hol alkony-órán
Keblén olyan boldog valék,
Míg szerelmünkről zsongott a raj
És illatterhes volt a lég.

A kis lak zsindely-fedelével,
Zöld ablakával int felém :
Hol őt mint beteget virasztám
És boldog arát ölelém . . .

De vége . . . Elmosódik a kép . . .
Eltűnt a völgy, a hegyorom,
Oly gyorsan, mint az álomlátás,
Oly gyorsan, mint ifjú korom . . .

IV.

Elöttem tündér panoráma:
A Maros-völgy tárul fel im!
Szelíd mosolylyal néznek rám a
Magas hegyek s emlékeim.

A nap az ég-peremről néz le,
Alkony-fényben minden tető.
Arany színt vált a Csáklya bércze,
Kéken mosolyg a Kecskető.

Komoran áll a Pilis orma,
Mint óriási sírhalom ;
A Nagyerdő is oly komor ma,
Mint sötét árny a rom-falon.

Pedig benn hűs csurgók zuhognak,
S visszhangba cseng-bong a magány.
Van csalogánya minden bognak,
Oh, hajdan hányszor hallgatám !

Domboldalon juhnyáj kolompol,
Míg a völgy szűk szorulatán
Úgy tör elő a Sztrigy, az Ompoly,
Mint egy marok hős, vert csatán.

S hol elsimúl a hegyek lába,
Ím zengve lejt az Aranyos;
Lágy ágya, tündöklő virága
Az aranypor, mit árja mos.

Egy társitól elkésett fecske
Csapong s villanva von nyilat,
Az utat, dél felé, keresve,
Mint múlt felé a gondolat.

Gyermek- s ifjú-koromnak képe
Itt völgy s patak, bércz és halom . . .
De ah, a férfinak szívébe
Lopózik méla fájdalom.

Egy nap a másnak ellensége,
Az emléknek a boldogság;
Nekem mind csak hervadt emlék e',
Másutt mosolyg virágos ág!

V.

Messze jöttem kedvesemtől,
Köztünk bércz, völgy, róna-táj;
S szívem, annál jobban, mentől
Távolabb, utána fáj.

Váltakoznak szép vidékek
Ezüst folyók mentiben.
Völgyben alvó ős regéket
Bérczi rom virasztja fenn.

Itt nyílik a Maros-mellék,
Az a kék hegysor be szép!
Mennyi gyermekkori emlék!
S egykor itt mit érezék!

Most csak álom . . . Tünedékeny
Kép, mi ködfátylon ragyog . . .
Ah, e bájos vidéken
Itthon én már nem vagyok!'

VI.

S lelke a nagy messzeségbe
Visszaszárnnyal szüntelen —
Kedvesimnek nyájas képe,
A hol járok, jó velem.

S képzetem, mint sivatagban
Sátorát a karaván,
Fölvonja egy pillanatban,
Régen elhagyott tanyám'.

A kis udvart és a kertet,
Virág-ágyat, zöld gyöpet;
Két kis fiam lepkét kerget,
Két leánykám kötöget.

S legkisebbik gyermekünkkel
Karján, itt jó kedvesem.
— Ah, a szép kép hova tűnt el?
Már hiába keresem.

Vagy a köny miatt, szememben,
Nem láthatom azt csupán?
S hjába nyújtom, tova lebben,
Karom' az eltűnt után.

Jámbor! útra kelve, meglásd,
Máskor ezt eszedbe vedd:
Vigy magaddal bármi podgyászt,
Csak hagyd otthon szívedet!

SZÁSZ KÁROLY.

MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNYI SZEMLE.

1874.

Általánosan elismert tény, hogy a magyar irodalom az utolsó években (1870—4) nem mutat fel oly emelkedést, mint ezt a politikai és közművelődési viszonyainkban beállott kedvező fordulat után várni lehetett volna. Habár a megjelenő irodalmi termékek száma évenként szaporodást mutat fel, oly nagyobb eredeti munkák, melyek a tudományt lényegesen előbbre viszik, vagy csakis a külföld irodalmi színvonalát elérik, a legritkább jelenségek közé tartoznak. És még a magyar tudományosság régi kitűnősségei lassankint letűnnek, hogy helyöket, melyet a legkedvezőtlenebb körülmények között dicsőségesen töltöttek be, az újabb nemzedéknek engedjék át: ennek soraiból a kiválóbb tehetség és kitartó szakmunkásság jelei és eredményei gyéren mutatkoznak.

Legszembetűnőbb ez a *magyar történetírás* terén.

Míg ugyanis 1850—1870 között Horváth Mihály, Szalay László, Teleki József gróf, Ipolyi Arnold, Salamon Ferencz, Szabó Károly, Szilágyi Sándor, Frankl Vilmos, Hornyik János a magyar történeti irodalmat megalapították, s némelyek közülök az önálló kútfőtanulmány, a széles látkör és nemes ízlés előnyeit egyesítették; az utolsó években *egy nagyobb szabású kor-, élet- vagy helyrajz sem jelent meg.*

E mellett más tekintetben is egy nem kevésbé leverő ténynyel találkozunk.

Jelenleg 86 középtanoda áll fenn hazánkban. Mindegyiken külön tanszéke van a hazai történelemnek. Azok, kik ezeket betöltik, természetszerűen hivatva látszanak lenni arra, hogy a magyar történettudomány művelésében tevékeny részt vegyenek; annál inkább, mert jelenleg az egyetemi tanár-

képezdében a szakszerű munkásság előfeltételeit: a kútfőismeretet és az irodalmi tájékozottságot, melyet e szak korábbi munkásainak az autodidaxis fáradoalmas és hosszadalmas útjain kellett felkeresni, a legrövidebb és legkényelmesebb módon szerezhetik meg.

Nem is említem, hogy minden, bármily szerény igyekezet mai nap mily buzdító és pártoló fogadtatásra számíthat: a kormány, a sajtó, az akadémia, a Történelmi Társulat részéről!

És mégis, vajon mily arányban járúlnak a középtanodák szak-tanárai a magyar történettudomány munkásaihoz? Vajjon a városi, megyei, és családi levéltárakban megfordúlnak-e elvétve is az illető helyek történet-tanárai?

Hogy pedig a magyar történetírás éppen most mutat ily kevésbé vigasztaló képet, annál sajnosabb, minél élénkebb munkásságnak vagyunk más felől a természettudományi és nemzetgazdasági szakirodalom terén tanúi. Bár ezt őszinte rokonszenvvel üdvözljük: úgy véljük, nem vonjuk magunkra az elfogultság vádját, ha nemzetünk szerencsés kultúrai fejlődése érdekében, a realiztikus irányzatok *egyensúlyozása* és a cosmopolitikus szélsőségek elhárítása végett, a hazai történelem tanulmánya iránt a közérdekeltség folytonos ébrentartását szükségesnek ítéljük.

Nem jut eszünkbe a történetírás közművelődési értékét túlbecsülni. Jól tudjuk, hogy a történeti munkák sem képesek bármily bölcse legyen tartalmuk és bármily ékesszóló előadásuk, a szenvedélyt és elfogultságot leküzdeni; de általánosan elismert tény, hogy a történeti olvasmányok a közszellem alakulására, bár lassú és zajtalan, de biztos és mély hatást gyakorolnak.

I.

A fentebbi észrevételek után nem szükséges ismételnünk, hogy az 1874-ik év a történetírára nézve kevésbé volt termékeny.

Az önálló, kútfőtanulmányon alapuló, történeti dolgozatok, melyek az *akadémiai Értekezések* között a jelen évben se számra, se értékre nézve nem jelentékenyek.

Viszonylag legjelentékenyebb Wenzel Gusztáv életrajzi tanulmánya *Stibor vajdáról* (45 lap és 170 l. Okmányi függelék.) XIV. századbéli történelmünk e kiváló alakját eddig a nép-

monda és a költészet mint zsarnok dynastát, kinek csak tragikus halála kelt részvétet, állította elénk, s e felfogás a történelem előadására sem maradt befolyás nélkül. Wenzel a lengyel történeti kútfők és a magyarországi levéltárakban felbúvárlott oklevelek alapján, a történelem igaz világításában mutatja be Stibor egyéniségét és politikai szereplését. Előadja, miként jött az előkelő lengyel nemzetség sarja Magyarországra, mikép tünteti ki magát katonai szolgálatai és vitézsége által nagy Lajos és Zsigmond uralkodása alatt, míg utóbb mint pozsonyi gróf és erdélyi vajda az ország kormányában lényeges részt vett, és Zsigmond által a fontos diplomatai küldetésekkel megbízva, befolyása kiterjeszkedik a világtörténelem nagy eseményeire. Nagy terjedelmű uradalmakat nyervén szolgálatai jutalmául, új hazája iránt háláját kolostorok, templomok és kórházak alapításával rójjá le.

E tanulságos értekezésnél kevésbbé alkalmas az olvasót kielégíteni Szilágyi Ferencczé, melynek *„Rajzokat Erdély Államéletéből a XVII. században“* (135. lap), kelle nyújtani; de voltaképen Erdély államéletének megismertetéséhez nem szolgáltat lényeges adalékokat. Szerzőnek, úgy látszik, főczélja az volt, hogy kimutassa, mily vészteljes befolyást gyakorolt Erdély XVIII. századbeli államéletére a bécsi udvar és a kath. egyház. Azonban még ezen czél szempontjából is, kevés ítélettel választotta meg tárgyát. Csak egy példát akarunk felhozni. A közlemények sorában első helyen áll az, melynek czíme *„A jezsuiták Erdélyben.“* Azt vártuk, és mindenki azt fogja várni, hogy e czikk a jezsuitákat mint a reactió és a vallásüldözés legbűnösebb eszközeit mutatja be. Pedig erről szó sincs. A jezsuiták eltörlésére vonatkozó királyi rendeletnek és az erdélyi jezsuiták létszámának megismertetése után, a legcsodálatosabb ugrással, minden átmenet nélkül, egyszerre azon egyházi körmenetről kezd szólni, melyet a kolozsvári jezsuiták évenként augusztus 15-én nagy ünnepélyességgel szoktak tartani, s megemlíti, hogy a szerzet eltörlését követő esztendőben a körmenet további megtartása ügyében tárgyalások folytak. Végre megismertetni kívánván „azon tanokat és elveket, miket a jezsuiták a rájuk bízott iskolákban növendékeikbe csepegtettek“ elégségesnek tartja azon egy adatot felhozni, hogy a kolozsvári akadémia növendékeinek meg volt engedve a protestáns vallású gonosztevők kivégeztetésénél jelen lenni. Nem

szükséges mondanom, hogy ily tárgyalási modor még a pamphlet-irodalom igényeit sem elégíti ki. És csak azt akarjuk kiemelni, hogy a reactio ellen mennydörgő író részéről megmagyarázhatlan, hogy Mária Terézia korában „*osztrák birodalomról*“ (!) beszél (8. lap), mely alatt Magyarországot és a királynő jogara alatt álló többi országokat érti. — A füzetben foglalt többi czikkek, melyek az erdélyi püspökség visszaállításáról, a templomépítési királyi engedélyekről, az apostasi-intézkedésről, a nagyszebeni reformátusok imaházáról és gróf Bánffy Dénes leányáról értekeznek, mind önmagukban, mind korjellemző tekintetben jelentéktelen részleteket kevésbé ügyesen állítanak össze. És valóban nem hallgathatjuk el csodálkozásunkat azon, hogy az akadémia a Szilágyi ur által használt okleveleket is, melyeket értekezése bókivonatban ismertet, még külön egész terjedelmökben is, mint függelékeket közrebocsátani jónak látta.

Egy harmadik értekezés háladatosabb tárgyat karolt fel, és hazánk középkori műveltségtörténetéhez nevezetes adatokat nyújt. Címe: „*Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XIV. és XV. században*“ (92. lap), Fraknoi Vilmostól, kinek XVI. századbeli hason irányú munkájáról múlt évi szemlénkben szólottunk. Habár kétségkívül öröndetes, hogy a magyarországi tanügy régibb történetére vonatkozólag rövid időközben két munka jelent meg, kívánatos lett volna a kettőt egy munkában összefoglalva bírni vagy még nagyobb nyereségnek lehetne tekinteni, ha valaki a magyarországi tanügy lehetőleg teljes történetéhez (a legrégibb időktől a XVIII. századig) megírására vállalkoznék.

Óváry Lipót jelentése „*Nápolyi történelmi kutatásairól*“ (17. lap.) hazánk történetének azon nevezetes korszakát öleli fel, midőn az Árpádház kihaltával, első ízben emelkedik idegen uralkodóház szent István trónjára. S miután az Anjou-dynastia Nápolyból származott át hazánkba, a nápolyi levéltárak átbuvárlása gazdag eredményt ígért. Az akadémia, mely ezen kutatásokkal Óváryt megbízta, várakozásában nem csalódott. Miként alább említendjük, kutatásainak eredményei nem sokára közkinccsé fognak válni.

II.

A M. Tud. Akadémia Történelmi Bizottsága a jelen évben nevezetes *kütfő-kiadványok* közrebocsátása által a hazai

történettudomány anyag-készletét gyarapította, és egy új vállalat megindítása által elhárítá magától azt a vádat, melyre múlt évi szemlénknek némileg egyoldalú munkássága ellen alkalmat nyújtott.

Első helyen a *Magyar Országgyűlési Emlékekről* kell szólanunk, melyeknek Fraknói Vilmos által szerkesztett első kötete (XXXII. és 650 lap) az 1526-tól 1536-ig tartott magyar országgyűléseket, erdélyi, horvát- és tótországi tartományi gyűléseket, és részleges gyűléseket tartalmazza, ezeknek száma a tíz évi időközben 76-ra megy. A közrebocsátott irományok és törvények a hazai és külföldi könyv- és levéltárakban több éven át folytatott kutatások eredményei. Megelégedéssel látjuk, hogy a Bizottság ezen kiadványban eltért eddigi eljárásától, mely szerint az összegyűjtött anyag kiadására szorítkozott; gondoskodott arról, hogy *kimerítő bevezetések* által az anyag felhasználását a történetbúvárnak megkönnyítse, és értékesítését a történetkedvelőre nézve is lehetővé tegye. Kíváncsinos, hogy jövőben minden kiadványnál ugyanez történjék; minthogy az ki bármely irányban, szorgalmat, lelkesedést és szakismeretet egyesítve, történeti emlékeket gyűjt és összeállít, *rendszerint* leginkább van hivatva és képesítve azoknak tartalma és történeti jelentősége felől tájékozást szerezni és nyújtani. Az előttünk fekvő munkában a bevezetések melyek az egyes gyűlések irományai elé vannak helyezve, ily általános tájékozásnál többet nyújtanak; az illető gyűléseknek lehetőleg teljes történetét tartalmazzák, melynek megírásában szerző az összes történeti kútfőkészletet felhasználta. És így az *Országgyűlési Emlékekkel* párhuzamosan az *Országgyűlések Történetét* is nyerjük*), mi által a munka előtt okvetlenül meg fognak nyílni oly körök is, melyek a történeti kútforrásokra nem szoktak reflektálni. Egy új ok arra, hogy a kezdemény ne maradjon elszigetelve és követésre találjon a Bizottság egy másik közelebb megindítandó vállalatának szerkesztői részéről.

Értem *Magyarország Diplomacziái Emlékeit*, a mely cím alatt azon eddig kiadatlan oklevelek és levelezések fognak közrebocsátatni, melyek hazánknak a külállamokhoz való

*) Ily cím alatt külön lenyomatban jelentek meg Ráth Mór-nál. Az I. kötet 235 lapra terjed.

viszonyaira vonatkoznak, s melyeket a Bizottság részint már összegyűjtött, részint még összegyűjteni készül. A XIII. század végétől, a mely korig Nápoly állami levéltárának magyarországi vonatkozású emlékei felérnek, a mohácsi ütközetig fog kiterjeszkedni. Az első kötet („Diplomacziái Emlékek Magyarország Anjou-kori történetére“ 1270—1395.), már sajtó alatt van. Szerkesztője Wenzel Gusztáv.

E vállalat ilyképen szorosan csatlakozik az *Árpád-kori Okmánytár*hoz, mely a XII. kötet (745. lap) be van fejezve. Hasonlag *II. Rákóczy Ferencz fejedelem Leveleskönyvei* (közli Thaly Kálmán) a III. kötet (757. lap) ki vannak merítve.

Az Akadémia történelmi kiadványait ismertette meg kell emlékeznünk *A hazai és külföldi folyóiratok tudományos Repertoriuma* felől, melynek Szinnyi József által szerkesztett első kötete (XXVI. és 743. lap) imént jelent meg. Ez kizárólag a *történelmet* és annak segédtudományait öleli fel, s az 1778-tól 1873-ig, hazai folyóiratok, évkönyvek, naptárak és iskolai értesítvények hasábjain megjelent cikkek czímeinek rendszeres összeállítását tartalmazza. A felhasznált folyóiratok stb. köteteinek száma 2492-re megy, melyekből 21,796. cím van kivonva. A következő kötetek a hazai hírlapokat és a külföldi folyóiratokat fogják kizsákmányolni. Már a fennebbi számok jelezik, mily széles kiterjedésű feladat megoldására céloz e vállalat, mely hivatva van a tudomány munkásait megismertetni mindazzal, mit céljaira nézve az időszaki sajtó figyelemre méltót tartalmaz. Jótékony eredménye nem csak az lesz, hogy sokakat fel fog menteni az időrabló és szellemölő keresés fáradsalmaitól; hanem az irodalmi előzmények ismeretét és értékesítését megkönnyítve, gyakran az irodalmi dolgozatok értékét is emelni fogja.

III.

A Magyar Történelmi Társulat a jelen évben is eredményteljes munkásságot folytatott. Közlönye a *Századok* több figyelemre méltó értekezést tartalmaz, melyek a társulat ülésén fölolvastattak. Kiemeljük b. Nyáry Albert dolgozatát: *Magyarország erkölcsi és műveltségi viszonyai a XV. század utolsó és a XVI-ik első negyedében. A magyarországi képzőművészeknek a legrégebb időktől 1850-ig nagy szorgalommal készült összeállítását, életrajzi adatokkal és műveik ismertetésével*

Nagy Ivántól. Fraknói Vilmos értekezését *Melanchthon és magyarországi barátai*. Fekete Lajostól: *A gyógytan a régi magyaroknál*. Mind a négy dolgozatka adalékul szolgál hazánk, eddig kevésbé méltatott, művelődési történetéhez. De ez irányban, miként terjedelemre, úgy irodalmi jelentőségre nézve is, az első hely Ipolyi Arnold azon előadását illeti meg, melyet a társulat ez idei vidéki nagygyűlésén (augusztus 20-án) Beszterczebányán tartott, és mely a *Századok* októberi, novemberi és deczemberi füzetait úgyszólván teljesen betölti. Címe: „*Beszterczebánya városa műveltségtörténeti vázlata*“. De ezen szerény cím alatt nevezetes irodalmi tény áll előttünk. Tudós szerzője, ki írói pályája kezdetén a magyar mythológia megalapításához egy nagy munkával járult, majd utóbb a magyar műtörténelem megalapításának egyik főtényezője volt mindkét téren a hazai emlékek alapos ismeretét és éles kritikáját teljes tájékozottsággal egyesítve az európai irodalom körében; ma ismét mint úttörő lép fel. Kijelöli az utat, melyen a *helytörténeti monographiák* szerkesztőinek haladniuk kell, hogy föladatukat a tudomány mai állásának magaslatára emeljék és sikeresen megoldják; erre nézve dolgozata, vázlatos természete daczára, mintául fog szolgálni. De nem egyedüli érdeme az, hogy a középkori városi élet érdekes és hű képét állítja elénk; hanem művelődési történelmünk azon nevezetes kérdését is: mikép alakultak meg városaink? megoldja és kideríti, hogy a külföldről bevándorolt iparosok nem az egyedüli, s nem is a főtényezők a városok megalakulásában, s ebben jelentékeny része volt a magyar elemnek is, a városok — legalább a bányavárosok — körében fennállásuk első korszakában uralkodó volt, minél fogva királyaink azokat aggodalom nélkül ruházhatták föl a municzipális jogok teljességével.

A társulat vidéki gyűlése, melyet ezen előadás nyitott meg, Zólyom- és Turóczmegyék könyv- s levéltáira terjesztette ki kutatásait. Ezeket fényes eredmény jutalmazta, és pedig nemcsak a szorosán vett történelmet, hanem a magyar irodalomtörténetet is gazdagítva, különösen Balassa Bálint nagyszámú ismeretlen költeményeinek fölfedezése által.

A magyar történettudománynak egy idő óta az orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlései is tesznek szolgálatot. Ezen alkalmakból ugyanis azon vármegyéknek vagy városoknak, melyek a gyűlés színhelyét képezik, monographiái szok-

tak közrebocsáttatni. Így jelent meg az utóbbi években Pozsony város, Heves- és Gömörmegye leírása, jelenleg pedig *Gömörmegye és város egyetemes leírása*, a melyet, mint a czímlapon olvassuk: „a magyar orvosok és természetvizsgálók 1874-ben Győr városában tartott XVII-ik nagygyűlésének emlékéül nyújtja dr. Kruesz Chrysostom, a pannonhalmi sz. Benedek-rend főapátja“. (Nagy 8-ad rétű 679 lap.) A munka három részre oszlik, s a megye természeti leírását, társadalmi viszonyainak ismertetését és *történetét* tartalmazza. Az utolsó rész (355—672 ll.) *tizenhét író* buzgó közreműködésével jött létre és Györmegye, Győr város a területükön létező egyházi intézmények, levéltárak, közreműködési intézetek, műemlékek, műkincsek, stb. szorgalommal és szakismerettel készült történelmét foglalja magában. Ehhez Györmegye geographiai viszonyait az Árpádkorban feltűntető térkép van csatolva, Sztachovics Remigius, pannonhalmi levéltárnoktól.

IV.

Két legújabb történeti publicatiónk hivatva lesz a *külföld* előtt hazai tudományosságunk állását és haladását feltüntetni.

Az egyik a magyar kormány költségén jelent meg. Címe: „*Acta nova Musei Nationalis Hungarici. A magyar nemzeti múzeum római fölíratos emlékei*“. Desjardnis Ernő francia szövegét, a vallás- és közoktatásügyi miniszter meghagyásából, magyarította, bővítette és külön pótlékkal kiegészítette dr. Rómer Floris.“ (Ívrét. 202 lap szöveg és 62 albertotypiai tábla.) E munka, francia szöveggel, már a múlt évben látott napvilágot s a hécsi világtárlaton a magyar tudományosságot és nyomaipart előnyös világításban mutatta be. A jelen magyar kiadás úgy szólván új dolgozatnak tekinthető, minthogy Rómer a tudós francia írónak munkáját teljesen átdolgozta, lényegesen bővítette és sok helyen kiigazította. Régóta ismeretes tény az, hogy a magyar nemzeti múzeum, római emlékek tekintetében, Európa leggazdagabb gyűjteményei között foglal helyet és a nélkül a római birodalom pannóniai uralmának története csak hiányosan lenne ismeretes. És a külföld tudományos kitűnőségei gyakran keresték föl múzeumunk dísztelen helyiségeit, hová a korábbi felügyelők ezen nagybecsű emlékeket, nem is sejtve értékeket, egybehalmozák.

És mi is végre fölismertük azon természetes kötelességünket, hogy a nagy világbirodalom történetének ama részét, melynek mai hazánk területe szolgált színhelyül, első sorban mi tartozunk művelni és földeríteni, s ekként az európai tudományosság egyik nagy munkájában közreműködni. Múzeumunk lelkes igazgatójának és a régiségtár ez időszertinti nagy buzgalmű örének köszönhetjük, hogy immár a római köemlékek díszesen és rendszeresen vannak elhelyezve, és a jelezett munkában oly alapos szakismerettel és külső fénynyel mutattattak be a külföldnek, hogy ekként a régi mulasztást *nagy részben* kipótoltuk és Európa előtt *teljesen* elfeledtettük.

Miként ezen eredmény remélleni engedi, hogy a régi Pannónia története, melyet hazánkban a múlt század végén a Katanchichok és Schönviesnerek tevékenyen felkaroltak volt, újra a megillető helyet fogja tudományos törekvéseink körében elfoglalni; úgy a *hazai egyháztörténelemnek* a múlt század végén oly buzgón munkált, de — miként múlt évi szemlénkben jeleztük — jó idő óta elhanyagolt mezején is örvendetes jelenséggel találkozunk.

Mióta 1812-ben Koller Józsefnek *Historia Episcopatus Quinqueecclesiensis* című monumentális munkája a nyolczadik kötettel befejeztetett, a magyar kath. egyházmegyék történetéhez ez évben jelent meg az első nagy munka, és pedig a régi hagyományokhoz híven, *latin* nyelven. *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*, melynek első kötete (negyedréti 736 lap és hat kömötszetű lap) előttünk fekszik. Megjelenését Simor János bíbornok-primás áldozatkészségének köszönhetjük. A szerkesztéssel Knauz Nándor bízott meg, kinek eddigi egyháztörténelmi és diplomatikai munkássága teljes kezességet nyújtott, hogy a megbízásnak sikerrel fog megfelelni. A munka föladata: megismertetni az esztergomi érsekségnek, s a vele szoros kapcsolatban álló esztergomi és pozsonyi káptalanoknak történeti emlékeit, melyek részint egész terjedelmökben vétettek föl, a mennyiben azok eredeti példányai a szerkesztő rendelkezésére állottak, részint kivonatosan közölni, a mennyiben más nyomtatott munkákból kellett azokat kölcsönöznie. Az előbbiekre nézve az esztergomi és pozsonyi egyházi levéltárak a legkiválóbb kútforrások. Az anyagkészlet roppant gazdagságát eléggé mutatja azon körülmény, hogy a jelen első kötet, nagy terjedelme daczára, csak 1273-ig ér le; történelmi

fontosságát pedig nem szükséges hangsúlyoznunk, mert ismeretes, hogy az esztergomi érsekség hazánk politikai és kulturai történetében mindenkor nevezetes tényező gyanánt szerepel. A munka becsét nem kevésbé emeli az, hogy a szerkesztő nem pusztán feldolgozatlan anyagot nyújt.

Az emlékek az esztergomi érsekek kormányéveinek keretébe levén beillesztve, mindegyik érsek élettörténete önálló értekezésekben adatik elő. Sajnos, hogy ez életrajzi közlemények az érsekeknek csak múltjokra szorítkoznak, vagyis azon időpontig érnek, míg az illető főpap az esztergomi érseki széket elfoglalja, s így érsekségök történetére nem terjeszkednek ki. Legterjedelmesebb a munka élén álló értekezés, mely az első esztergomi érsekről szól. Azon kérdés: ki volt az első esztergomi érsek? régibb történetíróink között élénk vitának képezte tárgyát. A legnagyobb rész Domonkos és Sebestyén között ingadozott. Legújabbban Horváth Mihály döntő érvekkel mutatta ki, hogy az nem lehetett más mint Asztrik, kit szent István a királyi korona és egyházi alkotásai megerősítésének kieszközlése végett Rómába küldött volt. Knauz elfogadja és az ellennézetek alapos, bár túlságos széles mederben folyó, czáfolásával érvényre emeli Asztrik érsekségét, ki ekként száradok múlva végre elfoglalja egyháztörténelmünkben megillető helyét.

E nagy munka megindításával összeesik egy szintén egyháztörténelmi vállalat megszűnése. A *Történeti adattár Csanád egyházmegye hajdanához és jelenéhez* című folyóirat kiadásával „*pártolás hiánya miatt*“ szerkesztői kényszerítve voltak fülhagyni. Múlt évi szemlénkben méltánylólag szólottunk e folyóiratról, mely már negyedik évfolyamát élte. Sajnáljuk, hogy az illető egyházmegye püspöke és papsága nem hozta meg azon csekély áldozatot, melyet ily folyóirat főtartása igényel. Annak megszűnése magában véve is veszteség; de nem szabad számításon kívül hagyni azon leverő visszahatást sem, melyet ily események a komoly tudományos törekvésre gyakorolni szoktak.

V.

A hazai történelemnek *új kézikönyve* a jelen évben nem jelent meg. De Kerékgyártó Árpád nagyobb terjedelmű kézikönyve a hetedik rész közrebocsátása által befejezett egészsze

lett. Ez külön czímet is visel: *Tíz év Magyarország legújabb történetéből.* 1840—1849. (8-ad rétű 764 lap.) És csakugyan a többi köteteket aránytalanul meghaladó terjedelme által túllép a kézikönyvek szerény korlátain, és ha a bővebb előadáshoz *önálló felfogás* is csatlakoznék, az önálló kortörténeti monographiák közé kellene sorolnunk. Ugyanis nem egyszerű kivonat az Horváth Mihály két nagy munkájából, hanem eredeti dolgozat, melynek lapjain a hírlapirodalom, a nevezetesebb publicistikai művek és a függetlenségi harczra vonatkozó katonai emlékiratok gondos tanulmányozásának és kritikai összevetésének számos jeleivel találkozunk. Azonban feltűnő, hogy óvatosan kerüli az események megítélését, a szereplő egyének, a küzdő irányzatok és a nagy mozgalmak *jellemzését*, melyet a kor-iratokból készült bő kivonatok és terjedelmes idézetek nem képesek pótolni. Így például, azokból, miket az 57. és következő lapokon, a Széchenyi István és Kossuth által folytatott irodalmi harczról egybeállítva találunk, annak természete és lényeges céljai, fejlődése és politikai jelentősége felől tiszta fogalmat nem nyerünk; annál kevésbbé, mert szerző is tartózkodik egyéni véleményét kimondani. Még inkább meglepő, hogy az april 14-diki függetlenségi nyilatkozatot is (593. stk. l.) oly merev tárgyilagossággal adja elő, mintha az nem is lett volna a függetlenségi harcz egyik legjelentékenyebb mozzanata. Végre, az egész munkát az uralomra emelkedett reactió áldozatainak száraz felsorolásával fejezi be, a nélkül, hogy csak egy szava is volna az elbeszélt nagy események méltatására, s azon hatás jellemzésére, melyet a nemzet életében gyakoroltak.

Az adatok és tények gondos összeállítása nem meríti ki a történetíró hivatását, melyet csak az tölt be méltóan, ki az eseményeket helyesen ítéli meg, s azok helyes megítélésére olvasóit képesíti. A tárgyilagosság nem abban áll, hogy minden ítéllettől tartózkodunk, hanem abban, hogy *lehetőleg* elfogulatlanok vagyunk ítéleteinkben. Egyébkint az előttünk fekvő munka világos példát nyújt arra, hogy az ítéletektől való tartózkodás az elfogulatlansággal nem mindig azonos. Így például, bármily kedvezőtlen ítéletet mondott volna szerző Széchenyinek politikai működéséről a 40-es években, ez a tájékozatlan olvasóra távolról sem gyakorolná azon hatást, mint látszólag tárgyilagossággal előadásának némely helyei, melyek

oly felfogásra vezethetnek, mintha Széchenyi Kossuth és iránya ellen egyedül személyes gyűlöletből küzdött vagy éppen ezen küzdelemben az udvar eszköze lett volna*); sőt midőn holmi obscurus íróknak súlyos vádait, melyek Széchenyit mint „gőgös arisztokratát“, mint a népnevelés ellenségét tüntetik fel, észrevétel nélkül átveszi és magáévá tenni látszik; eljárása nagy mértékben alkalmas a közönség félrevezetésére.**)

Sajnálattal vesszük ezt különösen egy oly munkában, mely hívatva van különösen az *ifjúságnak* szolgálni olvasmányúl. — Végre figyelmeztetnünk kell a szerzőt arra is, hogy helytelenül jár el, midőn a családi neveket önkényesen és belátása szerint írja például Szécsenyi, Veselényi, Dezsőfi stb. s midőn az *y* végzetet rendesen *i*-vel helyettesíti.***)

A jelen szemlének szorosan véve nem feladata a *tankönyvek* bírálata, mely ugyanis nem annyira a tudományos, mint inkább a didaktikai és paedagogiai szempontokat tekinti mérvadóknak. Mindazáltal tekintetbe véve azon lényeges befolyást, melyet éppen a történeti tankönyvek a jövő nemzedék szellemi fejlődésére gyakorolnak, utasítva látjuk magunkat szólani egy a gymnasiumok felső osztályaiban használt történelmi tankönyvről, melynek imént megjelent *második* kiadása annak elterjedettségére mutat. Ez *Magyarország Oknyomozó Történelme, tanodai és magánhasználatra* Ribáry Ferencztől. (414 l.) Sajnálattal kell kijelentenünk, hogy abban a jó tankönyv kellékei majd *mind* hiányzanak. Nyelve, előadása, összeállítása és felfogása a legszerényebb igényeknek sem felel meg. Azon körülmény, hogy minél közelebb ér saját korunkhoz, azaz minél nagyobb érdeket és fontosságot nyernek az események, annál rövidebben és felületesebben tárgyalja azokat, annak jele, hogy könyvét megfontolás nélkül szerkesztette†). Ezt még inkább

*) V. ö. a 84. és 98. lapokat.

**) V. ö. a 60—63. lapok jegyzeteit.

***) E munkáról, s különösen a Széchenyit illető részről egy kissé engedékenynek tartjuk tisztelt dolgozótársunk ítéletét. Az egész munka nem egyéb, mint egy korlátolt fő lelketlen compilatiója. A Széchenyit illető rész alúl van minden kritikán. A ki, mint Kerékgyártó, Széchenyi politikai pályája rajzában holmi hóbotos pamphletekre támaszkodik, az teljesen képtelen megírni az 1840—49-ki korszak történetét. Szerk.

†) Az első rész (1301-ig) a legbővebb, 155 lapot számlál. A második rész (1301—1526) csak 112 lapra, a harmadik (1526—1740) 100 lapra, a negyedik (1740—1867) 45 lapra terjed.

bizonyítja az, hogy a szűk téren a tények és részletek oly nagy tömegét halmozta össze, hogy az előadásnak szükségkép nehézkesse és élvezhetetlen szárazzá kellett válni, mi az iskola és magánhasználat szempontjából egyaránt helytelen.

Azonban még komolyabb hibái e munkának: a köznapi felfogás és előadás, a gyakran előforduló nyelvtani hibák és oly kifejezések, melyeket a történelmi előadás nem tűr meg.

Igy például, jellemző miként adja elő az ország hanyatlásának okait a Jagellók alatt. Mátyás utódai — úgy mond — nem voltak képesek az állandó hadsereget fentartani, minélfogva „az ország ismét a bandériumokra szorult, de mivel ezek kiállítására a gyenge kormány alatt soha bizton számítani nem lehetett, elkövetkezett, mit alig lehetett elhárítani — a mohácsi gyásznapi.“ (263. l.) Tehát szerinte a mohácsi vészt alig lehetett elhárítani, és szintén szerinte a mohácsi vész egyedül azért következett be; mert a bandériumok kiállítására nem lehetett *bizton* számítani! Még eredetibb módon tárgyalja az osztrák házból származott uralkodók és a magyar nemzet között keletkezett feszült viszony okait: „A két Jagelló alatt mélyen süllyedt királyi hatalmat — úgy mond — okvetlenül emelni kellett... Az ausztriai házból származott királyainknak ez volt egyik legfőbb feladata; a baj *csak* abban állt, hogy ebbeli intézkedéseikben *nem annyira* a nemzet kívánataira, mint inkább idegen tanácsosaik szavára hallgattak.“ (304. l.) Tehát nem az ország önállósága, törvényei és összes érdekei ellen elkövetett számtalan sérelmek idegenítették el a nemzetet uralkodóitól, hanem csak az, hogy a királyi hatalom emelésére czélzó intézkedéseikben *nem annyira* a nemzet kívánataira, mint inkább idegen tanácsosaikra hallgattak!

Ily kifejezések: „bőren váltsa meg“ (63. l.), „senki sem mozdult segítségére“ (73. l.), „Henrik ismétlé a hadjáratot és ekkor *Pozsonyt tűzte ki egyelőre* célul (75. l. Talán P. megostromolását?); „a nemzet . . . a kölesönt Csehország pusztításával térítette meg; (79. l. Azaz az ország határainak megsértéseért Csehország elpusztításával állott boszút); „*szerény igényű* könyvtárak“ (97. l.); „*Székür*“ (209. l. Trónüresedés helyett); „*a dolog* ekkor nem került ütközetre“ (277. l.) „János király *megunta* vala a török ingatag barátságát (279. l.) „Szoliman *Mohács*hoz boszút állani, nem hódítani jött (269. l.) stb., gyakran fordulnak elő. És valóban „*boszantó*“, hogy szerző a

harag, felháborodás, boszúvágy jelezésére következetesen a „boszankodás“ kifejezést használja *).

Ila e folyóirat szűk tere nem tiltaná, idéznénk némely helyet, annak kimutatására, mennyire kezdetleges és mily kevésbé szabatos előadása **); miként nyelvtani hibáiból hosszú sorozatot állíthatnánk össze ***).

De meg kell emlékeznünk kútfő-idézeteiről, melyekben jogcímet keresett arra, hogy könyvét a „oknyomozó történelem“ rangjára emelje. Miként előszavában olvassuk, a lapok alján levő jegyzetekben a kútfőket és forrásokat mutatja ki, melyekből adatait merítette, igazolásul s egyszersmind „űtmutatásul a tanulmányozó ifjú nemzedék azon részének, mely a történelem bővebb tanulmányozására törekszik“. Azonban az idézés módja által világosan elárulja, hogy az idézett kútforrások legnagyobb részét soha sem látta, s idézeteit a nagyobb történeti munkákból írta ki †). Űtmutatásul sem fognak azok

*) Henrik császár hadjáratra határozza magát, mert „boszankodott a királyra“; (71. lap) a magyar rendek „boszankodtak“, mert Szolimán Gritire bízta Magyarország felosztását (278. l.); Szoliman 1543-ki hadjáratát is azért indította meg, mert „megboszankodott“ a Joachim ögróf által vezetett birodalmi haderőnek Magyarországon megjelenése felett; (283. lap) stb.

**) Felhoznók például a szent István király élete ellen intézett merénylet elbeszélését (69. l.); vagy az Endre király alatt keletkezett pogány lázadás leírását. (73. l.) Az utóbbiban e hely is előfordul: „Vatha és czinkosai . . . tüzzel-vassal írtván a keresztyénséget, pogány módra lovakat áldoztak, sőt újra a lóhúst is megízlelték.“ (!) Érdekes mint szokta az egyes §-okat megkezdni. Például I. Béla uralkodása történetének elbeszélését így kezdi: „Béla egyike válandott legnagyobb fejedelmeinknek, ha tovább élt volna, így is országlása üdvöző vala.“ (77. l.) Megemlítjük, hogy szerinte Hunyady Mátyástól „származik a nádor alkotmányos hatalmköre is“, (262. l.), a mivel azt akarja mondani, hogy Mátyás alatt szabályoztatott törvény által a nádor hatalmköre, stb.

***) Még ily helyesírási hibát is, mint: ébressze, ébreszsze helyett, tanítottak tanítottak helyett, sat. Úgy szólván minden lapon fordúlnak elő; a szenvedő igeforma, a részesülő, a „miután“ használatában gyakran követ el hibákat, stb.

†) Az egyes törvénykönyvekről szólván, nem a *Corpus Juris*-ra, hanem Katonára utal. Schwandtner gyűjteményének, az akadémiai kiadványoknak teljes és pontos címét hiába keresnök. Még Kovachich *Vestigia Comitiorum* című munkájából is Katona után idéz. Joviust, Veliust, Veranchichot stb. idézi, de sehol jegyzi meg, kik voltak ezek,

szolgálhatni, minthogy a címeket rendszerint oly rövidítésekkel adja, melyeket csak a szakférfiú ismer, és többnyire elmulasztja megjegyezni, mily gyűjteményes munkákban, vagy külön kiadványokban találhatók fel. Így például a 25. lapon idézi először a „Névtelen jegyzőt“, de egy szóval sem említi ki volt az, mikor élt, hol van kiadva munkája; annál kevésbbé említi, hogy az magyar fordításban is olvasható stb.

Ezen idézetek helyett sokkal jobb szolgálatot tett volna szerző, ha munkája élén rövid ismertetését adja a magyar történelem legjelentékenyebb kútforrásainak. Ez valóban „útmutatásul“ szolgált volna „a tanulmányozó ifjú nemzedéknek“.

Túlzás és elfogultság nélkül állíthatjuk, hogy Ribáry úr tankönyve egyáltalában nem alkalmas arra, hogy a tanuló ifjúságban a hazai történelem tanulmányozása iránti szeretetet és érdeklődést felkeltse, és annak ítéletére, ízlésére, nyelvére jótékony befolyást gyakoroljon.

BÉKESSI

É R T E S I T Ő.

*Magyar conservatív politika. Irta Asbóth János. Budapest, 1875.
Légrády testvérek.*

A napi sajtó egész eseményt csinált e műből. Megjelenésének politikai fontosságot tulajdonított, állításait vezérczikkekben bonczolta, vádjai ellen komoly védelem alá vette a legkiválóbb államférfiakat és támadásai mögött valami megdöbbentő hatalmat sejtett lappangani. Mintha e röpirat nem is könyv volna, hanem politikai tény.

Mi pedig úgy látjuk, hogy könyvnek is igen rozsz. Zavarosabb munka nem egyhamar jelent meg politikai irodalmunk terén. Fölfogása egyoldalú, vádjai lelkiismeretlenek, ítélete félszeg, programja badar; a mit a magyar közélet néhány évtizedi eseményeiről és ezek indokairól mond, az csupa con-

mily munkáikra hivatkozik. És még arról sem bír tudomással, hogy Salamon és Szabó Károlynak a *Budapesti Szemlében* megjelent cikksorozataik külön munkákban jelentek meg, minélfogva ezekre s nem a folyóiratra kellene hivatkozni stb.

fusio és következetlenség; bátorsága, melylyel néhány kitűnő magyar államférfit megrohan, nem bátorság, hanem gyermekes paczkázás; kihívó vakmerősége, melylyel a conservatív párt bajnokaként sorompóba lép, merő föltűnési vágy; ítélete, melyet a magyar nemzet jelen századbeli történetéről s a liberalis párt tetteiről mond, a legkönnyelműbb, ferdébb, meggondolatlanabb nyilatkozat, a mit történelmi visszapillantás ürügye alatt kimondani lehet.

Csupa ellenmondás az egész munka. Ellenmondásokkal van tele részleteiben, és ellenmondás már az is, hogy Asbóth úr ilyen conservatív program írásába kezd. Mert Asbóth úr olyan kevésbé conservatív jellem, hogy e részben ritkítja párját; és csalódik, ha azt hiszi, hogy elég neki egy szép reggelen elkiáltania: „én conservatív vagyok“ s már ezzel valóban azzá is lett. Mintha csak öltönyt cserélne, most tetszelegve jár a conservatív mezben, melylyel meglehetősen sikerült föltűnést okoznia; de eddigi nyilvános szereplése, bár mindössze sem hosszú, nagyon is mutatja, hogy természetében nincs conservatív elem, és nincs semmi állandóság. Elveit hebehurgyán változtatja, ítélete egyik szélsőségből a másikba csap, nézeteit szeszélye után látszik szerezni; csupán föltűnési vágya marad meg állandóan és ma épen oly ecclatans módot keres azt vitatni, hogy valami fekete, a mily hevesen vitatta tegnapi, hogy fehér.

Alig egy éve még, „*Három nemzedék*“ című röpiratában a magyar nemzet jelen századbeli politikai fejlődését három fő alak vezérlete alatt, e három fő alakban látta „megtestesedve“. Széchenyi a tettekre ébredés; Kossuth a lázas küzdés; Deák az alkotás korszakának képviselője — mondá akkor. Ugyanegy fejlődés különböző szakainak nevezte e három korszakot; természeti szükségességnek tulajdonítá, hogy a nemzetnek e három fokon át kellett haladnia; Széchenyi korát „az előkészületlen ösztönök kapkodásának“ nevezte, „mely az erőkhöz és törekvésekhez méltó alkotásig eljutni nem tud“; Kossuth korszakában „a küzdés tüzet okádó lelkesedésében ragyogó, duzzadó izmokkal és neki feszített tüdővel munkálkodó, de alkotni nem tudó szenvedélyesség korát“ látta; míg Deák alatt „a biztos kézzel teremő alkotás plastikai súlyegyenének és az egész fölött uralkodó harmoniájának kimondhatatlan fölényét“ találta föl.

Íme, egy év múltával, e bombasztikus dicsőítésből nem

örzött meg conservatív keblében semmit. Átkot kiált az egész szabadelvű mozgalomra 1825-től 49-ig; mindent, a mi azon időben történt, ha jól ütött ki, a conservatív pártnak tulajdonítja; Széchenyit átviszi a conservatív párthoz; Kossuth szereplése fölött minden szava kárhozzátás, kicsinylés és gúny; Deáktól pedig a „plasztikai alkotás“ dicsőségét elragadva, a conservatív párt fejeit koszorúzza meg vele.

Tavalyi röpiratát Deák nagyságába vetett bizalmával ekként fejezte be: „Így tudta romjaiból Deák Ferencz újra fölépíteni a magyar alkotmányt, de nem! — magát a magyar hazát, így tudta nemcsak helyreállítani a mi össze volt roskadva, hanem tovább is építeni, betetőzni alkotmányunkat, megvédelmezni jövőre a fölötte el-el nyargaló fürgetegek ellen, pótolva a múltnak nehéz mulasztásait; kiterjesztve az alkotmányosságnak addigelé csupán az országnak külön ügyeire terjedő hatályosságát az Ausztriával közös ügyekre is, és megszüntetve azon állapotot, melyben ezek évszázadokon át, az ország minden tiltakozásai ellenére is, a nemzet hozzájárulása, az ország érdekeinek figyelembe vétele nélkül tetteleg absolutissime intéztettek, ki nem apadó forrását képezve az elkeseredett viszálykodásnak végzetes összeütközésnek. És így tudta a personális unio középkori, feudális alapjáról a kornak színvonalára, az érdekközösség alapjára emelni a Magyarország és Ausztria közti közjogi viszonyt“.

Idei röpiratában pedig a kiegyezés minden érdemét a conservativeknek akarja tulajdonítani. Deák és pártja „azok programját tették magukévá mindenben, de abban az egyben nem engedhettek, hogy azt ők hajtsák végre, hogy a hatalom nekik jusson, a felelős miniszterium ők legyenek“. A conservativek „érezték, hogy a nagy mű, melyet annyi önfeláldozással *alkottak meg*, követeli tőlük még azt az önmegtágadást is, hogy hallgatagon félre vonuljanak s a nagy mű megerősítését, megvédését másnak engedjék át“. Deáknak tehát, Asbóth úr idei szemüvegén át nézve, alig van többé szót érdemlő része a kiegyezésben; a kiegyezés után pedig szerepe még ügyefogyottabb, mert „a nagy mű befejezte után Deák nem vezér volt többé, hanem csak zászló Andrássy kezében, melyet ez olyankor lobogtatott magasan, midőn attól lehetett tartani, hogy a hívek megingatott dandárjai különben nem követnék kalandozásaiban az új vezért“.

Óh hova törpül egy rövid év alatt a nagy alkotó! Tavaly még rendületlen alkotmány-építő hatalom, kinek műve századok ingadozásait helyezi szilárd alapra; az idén már lenge lobogó, melyet tehetség nélküli grófocska tetszése szerint csóvál a levegőben.

Honnan e meglepő változás?

Egész komolyan szólva, mi nem találjuk egyéb magyarázatát, mint azt, hogy Asbóth úrnál, élénk stílje, ügyes előadása, váratlan ötletei, szokatlan fordulatai, szellemes modora, helyenként teljes figyelmet keltő fejtegetései és elég bő olvasottsága mellett teljesen hiányozni látszik az önálló ítélet. Olyan ítélet, mely tapasztalatokon, emberismereten, megfontoláson alapul. Olyan ítélet, a mit akár conservatív, akár liberalis az ember, lelkiismeretes gondolkozás után formál magának, hogy aztán megálljon mellette. Olyan ítélet, a mit csak kellő érlelés után szokott kimondani az, a kit politikai föllépésre nem csupán a föltűnési vágy ingerel; de ha egyszer kimondta, nem hirdeti holnap ismét az ellenkezőjét.

Asbóth úr nem szokta megérlelni nézeteit. Ötletei vannak, benyomások után indul, de meggyőződése nagyon változékony. Mindig arra esküszik, a mi utóljára hat erősebben a lelkére. Mondhatnók (a „*primae informationis*“ mintájára) hogy ő *ultimae informationis* ember, a kinek az válik hitévé, a mit legutólszor legtöbbet hall. Lágy lélek, melyben egy-egy elhatározás nem véshet állandó állandó medret magának, de minden új benyomás mélyen bele fészkel magát, egy rövidke időre. Ezért aztán mindig túloz, s egy ideig a legelfogultabb hírnökévé válik azon véleménynek, melyhez legutóbb szegődött. Tavaly túlzó Deákista; az idén túlzó Sennyeiánus. A renegatok közmondásos fanatikusságával támadja, szidja, rágalmazza elhagyott hitét. Tavaly prófétája volt Deák; az idén nemcsak a kiegyezés érdemét tagadja meg tőle, nemcsak hülye eszköznek állítja mások kezében, hanem azon otromba váddal is reá támad, hogy „míg másutt a vezérek keresve keresik a fiatal tehetségeket, nálunk annyival inkább szorították le a háznak fiatalabb tagjait, minél tehetségesebbek voltak és szóhoz legfeljebb Deák Ferencz unokaöcsesei juthattak“.

Ez elfogultságból következik, hogy Asbóth úr röpirataiban mindig a vak egyoldalúság uralkodik. Nem azért írja könyvét, hogy a tárgyat minden oldaláról megvilágítva az

igazságot keresse; hanem azért, hogy egy *a priori* magának eleve föllállított tételt bebizonyítani igyekezzék. Ő mindig csak egy oldaláról látja a tárgyat.

Ilyen *a priori* tétele volt tavaly az, hogy párhúzámba állítsa Széchenyit és Vörösmartyt, Kossuthot és Petőfit, Deákot és Aranyt. Ezért írt akkor egy röpiratot, melyben minden összeszedhető érvet concentrált, hogy e furcsa ötletet bizonyítsa.

Ilyen tétele az idén az, hogy nemzetünk fejlődésében, minden jó eszmét a conservatív párt férfainak köszönhetünk. Ezért készült most az új röpirat, minden bizonyíték összehalmozásával, melyek a tárgyra erről az oldalról vethetnek fényt.

Asbóth úr figyelemmel kísérvén az európai eseményeket, észreveszi, hogy a külföldön itt-ott a szabadelvű iránynyal szemben a conservatív elem jut túlsúlyra; és figyelemmel kísérvén a hazai ügyek fejlődését, látja, hogy nálunk a közigazgatás, törvényhozás, pénzügyek, parlamenti tárgyalás stb. bajai miatt országsszerte nagy az elégtelenség, panasz, elkedvetlenedés és zúgolódás. Elmélkedvén mindezekről a maga módján, egy szerre fölfedezi, hogy ez az elégtelenség nálunk „conservatív áramlat” s nosza mindjárt nyakig bele szökik e conservatív áramlatba és elhatározza, hogy könyvet ír róla.

Összehord mindent a mi rögeszméjét támogathatja.

Fölületesebben soha sem ítelt még valaki egy történetivé vált korszak vezéreszméiről és vezetőiről mint ő akarja megítélni a negyvenes évek mozgalmait. Előszed néhány polemikus röpiratot azon korszakból; idézi azokat lapokon át; vizsgálat nélkül elfogadja minden érvöket, de az ellenpárt válaszairól, röpiratairól, hírlapi cikkeiről egy szóval sem vesz tudomást. Egy lélekzet-vétel alatt annyira ő conservatív lett, mintha most folynék a Dessewffy-Kossuth polémia s ő nem történeti visszatekintést, hanem vitatkozó cikkeket írna a *Világ*-ban. De a mai világban ezzel elkéssett.

Nemcsak ilyen idézetekben gazdag azonban e könyv, hanem kölcsönzésekben is. Átvész fűtől fától minden eszmét, a mi céljaira szolgál és könnyű szerrel gyártott könyvének tekintélyt akár külső terjedelemre, akár belső tartalmára nézve növelheti.

A negyvenes évekről szóló fejezet nagy része 3—4 régi röpiratból van kimásolva.

A mit Andrássyról többé kevésbé találóan mond, hogy : „nem szereti a rendszert“ — „utálja a részleteket“ — „megelégszik a dilettantismussal“ — „elodázza a nehéz kérdések elintézését“ — „kilovagol a sürgős ügyek előtt a városligetbe“ — „föltett eszméi kivitelében szívós és makacs“ — „kedvencz elve a *laissez faire* s veszélyes izgatásoknál is arra utal, hogy azok majd lejárvák magokat“ — mindezt Kákay „Fény és árnyképeiből“ vette át. Onnan vette azt is, a mit Horvát Boldizsárról és Vas vármegyéről s Kerkapolyról és az ő vas idegeiről Kákay sokkal szellemesebben elmondott. Nem kis önnegtagadás Kecskeméthy Auréltól, hogy lapjában ezt az új conservatív-pályatársat magasztalva mutatja be és nem kéri tőle számon a saját elhódított eszméit; ebből is látszik, hogy K. A. ildomos, mint Aesop rókája, a ki szívesen tűrte, hogy gondolatait egy kevésbé ravasz, de nagy hangú állat sajátjaként hirdesse, mert jól tudta, hogy a nagy hangú állat ezzel csak az ő tervének elősegítésére tesz szolgálatot.

A mit a nemzetiségi kérdésről s ennek a megye-rendezés kérdésével összefüggő érdekeiről találunk e röpiratban, annak jó része föllelhető Grünwald röpiratában. *) A mit közigazgatásunk újjá szervezéséről mond, idézet nélkül részint szintén Grünwald röpiratából, részint Csengerynek a 21-es bizottságban mondott beszédéből kölcsönzi s nem veszi észre, hogy Cs. beszédjének ezen eszméi részben éppen Sennyey beszéde ellen voltak mondvá.

A mit kereskedelmünk válságáról beszél, azt a pesti tűzse 1874. évi jelentésének legtúlzóbb kifakadásai után mondja, kritika nélkül fogadván el ama jelentésnek sok tekintetben kétségbe vonható állításait.

A mit a pesti gabnakereskedelem hanyatlásáról elpanaszol, az egyszerű indokolatlan kivonat Kőrösi József múlt évi röpiratából.

A mit közigazgatásunk fogyatkozásairól és törvénykezési bajainkról mond, azt Sennyey beszédeiből idézi.

Tovább is folytathatnók e jegyzéket, mely arra mutat, hogy Asbóth úr össze-vissza hordott röpiratában mindent, a mi egy év óta olvasmányaiából céljára fölhasználható volt.

Ki tagadhatná, hogy e panaszokban igen sok igazság

*) *Közigazgatásunk és a magyar nemzetiség.* Budapest, 1874.

van. Fájdalom, ez összehordott adatoknak egy jelentékeny része elvitathatatlan. Érzi és tudja mindenki. De erről meggyőzni bennünket, mint Hamletnek mondja Horatio, „nincs szükségünk sírból jövő szellemekre“, nincs szükségünk az eltemetett ó-conservativismus kísértő lelkének föltámasztására.

Mi köze a mi bajainknak a conservativismushoz és liberalismushoz?

Hogy 1867 óta vakmerően, gyorsan, sokat újíttunk volna, azt még Asbóth úr sem állítja. Ellenkezőleg, többnyire azért panaszkodik, hogy az uralkodó párt nagyon kímélte a múltat és nem mert újításokba vágni. Fő vádjai: hogy a kormány a megyei tisztviselők választását nem merte kinevezésre változtatni, a Bach-korszakbeli hivatalnokokat nem merte elcsapni, a pénzügyi administratio régi formáit nem merte egyszerre eltörölni, a megyék régi hagyományos hatalma ellen nem érvényesítette a központi hatalmat, a szétdarabolt erdélyi megyéket nem merte központosítani; mindez a vád roppant bádárul hangzik olyan embertől, a ki a conservatiót tűzi zászlójára.

A legszembeeszköbb ellenmondásokat egy lélekzet alatt mondja el: például fölmagasztalja az 1840-diki büntető javaslatot, mely tudvalevőleg a büntetések kiszabásában a legszabadabb elvű és leghumanusabb codexeket is túlhaladta, de mindjárt pár sorral alább a botbüntetés eltörlése ellen fakadozik.

Erzékenyen panaszolja az 1848 előtti szabadelvű párttól, hogy az akkori conservativ tekintélyeket ledorongolta, de ő maga bőszerűbben le akarja dorongolni a most uralkodó pártot, Deákot, Andrássyt és a többieket.

Nem kellene neki se a létező pártok, se a létező intézmények. Reformot sürget az alkotmányban, (melyet pedig, ő szerinte nem Deák, hanem az ó-conservatívek alkottak), gyökeres reformot sürget a honvédelemben, el akarja törölni a delegatiókat, reformálni a megyéket, reformálni a közigazgatást, elkergetni a Bach-korból maradt állami tisztviselőket, reformálni felsőházat, alsóházat, belevágni egyházi kérdésekbe, behozni a polgári házasságot, kurtán elbánni a nemzetiségekkel, még a horvátokkal is, egyszerűen eltépni csaknem minden köteléket, mely jelenleg a nemzetet a múlthoz csatolja. Alig akar valamit épen hagyni, conserválni.

És mégis ezt nevezi ő conservativ programmnak.

Ez több mint genialitás; ez hóbot.

Valóban nem értjük, hogy ilyen könyvnek a napi sajtó komoly jelentőséget látszott tulajdonítani. Ha több volna az, mint egy irányavesztett fiatal embernek tévedező kalandozása a politika mezején, ha magukévá tennék, bár csak utólag és csak egy részben is, az ó-conservatív párt emberei, úgy az nagyon szomorú volna erre a pártra nézve. Mi a legőszintébb tisztelettel viseltetünk e pártnak nagy tehetségű, művelt, tudománypártoló, magyar szellemű, hazaszerető vezéreiről; elismerjük érdemeiket múltban és jelenben; örömmel látjuk, ha közülök egy-egy belevegyül a mai politikába is, és hallatja nyomatékos szavát a napi kérdések körül. De ha valaki az ő nevökben akarná megtagadni azon eszméket, melyek a nemzetet fél század óta vezették; az ő nevökben akarná elkárkoztatni a magyar forradalom vívmányait, melyek bátor kiküzdésében, sok tévedése daczára is, halhatatlan érdemet szerzett Kossuth; az ő nevökben vádolná a Deák-párt idősebb tagjait, hogy 1848-ban nem ragadtak bele a sors megállíthatatlan kerekébe, s nem gátolták meg a szélsőségek túlsapásait, holott ugyanakkor, Sennyey bárónak egy férfias nyilatkozatát kivéve, ők létezésöknek legkisebb jelét sem merték mutatni; az ő nevökben vonná kétségbe Deák érdemét, a ki szilárd elhatározottsággal állt meg a jogfolytonosság alapján, míg ők habozva, elhatározatlanul tétozáztak; az ő nevökben akarná ismét fölszítani a 48 előtti gyűlölséget, a mint ezt Asbóth úr röpíratá megkezdte: akkor, úgy hisszük, tapasztalni fognák, hogy a nemzet, bár mérsékelve eddigi türelmetlen haladási vágyát, megállapodást és rendet óhajt ugyan, de visszafordulni nem akar; a jelenleg létező intézmények javát gondosan föntartani talán kész, de holmi régiéket fölösni nem; conservatív eszmékre lehet hajlam a közvéleményben, de az ancien régime restaurációjára nincs.

A közmunkaügyek állami kezelése Franciaországban. Irta Hieronymi Károly, államtitkári helyettes a m. k. közmunka és közlekedési minisztériumban. Budapest, 1874. Eggenberger Ferdinánd akad. könyvtárúrnál. 660, lap, nyolczadrét. Ár 6 forint.

Mindenesetre figyelemre méltó munka. Szerves összefüggésben mutatja fel egy nagy és civilizált állam közmunkaügyeinek állami kezelését. Adat-gyűjtemény, melynek hasznát

veszik most is, és még nagy hasznát fogják venni majd akkor, a midőn a benne foglalt tárgyak fölött nálunk is megkezdődnek a törvényhozást megelőző elvi viták a sajtóban és a társadalomban.

A szerző nemcsak Franciaország rendszerét dolgozta ki, hanem Angol- és Németországit is. Mindakettő kétségkívül sokkal nehezebb feladat volt, mint Franciaországé. Angliában ugyanis a lassú fejlődés fokozatos haladását kellett az állami élet ezen ágánál is szem előtt tartani, míg Németországban az apró államok egész raja kétségkívül nagy mértékben igénybe vette a figyelmet. Ellenben Franciaország egységes is volt, a lassú fejlődésre nem adott semmit, ugrált ugyan egyik végletből a másikba, azonban mindenütt elméletileg véve teljes rendszert állított fel.

Míg tehát a másik két országnál ezer apró tüneményre kellett figyelemmel lenni: itt az összeszedés dolga csupán az egymás után következő törvények és rendeleteknek illő helyre való beosztásából származott.

Ezt nem azért bocsátjuk előre, mintha a jelen munka érdemét vitatni akarnók; csak azért, hogy eleve figyelmeztessük a *Szemle* tisztelt olvasóit azon nehézségekre, melyekkel szerzőnek műve ezután jövő két kötetében meg kell küzdenie; pedig e három kötet voltaképen csak bevezetésül fog szolgálni a negyedikhez, mely hazai viszonyainkra fog tartalmazni javaslatokat. Kétségkívül ez lesz a munka leghasznosabb, s reméljük — a szerző hivatalos állásánál fogva ez ügyek gyakorlati oldalát vezetvén évek óta, — legközvetlenebbül használható része. Ez azonban legkevesébbé sem zárja ki azt, hogy a már megjelent rész is ne tekintessék önálló egésznek, s mint adatgyűjtemény, melyben vezérelveket is lehet keresni, becses műnek.

Az ily adatgyűjteményekkel szemben azonban mindig fölötte kényes a bíráló helyzete. Egyszerűen a feldolgozást kell tekinteni, a mi a jelen műben nincs, s a francia közigazgatási eljárás fentebb vázolt természeténél fogva főleg is lett volna. A mi fő: az anyag, kívül esik a bírálat határán. Mert magának azon kérdésnek megvitatása: vajjon nem maradtak e ki esetleg fölötte fontos mozzanatok az összeállításból, a melyek a teljességre, vagy a világosságra nevezve okvetlenül megkívántattak volna, az anyag oly bő ismeretét, a részletek oly

tanulmányoszerű feldolgozását igényli, a mely nem fizetné ki magát.

Úgy látszik különben, hogy Hieronymi úr kész összeállítások után dolgozott főleg. Potignet: *Recueil de Lois, Decrets*; Ravinet: *Code des ponts et chaussées*; Lalanne: *Manuel de la navigation*; *Documents sur les chemins vicinaux*, publiés par Ordre de s. Ex. M. Pinard; *Annales des ponts et chaussées*; Audiganne: *Les Chemins de fer d'aujourd'hui et dans cent ans*; Lamè-Fleury: *Code annotée des chemins de fer* stb. Ezt kétségkívül helyesen tette annyiban, a mennyiben a belföldi írók követése ily dolgokban sokkal könnyebbé teszi a kezelést az ily nagy terjedelmű anyagra nézve; azonban más oldalról sok olyan oldala is lehet ezen intézkedéseknek, a melyek a belföldi írók előtt teljesen magoktól megérthetőknek, magokból kifolyóknak tűnhettek fel, idegen olvasóra nézve azonban sokszoros érdekekkel bírhatnak.

Meg kell különben jegyeznünk, hogy ily gyűjtemények követése csupán Franciaországra nézve lehetséges. Németország és Anglia már teljesen más szempontok alá esnek, s e tekintetben nem is lehet a gyűjteményeket kiindulási pontul venni. Őszintén elismerjük ennél fogva, hogy ezen két utóbbi ország közmunkaügyének ezen szempontból való feldolgozása lényegesen több időt veend igénybe, mint a francia viszonyok ismertetése követelt.

A fentebb elmondottak alapján nem bocsátkozhatunk be a részletekbe. Annyit azonban mondhatunk, hogy a munka így, a hogy van, már akár teljes, akár sem, igen érdekes, s megérdemli, hogy a közönség különös gonddal tanulmányozza, oly gonddal, mint a minőt ez ügyek fölötte fontos volta megérdemel.

Mi nem vagyunk barátai viszonyaink közt a francia középítészeti tanácsoknak, a mint azt a francia adminisztráció egyik legsarkalatosabb előnyeül mutatja fel szerző, mert még meg nem üllepedett viszonyaink közt fölötte félünk e kezdetben egészen ártatlannak látszó intézmény teljes elfajulásától, s annak esetleges behozatala alkalmával határozottan kívánjuk, hogy teremtoi szorosán csakis műszaki kérdésekre terjeszkedjenek ki; a mint nem vagyunk barátai az általános francia közigazgatási politikának sem; azonban mindenesetre sok érdekes anyagot tartalmaz e munka, a mely anyagnak az

egyes részletekben még akkor is lehetne hasznát venni, ha a fő alapelveket, — mint azt mi gondoljuk, — egyáltalán mellőzni kell is.

A közmunkaügy sokkal nagyobb fontosságú kérdés, semmint gyorsan és jól lehetne megoldani; éveken át lesznek még kérdései napirenden, mert hisz azok a nemzetgazdasági kultúra kérdései. Erre nézve fölötte becses támpontokat tartalmaz e munka, és jó szolgálat az irodalomnak az ilyenek írása.

Maga a munka általános bevezetése a francia közigazgatási hatóságokról ad általános áttekintést; míg a különös rész VI. szakaszra oszlik.

I. A közmunkaügyek központi igazgatása.

II. A közutak kezeléséről.

III. A folyamszabályozások és a hajózható csatornákról.

IV. A vasúthálózatról.

V. A vízhasznosítási műveletekről.

VI. A számviteli ellenőrzésről szól.

Mindegyik szakaszban adva vannak az odavonatkozó összes törvények és rendszabályok, a melyek teljes és hű képet adnak az egészről, részleteiben is kimerítvén a tárgyat. Mondanunk sem kell, már maga a beosztás is tanúsítja, hogy áttetsző a rend, s világos az egymásután. Erre annál inkább szükséges figyelmeztetnünk, mert fentebb fejtegettük, hogy éppen ettől függ annak megítélése: vajjon az összeállítás helyesen eszközöltetett, a kész anyag helyesen kezeltetett-e?

A stil magassága ellen nem ritkán kifogásunk lehet, de a műszavak magyarosítása sikerültnek mondható.

Óhajtva várjuk az ígért többi köteteket; s akkor visszatérünk a jelenleg kezünknel levőre is.

P.

Az iparos oktatás Bajorhonban, tekintettel honi viszonyainkra; a vallás és közoktatásügyi m. kir. ministerium megbízásából előterjeszti Horváth Ignác, műegyetemi ny. r. tanár. I. Budapest Lampel Róbert 1874.

Boldogult b. Eötvös József, felejtethetlen közoktatásügyi ministerünk kedvencz tervei közé számította az iparosok és kézművesek kellő neveléséről gondoskodni s e tekintetben mindent megmozdított, hogy terveit valósítsa. S akkoriban küldötte Horváth Ignác, fiatal műegyetemi tanárt, hogy a

külföldön, az iparos- és kézműves-iskolákat oly alaposan és kimerítően tanulmányozza, hogy azokat itthon azonnal életbe lehessen léptetni. Azóta négy nehéz év zajlott le nemzetünk fölött és ő is eltávozott közülünk, mielőtt az ígért földjét látta volna. A kiküldöttnek tanulmánya, melyet betegsége következtében még mai napig sem fejezhetett be, csak Bajorországra vonatkozik, a többit alkalmilag fogja kiegészíteni. A tanulmánynak megjelent része a fent címzett munka.

Nem lehet feladatunk e munkát kimerítően és hosszasan taglalni, csak reá akarunk mutatni az irányelvekre és eszmékre, melyek rajta végighúzódnak, utalva az érdeklődő olvasót magára a megjelent műre.

Szerző tanulmányát Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszternek ajánlja, felsorolva ajánló soraiban mindazokat az okokat és körülményeket, melyek műve megjelenését mindekkoráig késleltették és hálásan emlékezve meg mindazon tisztelt egyénekről, kik e téren számára segédkezet nyújtottak. Különös ragaszkodással emeli ki a De Gerando családot, mely „két nemzetbe veti gyökerét és ritka szerencsével vette föl a kettő erényeit“ s a mely szellemileg és anyagilag is a leghathatósabban pártfogolta és segítette nehéz munkája közepette.

Erre szerző áttér tulajdoképeni feladatára és mindezekelőtt a történeti fejlődést adja elő röviden, melyből megemlítjük, hogy az első ilyenmű intézet 1793-ban keletkezett Bajorországban „Ünnepi kézműves iskola“ név alatt. Ezt követte 1827-ben a müncheni polgári technikum felállítása. Erre ismét hosszabb szünet következett, mely 1864. évvel ért véget, midőn is az oly régóta megkezdett és folytatott tárgyalások az iparos-iskolák szervezésének ügyében befejeztettek, s melynek eredménye, hogy mai napság Bajorországban háromszáz iparos- és kézműves-iskola van.

A kézműves-iskolák szükségét felesleges bizonyítgatnunk s csak azt jegyezhetjük meg, hogy mily áldásos lenne ezek hatása oly néposztályokra is, kiknek csak időszakonként van foglalkozásuk, mint a kőműveseknek, számos földművesnek stb., kik a télen felemésztik mindazt, mit a nyár folytán keservesen szereztek. De ezen negatív alapon kívül még határozott pozitív eredményeket is tüntethetne fel ilyenmű eszméknek a felkarolása, mert valóban új értékekkel gyarapítaná az országot és elejét venné a mostani renyheségnek és elerkölcstelene-

désnek, mivel az illetők időjüket eltöltik. A mi szervezésüket illeti, szerző határozottan a mellett nyilatkozik, hogy a kézműves-iskolák az elméleti oktatás terén működjenek, meghagyva az életnek annak gyakorlati oldalát.

A kézművesi iskolák ismét a gyakorlati élet kíváncsiak szerint több ágra szakadnak, milyenek a mezőgazdasági, gépészeti, építészeti és kereskedelmi osztályok, melyek célja az ezen ágaknál működő *munkásoknak* megadni a kellő ismereteket.

A kézműves-iskoláknál magasabb oktatást nyújtanak Bajorországban az alsó *szakiskolák*, melyek az ország elszórt s különösen oly vidékein fordulnak elő, melyek a természeti viszonyok által vannak egyes iparágakra szorítva. Így Berchtesgadenben rajz- és fametsző iskolák állítottak. Reutlingen városban takács-iskolát nyitottak stb. Ezenkívül az alsó szakiskolák egyes több értelmet kívánó kézműveseknek nyújtanak oktatást mint a kőműveseknek, kőfaragóknak, ácsoknak, szobafestőknek, épület-asztalosoknak, lakatosoknak, cserepeseknek stb.

Mind a két csoportnál jóval fölebb állnak a *technikai közép vagy ipariskolák*. Ezek már a magasabb ipar és a gyárak számára szolgáltatnak munkavezetőket, felügyelőket vagy magasabb értelmet feltevő munkák számára munkásokat. Az egyes, magán kis iparosok is ide járatják fiaikat. Az ipariskola mint technikai középtanoda ismét három ágra szakad u. m. a gépészeti, vegyészeti, és építészeti osztályokra. Itt a hallgató mindazokat az oktatásokat kapja, melyek pl. a műegyetemen előfordulnak, csak hogy *elemeiben*, de azért szigorúan tudományos alakban. Az ezen iskolákban alkalmazott tanárok fizetése 1600 forintra rúg, öt évi szolgálat után 1800, 2000, 2200 forintra emeltetve.

Nem akarunk az egyes tantárgyakba vagy a szervezetbe csak felületesen is belebocsátkozni, csak egy új *rajzoktatási módszerre* akarjuk figyelmeztetni a t. olvasót, mely bizonyára minden művelt ember figyelmére érdemes, értjük az „*a tempo*” rajzolást. Ezen új módszer előnye, hogy roppant sok időt kímél meg. „Ugyanis az alatt míg a tanár a táblára s papirosra vízi festékkel — tehát nem krétával — nagy mérték szerint rajzol, a tanulók mindnyájan kötelesek ugyanazt a feladatot utánna dolgozni. E szerint a tanulók mindannyian egyidejűleg kapnak utasítást a tanítótól mind szóval, mind példában. Itt tehát az

a vezérely, hogy ugyanazon rajzórában a mennyire csak lehetséges *valamennyi* tanuló ugyanazon rajzzal legyen elfoglalva. És így az atempo módszer nem, mint rendszeren lenni szokott, egyenkinti, hanem inkább közös és tömeges oktatás.“

Már emez egyszerű felsorolásából a kézműves- és iparosiskola tulajdonainak meggyőződhattünk azok feltétlen hasznosságáról. Talán csak a keresztülvitelben lehetnének némi nehézségek, melyeket azonban szilárd, elhatározott akarat mindenkor könnyen legyőzhet. Egy dolog akaszthatná meg azok életbeléptetését és ez a „nervus rerum gerendarum“, melynek éppen most a legnagyobb szükiben vagyunk. Azonban kis körültekintés és a viszonyok kellő ismerete mellett itt is csakhamar túltehetünk a gáton.

Ismeretes mindenkünk előtt, mily számos reáliskolát állítottak föl az ország minden helyén és vidékén az utóbbi években, az sem titkos dolog, hogy a reáliskola nem felelt meg eddigelé a kívánalmaknak és még kevésbbé fog megfelelni újjászervezése esetében az iparos osztály várakozásának. Mert míg most a reáliskola az elmélet és gyakorlat zagyvaléka, addig az új tanterv szerint határozottan tudományos alapon és a polytechnikumra előkészítő iskola lenne. És így az iparosok és kézművesek újra elhagyatva maradnának. Kisebb városokban, hol kevesebb a magasabb értelmi osztály, két tudományos intézetet, gymnáziumot és reált tartani a lehető legnagyobb erő- és pénzpazarlás volna. Az a három-négy hallgató, ki ily vidéki városokból a technikára szándékozik, vagy menjen az ugyanott fölállított gymnáziumba vagy pedig oly városokba, hol a magasabb műveltségű osztály annyi contingentet szolgáltathat egy speciálisan a műegyetemre előkészítő iskolának, hogy olyat fölállítani czélszerűnek mutatkozik.

A józan gondolkodás és tapasztalat után is reá jöhetünk, hogy nem minden társadalmi osztály gyermeke egyaránt képes a nevelés minden ágára és fokára. Úgy nevezett paraszt vagy földművelő és iparos városainkban főleg oly tanintézeteket kell fölállítanunk, melyek az ottani néposztály legnagyobb részének értelmi viszonyaival arányban vannak. Mert ismét általános és szomorú tapasztalat, hogy ha ily emberek fiaikat magasabb intézetekbe küldik, azok nemcsak ott nem haladhatnak a többiek mellett, hanem még az intézet elhagyása után is, a félműveltség mellett, mi reájuk tapadt,

gőgösekké, munkakerülőkké válnak. Ezért hazánk legtöbb realiskoláját nemcsak kár és veszély nélkül, hanem a legnagyobb haszonnal lehetne iparos- és kézművesiskolákká átalakítani. Sőt határozottan állíthatjuk, hogyha megmaradnak, evvel mind anyagilag mind szellemileg több kárt okoznak az országnak mint hasznot. Még egyszer ismételjük, fő- és székvárosokban a realiskolának is lehet talán némi gyakorlati eredménye, noha öszintén megvallva igen kevés reményt táplálunk irántuk, de kisebb iparos, kézműves vagy mezőgazdasági városokban, nagyobb helységekben határozottan roszak és kárhozatosak lehetnek.

A kiket ez a fontos és nagy kihatású ügy közelebbről érdekel, pedig kellene, hogy minél többet érdekeljen, azt magára a szerző jeles és nagy szorgalommal és lelkesedéssel összeállított művére utaljuk.

KVASSAY JENŐ.

A hő mint a mozgás egyik neme. Irta John Tyndall, fordította Jezsivics Károly, az eredeti negyedik kiadásával összehasonlította, előszót és függeléket írt hozzá Szily Kálmán. Budapest, 1874. kiadta a k. m. természet-tudományi társulat könyvkiadó vállalata.

Ez a czíme ama szépen kiállított nagy nyolczadrétű kötetnek, melyet a k. m. természet-tudományi társulat könyvkiadó vállalata, aláíróinak, részben az 1873-ik, részben az 1874-ik évi tagilletmény fejében megküldött. Irodalmunk ez által oly művel gazdagodott, mely ma már egy művelt nemzet irodalmából sem hiányzik, s mely a tudomány népszerű terjesztésének érdekében bizonyára hazánkban is meg fogja hozni gyümölcseit.

Az olvasók egyrésze Tyndall e munkáját talán nem fogja eléggé népszerűnek találni s valóban nem is mondhatjuk azt népszerűnek oly értelemben, mint azon műveket, melyek még alig egy évtizede különösen hazánkban a népszerű természet-tudományi irodalom képviselőinek tartattak. Az *állatvilág csodái*, *A világegyetem csodái*, *A mikroszkop csodái*, *A vegytan csodái*, ezek s hasonlóak voltak ama népszerű művek czímei, melyek a természettudományok eredményeit inkább megcsodálni, mint megérteni tanították.

Az ilyen művek azonban ki nem elégíthetik a gondolkozó olvasót, ki a természet-tudományok sajátos gondolat-

menetével s azon módszerekkel kíván megismerkedni, melyek e tudományok nagy és meglepő eredményeihez vezettek. Csak az, ki lépésről-lépésre követi a gondolatmenetet, mely valamely természet-tudományi igazság megismeréséhez vezet, csak az fogja a természet-tudományokat értékük szerint megbecsülni, csak az fogja tanulmányozásukat a gondolkozás más térein is hasznára fordíthatni.

E szerint a jó népszerű munkának főkélléke az, hogy a szaktudós szigorú gondolatmenetét, a mennyire lehet, nem szaktudósok számára is érthetővé tegye. Az olvasó érdekeltségét inkább e gondolatmenet szépsége, mint az eredmények csodálatossága által kell lebilincselni.

Tyndall szóban forgó művének nagy érdeme éppen az, hogy a tudományt ily értelemben népszerűsíti s tettleg az összes világirodalomban nincs könyv, mely ez irányban többet tett volna. E mű keletkezésére a londoni *Royal Institution* megbízásából tartott előadások, szolgáltattak alkalmat. A páratlan ügyesség nem látott kísérleteket képpel s szóval az olvasó elé varázsolni s az élénk és világos okoskodás melylyel Tyndall következtetéseit vonja, könyvének érdekességét bizonyára még inkább emeli, mint maga annak tárgya, mely különben kétségtelenül az újabb kor legfontosabb tudományos vívmányainak köréből van választva.

A magyar olvasó közönség köszönettel tartozik ezért a k. m. természet-tudományi társulatnak, mely e mű magyar kiadására vállalkozott, köszönettel Jezsovics Károly és Szily Kálmán uraknak, kik azt irodalmunkba átültették a nélkül, hogy akár tudományos érdekéből, akár irányának elevenségéből vesztett volna. Sőt a fordítás magyarságára oly dicséretes gond van fordítva, mely már magában is különös elismerést érdemel. E mellett a fordító és fölülvizsgáló urak szakítva azon helytelen purismussal, mely a természet-tudományi szakirodalomban minden tudományos elnevezésre magyar szót akart gyártani, azon sokkal helyesebb elvet követték, hogy ha valamely individualis-tárgynak nincs *közhasználatú* magyar neve, meghagyják annak internationalis tudományos nevét; az oly műszókra azonban, melyek *tulajdonságokat* fejeznek ki, magyar elnevezéseket keresnek. Ez az egyedül helyes elv, és ezt ők az egész fordításban következetesen keresztülvitték. Kiváló érdeme van ez irányban Szily úrnak, ki a Jezsovics

úr által a német kiadás után készített fordítást az eredeti angol szöveggel gondosan összehasonlította, s a hibákat kijavította, melyektől a mű német kiadása nem egészen ment. A függelék, melyet Szily úr a magyar kiadáshoz csatolt, értékes tudományos anyagot tartalmaz s különösen a szakembert fogja érdekelni. Ily sikerült fordításokról különben fölösleges volna hosszasan szólnunk; de nem hallgathatjuk el azon őszinte kívánságokat: vajha a k. m. természet-tudományi társulat könyvkiadó vállalata irodalmunkat még sok hasonlóval gazdagítaná!

E. L.

B. Eötvös beszédei. Első és második füzet. Budapest 1874. Kiadja Ráth Mór. Egy-egy füzet ára 1 frt.

Addig is, míg a gyűjteményről, az egész megjelenésekor, bővebben írhatnánk, jelteni kívánjuk e két füzet megjelenését s egyszersmind ajánlani olvasóinknak. E gyűjtemény magában foglalja Eötvös összes politikai és emlékbeszédeit. Ez első füzetekben politikai beszédeit vesszük 1840—1844. A kiadás némileg eltér az eddigi szokástól, a mennyiben minden beszédet rövid magyarázat vezet be, mely tájékoztatja az olvasót a szönyegen levő tárgyról s azon körülményekről, a melyek között tartatott. Megtaláljuk itt Eötvös minden beszédét, kivéve némely kisebb és érdektelen felszólalását, a melyeket a kiadó mellőzött, de az ilyenekből is fölvette mindazt, a mi a vita folyamában egy nagyobb beszédnek mintegy folytatása és következménye volt.

E gyűjtemény által Eötvös, a szónok és államférfi csak nyerni fog, nem csak azért, mert beszédeinek változatossága és eszmegazdagsága így inkább kitűnik, hanem azért is, mert bizonyos eszmékért való küzdelmei és erős következetességének az eddiginél hűbb képét nyerjük. Az 1848-ki alkotmány eszméi senki beszédében nem villannak fel oly gyakran, mint az övében, s a modern vallásszabadság eszméjének, mely az állam és egyház jogait egyaránt tiszteli, a negyvenes évek elején majdnem egyedüli képviselője.

E füzetek Eötvös összes munkáinak egyik kötetét teszik, melyekből már a következők jelentek meg: *A XIX-ik század uralkodó eszméinek befolyása az államra*, két kötet; *Gondolatok*, egy köt.; *A karthausi*, egy köt.; *Magyarország 1514-ben*, két kötet.

DEMBINSZKI EMLÉKIRATAIRÓL. *)

Első közlemény.

Eddig azt hittük, hogy azon lengyel származású két férfiú közül, a kiket Kossuth bizalma 1848—49-ben magyar haderők élére állított, Bem volt az, a ki, daczára tagadhatatlan vakmerőségének, a hadműveleti tér sajátságainak genialis felismerése s azoknak alkalmoszerű, ügyes, elhatározott, az ellenséget mind annyiszor megzavaró kiaknázása, fáradhatatlan tevékenysége, a legválságosabb helyzetben is csüggedetlen, éber s elszánt, egyenes, minden kicsinyességtől ment magatartása által ügyünket oly szép eredményekkel szolgálta, történelmünket oly ragyogó hadi tettekkel gazdagította, hogy emlékének örökre biztosítva marad a nemzet hálája.

Nemkülönben úgy hittük eddig, hogy a kettő közül az, ki — daczára kétségtelen katonai képzettségének, tapasztaltságának, régi jó hírének s minden vakmerőségtől ment lelkiületének — az által, hogy a hadműveleti tér sajátságait, valamint

*) *Dembinszki Magyarországon.* A vezér hátrahagyott kézírataiból összeállította Danzer F. Alphons. Budapest, 1874. Athenaeum. — Örömet közöljük ez alapos tanulmányt Dembinszki emlékiratairól. A magyar forradalomban szerepelt nevezetesb egyének emlékiratait mind eddig bírálat nélkül hagyta irodalmunk, sőt még e korról írt történelmi munkákat sem vette senki kritikai bonczkés alá. Ebből foly aztán az, hogy a magyar forradalom némely legfőbb eseményei körül egész monda-kör alakult. Ideje e téren is tennünk valamit. Igaz, hogy a magyar forradalom nem oly rég zajlott le, a benne szerepelt egyének közül még sokan élnek, s a szenvedélyek sem csillapodtak annyira, hogy a történelem komoly műzsája elfogultság nélkül hallassa szavát, de addig is, míg ez megtörténhetnék, mintegy kötelességünk a tények, adatok, emlékiratok és munkák bírálata által egyengetni az utat, előkészíteni a jövőt.

Szerk.

egyáltalán a perczről perczre változó hadászati körülményeket, tényezőket vagy soha, vagy későn ismerte fel, — az által, hogy az ellenséget akár csak meg is zavarni (hát még megverni!) egyetlen egyszer sem tudta, — az által, hogy kicsinyes ide s tova kapkodásai miatt annyiszor tehetetlenül, fejvesztetten ott állott a válsággal szemben, — ügyünknek minden tekintetben csak ártott: azt hittük eddig, hogy e férfiú Dembinszki volt.

S íme most hittérítőnk akadt, s egy magyar könyvkiadó társulat az, a ki e szerepre vállalkozott.

Megjelent ugyanis *Dembinszki in Ungarn* cím alatt egy két kötetes német mű, melyet Danzer Alphons F. a Párisban elhunyt Dembinszki tbk. hátrahagyott irományaiból összeállított s bevezetéssel a közönség elé bocsátott.

Mosolyogva olvastuk Danzer úrnak imádottja „a lélek-nemesség ritka jellemű képviselője“ melletti ömlengéseit ily szavakban:

„A Piástok országának sorsa más lesz, Európa térképe bizonyára más alakot ölt, ha 1831. augusztusában csak egy héttel is előbb kerül a főparancsnokság a tehetségtelen generalissimustól Dembinszki kezébe.“

Semmi közünk hozzá, ha Danzer úr Dembinszkinak nálunk viselt dolgaiban a „nagy katonát“ bámulja, *válságokat* tevén felelőssé érte, hogy a „nagy katona tevékenységének szárnyai nehezen mozogtak“ és *viszonyokat* azért, hogy a „nagy katonának karja megbénul s a kipróbált képességgel forgatott kard örökre kihull kezéből“. Különben is a győztes dicsősége nem vallhatja kárát, ha ez legyőzöttjéből prédikációs halottat csinál.

Szinte hűmoros kedvteléssel olvastuk továbbá magoknak az emlékiratoknak azon helyeit, hol Dembinszki csak úgy fürdik — önbámulatában; titkos, soha el nem árult hadi terveinek köztudomású el nem sültéért Görgeyt, Klapkát, Szemerét, Kossuthot, sőt Bemét okolván. E helyek mind-össze is annyi hatással voltak reánk, hogy elővettük újra Görgey könyvének *) első kötetét s ennek kizárólag Dembinszki jellemzésének szentelt XXIV-ik fejezetét újra elolvastuk; azt találván, hogy ha Görgey nem túlozott, akkor

*) *Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849.* von Arthur Görgey. I., II. Leipzig, 1852. Brockhaus.

Dembinszki csakis úgy s nem másképen írhatta meg emlékiratait.

Szóval eszünk ágába sem jut, komolyabb figyelemre méltatni Danzer úr szerkesztményét, ha a mi Athenaeumunk ki nem adja magyar fordításban, s azt a magyar olvasó közönség figyelmébe a következő sorokkal nem ajánlja:

„A szabadságharcunkról eddig följegyzett történeti iratokban és memoir-irodalomban az emlékiratok hátrahagyója (Dembinszki) sokféleképen van előtűntetve, úgy hogy fölöle igen nehéz, helyes ítéletet mondani. Bizalmatlan, megközelíthetetlen volt; azt állítják fölöle s legnagyobb hibájának mondják a közlékenység hiányát. Ime e műben maga áll elő s elmondja legtitkosabb gondolatait és szándokait, melyeket feje még sipkája előtt is rejtegetett. Betekintést enged az elzárkózott lélek titkos redőibe és fölfejtí azokat, úgy hogy a történetíró a higgadt bíráló mérlegén nem fogja nélkülözhetni annak állításait, a ki ama történet nagy részét csinálni segített. Ez összeállított emlékiratok minden esetre becses anyagúl fognak szolgálni e kor történetének megírója előtt“ sat.

Sokat mondó szavak!

Lássuk, mit érnek.

I.

Saját elbeszélései szerint Dembinszki, — a magyar had-erők fővezéréül még Párisban gróf Teleki László által szerződtetve — 1849. évi január 19-én jelent meg Debreczenben.

Harmad napra magyar altábornagygyá (saját kívánságára 1831. évi ranggal) nevezték ki s mint ilyen január 22-én Perczel hadtestéhez Török-Szent-Miklóstra utazott, ezzel a Szolnoknál táborozó s Debreczent, a magyar kormány akkori székhelyét, legközelebb fenyegető osztrák haderőt megtámadandó s visszaverendő. Itt elkésett s már csak az üldözésben vehetett részt. Czeeglédig helyeslé Dembinszki az üldözést. „Mert“ — úgymond — (52. l.) „Pest környékét kissé felriasztani nagyon is tanácsosnak tartám, hogy Görgey üldözésével“ (a felső vidéken) „felhagyjanak s neki némi szabad utat engedjenek.“ Czegléden túl azonban helytelennek tartá az üldözést, nehogy a császári főhadat a magyar ügyre nézve oly kedvező akkori tétlenségéből kizavarja. (Meglátjuk, egy másik alkalomnál, hol kevesebb kockázattal Dembinszki sokkal

többet tehetett az akkori Görgey-féle hadtest támogatására: gondol-e vele?)

A czeplédi csata után Szolnokra visszatérve, új sürgős megbízást nyert a kormánytól: siessen az akkor Perczel hadtestéhez tartozott Kazinczy-hadosztálylyal Klapka segítségére Schlik ellen. Útközben azon kormányrendeletet vette, mely a Kazinczy-hadosztályon felül még a két-két hadosztályból álló Klapka- és Perczel-féle hadtesteket is az ő fővezérése alá helyezé.

Megtörténvén az egyesülés Klapkával s egyúttal — Schlik váratlan hátrálása következtében — a Tiszán átkelés is, Dembinszki február 6-án Szerencsen Klapkával és Szemerével hadi tanácsot ül a legközelebbi teendők megállapítása végett.

Míg a Schlik részéről Klapka ellen folyt hadműveletek eredeti (támadó) jellegükből ki nem vetkőztek: Görgeyről a magyarok részén csak annyit tudtak, hogy az őt üldözőbe vett osztrák haderők által a bányavárosokból is kiszorítva, hátrálását a felső Tisza felé folytatja. Melyik irányban? titok volt előttük. E titkot végre maga Schlik árulta el, midőn csak az imént (január 26-án) a Pestről nyert tetemes segítséggel, Schulzig hadosztályával, egyesülvén, mégis felhagyott a Klapka elleni támadások folytatásával s erőltetett menekben Kassa felé kezdett távozni.

E váratlan fordulat ugyanis legegyszerűbb módon úgy volt értelmezhető, hogy Görgey a bányavárosokból Szepességnek tartva, most Schliket éjszokról és éjszaknyugotról fenyegeti.

Klapka ennél fogva Schliket üldözendőnek, még pedig mind a három kéznél levő hadosztálylyal szünet nélkül üldözendőnek vélte. Mert ha Schliknek annyi időt sikerül nyernie, a mennyire szüksége van, hogy Görgeyre, kit viszont két osztrák dandár (Götz és Jablonovszki) nyomban követett, egész erővel ráronthasson: akkor az alig tizenhatezernyi magyar hadtest huszonnégyezernyi ellenséggel lesz kénytelen megmérkőzni, s a legedzettebb magyar haderő sorsa nagyon kétségessé válhatik. (Klapka: *National-Krieg* I. 223—228. l.)

Ezek ellenében Dembinszki nem Schlik után éjszaknak, hanem nyugotnak szándékozott operálni s azért már ki is adta volt a más napra szóló menet-dispositiókat, melyek

szerint Klapka a Dessewffy- és Máriássy-hadosztályokkal Sajó-Szent-Pétert, a Kazinczy-hadosztály pedig Miskolcztot vala megszállandó.

„De miután“ — úgymond Dembinszki (69. l.) — „Sze- mere is csatlakozott Klapka nézetéhez s nem bírtam ez urakat véleményemnek megnyerni: nekem, a minden támasz nélkül egyedül álló idegennek, nem maradt egyéb hátra, mint Klap- kának engednem, habár kedvem ellenére is. Így szóltam hozzájuk: „Én itt idegen vagyok, egymagamban állok; de ha Schlik megmenekül, a mi most már minden esetre meg- történik: akkor tudja meg az egész Magyarország, hogy az ellenség csak azért szabadult meg ép bőrrel, mert elszige- telve álltam s alattasaimnál nem találtam engedelmességre. Vonuljon ön (Klapka) tehát két hadosztályával isten nevé- ben Kassa felé; én azonban a Kazinczy-hadosztályt Mis- kolcra rendelem.“

Itt tehát azt állítja Dembinszki, hogy Klapkát másnap (febr. 7-én) két hadosztálylyal (Dessewffy és Máriássy) indítá Schlik után Kassa felé.

Lássuk ez állítás történeti becsét:

Február 7-én Dembinszki a Kazinczy-hadosztálylyal Szerencsről csakugyan Miskolcra vonúl. (70. l.)

Itt három napig vesztegelve, február 11-én azon hírre, hogy Schlik Kassáról délnyugotnak Torna felé tart, ugyane hadosztálylyal Putnokra siet. (77. l.) Útközben pedig, Sajó-Szent-Péterről, Máriássynak, ki ezen hely közvetlen szom- szédtságában táborozott, parancsot küldött, jőjjön azonnal Putnokra.

Hogyan táborozhatott — Dembinszki szerint — Máriássy hadosztálya február 11-én Sajó-Szent-Péter közvetlen szom- szédtságában, kérdjük, miután e hadosztály — ugyancsak Dembinszki szerint — február 7-én Klapkával indult volt Szerencsről Kassa felé, Schlik közvetlen üldözésére?

Két Máriássy-hadosztály nem létezőn, valamint nem lehetvén két helyen ugyanegy hadosztály ugyanegy időben: *Dembinszkinék e két egymást kizáró állítása közül melyik a téves?*

Halljuk Klapkát, a ki ama szerencsi hadi tanács vég- eredményét ekképen beszéli el:

Végre meglehetősen heves szóvita után megengedte Dem- binszki, hogy a második (Dessewffy) hadosztálylyal, hadtes-

tem körülbelől harmadrészével, kövessem Schliket. Az első (Kazinczy) hadosztálylyal Miskolczot, a harmadikkal (a Máriássy-félével) Gesztelyt akarta megszállani s a körülmények szerint intézkedni. *)

Klapka mellett szól az alatta szolgált és Hidas-Németinél — hol Klapka Schlik hátvédét utólérte s legott megtámadá — jelen volt Bulharin. Ez is emlékiratozván, a hidas-németi sikeres rajtaütést, valamint az üldöző expedíciónak egyéb mozzanatait is körülményesen leírja. Dembinszki Bulharin művéből a leírást Klapka elleni rozszakaratból idézi. Bulharin t. i. gúnyolódik Klapkának ez üldözés, folyama alatt tanusított *óvatosságán*.

Ha Klapka két hadosztály élén *óvatoskodik*: Bulharin gúnyora jogosult. Akkor is az, ha magáról elmondhatja, hogy — mint Klapkának kedvencz törzstisztje — bátorságot vett magának közbeszólni és merészebb föllépést tanácsolni Klapkának. Így azonban se magáról ilyesmit, se a Máriássy-hadosztály kéznél létét nem említvén, azon gyanúba esik, hogy saját meggyőződése ellen — talán, hogy Dembinszki szája ízére beszéljen — támadja meg Klapkát ugyanazon óvatosságért, melyet ő maga (Bulharin) annak idejében, a hely színén, bölcsen hallgatva helybenhagyott.

Dembinszki pedig azért idézi Bulharint Klapka ellen, hogy emez (két hadosztálylyal is) csak óvatosan üldözte Schliket s így ép bőrrel menekülni segíté.

De íme — mindkettejük számítása ellenére csakis a mellett tanúskodik Bulharin, hogy az üldözés eredménytelen voltaért Dembinszki a felelős, mivel hogy Klapkát Szerencséről csakis egyetlenegy hadosztálylyal küldé Schlik után.

És e mellett tanúskodik végre maga is Dembinszki egy február 8-án Miskolczról Klapkához írt fővezéri utasításával, melyet Klapka Hidas-Németi és Göncz mellett tábo-

*) Klapka: *Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen* című munkája I. kötetének 227. lapján az idézett hely ekképen hangzik eredetiben: „Nach ziemlich heftigem Wortwechsel ertheilte er (Dembinszki) mir endlich die Erlaubniss, mit der zweiten (Dessewffy) Division, etwa dem dritten Theile meines Armee-Korps, Schlik folgen zu dürfen. Er selbst wollte mit der dritten (Máriássy) Gesztely (az alsó Hernád partján) und Megyaszó besetzen und je nach Umständen handeln.“

rozván, a febr. 9-kére virradó éjjel vett kézhez s melyből a következő sorokat idézi:

„Tudtára adom, hogy segítséget fog nyerni
 még ma Szikszóra indul:
 1 zászlóalj, 2 ágyú s 1 huszárszázad. Máriássy alezredesnek
 parancsot küldök, miszerint holnap (febr. 9-én) Gesztelyről
 egész haderejével útnak induljon s Megyaszót megszállja.*)

1849. évi február 8-án este tehát, mikor Klapka *egy*
 hadosztálylyal (a Dessewffyével) Hidas-Németinél (a szerencs-
 kassai úton, közelebb Kassához) Schlik hátvédjére rontott:
 ugyan akkor Dembinszki dispositiója szerint a Máriássy-
 hadosztály Gesztely mellett (a szerencs-miskolczi úton, köze-
 lebb Miskolcshoz) táborozott, Dembinszki maga pedig a
 Kazinczy-hadosztálylyal Miskolczon.

És Dembinszki — mint látjuk — tudva valótlant állít,
 azt beszélvén emlékirataiban, hogy ő Klapkát *két* hadosz-
 tálylyal küldte Schlik után. Állítja pedig ezt azért, hogy
 igazságosaknak látszassanak mind azon pellengérvő megjegy-
 zések, melyekkel ő Schlik menekülése alkalmából Klapka
 hadvezéri jó hírében gázolván, Schlik meneküléséért a fele-
 lősséget magától el, Klapkára hárítani törekszik.

II.

De, hát miért is nem akarta Dembinszki, kérdjük most,
 a kezénél levő *minden erővel* legott Szerencsről üldöztetni
 Schliket; miután oly könnyen felismerhető, szinte átlátszó
 volt az akkori hadászati helyzet a hadműtérül szolgáló Her-
 nád-völgyben! — oly annyira, hogy majdnem matematikai
 pontossággal előre kimutatni engedé egy Kassa felé Szerencs-
 ről megindított erőlyes üldözés fényes sikerét?

Az ő Miskolczra vonulásával mi célja volt Dem-
 binszkinék?

*) Lásd Klapka N. K. I. 229. lap: „Ich (Dembinszki) gebe
 Ihnen bekannt, dass Sie eine Unterstützung erhalten werden.
 heute noch rückt 1 Bataillon, 2 Geschütze
 und 1 Escadron Hussaren nach Szikszó. Der Oberstlieutenant Máriássy
 erhält den Befehl, morgen (február 9-én) mit seiner ganzen Macht
 von Gesztely abzumarschieren und Megyaszó zu besetzen.

Mit keresett ő febr. 7-én Miskolczon?

A mint láttuk, azzal bíztat az Athenaeum, hogy az általa magyar fordításban kiadott műben Dembinszki „*maga áll elő s elmondja legtökéletesebb gondolatait és szándokait, melyeket feje még sípkája előtt is rejtegetett*“.

Tudtunkra komoly férfiak társulata az Athenaeum; tehát benne kell lenni e műben mind annak, a mi szükséges ahhoz, hogy az imént ismételve felvetett igen fontos kérdésre stratégiai tekintetben teljesen kielégítő feleletet nyerjünk.

Kutassuk! —

„Én már azért is ragaszkodtam“ — ugymond Dembinszki (70. l.) — „ehhez az irányhoz (a szerencs-miskolczhoz), mert jelentést kaptam, hogy az ellenség a Tisza bal partján, Szolnokkal szemben hídfőt hányatott jelentékeny sánczolattal, mi által átkelesét s az ideiglenes főváros felé hatolását tetemesen megkönnyebbíté. Ez utóbbinak megvédeése képezte legfőbb gondomat; Debreczen nem csak a kormány székhelye volt, hanem katonai rakhely is s a magyar bankjegyek gyártó helye. Miskolczról képes voltam Tisza-Füreden keresztül a nétán Debreczen ellen nyomuló ellenséges haderő oldalára nyomást gyakorolni, egyúttal ama segédcsapatot is, melyet herczeg Windischgrätz altábornagy Pestről Schulzig altábornagy alatt Schlik támogatására küldött, oldalba vehettem.“

Szedjük rövidebbre e hosszú indokolást.

Dembinszki a szerencsi hadi tanácsban Klapka indítványát, miszerint Schlik az ott kéznél levő minden erővel üldözendő, *azért* nem fogadá el, *azért* vonúlt főerejével (az egésznek két harmadával) Miskolcz közelébe és Miskolczra, hogy innen:

1. Debreczent a Szolnoknál sánczoló osztrákok ellen megvédje, —

2. a Schlik támogatására Pestről küldött Schulzigot oldalba támadja.

Előre böcsánatot kérünk a nyájas olvasótól, ha ez indokolás el- vagy el nem fogadhatását constatalandók, kissé fárasztón körülményesek leszünk. Hanem úgy érezzük, hogy e feladat tárgyilagos, tüzetes megoldása módot nyújthat, kellő világításba állítani — ha többet nem — legalább szavahihetőségét azon embernek, a kiről azt állítja pártfogója, a

mi Athenaeumunk, miszerint: „a szabadságharczunkról eddig följegyzett történeti iratokban és memoir-irodalomban sokféleképen van előtűntetve, úgy hogy fölöle igen nehéz helyes ítéletet mondani“.

Tűzzük már most ki az alapkérdéseket:

1849. évi február 6-án mekkora volt

1. szüksége annak, hogy Debreczen egy Szolnok felőli osztrák offensív operatio ellen Miskolczról is biztosíttassék?

2. annak valószínűsége, hogy annak idejében Schlik támogatására Pestről küldött Schulzig Miskolcz felől oldalba támadtathassék?

Mind e két kérdésre megfelel Kossuthnak Klapkához Debreczenből 1849. évi január (tehát február 6-ka előtt nyolcz nappal) írt levele, melyet Klapka közöl s melyből a következőket idézzük:

„Most még csak néhány szót tájékozásul:“

„Miután Schulzig Schlikkel egyesült, tetemes túlerő áll önnel szemben.“

„Újváros és Polgár vidékén tartaléksereget gyűjtünk, mely Önnek támaszul, Debreczennek egy coup-de-main elleni fedezésül szolgálhat.“ (Itt következik az ezen tartaléksereg összeállítására már meg is levő kész csapatok részletes előszámlálása.)

„Azonban mind ezt nem ítélvén elegendőnek, meghagytam Perczel tábornoknak, indítson 4000 embert Poroszlónak (a Tisza jobb partján, a bal parton fekvő Tisza-Füreddel szemben) Dembinszki parancsa alá.“

„Ezen hadmozdulat kivitele nem biztos, miután Perczel időközben Szolnokról Czegléd felé nyomult, e színlett támadással az ekkor még Eger táján vélt Schulzig elleni fordulatot álcázandó.“

„Adja isten, hogy magát addig tarthassa ön (Schlik Schulzig ellen Tokajnál), míg Dembinszki megérkezik s a tartalékot összeállítottuk! Akkor három tűz közé szorulhatnak Schlik és Schulzig.“ *)

*) Lásd Klapka N.-K. I. 200. l.

„Jetzt nur noch ein Paar Worte zur Orientirung:“

„Da Schulzig sich mit Schlik in Miskolcz vereinigt hat (már jan. 26-án) steht Ihnen (Tokajnál) eine bedeutende Übermacht gegenüber.“

„In der Gegend von Újváros und Polgár sammeln wir eine

E három tűz alatt Görgeyét Kassa felől, Klapkáét Tokaj felől és Dembinszkiét Miskolcz felől értette Kossuth; feltéven Dembinszkiről, hogy a Kazinczy-hadosztálylyal Török-Szent-Miklósról — hol ezt Kossuthnak az idézetben említett rendeletére átvette — nem, a mint történt, Tokajnak, hanem Poroszlónak fog vonulni s e főirányt megtartva, a Klapka tokaji védállását egyre ostromló Schlik-Schulzig-féle osztrák haderőnek nem arczában (Tokajnál), hanem *jobb oldalában* (a miskolcz-kassai úton) megjelenni s legott actióba lépni. (Különben csakis *két* tüzről beszélhetne Kossuth s nem *háromról*.)

A mint ez idézetből látjuk, maga Kossuth, a ki a legnagyobb mértékben érdekelve van Debreczen biztosítása körül, e tekintetben egy Szolnok felőli ellenséges támadásra nézve ekkor (január 29-én) már nem táplál különös aggodalmakat, annyira nem, hogy az ezen pont ellen örökdő Perczel-féle hadtestet még gyengíteni sem tartózkodik, ennek négyezer főnyi részét (a Kazinczy-hadosztályt) Dembinszkire bízván oly világos számítással, miszerint Dembinszki e hadosztálylyal Poroszlónak vonulva, a Schlik-Schulzig-féle (Schlik alatt egyesített) osztrák erők hadműködési terére siessen, azokat — (Görgeyvel és Klapkával összeműködve — három tűz közé szorítandó.

Igen — mondhatná erre Dembinszki — de azóta, mikor Kossuth a levelet írta, a Szolnok tájáról elriasztott osztrákok, Perczel hadtestének a czeglédi csatatérről egész Török-Szent-Miklósig egy húzomban történt visszavonulása után, Szolnokot ismét megszállották s legott sánczoláshoz fogtak! S e sánczo-

Reserve-Armee, die sowohl Ihnen zur Reserve, als auch zur Deckung Debrezin's gegen einen Handstreich dienen kann.“

„Weil aber alles Dieses mir noch zu wenig scheint; so habe ich den General Perczel angewiesen, 4000 Mann unter das Commando des General Dembinszki gegen Poroszló (a Tisza jobb partján, a bal parton fekvő Tisza-Füreddel szemben) zu entsenden. Die pünktliche Ausführung dieser Bewegung kann ich nicht verbürgen, da Perczel während dieser Zeit von Szolnok gegen Czegled vorgedrungen ist, um durch diesen Scheinangriff seine Bewegung gegen Erlau, wo er damals noch Schulzig glaubte, zu maskiren.“

„Gott gebe, dass Sie so lange Ihre Position (Tokajnál Schlik-Schulzig ellen) halten können, bis Dembinszki ankömmt und die Reserve zusammengestellt ist! Dann können Schlik und Schulzig zwischen drei Feuer gerathen.“

lással, *egyedül csakis ezzel* — minthogy egyéb életjelt e ponton nem is adtak az osztrákok — indokolja Dembinszki, a mint láttuk, abbéli elhatározását, hogy Szerencsen (február 6-án) Klapka indítványát elvetve, Schlik erélyes üldöztetése helyett, a Miskolcra vonulást s több napi ott-időzést választja.

Azt hiszszük, hogy a hadviselés e módját nem a nagy Napoleontól leste el Dembinszki; valamint azon gyakorlati szabályt sem, melynél fogva, mikor egy minden oldalvásti összeköttetés nélkül túl messze előre tolt ellenséges hadrész (lásd a Szolnokot elfoglalt osztrák haderőt) *sánczolni* kezd, e körülmény eme hadrésznek már-már készülő *támadó előnyomulása* közvetlen előfutója gyanánt lenne értelmezhető.

De még ezen (kétség kívül eléggé eredeti) tanból sem következik az, hogy Szerencséről — Schliket elszalasztván — Miskolcra *lesbe állni* menjen Dembinszki, hogy vajon mikor támadnak már Debreczen ellen a szolnoki osztrák sánczolók; hanem legfőlebb csakis annyi, hogy a szolnoki sánczolásra rögtön egy *tisza-füredivel* feleljen.

Mert, *ha* úgy tudta Dembinszki, hogy olyan helyzetben, mint a milyenben a Szolnokon táborozó osztrák haderő (kivált a múltkori váratlan megkergettetés után) érezheté magát, — nem *védelmet* jelent a sánczolás, hanem támadást: akkor bizony arra számíthatott, hogy az ő tisza-füredi sánczolásai, melyeket e ponton még semmiféle megkergettetés meg nem előzött, még olyanabb hatással lesznek Windischgrätzre, mint valának ő reá (Dembinszkire) a szolnoki földmunkálatok. Azaz: hogy Windischgrätz, megtudva a magyarok tisza-füredi sánczvetését, (Dembinszki tana szerint) minden előtt Pestet Tisza-Füred ellen biztosítandó — a Szolnokról Debreczen ellen tervezett előre nyomulást rögtön elejtendi.

Saját különleges tanából kiindulva, következetesen *ekképen* cselekedvén Dembinszki: még azon esetben is, hogy *jóhiszemű* a szolnoki sánczolások jelentőségét illető értelmezése, elegendő időt nyer, hogy Schliket — Debreczen veszélyeztetése nélkül — a Szerencsen kéznél levő egész haderejével üldözhesse; mire — mint az ekkortájt ügyünket hatalmasan előmozdítható s azon fölül minden legkisebb fejtörés nélkül felismerhető, de hozzá még teljes jó sikerre való biztos kilátással kecsegtető hadvezéri feladatra — vállalkozni, hivatása, kötelessége volt.

Dehogy jóhiszemű Dembinszkinék állítása, miszerint neki Szerencséről Miskolcra azért kellett vonulnia, hogy Debreczent a Szolnoknál sánczoló osztrákok ellen biztosítsa!

Ügyetlen szemfényvesztés, a mit e körül magyarázgat. Maga is úgy érzi, hogy ügyetlen. Minek kapkodna különben még azon — szerinte másodrendű — indokolás után, hogy t. i. Miskolcra módjában vala egyszersmind oldaltámadást intézni a Pestről Schlik támogatására küldött Schulzigra?

Ugyan emlékezzünk kissé vissza — mikor is volt, hogy Dembinszki Szerencsen, a Klapkával és Szemerével tartott hadi tanácsban, ezek ellenében a *miskolczi* irányhoz azért is ragaszkodott oly szívósan, hogy Miskolcra Schulzigot oldalba támadhassa?

Február 6-án volt!

Kossuth pedig — a mint láttuk — a Schlik- és Schulzig-féle haderők egyesüléséről, *mint befejezett tényről*, úgy beszél már *nyolcz nappal azelőtt* Klapkának. Ez utóbbi pedig hihetőleg még Kossuthnál is elébb tudhatta a dolgot. Föltehetjük-e, kérjük, hogy mind ezek után Dembinszki még február 6-án sem tudott légyen róla? Dembinszki, a ki folytonos bizalmas levelezésben áll Kossuthtal, Klapkával pedig febr. 4-ke óta személyesen érintkezik?!

Hisz Dembinszki maga elmondja (a 43. lapon), hogy már január 20-án, Kossuth szájából, a Pestről jövő Schulzignak már Gyöngyösön is átvonultát megtudta. Az 59. lapon pedig, Török-Szent-Miklóson (január 30-án) viselt dolgait előadván, megemlíti, hogy Schulzig már ez előtt néhány nappal Mező-Kövesdről kémszemlét indított volt Tisza-Füred felé!

Vajon talán azóta Miskolc és Mező-Kövesd közt valahol befagyottnak képzelte magának Schulzig hadosztályát? vagy mi egyéb külön tapasztalatok nyomán juthatott hát Dembinszki azon hadvezéri concepcióhoz, miszerint a — Kossuth tudomása szerint még január 29-ke előtt Schlikkel egyesült Schulzigot még február 6-án túl is Miskolcra valamerre oldalba támadhatná?

E korántsem mellékes kérdésre nem találunk feleletet az Athenaeum ajánlotta emlékiratokban.

És miután mind azon tapasztalataival szemben, a melyeket Dembinszki a Schulzignak mikor-hol-merre vonultát illetőleg, bevall, az imént jelzett hadvezéri concepciója (a szerencs-

miskolczi hadmíveletnek egyik indító oka) merő képtelenség; másikat (Debreczent Szolnok ellen Miskolczról védeni!) pedig — benső gyarlósága miatt maga sem tartá elegendőnek: vajon mi következik belőle? — nem az-e, hogy Dembinszki, azon tekinteteket, a melyek voltaképen úgy hatottak reá, hogy seregének két harmadával 1849. évi február 7-én Szerencsről felkerekedve *ne a kassai irányt* Schlik bizonyos vesztére — hanem a miskolczit válaszsza, szégyelvén: azok elrejtése végett arczúl csapja a történeti igazságot?

És a kiadó Athenaeum következő szavai:

„Ime, e műben maga (Dembinszki) áll elő s elmondja legtitkosabb gondolatait és szándokait, melyeket feje még sipkája előtt rejtegetett“ — tiszta humbug.

Egyelőre ennyit.

DEMÁR JÁNOS.

A KÖZSÉG ÉS PÉNZÜGYE FRANCZIA- ORSZÁGBAN. *)

Mikor Angliát, az önkormányzat és községi szabadság modern hazáját még a mesevilág rejtelmes országai közé sorozták, a mostani Franciaország területén már szabad és virágzó községi élet kezdett alakulni. A mint Gallia római tartománynyá lőn, a hódítók átültették oda a római municipalis szervezetet, mely a városoknak különösen kedvezett s mely alatt a községi élet csakhamar fényes fejlődésnek indult. A császársággal kezdődő despotismus nem akadályozta, sőt sokban előmozdította a községi önkormányzat megszilárdulását. A császárság, míg maga is életerős intézmény vala, a confiscált politikai szabadságért községi és önkormányzati szabadsággal igyekezett a birodalom polgárait kárpótolni; a törvények hosszú sorával járult a municipalis élet és városi autonomia szabad fejlődésének biztosításához. A városok önállóan választották minden tisztviselőjüket, függetlenül kezelték vagyonukat s községi célokra belátásuk szerint gyakorolták az önmegadóztatás jogát. A törvények szigorú büntetések terhe alatt tiltották a császári hivatalnokoknak, az administratio közegeinek, a beavatkozást a községek ügyeibe, melyek kezelése a szavazatképes városi polgárság kizárólagos jogköréhez tartozott.

Később azonban a községi életre is kihatott ama rohamos hanyatlás, mely a római világbirodalom politikai és társadalmi viszonyait gyorsan az enyészet örvénye felé sodorta.

*) *Die Gemeinde und ihr Finanzwesen in Frankreich* von Dr. Victor von Brasch. Leipzig, J. W. Krüger. 1874.

A bomlás folyama kiterjedt a municipalis szervezetre s bukásakor a nagy világállam a községi életet is romjai közé temette. Egészen azonban a barbárok mindent elsodró áradata sem irtotta ki a római municipalis életet; gyökerei, alapeszméi diadalmasan megküzdöttek az ellenséges viszonyok hatalmával s a frank uralom, a feudalismus, a középkor nagy vajúdásai közepett a városi élet római reminiscenciák szellemében, míhelyt a viszonyok csak némileg kedvező alakulatot öltöttek, újra erőteljes fejlődésnek indult. A városok ismét fontos szerepre vergődtek az állam politikai életében; nemcsak belügyeik szabad intézését, hanem az állam souverain jogainak egynémelyikét is magokhoz ragadták. Ama nagy küzdelmekben, melyeket a királyság évszázadokon át a feudális nagy urakkal folytatott, a városok a királyok érdekeit védelmezték, kik szolgálataikat szabadságaik és jogaik folytonos kiterjesztésével jutalmazták. Midőn azonban a harc a királyság teljes diadalával végződött s a hatalmas hűbéres fejedelmek udvari nemesekké, a király hivatalnokaivá lettek, a fiatal, életerős és korlátlan hatalomra törekvő királyság csakhamar a városok ellen fordult s hosszabb-rövidebb küzdelem után teljesen elfojtotta a városi és községi szabad önkormányzati életet. XIV. Lajos óta a folyton terjedő centralisatio úgy szolván egészen előlte a községi önkormányzatot a francia monarchia területén.

A nagy forradalom, mint sok másban, e téren is a királyság hagyományos utain haladt. A harmadik rendnek, a polgárság nagy tömegének, mely ez időtől fogva a közelet terét előzönlötte, s mely első sorban élvezhette volna az önkormányzat előnyeit, még nem volt érzéke a szabad kommunalis szervezet nagy jelentősége iránt. 1789-ben alkottak ugyan szabadelvű községi törvényt, de ez a mozgalmas időkből még életbe sem lépett, midőn érvényéből kivetköztették. 1831-ig a község általában nem volt egyéb, mint egyszerű közigazgatási kör; az önkormányzatnak árnyékát sem hagyták meg nála, s a kormány nevezte ki nemcsak a község összes tisztviselőit, hanem ama bizottság tagjait is, mely a nem létező választott községi képviselőtestület teendőit végezte, a községi képviselőtestület tagjait is. A juliusi forradalomig a községi igazgatás minden ága kizárólag az állam közégeinek hivatásához tartozott; ügykezelésöket határozó

vagy csak tanácskozó joggal felruházott s a választás elvén nyugvó községi képviselő nem ellenőrizte s így ez időben községi szabadságról és önkormányzatról szó sem lehetett Franciaországban.

A juliusi forradalomban gyökerező királyság a községi élet mezejét részben ismét megnyitotta a polgároknak; az 1831. márczius 21-ki törvény megadta a községeknek a jogot, hogy magok válaszsák képviselőtestületöket; a mairet és segédét továbbra is a kormány nevezte ugyan ki, de csakis a választott községi bizottság kebléből. Az 1848. július 3-ki rendelet még tovább ment s a maire és segéde választásának jogát olyan községekben, melyek lakossága csekélyebb volt 6000-nél, a községi képviselőtestületre ruházta. 1852-ben ez engedményt ismét visszavették ugyan, de 1867-ben a képviselőtestület jogkörét más irányban szélesbítette ki a törvény. 1871-ben a maierek és segédek kinevezésének jogát ismét megadták a 20,000-nél kevesebb lakossal bíró városoknak, de 1874-ben e fontos jogot kizárólag politikai párt-érdekből s az önkormányzat rovására újra a kormánynak ruházták.

E sorok feladata a francia községek jelen szervezetét ismertetni, s adó-, pénzügyi és vagyoni állapotaikat fővonásaiban rajzolni. Ismertetésem alapjául dr. Brasch Victor nem rég megjelent munkája szolgál, mely szép készültséggel, teljes elfogulatlansággal, az idevágó gazdag francia szakirodalom kellő fölhasználásával tiszta és hű képet nyújt a francia községi szervezet jelen állapotáról. A községi pénzügyek, melyeket az idézett munka részletesen ecsetel, mint szerző mondja, ily körülményesen és rendszeresen még a francia irodalomban sincsenek ismertetve. Brasch úr a kormány által kiadott hivatalos kimutatásokat maga kutatta át s belőlök állította össze s dolgozta föl szoros egészszé az ide vonatkozó adatok óriási halmazát. Hazánk és Franciaország községi élete közt kevés rokonyonás található. Nálunk az önkormányzati élet mindig szabad irányban fejlődött s ma már gyakrabban emelkednek olyan hangok, melyek szűkebb mederbe szorítását, mint olyanok, melyek még nagyobb mérvű kiterjesztését sürgetik. Csakhogy nálunk még az erős kormány, a centralisatio hívei sem hirdetik azt az elvet, hogy az autonómiát jogkörét annyira devalválni kell, a mint

Franciaországban történt. Azért szakférfiaink és politikusaink figyelmét mindenkor inkább az angol, belga vagy porosz mint a francia községi viszonyok vonzották, melyeket a magyar irodalomban eddig kimerítőbb ismertetésre sem méltattak. Habár Franciaország communalis szervezete az önkormányzati szabadság szempontjából kétségkívül nem oly tanulságos, mint Angliáé, annyiban mégis érdekelhet mindenkit, a mennyiben egy elsőrangú nagyhatalom községi állapotairól van szó, s melyet épen most érdemes és időszerű behatóbban ismertetni, midőn nálunk is a közigazgatás, az öszpontosítás és decentralisatio nagy problémái oly élénken foglalkoztatják a szellemeket. A községi állapotok s a politikai bajok közt, melyek Franciaország állami életét nyolczvan év óta sújtják, kétségkívül benső kapcsolat forog fen. A francziák mindig férfias bátorsággal, törhetetlen erélylyel küzdöttek az alkotmányos szabadságért. Sokszor birtokukba is kerítették, de még eddig egyszer sem tudták azt megtartani, mert az alkotmányban nyert szabadságnak sohasem alkottak az önkormányzat czélszerű szervezésével szilárd alapot az állami életben s vívmányaikat ilyen módon a nép közkincsévé tenni elmulasztották. E téren még legtovább a második császárság ment, ez félt legkevésbbé a szabadabb községi szervezettől s valószínűleg ez is egyik oka annak, hogy az utóbbi nyolcz évtized sokféle kormányformája közt a második császárság vert legmélyebb gyökeret a nemzet zömének érzelmeiben.

Mi előtt a kitűzött tárgy ismertetéséhez fognék, ki kell emelnem, hogy Brasch úr munkája nemrég jelent ugyan meg, de a benne foglalt s főleg a községi háztartásra vonatkozó adatok az 1870. évet, a nagy háborút megelőző állapotokra vonatkoznak. Szerző a törvényhozás intézkedéseit, a mennyire a községeket illetik, a legutóbbi időkig tekintetbe veszi s így például az 1874-ki ideiglenes törvényt is méltányolja. De minthogy a községi költségvetés, vagyoni helyzet stb., hivatalos kimutatásai mind az 1870 előtti időből keltek, a területi beosztást illetőleg a régi Franciaországot volt kénytelen szem előtt tartani, noha az óta területének terjedelme Elszasz-Lotharingiának elvesztése miatt módosítást szenvedett.

A község Franciaországban legsőbb foka az állam közigazgatási beosztásának, mely szigorú hierarchicus rend-

ben épült föl. Franciaország 1871 előtt 89 megyére, 373 kerületre (arrondissement), 2,904 járásra (canton) oszlott, melyek keretében összesen 37,906 község állott fen. Jelenleg a háború veszteségei miatt Franciaországban csak 35,989 község van. Míg a megyék, kerületek és járások területi nagysága meglehetősen egyenlő, a dolog természetében fekszik, hogy a községeknél a legváltozatosabb különféleség mutatkozik; az egyik községnek csak alig száz, a másiknak néhány százezer lakosa van. Mindemellett mindnyájan ugyanazon szervezettel bírnak. Régebben Páris és Lyon városokat illetőleg külön törvények hozattak, de ezeket az 1874. évi úgynevezett ideiglenes törvény ismét megszüntette. Az a különbség, mely nálunk a szervezetre nézve királyi városok, rendezett tanácsú városok, nagy és kis községek közt fenáll, Franciaországban tökéletesen ismeretlen. Ott minden község egyenlő organisatióval bír s a nagy, népes és gazdag városok községi szervezete olyan, mint a kis, szegény helységeké.

E községi szervezet következő, már a múlt században érvényre került alapelven nyugszik: „*delibérer est le fait de plusieurs, agir est le fait d'un seul*“ — a mi a községi életre átvive azt jelenti, hogy a községi ügyek tárgyalásának joga többekből álló testületet, a végrehajtás joga pedig egy tisztviselőt illet. Ez elv alapján a francia községi szervezetnek két főközege van: 1. a *maire* (polgármester, községi bíró) és segédhivatalnokai, mint a végrehajtás közegei, 2. a *conseil municipal* (községi bizottság, képviselőtestület), mint a tanácskozás közege. Azt a végrehajtó közeget, mely a mi városainkban „a tanács“ neve alatt szerepel, a francia községi élet egyáltalán nem ismeri.

A *maire* a kormány kinevezett hivatalnoka s a község feje; 3000-nél több lakossal bíró városokban a megyefőnök (préfet) fölterjesztésére az állam feje, a kisebb községekben pedig maga a préfet nevezi ki. Jelenleg minden francia polgár kinevezhető, a ki a direct államadók lajstromainak egyikébe be van jegyezve s 25 évet meghaladta; kinevezhető, ha nem is tagja az illető községi bizottságnak, sőt ha nem is állandó lakosa a községnek. Így a kormány keze a kinevezésben semmikép sincs megkötve. Fizetést a *maire* nem huz; szolgálata ingyenes, de a község megtérítheti neki a repraesentationalis költségeket, mi azonban néhány nagy város kivételével sehol sem történik.

A maire működésének kettős jelleme van; a kormány hivatalnoka s egyszersmind az illető község legfőbb tisztviselője és jogi képviselője. Mint közigazgatási hivatalnok hatásköre átruházott; ő hirdeti ki a törvényeket s rendeleteket, ő végzi a közadminisztráció teendőit a népszámlálás, az újonczozási lajstromok elkészítése stb. terén, végül ő hajtja végre a közbiztosság ügyében hozott határozatokat. E közhivatalnoki minőségében a préfet egyenes parancsa alatt áll, ki, ha a maire nem engedelmeskedik, más hivatalnokkal hajtatja végre intézkedéseit.

Egészen más a viszony a maire mint községi tisztviselő s a préfet közt. Ezen minőségében sokkal szabadabb; intézkedéseit egyes részleteiben a préfet nem módosíthatja, hanem vagy vetot emel ellenök, mely esetben egészen semmisek, vagy érintetlen hagyja azokat. A maire-nek mint községi hivatalnoknak önálló jogköre van, melybe rendes viszonyok közt a préfetnek nincs közvetlen beavatkozási joga. A törvény elég hátsó ajtót nyit ugyan e téren is a préfetnek, de a községi igazgatásban a maire mindemellett aránylag elég önálló szerepet játszik. Ő áll a helyi rendőrség, az útépitési ügy élén, fölügyel a községi vagyon kezelésére, fentartására, kezeli a község bevételeit, noha tulajdonképen a számvitelt és a pénzkezelést külön hivatalnok, a receveur municipal teljesíti. De a maire írja alá a fizetési utalványokat s ő felelős a receveur ügykezeléséért; a maire továbbá elnöke a kórházi, jótékonyági, községi, iskolai és egyházügyi bizottságoknak; ő készíti a községi — költségvetés előirányzatát, melyet azután a községi bizottság tárgyal, a préfet megerősít, de viszont a maire hajt végre; ő képviseli a községet minden adás-vevésnél, bérletügynél, a törvényszék előtt stb., végre mindazon községi hivatalt, melyek betöltésére különös határozatok nincsenek, ő tölti be s a kinevezetteket el is mozdíthatja. Hivatásának kettős jelleme daczára a maire mégis kizárólag a préfetnek, illetőleg a belügyminiszternek, nem pedig a községnek felelős. Azért találóan mondja róla egy francia szakember: „Ép oly kevésé függ azoktól, a kiket adminisztrál, mint a mily nagyon függ a préfettől“.

A község terjedelmének megfelelően a maire mellé néhány segédhivatalnok (adjoint) van adva, kik őt hivata-

los teendőiben támogatják. Kinevezésök úgy történik mint a maireé; fizetést ők sem huznak. Távollét esetén ők helyettesítik főnöküket, ki teendői egy részét rájuk átruházhatja; a községi bizottságban csak consultativ szavok van.

A községi szervezet második fővivője a községi képviselőtestület, a községi bizottság (conseil municipal), mely tanácskozó testület s legalább tíz, legfőlebb harminczhat tagból áll a község népességéhez mérten. Azon községekben, melyek lakossága az 500-at fölül nem haladja tíz, a többiekben több, a 60,000-nél nagyobb lakosságú községekben 36 tagból áll a bizottság. Ez a bizottság képviseli a községi polgárság érdekeit, ő egyedüli tényezője az önkormányzatnak a francia communalis életben. 1831-ig e bizottság tagjait a kormány nevezte ki. Jelenleg a tagokat az általános szavazatjog alapján a község mindazon polgárai választják, a kik a huszonegyedik évöket betöltötték, politikai jogaik birtokában vannak s legalább hat hónap óta állandóan az illető községben laknak. A bizottság tagjai előbb hét évre választottak, az 1871-ki törvény szerint azonban mandátumok csak három évre terjed. Franciaország összes községi bizottságainak nem kevesebb mint 428,458 tagja van. Választható minden választó, a ki huszonöt éves; az incompatibilitás ezen bizottságra is ki van terjesztve, de csak az 500-nál több lakossal bíró községekben. Így például közeli rokonok, mint atya, fiu, testvér stb. ugyanazon község bizottsági tagjai nem lehetnek. Ekképen akarták meggátolni, hogy a községi ügyek kezelésében egyes családok túlnyomó befolyásra vergődjenek.

A kormánynak a községi bizottsággal szemben is igen kiterjedt jogköre van. Joga van a bizottság tevékenységét bizonyos időre fölfüggeszteni, sőt egészen fel is oszlathatja a bizottságot. A felfüggesztés joga mindennek előtt a préfet illeti, de csak két havi időre; a miniszter ezen suspensiot egy évre kiterjesztheti. A felosztatást csak az állam feje rendelheti el. Felfüggesztés esetén a préfet azonnal közigazgatási bizottságot nevez ki, mely a községi bizottság jogait gyakorolja; felosztatás esetén a 3000-nél több lakosú városokban az államfő, a többiekben szintén a préfet nevezi ki a közigazgatási bizottságot.

A községi bizottság évenként négyszer rendes ülés-

szakra gyűl össze; mindegyik ülőszak időtartama tíz napban van előre megállapítva. Rendkívüli ülések a tagok egy harmadának vagy a mairenek óhajára tarthatók, de mindig csak azon ügyekkel foglalkozhatnak, melyek elintézésére a rendkívüli ülés összehívott. A községi bizottságnak elnöke a maire vagy távollétében segéde; szavazatok egyenlősége esetén az ő szava dönt.

A községi bizottság kompetenciájának a törvények szerint hármas természete van: van joga bizonyos ügyekben határozni (régler), mások felett viszont csak tanácskozni (délibérer) és végül bizonyos ügyekben véleményt mondani (donner son avis).

Az önálló határozathozatal joga az 1837-ki törvény szerint négy, az 1867-ki törvény szerint további tíz, összesen tehát tizennégy községi ügyre terjed ki. Az első négy ügyben a bizottság szabadon dönthet s határozatai jogerőre lépnek, hacsak a prefet vetot nem emel ellenök, mert a prefet vetója mind a maire, mind a bizottság bármilyen határozatát vagy tettét megsemmisítheti. A többi tíz ügyben a jogérvényes határozathoz a prefet hallgatólagos jóváhagyásán kívül a maire beleegyezése is szükséges. Ha ugyanis az utóbbi tíz ügy valamelyike körül a maire s a bizottság többsége közt nézeteltérés merül föl, a prefet-et illeti a rendes vetón kívül a döntő szó. A bizottság önállósága tehát még azon ügyekben is meglehetősen problematicus, melyekben határozati jogot ad neki a törvény. A megyefőnök vetója ezekben is mindenkor Damocles-kardként lebeg fölötte.

Határozati joga — a jelzett korlátok közt — van a bizottságnak a következő ügyekben: ő állapítja meg a községi fekvő vagyon kezelése módját; ő határozza el, hogy bérbe adassék-e vagy nem. Ő szabja meg a bérszerződés feltételeit, de a bérlet tartama vidéki fekvőségeknél 18, városinál 9 évnél többet nem tehet. Ő állapítja meg a községi legelők használatának módját és feltételeit. Ő szabhat illetéket a faizási jogra (affouage) a községi erdőkben. Ez ama négy ügy, melyben a községi bizottság a maire ellenére is, de a prefet vetójának épségben maradása mellett határozhat. A további tíz ügyből, melyre nézve az 1867-ki törvény a községi bizottságnak határozati jogot ad, de csak a mairerrel való egyetértés esetén, következőket emelünk ki: ingatlanok

szerzése, ha áruk a község évi rendes bevételeinek egy tizedét meg nem haladja; a községi épületek és házak bérbe adása legfőlebb 18 évre; a községi épületek nagyobb mérvű kijavítására irányuló tervek és előirányzatok jóváhagyása; a különféle helypénz árszabályzatának meghatározása; községi épületek biztosítása; ajándékok s hagyatékok elfogadása, ha pörre nem nyujtanak kilátást; végül öt évre terjedhető s 5 centimeig menő pótható kivetése olyan célból, hogy e pótható jövedelme alapján kölcsön vétessék föl, illetőleg a fölveendő kölcsön e jövedelemből törlesztessék.

A községi bizottság competentiajának második neme mint említők a tanácskozás. Ez abban áll, hogy a bizottság a kijelölt ügyeket tárgyalja, de ide vágó határozatai csak akkor lépnek jogerőre, ha azokat az ügy fontossága szerint vagy az államfő, vagy a prefet utólagosan megerősítette. A határozat s a tanácskozás joga közt tehát csak az a különbség, hogy a határozat, ha a prefet vetőt nem emel ellene, ipso jure érvénybe lép, míg az utóbbi csak a felsőbb hatóság megerősítése után nyer jogerőt. A községi bizottság tevékenységének ez második categoriájába tartoznak: a községi költségelőirányzat s az előző évi zárszámadás tárgyalása; olyan ingatlanok vétele, melyek értéke a község rendes bevételeinek egy tizedét meghaladja; községi ingatlanok eladása; tizennyolcz évnél hosszabb tartamú bérszerződések kötése; utcák vagy terek nyitása; kölcsönök fölvétele stb., szóval minden olyan községi ügy, melyre a határozat joga ki nem terjed.

Végül a bizottság véleményező joga abban áll, hogy a prefet bizonyos esetekben köteles kikérni, rendesen pedig kérheti a bizottság véleményét. Köteles a prefet főképen a a község egyházi és jótékonyági intézkedéseire vonatkozólag a bizottság véleményét kikérni. De minthogy a prefet a bizottság nézetét nem tartozik tekintetbe venni, az egész véleményező jog üres formaság, melynek a községi önkormányzatra nézve igen csekély a jelentősége.

Fővonásaiban ez a községi szervezet két tényezőjének: a mairenek s a községi bizottságnak hatásköre. Hogy e szervezetben a községi önkormányzatnak s a községi lakosok befolyásának szerfölött csekély tért nyitottak, azt nem szükséges bizonyítanunk. A magyar községi élet e szem-

pontból össze sem hasonlítható a francziával. A jogkör, melyet a polgárok Magyarországon élveznek, még a legradicalisabb francia politikusok álmait is túlhaladja. De nemcsak e részben, hanem a szervezet alapirányai és elvei tekintetében is kiegyenlíthetetlen az eltérés a két állam ide vágó viszonyai közt. Különösen két főkülönbség ötlík szembe. A franczia község feje és képviselője államhivatalnok; ezen minőségében nemcsak a rendes közigazgatást, hanem a község magánügyeit is végezi, de azért nem a községnek, hanem az államnak felelős. Nálunk ellenkezőleg áll a dolog; a polgármester vagy községi előjáró tisztán községi hivatalnok, hanem e mellett még az állami közigazgatásnak is ő a közege, de nem az államnak, hanem saját községének felelős. E viszonynak mindkét államban meg vannak a maga consequentiái. Franciaországban joggal panaszkodnak a miatt, hogy szabad községi élet nem alakulhat, míg a maire állami s nem községi tisztviselő, mert mostani állásában a község ügyei a közigazgatás érdekében ok nélkül károsíthatnak. Nálunk viszont úgy áll a dolog, hogy az önkormányzat javára az állami adminisztráció érdekei szenvednek károsítást.

A második nem kevésbé sarkalatos elvi különbség, mely a magyar és a francia községi szervezet között mutatkozik, a prefet állása az önkormányzati étellel szemben. E kormányhivatalnok nemcsak ellenőre a községi bizottság minden tevékenységének, vetojával nemcsak paralyzálhatja összes működését, hanem a legfontosabb községi érdekek kielégítése az ő jóváhagyásától van függővé téve. A nagy községekben a prefet helyett a belügyminiszter gyakorolja a roppant jogkört, mely a községi szabadságot csaknem mindenben elfojtja vagy legalább elfojthatja s így a municipalis önkormányzatot az állami felügyelet ürügye alatt az egyoldalú politikai érdeknek teljesen alárendeli. Nálunk sem korlátlan a községi önkormányzat, de nemcsak sokkal tágasabb körü, hanem ott, a hol korlátolva lőn, a megszorítás első sorban nem az, állam, még kevésbé egyik közhivatalnok, hanem az önkormányzat egy másik fontos tényezője a megye, a szabadelvű s részben képviseleti alapon szervezett megye javára esik. Az önkormányzat köre nálunk minden idegen beavatkozástól eléggé biztosítva van; a köz-

ség szabadon és önállóan működik s nincs az állam részéről örökös zaklatásnak kitéve, mint Franciaországban.

Említést érdemel, hogy ama egészen jogosult elv, hogy a községi bizottságban, hol a leggyakrabban csak vagyoni jogi kérdésekről van szó, a község legnagyobb adófizetőinek befolyása sem mellőztessék, habár nem oly terjedelemben, mint nálunk, de a legfontosabb ügyekre nézve, — Franciaországban is érvényre emeltetett. Az 1837 törvény 42. cikkelye azt rendeli, hogy kis községekben, melyek évi bevétele a 100.000 frankot meg nem haladja, rendkívüli pótdadó kivetésekor vagy kölcsön fölvétele alkalmával a község legnagyobb fizetői közül ugyanannyi, a hány tagból a községi bizottság áll, a bizottság tárgyalásaihoz meghivandó. Ez esetben a legtöbb adófizetők ugyanazon jogokkal bírnak, mint a bizottság tagjai. A törvény ez intézkedését a rendezett communalis igazgatás egyik biztosítékának tekintik Franciaországban.

A községi önkormányzat legfontosabb feladata a pénzügyi és vagyoni viszonyok intézésében áll. A község mindenekelőtt önkormányzati testület, a helyi szükségletek kielégítése, vagyoni jogok kezelése céljából. Az általános politikai kérdésének megvitatása csak igen alárendelt szerepet játszhatik benne, a teendők oroszlánrésze gazdasági és financiai természetű. A pénzügyi tudomány eddig nem igen terjeszté ki figyelmét a községi pénzügyekre; csaknem kizárólag az állami financiaikkal, különösen a közadókkal foglalkozott. Az elmélet nem vette számításba ama mindenütt igen nagy összegeket, melyek a községi háztartásban szerepelnek; nem vette figyelembe amaz igen érdekes körülményt, hogy az adózás terén a község megelőzte az államot, mert ő nála szerepelt az önmegadóztatás joga először mint a szabadság és az önállóság jelképe.

Hogy mily óriási összegekre megy a francia községek szükséglete s hogy a községi pénzügyek minő benső viszonyban állanak az államiakkal, a következő számok mutatják. 1836-ban a francia állam összes bevételei 1,072.000,000, a községekéi 175.334,191 frankot, 1862-ben az állam bevételei 2.177,000,000 a községekéi 652.792,449 frankot tettek. E szerint a községi bevételek 1836-ban körülbelül egy hatodát, 1862-ben pedig már csaknem egy harmadát tették

annak az összegnek, mely az állam bevételeit képviselte. 1868-ban a francia községeket saját bevételeik nagysága szerint következőleg lehetett osztályozni: 24 község bevétele kevesebb volt mint 100 frank, 243 községé 101 és 500; 856 községé 501 és 1000; 31,872 községé 1001 és 10,000; 3,798 községé 10,001 és 30,000; 531 községé 30,001 és 99,999; 204 községé 100.000 és egy millió közt ingadozott végül 21 oly község volt, melynek bevételei az egy milliót meghaladták. Egyes községek szerfölött csekély bevételeinek magyarázata abban található, hogy a 37,906 község közül 9,408-nak 500-nál kevesebb lakosa volt.

Páris városát bele nem értve 1868 a községek költségvetése következő összegeket mutatott:

Rendes bevételek	335.174,975 frank
Rendkívüli „	141.711,556 „
összes bevételek	476.886,531 frank
Rendes kiadások	298.766,572 „
Rendkívüli „	184.882,770 „
összes kiadások	483.649,342 frank.

E szerint a kiadások 6.762,811 frankkal haladták meg a bevételeket. A fentebbi összegekhez még hozzáadandók Páris főváros bevételei és kiadásai, melyek magok körülbelől olyan összegre emelkedtek, mint az összes községek budgetének fele. 1868-ban a főváros összes bevételei 217.758,719, a kiadások 211.713,033 frankot s így Franciaország összes községeinek bevétele 694.645,250, kiadásai 695.362,375 frankot tettek.

A községi pénzügyek intézésében a legfontosabb teendő az évi *költségvetés* megállapítása. Mint fentebb láttuk, az előirányzat elkészítése a maire hatáskörébe tartozik. Az előirányzatot a maire a községi bizottság májusi ülészáján mutatja be; a bizottság pontonként tárgyalja, de a tárgyalás eredményének jogerőre emelkedése a prefet megerősítésétől függ. Azon városok budgetét, melyek bevétele a három millió frankot meghaladja — jelenleg összesen öt ily város van — az állam feje erősíti meg. A budget végrehajtása ismét a maire teendői közé tartozik.

A francia községek költségvetésének szükségleti rovatában előforduló tételeket a törvény két főcsoportra osztja.

Vannak úgy nevezett kötelező és vannak facultativ községi kiadások. A kötelező kiadások azok, melyeket a községi bizottságnak minden esetre föl kell vennie a budgetbe s melyek fedezéséről is gondoskodni köteles. Ha ezt tenni elmulasztaná, a préfet a kihagyott kiadási tételeket önhatalmulag a budgetbe igtathatja; épen úgy a préfet gondoskodik ezen kiadások fedezéséről akár községi pótdadó kiírásával, akár másnemű községi jövedelmek e célra való utalásával. Facultativ kiadásnak mindazon községi szükséglet neveztetik, mely a kötelező kiadások keretébe nem esik. A préfet a facultativ kiadások előirányzatát is visszavetheti vagy egyes tételeit leszállíthatja, de sohasem emelheti azokat. Midőn azonban a facultativ kiadások is a község rendes jövedelmében találnak fedezetet, a préfet nem módosíthatja a bizottság által megszavazott olynemű kiadási tételeket. Ha a községi bizottság egyáltalán nem akarja a budgetet elintézni, a préfet készíti a költségvetést, ebbe csak kötelező kiadásokat vehet föl.

Kötelező kiadásnak a törvény összesen 28 szükségleti tételt nyilvánít. Közöttük a fontosabbak: a városháza fenntartásának költsége; a községi igazgatáshoz szükséges nyomtatványok, a törvénytár, a népszámlálás, a polgári anyakönyvek vezetésének költségei, a receveur municipal és a vámhivatalnok fizetése, a vámszedés költségei, a rendőri költségek, a községi hivatalnokok nyugdíjai, az iskola ügy, az utcaszabályozás, a községi vagyon után járó adó, a vicinalis utak fenntartásának költségei stb. Különben nem minden községnek kell az összes obligatorius kiadást budgetébe fölvennie; vannak apró községek, melyekre minden tétel nem alkalmazható. Így például az apró községekben nincs külön receveur, minél fogva fizetéséről sem kell gondoskodni. Mindazon kiadás, mely a kötelezők sorában megnevezve nincs, facultativ; számuk korlátlan a mint a község helyi viszonyai s a koronkint felmerülő különféle szükségek magokkal hozzák.¹

A községi bevételek szintén kétfélék: rendesek és rendkívüliek. A törvények huszontét rendes bevételi forrást jelölnek ki a községek részére. A fontosabbak: a község ingatlanainak jövedelme, az ingatlanok haszonélvezetéért járó illetékek, a rendes pótdadó, az állami ipar (patens) adóból

a községeket illető rész, az octroi jövedelme, a helypénz, okiratkiállításért stb. meghatározott községi díjak és illetékek, a kutyaadó jövedelme, a községi tőkék kamatja, a tanpénz, az iskolai külön pótagó, az utépítési külön pótagó, a közmunkaváltság jövedelme stb. A rendkívüli bevételek közt minden olyan tétel szerepel, mely nem a rendesek közé tartozik. Ilyen a rendkívüli pótagó jövedelme, a községi javak eladásából folyó jövedelem, ajándékok és hagyományok, kölcsönök jövedelme, államsegély stb.

A községi számvitel ügye Franciaországban kitünően kifejlődött, de ez az ügy teljesen ki van vonva a községi önkormányzat köréből s kizárólag az állam kezébe van letéve. A számvevőség élén a községi pénzkezelő vagy számvevő (receveur municipal) áll, ki rendes államhivatalnok, mert őt a községi bizottság három jelöltje közül a prefet, illetőleg az államfő nevezi ki, de a ki a községtől kapja fizetését. Olyan községek, melyek évi jövedelme 30,000 franknál kevesebb, nem tartanak külön pénzkezelőt; teendőit itt az állami adószedő végezi. A receveur teendői kétfélék; ő veszi át a község összes bevételeit s viszont ő eszközöl mindennemű kifizetést. Működésében igen szigorú s jól szervezett felügyelet alatt áll; először a járási, megyei és a kiküldött külön pénzügyi felügyelők, azután pedig a kis községekben a prefet, nagy községekben a legfőbb számszék közvetlen ellenőrzése alá van helyezve. Egyszersmind havonként kimutatást köteles a maire elé terjeszteni a község kiadásairól és bevételeiről, továbbá a pénztár állásáról. Különben ez utóbbi rendesen igen csekély, mert miniszteri rendeletek szerint a község minden pénzkészletét folyó számlára az adóhivataloknál kell elhelyezni, melyek a betett összegekért kamatot fizetnek s belőlök annyit mindig visszaadnak, a mennyire a községnek éppen szüksége van. Így a község tőkéi sohasem hevernek gyümölesözetlenül. A községi pénzkezelő egyszersmind pénztárnoka a község mindazon jótékony és közintézeteinek, melyek évi jövedelme a 30,000 frankot meg nem haladja.

A községi jövedelmek egyik legdúsabb forrása a községi adó; a francia községi adórendszer mindenben az állami adórendszerhez alkalmazkodik, s ő is használja az egyenes és az indirect megadóztatást. A direct községi adók mint a négy

egyeses állami adóra rótt községi pótdadók szerepelnek, az indirect adókat pedig a községek octroi, községi fogyasztási adó alakjában szedik be. Az egyeses községi adó egyszerű pótdadó az állami adókhoz s akként szedik, hogy minden frank állami adóra bizonyos számu centimeot vetnek ki pótdadóképen. E pótdadó — centimes additionelles — a francia község legfontosabb jövedelmi forrása. A 335.174,975 frankból, a mennyire 1868-ban a francia községek rendes bevételei emelkedtek, Páris nélkül 90.836,875 frank vagyis az egésznek körülbelől negyedrésze a centimes additionelles eredménye volt.

A községi pótdadónak, mint hivatalosan nevezni szokás: a centimes additionelsnek négy faja van. Van rendes pótdadó (centimes additionels ordinaires), különös pótdadó (c. a. speciaux), továbbá a községi jövedelmek elégtelensége miatt kivetett pótdadó (c. a. pour insuffisance de revenue), végül rendkívüli pótdadó (c. a. extraordinaires).

A rendes pótdadót minden frank után öt centime erejéig államtörvény alapján évenként az összes községek javára szedik be, de csak a föld-, személykereseti- és butoradó után. Ez öt centime a községek rendes jövedelméül szolgál s az állam a reájok eső részt egyszerűen kiutaltványozza nekik, kivéve ha a községi bizottság határozottan kijelenti, hogy nincs szüksége e bevételi ágra. E pótdadó jövedelme 1868-ban 10.928,719 frankot tőn, míg az összes községi pótdadók ugyanez évben 93.805,049 frankra rugtak. E bevételi ág rendeltetését a törvény külön meg nem határozza; általában a rendes kiadások fedezésére szolgál s itt rejlik ama lényeges különbség, mely a rendes és különös pótdadó közt fenforog. A különös pótdadót, a centimes additionels speciaux mindig határozott, a törvényhozás által kijelölt célok elérésére, előre megjelölt szükségek kielégítésére vetik ki s jövedelmük kizárólag a kitűzött célra fordítatik. Ilyen különös pótdadó négy van; maga a törvényhozás szabja meg a kivethető centimeok maximumát is.

Az első különös pótdadó *népoktatási* célokra szolgál; kivethető legfőlebb 3 centime; a bevétel 1868-ban 8.012,388 frankot tőn. A második a községi utak (chemins vicinaux) építésére és fentartására szolgál; a maximum 5 centime, a bevétel a nevezett évben 13.382,871 frankot tőn. A harma-

dik pótadóból a mezei rendőrség (gardes champêtres) költségeit fedezik; az eredmény 7.469,656 frankot tőn. Végül a negyedik különös pótadó három centimenyi maximummal s 1868-ban 2.538,656 frank tényleges eredménynyel az adóbehajtás költségeinek fedezésére szolgált. Az itt közölt eredményekbe Páris városának ezen specialis pótadója nincs beszámítva. A törvényhozás útján megállapított maximum határai közt e pótadók kivetését maga a községi bizottság határozhatja el. Ezen különös pótadók keretébe sorolható ama nyolcz centime, melyet az állam az iparadó jövedelmeinek minden frankja után a községeknek átenged, melyet azonban nem pótlék alakjában szednek be, hanem az állami adó összes eredményéből vonnak le. Az iparadó után 1868-ban 5.318,657 frank jutott a községeknek, melyből magára Párisra 1.366,155 frank esett.

Ha a község bevételei a rendes, azaz kötelező kiadásokat nem fődöznék, a mutatkozó hiány kiegyenlítésére még más pótadót lehet kivetni. Ez a jövedelem elégtelensége (pour insuffisance de revenu) czimén vettetik ki. 1866-ban csak a rendes szükség fedezésére 18,534 község volt kénytelen a pótadó e harmadik nemét alkalmazni, mely 1868-ban 19.442,297 frankot jövedelmezett.

Végül van még a pótadónak negyedik faja, a rendkívüli pótadó (centimes additionels extraordinaires), mely közönségesen a facultativ szükségek fedezésére fordíttatik. Minden megyében évenként a megyei bizottság határozza meg ezen rendkívüli pótadó maximumát, mely azonban egy frank adó után a husz centiment soha sem haladhatja meg. De a községi bizottság e husz centimetől is csak ötből bírja a határozat jogát; öt centimenél nagyobb rendkívüli pótadót csak a préfet megerősítésével vethet ki.

A pótadók kivetésénél a községi bizottságok keze meglehetősen meg van kötve. A megszorítás azonban épen nem azt eredményezi, hogy a francia községek pénzügyi helyzete valami rendes és virágzó alakot öltött. Sőt ellenkezőleg, az adminisztráció gyámkodása daczára, vagy talán épen e miatt a községek nagyon eladósodtak s a rendkívüli kiadások róppant dimensiokat öltöttek. Minthogy a felelősséget az állam vette magára, a községi képviselvelek könnyelműen gazdálkodnak s a súlyos községi pótadók miatt a jogosult panaszok általánosak.

A törvényhozás háromféle célú rendkívüli pótagót ismer: a specialis pótagón kívül még további négy centime népiskolai célokra; további három centimeot útépitésre, végül pótagó a facultativ kiadások fedezésére, mely 1868-ban 24.459,640 frankot jövedelmezett. Az összes pótagcentimeokat a rendes öt centime kivételével mind a négy egyenes állami adó után kell fizetni.

A francia községek tehát részesei az állam adóforrásának vagyis élvezik a jogot, hogy azon kivetési módokat szerint adóztassák meg lakosaikat, mint az állam. Az adókulcs és adóláb a községi és állami egyenes adóknál ugyanazok; a községre eső rész behajtását az állam közegei végézik. Ez adórendszernek az a kitünő jó oldala, hogy a községeket könnyen és biztosan juttatja a szükségelt bevételek birtokába. Hátránya is sok van; épen a behajtás egyszerűsége által gyakran könnyelmű gazdálkodásra csábítja a községeket. Egy nagy hibája, hogy a pótagcentimeokban roppant változatosságot mutat. Már 1850-ben az állam, a megye és a község részére összesen huszonnégy féle centimes additionlest szedtek be; e szám azóta még lényegesen szaporodott. 1867-ben átlag az országban az államadó minden frankja után 80 centime pótagó szedetett be. Voltak azonban megyék, melyek ez átlagot jóval túlhaladták. Így például Seine-et-Marne megyében 126, Corsikán 167, Haute Savoie megyében 172 centimet tett a pótagó minden frank államadó után. A francia községek megadóztatásának folytonos és roppant mérvű fokozódása a legjobban szembetűnik, ha az 1836-k állapotokat az 1868 évekkel hasonlítjuk össze. A községi (Párist bele nem értve) adók jövedelme volt egyenkint:

	1836.	1868.
az öt centimes additionels ordinaires	8.932,300	10.032,703 frk.
az iparadónak a községeket illető része	1.711,935	3.952,502 „
centimes népoktatási célokra	—	8.012,388 „
útépitésre	—	13.382,872 „
speciant mező-rendőri szolgálatra	—	7.469,302 „
pótagó a községi jövedelem elégtelensége miatt	9.128,930	19.442,297 „

az adóbehajtási célra szedett		
centimeok	—	2.538,656 frk.
centimes extra ordinaires népok-		
oktatási útépítési célokra	—	1.046,516 „
rendkívüli pótdadó a rendkívüli		
kiadások fedezésére . . .	4.690,558	24.459,640 „
összesen:	24.463,723	90.336,875 frk.

A pótdadó útján való községi megadóztatás e kimutatás szerint harminczkét év alatt csaknem négyszeresére emelkedett az 1836-ki összegeknek.

Különben a pótdadón kívül sok községben más egyenes adók is vannak. Ezek részint fényűzési adók, mint kutya-, ló-, kocsiadók, részint természetbeli szolgálatok (prestation en nature) pénzbeli megváltása.

A kutyaadó vagy illeték a kutyák minősége szerint egy és tíz frank közt változik. Ez adó behozatalakor 1856-ban 1.870,875 kutya után összesen 6.046,471 frankot vagyis átlag egy kutyaért $3\frac{1}{5}$ frankot fizettek e czímen. De az adó következtében a kutyák száma folytonosan csökkent s így a jövedelem is apadt. A községi kutyaadó 1868-ban csak 5.956,464 frankot hozott.

Az állami vadászengedélyekért fizetett díjakból a községek minden engedély után 10 frankot kapnak. E czímen azonban igen kevés esett a községekre, mert az engedélyek után 1869-ben összesen csak 8.222,150 frank folyt be. Még kevesebb a ló- és kocsiadó jövedelme, melyből a községek 10%-ot kapnak. Ez adó bruttó jövedelme 1863-ban a három milliót nem érte el s így a községek belőle alig 295,000 frankot kaptak.

Mindez apró jövedelmi forrásnál sokkal fontosabb a községi közmunkaügyből, illetőleg a közmunkaváltságból befolyó összeg. A közmunkaadó határozottan egyenes adó; maximuma évenként három munkanap, melyet vagy bizonyos díjért meg kell váltani vagy pedig természetben le kell szolgálni. Általában a községi közmunkaügynek Franciaországban fényes és tanulságos története van.

A mult századbéli forradalom előtt a mezői és kisebb helyi utakat a nagy földesurak személyes tulajdonának tartották. A földesurak kezelték azokat s fentartásukhoz a szom-

szédős községek részint pénzzel, részint természetbeli szolgáltatással járultak. 1790-ben ez utakat nemzeti tulajdonnak nyilvánították, 1791-ben pedig fentartásukat a községekre ruházták azon joggal, hogy e célra a földadóra pótlékot vehetnek. De minthogy e pótlék keveset jövedelmezett, csakhamar ismét igénybe vették a természetbeli munkát, melyben minden lakosnak részt kellett vennie. E rendszabály az útépitésnek nagy lendületet adott, melyet azonban a királyi kormány, mely a praestatiót megszüntette, kissé megakasztott. 1824-ben, de főleg 1836-ban új törvényt alkottak, mely utóbbi az útépitésnek ma is érvényes codexe. Lényeges határozatai következők: Ha a kisebb utak fentartására a község rendes jövedelme elégtelen, a hiány fedezéséről gondoskodni kell akár személyes szolgálattétel (prestation en nature) elrendelése által, melynek maximuma a férflakosság után három munkanap, akár pedig öt centimenyi pótdadó által. A községi bizottság vagy az egyik, vagy a másik, vagy mindkét módot választhatja. Minden családfő három napi személyes szolgálattételre köteles és pedig nemcsak magáért, hanem családjának minden férfi tagjáért vagy szolgáljáért, a ki legalább 18 vagy legfőlebb 60 éves, s a községben lakik; továbbá e közmunka-kötelezettségnek alá van vetve minden befogható talyiga, kocsi, minden igavonó barom vagy hátas ló, mely valamely üzlet vagy család használatára áll.

A személyes szolgálattétel pénzen mindig megváltható. A megyei bizottság állapítja meg minden községre külön, minő váltságdíjat kell fizetni egy-egy munkanapért és pedig minden munkás, kocsi vagy ló stb. után. Ha az adóköteles bizonyos határnapig a személyes szolgálattételt nem teljesíti, illetékét pénzben kell megfizetnie. Ha a községi bizottság az utak fentartási költségeiről adó útján vagy más módon idejében nem gondoskodott, a prefet hivatalból maga intézkedik s akár pótdadót vet ki, akár a természetbeli szolgálattételt — a megváltás lehetőségével rendeli el.

Ez a rendszer Franciaországban igen czélszerűnek bizonyult. A személyes szolgálattétel alkalmazásának egyik legnagyobb akadálya annak meghatározásában áll, mennyit tesz pénzben egy munkanap valóságos értéke. Ha az árt alacsonyra szabják, a pénzbeli megváltás fog lábra kapni s

ezzel az útépitésre befolyó pénzösszeg csökkenni. Ha pedig az árt nagyon magasra teszik, igen kevesen fogják magokat megváltani s az adó tisztán természetbeli szolgáltatattéllé válik. Jelenleg átlag száz adóköteles közül harmincz váltja meg magát s hetven teljesíti természetben a munkát. Tizenkét megyében úgy szólván alig fordul elő megváltás, míg néhány megyében a kötelesek 93 %-a váltja meg magát s csak 7 % fizet személyes szolgáltatattéllal. E roppant eltérés a különböző vidékek vagyonossági viszonyaiban, részint azon különbségben leli magyarázatát, mely a hatóságilag megszabott váltságdíj s a közönséges munkabér közt fenforog. Egy munkanap fizetett minimális bére 1 frank 50 cent.; az átlagos bér 1 fr. 98 cent.; a maximalis bér 2 fr. 56 centime. A megyei bizottságok ellenben a közmunkaváltságban egy munkanap váltságdíját következőleg szabták meg: a minimális ár 75 centime, az átlagos ár 1 fr. 25 cent.; a maximum 2 fr. 36 centime; 32 megye túlmént az átlagon, 14 az átlagnál, 43 pedig alatta maradt. E szerint a munkanap rendes bére jóval meghaladja a megyék által megszabott váltságdíjakat.

Ezen adózási mód rendkívüli eredménnyel volt a vicinalis utak fentartására. 1837-től 1861-ig, tehát huszonöt év alatt részint magok a községek, részint a megyék segélyével 220,000 kilométer utat, 140,000 vízvezetékot és apró hídát és 6,000 nagy hídát építettek. A 220,000 kilométernyi útból 66,000 kilométert a megyék segélyével, 38,000-et több község együtt, 116,000 kilométert pedig egyes községek magok építettek. E célra összesen 171.768,775 frank lón fordítva, mely összegből 859.598,926 frank a személyes szolgálat alapján, 858.598,926 frank pedig kész pénzben lón kiadva.

1861 óta az útépitésre szolgáló eszközök még inkább szaporodtak. A 37,510 község közül csak 49 községben nem volt külön pótdadó az útépitésre; ezen községek vagy rendes bevételeikből fedezték ilyen szükségletüket vagy nem bírván költselkekkel, utakat sem kelle építeniök. Egy munkanap egész Franciaországra 16.357,221 frankot, egy családfő után átlag $3\frac{1}{2}$, három napra tehát $10\frac{1}{2}$ frankot képvisel. A megadóztatás e maximuma azonban sohasem jó alkalmazásba; a három nap után átlag egy családfőre csak 9 fr. 66 cent.

esik. Ama nagyszerű terjedelem daczára, melyet az utóbbi negyven év alatt a községi útépités öltött, a császári kormány az ügyet másképen is törekedett előmozdítani. 1868-ban a községek az államtól tíz évi törlesztés mellett visszafizetendő száz millió frank segélyt kaptak vicinalis útaik kiépítése céljából. E rendszabály hatásairól azonban még nincsenek kimutatások.

A francia községek jövedelmének egy nem jelentékeny részét képezik a különböző taksák és illetékek, a mértékhitelítési díjak, a községi utak használataiért járó illeték, a bírságokból a községeket illető rész, a hidpénzek stb. Ezeknek azonban kizárólag helyi jelentőségök van, nem egyenlő alapelvek szerint állapítvák meg s jövedelmök a hivatalos kimutatásokban nincs külön föltüntetve.

Összehasonlíthatlanul fontosabbak ezen apró bevételi forrásoknál az indirect adók, melyek Franciaországban az octroi, a községi fogyasztási adó alakjában jelentkeznek. Octroi azon adó, melyet a községek szükségleteik fedezése céljából élelmi szerek s bizonyos más áruczikkék után hajtának be, ha e tárgyak ama területre szállítatnak, mely az octroinak alá van vetve. Az octroi a legkiválóbb jövedelmi forrása a francia községnek. A 495 millióból, a mennyit 1868-ban az összes francia községek rendes bevétele tett, 196 millió, tehát egy harmadrész, ez adónem eredménye volt. Nem csoda hogy ilyen roppant fontos és nagyszerű jövedelmet hajtó bevételi ágnek igen nagy irodalma van Franciaországban. Száz éves harczt fűződik e községi adórendszerhez s e harcztban az ország legkitünőbb gyakorlati és elméleti szakférffiai részt vettek. Nem feladatom ez irodalom ismertetésébe bocsátkozni; az octroi előnyei és hátrányai minden szakmunkában ki vannak fejtve s ott elősorolvák az érvek, melyek ellene vagy mellette fölhozhatók. Ismertetésem keretébe az idevágó tényleges viszonyok tartoznak s csak azt említem föl, hogy a francia városok már századok óta alkalmazták az indirect megadóztatás e nemét; a forradalomban eltörölték, de nem lehetvén a városok szükségait más jövedelmekből fedezni, csakhamar ismét megadták az octroi kivetés jogát a községeknek. Régebben a törvény határozottan kijelölte azon czikkeket, melyek octroival terhelhetők voltak; a nélkülözhetetlen élelmi czikkeket octroi-

menteseknek nyilvánították. Később azonban megengedték, hogy minden élelmi cikket fogyasztási adóval lehetett terhelni. Jelenleg csak a hajókon fogyasztott cikkek, a gyógyszer, a kormány nyomtatványai, a löporgyártáshoz s tüzeréségi célokra szükséges anyagok s néhány más jelentéktlenebb fogyasztási cikk vannak e községi adó alól kivéve. Az octroi-árszabályt öt-öt évre a községi bizottság önállóan állapítja meg. Ennek következtében az egyes községekben nagyon eltérők az árszabályok. Egy hectoliter sörért például Párisban 4 frank 18 cent., Bordeauxban 5½ frank, Marseilleben 11 frank, Lyonban 13 frank 75 centime községi fogyasztási adót szednek. Az octroi kezelésének négy módja divik. Legtöbb helyen a maire felügyelete alatt maga a község kezeli; néhol haszonbérbe adják, néhol pedig a község valamely vállalkozóval társaságban kezeli s a nyereségből bizonyos részt húz. Végül másutt némely előnyökért maga az állam veszi át kezelését. E négy módzat közül a községi bizottság belátása szerint választhatja azt, a mely az adott körülmények közt a legcélszerűbbnek ígérkezik.

Az állam e községi fogyasztási adó jövedelméből bizonyos részt kap. Azon octroinak alávetett községek, hol helyőrség van, külön illetménynyel járulnak a katonaság ellátásához. Sokkal nagyobb az állam jutaléka az italok, főleg a bor után szedett octroiból. Ennek mintegy 50 % -a az államot illeti. 1850-ben 1436 község lakossága 7.700,000 lakossal alkalmazta az octroit, melynek bruttojövedelme kerekszámban — Páris nélkül — 95 milliót tőn; ebből 33 milliót bor és szesz, 30 milliót élelmi cikkek, 11 milliót tüzelőszerek, 5 milliót takarmány, 6 milliót építkezési anyag s 2 milliót más cikkek után fizettek. Páris rendes bevételeinek kétharmadát ez adónem szolgáltatja. Itt az octroi 1850-ben mintegy 37 milliót, 1868-ban pedig már 98½ milliót jövedelmezett.

A község mint földbirtokos szintén kiváló szerepet játszik Franciaországban; a földbirtok volt egyik legfontosabb jövedelmi ága mindenkor. A nagy forradalom előtt úgy számították, hogy Franciaország termő földjének körülbelül egy tizede — akkor 4 millió hektar — 600 millió értékben a községek tulajdona volt. Jelenleg a községek birtoka az egész államterület tizenegyed részét, összesen 4.298,765 hec-

taret teszen; ebből 2.173,507 h. terméketlen, 1.805,686 h. erdő, 265,960 h. termő föld, rét, kert, 41,484 h. mocsár és 3,128 hectare ház, gyár és ipartelep. E földbirtok 25,607 község közt oszlik meg. A községi bizottság jogait a községi földbirtok kezelése körül már ott érintettem, a hol a bizottság jogköréről általánosságban volt szó. A községi bizottság maga határozza meg a fekvő vagyon kezelésének módját, bérbe adhatja, de a bérlet időtartama legfeljebb tizenhatsz év lehet; ő határoz ingatlanok vásárlása ügyében, ha az e célra teendő kiadás a községi rendes bevételek egy tizedét meg nem haladja. A községi bizottság ezen határozati joga azonban szintén ki van téve a préfet vétójának. Községei ingatlanok eladásánál pedig a bizottság a préfet vagy nagyobb értékű tárgyaknál az államfő jóváhagyása mellett intézkedhetik.

A községi földbirtoknál ugyanazon hiányok és bajok mutatkoznak, mint az állam nagy uradalmainál. A kezelés költséges és rossz a veszteség, melyet a nemzeti vagyonság Franciaországban, hol a terület egy tizenegyed része községi tulajdon, a helytelen gazdálkodás miatt szenved, mindenesetre igen jelentékeny. E bajon segitendő az állam törvényhozási úton igyekezett a községi földterület jobb kiaknázását biztosítani. A községi földterület mintegy fele 2.173,507 hectare terméketlen föld. Ennek befásítását 1857-ben törvény rendelte el, mely fölhatalmazta a kormányt, hogy a községek tétlensége esetén maga végezhesse az ide vonatkozó munkákat s a művelés alá vont községi birtok egy részének eladásából kártalanítsa magát. Később a kormány ebbeli joga még inkább kiterjesztetvén a községi földek befásítása, cultura alá vonása stb. igen nagy mérvet öltött: az állam tíz milliót ajálott föl ilyen célokra a mennyiben a községek a kellő eszközökkel nem rendelkeznek. Az egyes községekben megvizsgálták a földeket s az állam 1864-ben 5,784 községben indította meg a javításra vonatkozó munkálatokat; a költségeket 52, az elérendő érték-többletet 40 millióra becsülték, a cultiválandó földterület 300,000 hectaret tön. A községek nagyobb részt magok teljesíték a munkát s például 357 községben 687,500 frank költséggel 7,362 hectaret vontak művelés alá; az itt elért értéktöbbletet 3.398,000 frankra becsülik. Az állam általá-

ban csak ritkán volt kénytelen a jogot, melyet a törvény reá ruházott, érvényesíteni; a községek magok iparkodtak ebbeli feladatuknak eleget tenni.

A hol a községek olyan jelentékeny földbirtok urai, mint Franciaországban, ott meg van az alap a könnyű adósságcsinálásra. A földbirtok biztos hypotheka, melynek alapján könnyen ki lehet a hitelt aknázni s hogy a községnek is gyakran igénybe kell vennie e segédeszközt, az természetes, mert neki is vannak olyan feladatai, melyek értéke nemzedékekre kiterjed, s melyek előállítási költségeit több generációnak kell viselnie. Máskülönben a község vagy a jelent adóztatná meg túlságosan a jövő kedvéért, vagy pedig az illető czélok megvalósításáról kellene lemondania. Az ilyen kiadásoknak több év, sőt nemzedék közt való megosztására az adósságcsinálás nyújt módot. A francia községek nem is maradtak hátra e téren, noha főleg 1867-ig kezök rendkívül meg van kötve. Az 1867-ki törvény szerint a községnek joga volt öt vagy tizenkét évre a községi jövedelmekre alapított kisebb kölcsönt fölvenni, természetesen a prefet vetojának fentartásával. Nagyobb kölcsön csak a prefet vagy az államfő jóváhagyása mellett negotiálható. A kamatláb sohasem lehet 5 %-nál magasabb; minden kölcsön fölvétele csak a czél határozott megjelölése esetén engedélyeztetik s általában igen sok formasághoz van kötve, főleg egy millió franknál nagyobb összegeknél, a mi csak külön törvény által engedélyeztetik. Nagy kölcsön fölvétele esetén a kisebb községekben a legtöbb adófizetőknek is van joguk a hozzászólásra, a mint már fentebb kiemeltük. Általában azt mondhatni, hogy rövid lejáratú és csekélyebb kölcsönök felvételében a községnek elég szabad keze van, míg másrészt nagyobb és hosszú idő alatt törlesztendő kölcsönök kötésekor az állam nemcsak a főfelügyelet, hanem a jóváhagyás jogát is fentartotta magának.

A hivatalos kimutatások szerint Páris nélkül 13,594 község adóssága 1869. júl. 1-én 573.749,892 frankot tön; 1862-ben a községek adóssága még csak 341.428,531 frankra ment s így hét év alatt 232.321,331 frankkal növekedett. Páris város adóssága 1870 martius 1-én 1,475.799,082 frankra ment. Azóta a nagy háború következtében mind Páris, mind a többi városok adóssága lényegesen fokozódott, úgy hogy a

francia községek összes adósságát ma már körülbelül három-ezer millió frankra becsülik.

Mint az elősorolt adatokból látható a községi háztartásban olyan roppant összegek szerepelnek, melyek számba vétele nélkül nagyon hiányosan ítélhetni meg a polgárok által viselt adóterhet s ama visszahatást, melyet az állami adórendszer a nemzeti vagyonosság fokozására vagy csökkentésére gyakorol. A ki ott, a hol a községi pótdadók igen magas fokra emelkedtek, egyedül az állami adókat veszi tekintetbe s a lakosság adóterhét csak ez utóbbiak alapján számítja ki, az egészen hiányos, sőt félszeg eredményekre fog jutni. Ez a legkönnyebben nálunk történhetik meg. Mert a községek adó- és pénzügyeit eddig Magyarországon alig méltatták figyelemre, pedig hogy nálunk is aránylag roppant összegeket hajtanak be pótdadó czímén, s hogy általában a községek háztartása évenként igen tetemes összegeket nyel el, az a rendelkezésre álló csekély adatokból is kitűnik. Az ügy méltányolhatására hivatalos adataink tudtommal csak a szabad királyi és rendezett tanácsú városainkról, továbbá Pestmegye egyes községeiről vannak, de ezekből is fogalmat szerezhetünk ama súlyos megterheltetésről, mely egyes városokban a lakosságot községi pótdadó czímén sújtja. 73 sz. kir. és törvényhatósági joggal felruházott város közül harminczötnek bevétele nem fedezte a kiadásokat s kénytelen volt 1873-ban a hiányt pótdadóval fedezni, mely néhol valóban túlságos mérveket ölt. Így például Győr 170,827 frt államadó után 119,578 frt községi pótdadót fizet, tehát minden adó forint után körülbelül 70 krt; Szegeden a pótdadó körülbelül 60, Temesvárt 30 kr volt. Hetven (kettőről nincs adat) rendezett tanácsú város közül harminczhatban van községi pótdadó, mely néhol szintén igen nagy mérveket ölt. Így például Csongrád városában minden adó forint után csaknem 70 krajczár, Gyulán csaknem 50 krajczár, Nagy-Becskereken csaknem 60 kr, Nagy-Kanizsán 45 $\frac{1}{2}$ kr, Váczon még valamivel több fizettetett községi pótdadó czímén. A kisebb községekről csak Galgóczy Károly úr Pestmegyére terjedő tanulmánya alapján van némely adatunk. Ebből kitűnik, hogy Pestmegye területén 1873-ban egyes községekben egész 84-ig ment a községi pótdadó egy forint államadó után. Különben a politikai község háztartásának szükségletével még nincs

azon közterhek sora kimerítve, melyet az ország lakossága visel; a protestans, zsidó stb. lakosság a saját hitfelekezeti, egyházi, nevelésügyi és jótékonytsági költségeire is nagy összegekkel járul évenként. E költségek legnagyobb része olyan, mely állami culturérdeknek szolgál s így valóban közterhek jellemével bír, mint például a hitfelekezeti iskolák ügye. De ha e terhet számításon kívül hagyjuk is, a politikai község céljaira szedett adót s általában a községek pénzügyi és vagyoni viszonyait csakugyan nem szabad figyelmen kívül hagyni. Községeink adósságterhéről nincsenek kimutatások, s e részben csak azt tudjuk, hogy főleg az idegen kormányzat idejében nem egy városunk nagy mérvben eladósodott. Azt azonban tudjuk, hogy a községek Magyarországon roppant ingatlan vagyon birtokosai. Az ország $46\frac{1}{2}$ millió holdnyi földbirtokából 6.327,682 hold a községeké. Mint e néhány adat mutatja, a község nálunk is kiváló befolyást gyakorol az állam általános közgazdasági és pénzügyi helyzetére, s hogy befolyása mint közgazdasági tényezőé, külön méltánylást követel. Egyedül az állam pénzügyeinek ismerete ma már se a tudomány, se a gyakorlati élet igényeit ki nem elégíti. Franciaországban e végből a császárság idején mind a kormány, mind a törvényhozás kellően gondot fordított a községek pénzügyi állapotának földerítésére. Nagy enquete-bizottságok küldettek ki, melyek megvizsgálták a viszonyokat, rendezték, feldolgozták és nyilvánosságra hozták a dúsgazdag adathalmazt. Franciaország e példája minden művelt állam részéről követést érdemel.

ACSÁDY IGNÁCZ.

CAESAR ÉS CICERO. ¹⁾

Első közlemény.

I.

CICERO, ÉS CAESAR GALLIAI HADJÁRATA.

Nem csalatkozott Cicero, midőn egyszer azt mondá Caesarnak: „Utánunk ép' úgy, mint most köztiünk, éles véleménykülönbségek fognak uralkodni felőled“ ²⁾. Valóban igaz, Caesar egyike azon történeti személyeknek, kik fölött még ma is a legnagyobb hevességgel foly a vita. Senki nála több rokonszenvet nem költött fel, és senki sem támasztott több gyűlöletet, s tagadhatatlan, hogy benne meg is volt az, a mi az egyiket, mint a másikat igazolni látszik. Föltétlenül se csodálni, se kárhoztatni nem lehet őt; egyénisége bizonyos oldalról mindig vonzza azokat is, kiket másfelől visszataszít. Még azok is, kik tőle undorral fordulnak el, kik nem tudják megbocsátni neki az általa végrehajtott politikai forradalmat, még azok is, ha győzelmeire gondolnak, vagy ha iratait olvasák, érzik, hogy bizonyos titkos vonzalom ragadja őket feléje.

Minél bonyolultabb, minél inkább vitás e történeti

¹⁾ *Cicéron et ses amis. Étude sur la société romaine du temps de Caesar.* Par Gaston Boissier. Paris, 1870. Hachette. — E kitünő műnek egyik önálló részletét nyújtjuk olvasóinknak e jelen s a következő közleményben. Boissier műve legjobb mind azon újabb művek között, a melyek Ciceróról íratnak. Az egész mű lefordítása igen kíváncsatos volna, annyival inkább, mert Mommsen *A rómaiak története* című munkája lefordítottván az akadémia költségén, ez mintegy ellensúlyozná Mommsen egyoldalúságát, a ki Cicerót sok tekintetben igazságtalanul ítélte meg. — Szerk.

²⁾ *Pro Marcello*, 9.

személyiség, annál több okunk van, hogy felőle helyes fogalmat alkothassunk, megkérdezni azokat, kiknek módjokban volt őt ismerni. Ciceronak, ámbár jelentékeny nézetkülönbségek miatt majdnem egész életében a Caesarral ellentétes párton állott vala, két ízben mégis volt alkalma vele bensőbb viszonyban élni. A galliai háború alatt politikai szövetségben és folytonos levelezésben állott vele; Pharsalus után ismét barátjává lett, s közbenjáróul lépett föl a győző és ennek száműzött ellenfelei közt. Kutassuk föl, hogy mit mond róla életének ezen két szakában, mikor közelebbről láthatta; s levelezéséből, mely azon korszak nevezetes embereit oly jól megismerteti velünk, szedjük össze az azon férfiúra vonatkozó tudósításokat, ki valamennyi közt a legnagyobb vala.

1.

Először is meg kell említenem, hogy mely események következtében hagyta el Cicero azon aristocrata pártot, melyhez consulsága óta tartozott volt, s mi bírta arra, hogy a triumvirek ügyének szolgálatába álljon, és hogyan lehetett Hortensius és Cato bátorszívű barátja Pompejus és Caesar emberévé? Ez olyan nem szép szaka az ő életének, melyet még leghatározottabb bámulói is lehetőleg takargatni szoktak. Mind a mellett is bizonyos tekintetben érdekes, sőt talán hasznos is itt egy pillanatra megállapodnunk.

Midőn Cicero visszajött száműzetéséből, melyre consulsága után Clodius vádolása következtében ítéltetett, visszatérése valódi diadalmenet volt. Brundisium, hol partra szállt, nyilvános ünnepélyekkel üdvözölte megérkeztét. Az Appius-út mellett fekvő vidéki városok polgársága az út szélén várt rá, s a szomszéd majorságokból is mindenünnen összegyűltek a családapák nejeik- és gyermekeikkel együtt, hogy őt átutaztában megláthassák. Rómában számtalan sokaság fogadta, zsúfoltan ellepve a köztéreket, vagy a templomok lépcsőzetén sorakozva. „Úgy látszott, mondja ő, mintha az egész Róma, székeről fölemelkedve, szabadítóját jőne üdvözölni.“ ¹⁾ Testvérénél, hol megszállott vala, találta a tanács legmagasabb személyiségeit, kik ő rá váraкоztak, s ugyanakkor üdvözlő

¹⁾ *In Pis.*, 22.

iratokat a város minden népegyleteitől. Az üdvözlő levelek alá írt egyének közt valószínűleg voltak sokan, kik az előtt való évben ugyanoly sürgélemmel szavazták meg azt a törvényt, mely őt száműzte; s visszatérésekor bizonyosan sokan tapsoltak olyanok, kik elútaztakor ujongottak volt. De a népeknek megvan ez a sajátságos és nemes elragadtatásuk. Olykor váratlan lendülettel fölszabadítják magokat a nehez-
telés, bizalmatlanság s a pártszellem kicsinyeskedése alól, s oly pillanatban, mikor a meg hasonlítás a legtüzesebbnek, a szenvedély legélénkebbnek látszott, hirtelen hódolatra egyesülnek egy nagy tehetség, vagy egy nagy jellem iránt, ki, nem tudni hogyan, meggyőzte őket. A hála és csodálat e felbuzdulásai többnyire hamar lelohadnak; de ne tartottak bár tovább egy napnál, halhatatlan dicsőségére szolgálnak annak, ki tárgyak volt, s a fény, mely belőlük áradt, elegendő egy egész életet beragyogni. Cicerónak is meg kell bocsátnunk, hogy oly gyakran és oly ömlengéssel beszél e szép napról. Egy kis büszkeség jogos és természetes vala itt. Egy a nép tapsa iránt oly érzékeny lélek hogyan állhatott volna ellent a diadalmi visszatérés mámorának? „Azt hiszem, — mondá — hogy nemcsak visszatértem; úgy látszik, mintha az égbe ragadtatnám föl.“ ¹⁾

De nemsokára vissza kellett szállnia a földre. Bármily hitben volt légyen is az első pillanatban, fölismerete csakhamar, hogy ez a város, mely őt oly nagy ünnepélyességekkel fogadta, mit sem változott, s hogy ugyanoly állapotban találta azt újra, mint elhagyta volt. Az anarchia uralgott abban három év óta, de oly anarchia, melyet a forradalmaink által adott példák daczára is alig tudnuk képzelni. Mióta a triumvirek, hogy a köztársaságot hatalmokban kerítsék, szabad fékre bocsátották a demagogiát, ez egészen ura lett a városnak. Egy merész tribun, az aristocrata egy szökevénye, ki Róma legszebb nevét hordozta, Clodius, vette át annak vezetését, s a mennyire lehetséges vala, fegyelmezését. Ő ezen feladatában sok tehetséget és bátorságot tanúsított s elég jó sikerrel érdemesítette magát arra, hogy a becületes emberek ijedelmévé váljék. A római demagogiáról beszélvén, ne feledjük el, hogy az sokkal borzasztóbb volt, mint a francia, hogy a legfélelmesb elemekből szokta volt ujonczait szedni. Bármily jogos rémületbe ejt is

¹⁾ *Pro Dom.*, 28.

bennünket az a csöcselék, mely zendülések alkalmával gyárvárosaink zugaiból egyszerre elő szokott ömleni, tudnunk kell, hogy Rómában ez alsóbb rétegek még mélyebbre szállottak alá. Az idegen csavargók- s a kenyértelen munkásokon kívül, kik a forradalmak rendes eszközei szoktak lenni, ott volt még a szolgaság által demoralizált fölszabadultak egész tömege, melynek a szabadság csupán módot nyújtott több rosszat tenni; ott voltak a vadállatok és emberek elleni harcra idomított viadorok, kik mások és maguk életével játékot szoktak üzni; s aztán ott voltak a szökevény rabszolgák, mindannyi közt a legrosszabbak, kik, miután otthon loptak vagy gyilkoltak s útközben rablásból éltek, Rómába menekültek egész Itáliából, hogy a külvárosok homályában szem elől veszzenek, a családnélküli és sehonnai emberek ez ocsmány és rémületes tömege, melynek, a közvélemény által törvényen és társadalmon kívül levén helyeztetve, se tisztelni, se veszteni valója nem volt. Ezek közül ujonczozta Clodius a maga bandáit. Az ujonczozás világos nappal, Róma leglátogatottabb helyén, a *gradus Aurelii* közelében folyt. Az ujoncz-katonákat aztán decuriák- és centuriákba osztották erélyes főnökök vezetése alá. Városrészek szerint titkos társulatokba egyesültek, honnan jelszavokat kaptak s központjuk és fegyvertáruk Castor templomában volt. A kitűzött napon, vagy a mikor szükség volt egy népi tüntetésre, a tribunok kiadták a rendeletet a boltok bezárására; akkor az utcákra özönlő kézművesek s a titkos társulatoknak egész serege együtt megindult a fórum felé. Ott találkoztak, nem a tisztességes emberekkel, kik tehetlenségök érzetében otthon maradtak, hanem a viadorokkal és pásztorokkal, kiket a tanács saját védelmére Picenum és Gallia vad vidékéről hozatott; s megkezdődött a csata. „Képzelnéki kell Londont — mondja Mommsen — Új-Orleans rabszolga-népeiségeivel, Konstantinápoly rendőrségeivel, a mai Róma iparszegénységével; s gondoljuk hozzá Páris politikai állapotát 1848-ban: némi fogalmunk lesz a köztársasági Róma e végső idejéről.“

Nem volt többé törvény, mely tiszteletben tartatott, polgár és tisztviselő, a ki bántalmaztatástól védve lett volna. Egy nap a consul vesszőcsomóját törték össze, másnap holtra vertek egy tribunt. Maga a tanács, a példa által vonzatva, elveszté azt a tulajdonságát, melyet a római legutóljára szokott volt

elveszteni: méltóságát. E királyok gyűlésében, mint egykor egy görög nevezé, vérlázító durvasággal veszekedtek. Cicerótól senki se vette rossz néven, midőn ellenfeleit *disznóknak, szemétnak, bűzhödt húsnak* nevezte. Néha 'a vitatkozás oly élénkké vált, hogy a zaj kihatott egészen az izgalmas tömegig, mely a curiával szomszédos csarnokokat betöltötte. Az is részt vett aztán benne, még pedig oly erőszakossággal, hogy a megremült tanácsurak siettek menekülni. ¹⁾ A fórumon, mint képzelni lehet, még galádabbul folyt a dolog. Cicero beszéli, hogy a mikor az emberek belefáradtak a sértegetőzésbe, egymás arczába köptek. ²⁾ A szószerket rohammal kellett elfoglalnia, ha valaki a néphez beszélni akart, s élte veszélyeztetésével tarthatta meg magát rajta. A tribunok egy új módot találtak fel, hogy előterjesztett törvényjavaslataikat egyhangú szavazattal fogadtassák el, s ez abban állt, hogy mind azokat, kik sejtetni engedték eltérő véleményöket, megütlegették és elkergettették onnan. De a küzdelmek sehol sem voltak oly tüzesek, mint a Mars-mezőn a választások napjain. Oda jutott Róma, hogy visszakívánta azon időket, mikor nyilvánosan üzték a kereskedést a választók szavazatával. Ekkor már azt a fáradságot sem szokták venni az emberek maguknak, hogy a közhivatalokat megvásárolják; kényelmesebbnek találták erőszakkal keríteni kézre. Minden párt napfeljötté előtt megindult a Mars-mezőre. A találkozás az oda vezető úton történt. Mindegyik sietett ellenfelei előtt megérkezni, vagy ha azok már ott állottak, rohammal igyekeztek őket helyökből kiverni. A hivatalok természetesen azon pártnak jutottak, mely ura maradt a helynek. E fegyveres bandák közepette személybiztosságról szó sem lehetett; sőt odáig jutott már a dolog, hogy a magánházakat is el kellett sánczolni, hogy a meglepetéstől biztosítva legyenek. Kimenni csak viadorok és rabszolgák kíséretében lehetett. A ki egyik városrészből a másikba akart jutni, kénytelen volt oly előkészületeket tenni, mintha egy pusztá vidéken akart volna keresztülútazni, s a találkozás egy utcza kanyarulatánál oly félelmes volt, mint akár egy erdő mélyében. Róma közepén valóságos csaták és szabályszerű ostromok folytak le. Egészen közönséges dolog

¹⁾ *Ad Quint., II. 1.*

²⁾ *Ad Quint., II. 3.*

volt ellenségének házát fölgyújtani azzal a kockáztatással, hogy az egész városrész borúl lángba; s végre már nem is folyt le választás vagy népgyűlés a nélkül, hogy vér ne omlott volna. „A Tiber — mondja Cicero, egy ily csatáról beszélve — a polgárok holttesteitől megdagadt; a város csatornái azokkal voltak tömve, s a vért, mely a forumon patakzott, szivacsosul kellett feltörteni.“ ¹⁾

Ime ily sötét vonaglások közt veszett el a római köztársaság, ily szégyenletes kicsapongások emésztették föl utolsó erőit. Cicero jól ismerte ezt a vérengző anarchiát és a veszélyeket, melyekkel annak közepette szembe kellett szállnia. Mielőtt Rómába belépett volna, el is határozta, hogy elég okos lesz ki nem tenni többé magát annak, hogy újra oda kelljen hagynia a várost. Ő nem tartozott azon jellemek közé, kiket a szerencsétlenség erősbekké tesz, s kik bizonyos gyönyört találnak a balsors elleni küzdelemben. A száműzetés elbátortalanítá. Thessaliában való tartózkodása hosszú unalmi közt egy szomorú visszapillantást vetett múltjára. Szemrehányásokat tett önmagának s bűnül róttá föl bátorságát, függetlenségi törekvéseit, a hatalmasok megtámadásában tanúsított merészségét, s azt a hibát, melyet akkor követett el, midőn nagyon szorosan csatlakozott egy oly párthoz, melyet a jobbnak tartott, de a mely szemmel láthatólag a gyöngébb vala. Azzal az erős elhatározással tért tehát vissza, hogy lehetőleg senkihez sem köti le magát, hogy elleneit szivességgel fogja lefegyverezni s hogy kíméletesen bánik mindenkivel. S csakugyan ily magatartást is tanúsított megérkezésekor, s első beszédei remekei e politikának. Látható, hogy még az aristocratia felé hajlik, mely nagyon tevékeny részt vett az ő visszahívásában, s azért hazafias és hálás hangokon zengi annak dicséretét; de kezd már hízelegni Caesarnak is, Pompejust pedig „százada és minden századok legerényesb, legbölcsebb és legnagyobb emberének“ nevezi. ²⁾ Ugyanazon időben, mint ő maga mondja, óvakodott a tanácsban megjeleni, midőn ott izgató kérdések kerültek tárgyalás alá s nagy gondnal igyekezett menekülni a forumról, mihelyt a vita kissé tüzesebbé kezdett válni. „Nem kell többé sebészi műtét —

¹⁾ *Pro Sert.*, 35.

²⁾ *Ad pop. pro red.*, 7.

válaszolt azoknak, kik őt csattanósabb cselekvésre nógatták, — csöndes életrenddel akarom meggyógyítani magamat.“¹⁾

Nem sokára azonban észrevette, hogy ez az ügyes visszatartózkodás sem képes minden veszélyt elhárítani feje felől. Mialatt házat mely száműzetése után leromboltatott, újra fölépítteti a Palatinuson, Clodius bandái megrohanták és szétkergették a munkásokat, s a sikertől neki bátorodva, fölgyújtották a szomszéd házat is, mely testvére Quintus tulajdona volt. Nehány nappal később, midőn a szent úton sétált, egyszerre csak nagy lármát hall, s visszafordulva, botok és csupaszkardok által látja magát fenyegetve. Ismét ugyanaz a nép támadta meg. Alig bírt bemenekülni egy ismerős ház tornáczába, míg az ajtó előtt rabszolgái derekasan verekedtek a megtámadókkal, hogy időt szerezzenek neki elillani. Catót nem döbbsentette volna meg az ily erőszakosság, Cicero bizonyosan nagyon megrémült; s az ily föllépések nyitották föl szemét mindenek fölött annak belátására, hogy az ő ügyes óvatossági rendszere nem nyújt elegendő biztosságot. Valóban nagyon is valószínű volt, hogy egyik párt sem hajlandó magára vállalni az ő védelmezését mindaddig, míg ő nem akar adni egyebet, mint csupán bókokat; és mivel nem maradhatott egyedül, gyámol nélkül annyi fegyveres párt között, hogy a segílyt, mire szüksége volt, megtalálja, el kellett határoznia magát, inkább szövetkezni azok egyikével.

De hát melyiket válassza? Oly nehéz kérdés volt ez, mely érdekét összeütközésbe hozhatta rokonszenveivel. Minden hajlama szemmeláthatólag az aristocratia felé vonzotta. Consulsága ideje táján szorosan ahhoz csatlakozott vala, s az óta annak híveül vallotta magát; azért daczolt a nép dühével, azért tette ki magát a száműzetésnek. De maga a száműzetés megtanította rá, hogy a legtisztességesebb párt egyúttal a legkevesebb biztosságot adó is volt. Az utolsó pillanatban a tanács nem lelt hathatósabb eszközt megmentésére, mint hogy hasztalan határozatokat hozott, gyászruhát öltött és testületileg a consulok lábai elé vetette magát. Cicero úgy vélte, hogy ez nem volt elegendő. Mikor látta, hogy oly rosszúl oltalmazák, gyanakodott, hogy azok, kik nem karolták föl az ő érdekét nagyobb határozottsággal, nem is igen bántódtak kegyvesz-

¹⁾ *Ad Att.*, IV. 3.: *Ego diaeta curari incipio, chirurgiae taedet.*

tettsége miatt; s ebben alkalmasint nem is csalatkozott. A római aristocratia, bármennyit köszönhetett is Ciceronak, nem tudta feledni, hogy ő új ember. A Claudiusok, a Corneliusok, a Manliusok mindig bizonyos lenézéssel tekintettek erre az arpinumi kis polgárra, kit a nép szavazata egyenlővé tett velők. Még talán megbocsátják vala szerencséjét, ha ő maga több szerénységgel viseli magát benne; de ismerték hiúságát, mely ha nem volt is egyéb, mint nevetséges, az aristocratia szemében, melyet sértett, bűnösnek tünt föl. Nem tudták szívelni jogos büszkeségét, melylyel örökösen emlegette, hogy ő a maga emberségéből emelkedett föl. Boszantónak találták, ha goromba módon megtámadtatva, ő meg gúnyosan merészelt válaszolni; s legújabbán is még botránkozást mutattak, a miért annyira meg tudott feledkezni magáról, hogy Catulus villáját vette meg Tusculumban, s a Palatinuson Crassus házába ment lakni. Cicero a maga rendes finom érzékével igen jól észlelte az aristocratiának mind ezen érzelmeit, sőt túlsötéten is látta azokat. Mióta száműzetéséből visszajött, más neheztelese is volt a nemesség ellen. Ez sokat fáradozott ugyan visszahívásának kieszközlésében; de megérkezésének fényességét nem látta előre, s alkalmasint nem is örült neki. „Azok, kik elvágták szárnyamat, mondja Cicero, nem szívesen látják, hogy újra kinő.”¹⁾ Ez idő óta az ő tanácsban ülő jó barátai mit sem akartak tenni érdekében. Vagyonát nagyon megfogyatkozva, házát a Palatinuson legégetve, tusculumi és formiai villáját kifosztva és romba döntve találta, s mégis alig bírta elszánni magát a tanács, hogy őt veszteségeiért kárpótolja. De a mi Cicerót még jobban keseríté, az abban állott, hogy az ő Clodius elleni gyűlöletében nem osztozkodtak; dühös kifakadásaira hidegen mutatták magukat az emberek, némán maradtak. Sőt némelyek, a legravaszabbak, azt szenvelegették, hogy tisztelettel szólottak e pártoskodó tribunról, s nem pirúltak nyilvános helyen kezét szorítani vele. Vajon miből származhatott kíméletességök egy olyan ember iránt, ki őket oly kevésbé kímélte volt? Onnan, mert reménylették, hogy hasznát vehetik, és mert titokban azt a tervet táplálták, hogy a demagogiát híjják segélyére a veszedelemben forgó aristokratiának. Egy ily szövetkezés, habár kevésbbé közönséges, mint a demago-

¹⁾ *Ad Att.*, IV. 2.

giáé a despotismussal, épen nem vala lehetetlen; s Clodius bandái, ha őt megnyerni sikerül, lehetővé teszik vala a tanácsnak a triumvireket korlátok közé szorítani. Cicero, ki ezt a politikát észrevette, félt, hogy ő annak áldozatja lesz; s ekkor keservesen megbánta, hogy valaha a tanácsnak szolgálatokat tenni próbált, a melyek olyan sokba kerültek neki. Visszaemlékezvén a veszélyekre, melyekkel a tanács védelmében szembeszállt, azon makacs és szerencsétlen küzdelmekre, melyeket négy éven át folytatott, visszagondolván politikai sikereinek bukására, magán vagyona romlására, szomorúan mondá: „Most már csakugyan látom, hogy nagy számár voltam (*scio me asinum germanum fuisse*).“ ¹⁾

Most már nem volt mást mit tennie, minthogy a triumvirekhez csapjon át. Ezt tanácsolták neki barátja, a böles Atticus s testvére Quintus is, kit házának fölgújtása szokása ellenére okossá tön. E párthoz érzett hajlamot csatlakozni ő maga is, valahányszor egy-egy új veszély fenyegette. Mind a mellett is bizonyos önmegtagadásba került, hogy magát el tudja határozni. Eddigelé a triumvirek az ő leghalálosabb ellenségei valának. Nem is említve, hogy Crassusban ő Catilinának egyik czinkostársát gyűlölte, jól tudta, hogy Caesar uszította föl ellene Clodiust, s nem bírta feledni, hogy Pompejus, ki pedig esküdött, hogy meg fogja védni, gyáván átengedte őt két barátja boszújának. Azonban nem válogathatott a szövetségesekben, s mivelhogy nem merte magát többé az aristocrata pártra bízni, kénytelen volt a másik oltalma alá menekülni. Ebben már meg kellett nyúgodnia. Fölhatalmazta testvérét, hogy járjon közben érette Caesar- és Pompejushoz, s rászánta magát, hogy azok diadvágyának szolgálatába áll. Első ténye visszatérte után az volt, hogy Pompejus részére a néptől azon rendkívüli teljhatalmak egyikét kérte, mely után az annyira vágódott; kieszközölte ugyanis, hogy rá bízták Róma élelmezésének gondozását hat évre, mely mellett csaknem határtalan hatalommal ruházták föl. Nem sokkal ezután, bár a közkincstár ki volt merítve, Caesarnak szavaztatott meg egy összeg pénzt legiőinak fizetésére, s azt az engedélyt, hogy tíz alvezért (legatus) tarthasson parancsnoksága alatt. Midőn az aristocratia, mely átlátta, hogy Caesar

¹⁾ *Ad Att.*, IV. 5.

minemű czélból törekszik Gallia meghódításán, akadályozni akarta őt ennek folytatásában, ismét Cicero indítványozta és vitte keresztül, hogy megengedték művének befejezését. Így a triumvirek egykori ellensége azok rendes védőjökké lett a tanács előtt. A támogatás, melyet Cicero nyújtani ígért, nem volt haszon nélkül való. Nagy neve és ékesszólása minden párt mérsékelt embereit feléje vonzotta, azokat, kiknek véleményök ingadozó, meggyőződésök határozatlan volt, s azokat főleg, kik a nagyon viharos szabadságba belefáradva, egy erős kéz után keresgéltek, mely nekik nyugalmat adjon; s mindezek, csatlakozva Caesar és Pompejus személyes barátjaival, a dús Crassus pénzen vásárolt teremtményeivel, és a mindenféle dicsvágyókkal, kik előre érezték a monarchia közelgését s elsőik akartak lenni annak üdvözlésében, mind ezek a tanácsban biztos többséget alkottak, melynek Cicero volt szónoka és feje, s mely a triumvirek javára azon igen fontos szolgálatot teljesíté, hogy törvényes szentesítést adott azon hatalomnak, melyet ők erőszakkal kerítettek kézre és törvénytelenül gyakoroltak.

Végre nyugalmat talált Cicero. Ellenségei féltek tőle, Clodius nem merte többé megtámadni; irigyelték, hogy olyan benső barátságban él az új urakkal; és mégis ez az észélyes magatartás, melylyel a triumvirek háláját és Atticus üdvkívánatait érdemelte ki, gyakran súlyos teherként nehezült lelkére. Ha bár elmondhatta is, hogy „élete visszanyerte régi ragyogását“, mégis az önvád mardosásait érezte magában, a miért oly embereket szolgál, kiknek nagyravágását ismerte s kiket a haza szabadságára nézve félelmeseknek látott. Azon erőfeszítések közepett, melyeket azért tett, hogy kedvökben járjon, olykor hirtelen fölébredt benne a hazafiság, és szegye-
nében elpirúlt. Meghitt barátjaival folytatott levelezése minden lépten-nyomon mutatja azon vívódás nyomait, melyen keresztülment. Egykor ezt írta Atticusnak könnyed és határozott hangon: „Tegyük félre a becsületet, igazságot és a szép elveket! . . . Mivelhogy azok, kiknek semmi hatalmok nincs, nem akarnak szeretni, kísértjük meg azok szeretetét elnyerni, a kiknek mindent hatalmokban van tenni.“¹⁾ De csakhamar elfogta a szegény, s nem tudta megállani, hogy így ne nyilat-

¹⁾ *Ad Att.*, IV. 5.

kozzék barátjának: „Van-e valami szomorúbb, mint ez a mi életünk, főleg az enyém? Ha meggyőződéseim szerint beszélek, bolondnak tartanak; ha érdekeimre ügyelek, vádolnak, hogy rabszolga vagyok; ha hallgatok, azt mondják, hogy félek.“¹⁾ Még nyilvános beszédeiből is, daczára az önmagára parancsolt tartózkodásnak, kiérzik ez a titkos bánkódás. Azt hiszem, hogy kiválólag fölfedezhető az abban a szertelenül keserű és indulatos hangban, mely neki ekkor sajátja. Talán soha sem hangzottak ajkáról szenvedélyesebb megtámadások. E hevesesség pedig mások iránt legtöbbször oly lélekből ered, mely önmagával nincs megelégedve. Ily pillanatokban ékesszólását az a benső fájdalom tette keserűvé, melyet az ember akkor tapasztal, ha rossz nyomon van s nincs bátorsága, hogy elhagyja azt. Nem bírta megbocsátani régi barátainak gúnyolódásukat, s az újaknak követelőzésöket; titokban szemrehányást tett magának gyáva engedékenységeért; haragudott másokra és magára, s Vatinius és Piso lakolt mindenkiért. Ily kedélyállapotban senki sem tarthatta őt megbízható barátjának. Olykor rögtönösen új szövetségesei ellen fordult s annál kellemetlenebb, minél váratlanabb csapásokat mért rájuk. Néha abban találta örömét, ha a triumvirek legjobb barátjait támadja meg, hogy megmutassa másoknak s bebizonyítsa maga előtt, mennyire nem vesztette el még szabadságát. Nagyon meg volt a közönség lepetve akkor is, midőn egy beszédében, melyben Caesar érdekeit védelmezte, rendkívüli magasztalással emlékezett Bibulusról, a kit Caesar útált. Sőt egy napon egyszerre csak úgy látszott, hogy visszatér azokhoz, kiket, mielőtt őket elhagyta volna, becsületes embereknek szokott vala nevezni. Az alkalom éppen kedvezőnek látszék ünnepélyesen szakítnia új pártjával. A triumvirek barátsága nagyon meghidegült. Pompejus nem örült a galliai háború sikereinek, melyek az ő régi diadalait elfeledtetéssel fenyegették. Cicero, midőn őt vetélytársáról egész kíméletlenséggel hallotta nyilatkozni, azt hitte, hogy most ő is veszélytelenül nyithatja meg ingerült szívét, s egy csattanós ténynyel akarta kiérdekelni régi barátainak bocsánatát. Fölhasználván azon zavarokat, melyek Caesar telektörvényének végrehajtásánál keletkeztek, nagy szavakban kihirdette, hogy május idusán beszédet fog tartani

¹⁾ *Ad Att.*, IV. 6.

a campaignai földek eladásáról, melyek azon törvények által a nép közt osztattak föl. Nyilatkozatának hatása roppant nagy volt. A triumvirek szövetségesei fölzúdultak és meg voltak lepve; az aristocrata párt pedig sietett kitörő örömmel fogadni a hozzá visszatért ékesszavú szökevényt. Nehány nap múlva azonban minden ellene fordult. Ugyanazon pillanatban, mikor ő ezen merész föllépésre bírta magát, a triumvirek újra megkötötték bomlásnak indult szövetségöket Luccában, és hízelgő udvaronczoiktól környezve, megosztották még egyszer maguk között a világot. Cicero ismét magára maradt, támasz nélkül, szemben egy fölingerelt és mindenható ellenséggel, mely újra áldozatul dobhatta őt oda Clodius boszúvágyának. Atticus haragudott; Quintus, ki testvérének közbenjárója volt, hevesen panaszkodott, hogy őt is cserben hagyta; Pompejus, bár titokban épen bátorította az elpártolásra, úgy mutatta, mintha ő neheztelne érte legjobban. A szerencsétlen Cicero, megtámadtatva minden felől, és megrémülve azon, hogy annyi haragot keltett föl, sietett meghúnyászkodni, s megígért mindent, a mit kívántak tőle. Függetlenségi kísérlete ekképen még súlyosabbá tette szolgaságát.

E pillanattól fogva, mint látszik, nyugodtabban belelalta magát új helyzetébe; éreznie kellett, hogy úgy sem tudja megváltoztatni. Rászánta magát, hogy mindegyre túlzóbb magasztalásokkal halmozza el a hiú Pompejust, kinek dicsszomja olthatatlan volt. Beleegyezett, hogy Oppius- és Balbussal együtt ügyvivője legyen Caesarnak, s fölvigyázzon az emlékművekre, melyeket az építtetett. Sőt tovább ment; hatalmas pártfogóinak kértére kezét akart nyújtani oly embereknek, kiket legnagyobb elleneinek tekintett. Ez nem volt csekély áldozat egy oly embertől, ki mint ő, annyira hevesen tudott gyűlölni; de azon pillanattól fogva, mikor ily határozottan állott a triumvirek pártjára, el kellett hogy fogadja barátságukat ép úgy, mint terveiket védelmezte. Hozzáláttak, hogy Crassussal kibékítsék. Ez nagy dolog volt, mely nem létesülhetett egy nap alatt, mert, mikor már régi ellenségeskedésök lecsillapúltnak látszott, hirtelen ismét föléledt az a tanácsban folyt egy vita által, s Cicero oly kíméletlenül bánt el új szövetségeseivel, hogy rajta maga is elcsodálkozott. „Azt hittem, — mondja egész naivsággal — hogy gyűlöletem már ki van merülve, s nem gondoltam, hogy maradt még valami

belőle szívemben.“¹⁾ Azután kérték, hogy vállalja el Vatinius védelmét; szívesen ráállott, ámbár az előtt való évben egy dühös vádbeszédet tartott volt ellene. A római ügyvédek eléggé szokva voltak az ily rögtöni átesapáshoz, s Cicero több mint egy példát adott már erre. Midőn Gabinius Egyiptusból visszatért, hol Ptolomaeus királyt a tanács határozott rendelete ellenére visszahelyezte trónjára, Cicero, ki ez embert nem szenvedhette, most kedvezőnek találván elvesztésére az alkalmat, készült őt megtámadni; azonban Pompejus sürgetve kérte épen arra, hogy vállalja el védelmét. Ő nem mert ellenállni, megváltoztatta szerepét, s rábírta magát, hogy egy oly ember mellett beszéljen, kit útált, oly ügyben, melyet rosznak ítélt. Meg volt legalább az a vigasztalódása, hogy perét elvesztette; és bár minden alkalommal sokat adott a sikerre, valószínű, hogy ez a veresége nem okozott neki fájdalmat.

Azonban jól tudta, hogy oly sok kedveskedés, megalázódás és mind az a csattanós meghazudtolás, melyet kényszerült maga ellen elkövetni, utóljára is azzal végződik, hogy fölzúdíjtja ellene a közvéleményt. Azért elhatározta magát ez időtájban, hogy barátjához, Lentulushoz, ki az aristocratia fejeinek egyike volt, egy nagyjelentőségű levelet írjon, melyben kimagyarázza magaviseletét,²⁾ s melyet valószínűleg szélesb körben való elterjesztésre szánt. Miután e levélben a tényeket saját álláspontjáról elbeszéli s jól ledorongolja azokat, kiktől elpártolt, a mi kényelmes és közönségesen használt eszköz szokott lenni arra nézve, hogy az ember megelőzze a cserben hagyottak panaszait s őket tegye felelősekké a bajért, mit nekik okoz, — sajátságos őszinteséggel rászánta fejét, hogy bizonyos védbeszéd-fajta tartson a politikai köpenyforgatás mellett. Igazoló okai, melyeket fölhoz, nem mindenkor nagyon jók; de azt kell hinni, hogy nem is lehet találni jobbakat, mivel azóta is mindig azokkal szoktak előállani. Azon ürügy alatt, hogy Plato valahol azt mondta: „az ember tartozik hazájának ép úgy nem lenni ártalmára, mint atyjának“, Cicero azt az elvet állítja föl, hogy egy politikusnak nem szabad megátalkodottan azt akarni, a mit polgártársai nem akarnak, s nem szabad erejét hasztalan ellenzékeskedés kísérleteiben

¹⁾ *Ad fam.*, I. 9.

²⁾ *Ad fam.*, I. 9.

elvesztegetni. A körülmények változnak, azokkal együtt változni kell az embernek is, s alkalmazni magát a szél fúvásához, ha szírtén nem akarja szétzúratni hajóját. Egyébiránt valójában lehet-e azt változtatásnak mondani? Végre is nem lehet-e ugyanazon dolgot akarni és mégis különböző zászlók alatt szolgálni a hazát? Az az ember nem ingatag, ki a körülményekhez képest, látszólag ellenmondó véleményeket védelmez, ha az ellentétes úton is ugyanazon cél felé halad; s „nem kell-e gyakran változtatni a vitorlák irányát, ha kikötőbe akarunk jutni?” Ezek bizony csak általános igazságok, melyeket egy találatkony politikus gondol ki, hogy velők gyöngeségeit fedezze; vitatkozni fölöttük nem szükséges. Legjobb módja Cicero védelmezésének, ha arra utalunk, hogy mily időben élt ő s mily kevéssé volt teremtvé ez időhez. Ez a választékos író, ez a szellemes művész, a csöndes tudományoknak ez a barátja a sors valami különös szeszélye által a történet legviharosabb és legzavarteljesb korszakainak egyikébe helyeztetett. E véres küzdelmek közt, melyekben a durva erő volt az úr, mit tehetett egy nyugalomhoz és tanulmányhoz szokott ember, kinek nem volt szaván kívül más fegyvere, s a ki mindig a toga örömeiről s az ékesszólás békés babérjáról ábrándozott? Férfiasabb lélek, mint az övé, kellett volna ahhoz, hogy e viharokkal szembeszállhasson. Az események, erősbek nála, minden lépten-nyomon össze-vissza bonyolították terveit, s játékot üztek az ő tétovázó akaratával. A politikai pályára léptekor jelmondataúl ezt választá: nyugalom és tisztesség, *otium cum dignitate*; de ez a kettő nem olyan, hogy könnyen lehetne őket párosítani forradalmi időkben, s az ember legtöbbször elveszti a kettő egyikét, ha a másikhoz nagyon ragaszkodik. A határozott jellemek, kik ezt jól tudják, mindjárt eleinte megteszik a választást köztük, s a szerint, a mint valaki Cato vagy Atticus, az első naptól fogva vagy a tisztesség, vagy a nyugalom mellé szegődik. A határozatlanok, mint Cicero, a kettő közt ingadoznak a körülményekhez képest, s egyszerre mindkettőt elszalasztják. Itt most életének történetében azon válságos pillanatok egyikéhez érkeztünk, hol a tisztességet áldozatul viszi a nyugalomért; ne legyünk iránta túlszigorúak, s emlékezzünk meg arra, hogy később fölládozta nemcsak nyugalmat, hanem életét is, hogy becsületét megmentse.

2.

Cicero új politikájának egyik eredménye lett, hogy az alkalmat adott neki Caesart jól megismernie. Nem mintha addigelé ismeretlenek lettek volna egymással; hiszen mindkettőjüknek a tudomány iránti szeretetök, tanulmányaik közössége már ifjúságukban egyesítette őket; s ezen első viszonyukból, mely soha nem szokott feledésbe menni, megmaradt bennök a rokonszenv és kölcsönös jóakarát. Midőn azonban később ellentétes pártokhoz csatlakoztak, az események csakhamar szétválasztották őket. Megszokták, hogy a fórumon, a tanácsban mindig az ellenkező véleményben legyenek, s barátságuknak természetesen szenvedni kellett vitáik élénksége alatt. Mind a mellett is Cicero azt mondja, hogy Caesar soha sem tudta őt gyűlölni, még akkor sem, mikor a legtüzesebben keltek ki egymás ellen. ¹⁾

A politika miatt jöttek egymással meg hasonlításba, a politika hozta őket ismét össze. Midőn Cicero a triumvirek pártja felé fordult, ismét benső viszonyba kezdtek egymással lépni; de ez úttal helyzetök különböző vala, összeköttetésöknek nem lehetett többé ugyanazon jellege. Ciceronak egykori tanuló-társa most pártfogójává lőn. A mi őket most összefűzte, az nem a kölcsönös vonzalom, vagy a közös tanulmányok, hanem az érdek és szükség volt, s új kötelekeiket bizonyos kölcsön-szerződés fonta, melyben kettőjük közül egyik a maga tehetségét s némileg becsületét is szolgálhatta, hogy a másik biztossítsa neki a nyugalmat. Mind ezek, meg kell vallani, nem kedvező körülmények arra nézve, hogy belőlük őszinte barátság keletkezzék. S mégis, ha Cicero bizalmas leveleit olvassuk, melyekben oly nyíltszívuleg beszél, nem lehet kételkednünk, hogy ő sok élvezetet talált a Caesarhoz való barátságos viszonyában, mely eleinte oly nyomasztónak látszott előtte. Valószínűleg összehasonlította azt azon viszonyával, melyet ugyanazon időben Pompejussal kellett föntartania. Caesar legalább mindig nyájas és udvarias volt. Ámbár a legterhesb ügyek nehezültek vállaira, mégis tudott mindig időt szakítani arra, hogy barátaival foglalkozzék s pajzán tréfát csináljon. Bármily

¹⁾ *In Pis.*, 32.

győzelmes hírű volt legyen is, eltűrte, hogy hozzá „bizalmasan és lealázódás nélkül“ ¹⁾ írjanak. Ő maga szeretetreméltó, „finomsággal, előzékenységgel s kellemmel teljes“ ²⁾ levelekben válaszolt, melyek Cicerót elbájolták. Pompejus ellenben, úgy látszott, kedvét leli abban, ha őt gögös modorával sértegetheti. Ez a hiú, ünnepélyeskedni szerető ember, kit kelet népeinek imádata elkényeztetett, s ki csak albai házából Rómába sem tudott másként, mint diadalmi járásban menni, bizonyos parancsoló és fölfuvalkodott hangot szeretett negélyezni, mely tőle mindenkit elidegenített. Arczátlanságánál azonban még visszatetszőbb vala színlelése. Terveit vonakodva közölte másokkal; elrejtette még legmeghittebb barátai előtt is, kiknek pedig érdekökben áll vala ismerni azokat, hogy támogathassák. Cicero gyakran panaszolja, hogy soha sem lehetett tudni: mit akar Pompejus; ő vele magával is megtörtént, hogy merőben csalódott annak valódi szándékai felől, s magára haragította, mikor szolgálatot vélt iránta teljesíteni. Ez a makacs tettetés kétségtelenül mély politikai eszélynek tünt föl a legtöbb ember szemében; a tapasztaltaknak azonban nem került nagy fáradságukba annak valódi okát kitalálni. Ha véleményét senki előtt sem nyilatkoztatta ki, ez abban lelte magyarázatát, mert a legtöbb esetben nem is volt véleménye; s mint az elég közönségesen történik, a hallgatás csupán arra való volt nála, hogy elfüdjé az ürességet. Ő találomra haladt előre, határozott elvek s megállapított rendszer nélkül, s tekintetét soha sem irányozta a jelenlevő körülményeken túl. Az események mindig meglepték, s bebizonyította, hogy ép oly kevésbé volt képes irányozni, mint előrelátni azokat. Sőt még dicsvágya, ez uralkodó szenvedélye, sem bírt éleslátással s határozott törekvésekkel. Bármí méltóságot ruháztak is rá, hogy nagyságának eleget tegyenek, látszott, hogy mindig mást kívánt; meglátszott ez rajta, a nélkül, hogy mondta volna, mert nagyon ügyetlenül akarta rejtegetni. Rendes taktikája abban állott, hogy az unatkozottat játszotta, s szerette, ha erőltették elfogadnia azt, a mit leginkább ohajtott megnyerni. Világos, hogy ez a sokszor ismételt komédia többé senkit sem ejtett csalódásba. Egy szóval, mivel egymásután minden pártot

¹⁾ *Ad Quint.*, II. 12.

²⁾ *Ad Quint.*, II. 15.

megtámadott és védelmezett, s miután gyakran úgy látszott, hogy egy majdnem királyi tekintélyre vágyódik, s mégsem kísérlette meg a köztársaság lerombolását, mikor hatalmában állott vala: ma már lehetetlen meghatároznunk, hogy miféle terveket forgatott lelkében, sőt hogy általában volt-e valami terve.

Nem így áll a dolog Caesarra nézve. Ő legalább számot vetett dicsvágyával, és szabatosan tudta, hogy mit akar. Sőt tervei meg voltak állapítva, még mielőtt belép vala a politikai életbe; ¹⁾ ifjúságában megfogamzott benne az a gondolat, hogy a főuralmat megnyerje. A szemei előtt lefolyt forradalmak látása szülte benne ezt a gondolatot; saját becsének érzete, ellenségei közepszerűségének tudata erőt adott neki a vállalkozásra; és bizonyos babonás hit a maga rendeltetése iránt, mely elég gyakori az oly embereknél, kik nagy tettekre törnek, előre biztosítást nyújtott neki a siker felől. Ezért határozottan is ment célja felé, a nélkül, hogy elhamarkodott hevességet tanúsított volna, bár másfelől azt soha nem vesztette el szem elől. Hogy valaki helyes tudatával bírjon annak, a mit akar: nem közönséges tulajdonság, főleg oly zavaros időkben, mikor a jó és rossz összevegyül; pedig a diadal azokat illeti, kik ama tulajdonsággal meg vannak áldva. Abban állott kiválólag Caesar fölénye, hogy e tétovázó politikusok közepe, kiknek bizonytalan terveik, ingadozó meggyőződésök s kétes nagyravágyásuk valának, ő volt az egyedüli, ki átgondolt becsvágygyal s megállapodott szándékkal bírt. A közelében állók érezték is túlsúlyát ennek a hatalmas nyugodt akaratnak, mely teljesen belátta a maga terveit, ismerte erejét, biztos volt a győzelem felől. Cicero is, előítéletei dacára, meghajolt az előtt. Ily következetesség és szilárdság láttára nem állhatta meg, hogy velök kellemetlen összehasonlításba ne tegye régi barátjának habozó és állhatatlan jellemét. „Osztozom véleményedben Pompejus felől, — írja röviden testvérenek — vagyis te vagy az én véleményemen, mert én már rég idő óta nem győzőm magasztalni Caesart.“ ²⁾ Valóban

¹⁾ Ez legalább az ó-kor minden történetírójának véleménye. Olvassuk Cicerónak egy Qu. Axiushoz intézett levéltöredékében, melyet Suetonius idéz (Caes., 9.) *Caesar in consulatu confirmavit regnum, de quo aedilis cogitavit.*

²⁾ *Ad Quint., II. 13.*

elég volt csak közelednie is ezen igazán lángeszű emberhez, hogy fölismerhesse az ürességet ama látszólag nagy emberben, kit a könnyű siker s a fölfuvalkodott nagyképűség oly hosszú időn át az együgyűek bámulatának tárgyává tett.

Nem kell azonban gondolni, hogy Caesar azon makacs önfejűek közé volna számítható, kik ellenszegülnek az eseményeknek, és nem akarnak soha semmit változtatni egyszer megalkotott tervökön. Ellenkezőleg, senki nem tudott nála jobban meghajolni a kényszerűség előtt. Célja ugyanaz maradt; de ha szükség volt rá, nem habozott a legkülönbözőbb eszközöket venni foganatba elérése végett. Épen ez időszakban, mely bennünket foglalkoztat, egyike a legjelentékenyebb módosulásoknak ment végbe politikájában. Igen helyesen mondja Mommsen, hogy Caesart az különbözteti meg azon férfiaktól, kiket rendszeren vele összehasonlítanak, Nagy Sándor és Napoleontól, hogy ő kezdetben inkább államférfi volt, mint hadvezér. Ő nem a táborból került ki, mint azok; sőt alig ment át azon, mikor alkalomszerűleg, s majdnem akarata ellenére hódítóra lett. Egész ifjúsága Rómában folyt le a politikai élet mozgalmai közt, s csak oly idős korában ment Galliába, mikor Sándor már meghalt, Napoleon pedig meggyőzetett. Kétségbevonhatlanul azon szándékban élt, hogy fegyverhatalom alkalmazása nélkül tegye magát uralkodóvá; arra számított, hogy a köztársaságot egy benső és lassú forradalom által fogja megbuktathatni, megőrizvén, a mennyire lehető, egy ily törvénytelen működésben legalább a törvényesség külszínét. Láttá, hogy a néppártnak több hajlama volt a társadalmi reformok, mint a politikai szabadság iránt, s helyesen következtette, hogy egy democrat monarchia nem lenne kedve ellenére. Midőn e zavarokat növelte s titkon Catilina és Clodius czinkosává szegődött, ez által elidegenítette a félénk köztársaságiakat a nagyon is háborgós szabadságtól, s előkészíté őket, hogy áldozzák föl ezt önként a nyugalomért. Ily módon remélte, hogy a köztársaság, megrendülve a naponkénti támadások alatt, melyek még a legrettenthetetlenebb védelmezőket is kimerítették és ellankasztották, egyszer végre is erőszak és zaj nélkül le fog dőlni. Nagy meglepetésünkre azonban azt látjuk, hogy Caesar egy oly időpontban, mikor oly ügyesen foganatba vett terve már közel látszott lenni a sikerhez, egyszerre csak abba hagyja azt. Consulsága után, mely alatt tiszt-

társát tétlenségre, a tanácsot hallgatásra kárhoztatván, egészen egymaga kormányzott, eltávozott tíz évre Rómából s egy ismeretlen ország meghódítására vállalkozik. Miféle indok bírhatta rá e váratlan változásra? Szeretné hinni az ember, hogy megundorodott azon alacsony fondorlatokkal teljes élettől, melyet Rómában folytatott, s hogy idülést akart keresni magához méltóbb munkában; valóbszínű azonban, hogy azon meggyőződésre jutván, hogy a köztársaság magától meg fog dőlni, belátta azt is, hogy neki hadseregre és katonai hírnévre van szüksége, ha Pompejussal végezni akar. Tehát nem lelkesedés, nem szenvedély, hanem megfontolt terv és számítás bírta őt rá, hogy Galliába menjen. Midőn e nagy horderejű elhatározásra jutott, mely nagyságát annyira volt emelendő, negyvennégy éves korban állott már.¹⁾ Pascal azt mondja, hogy ily korban már késő volt kezdeni, s hogy Caesar nagyon idős volt ahhoz, hogy a világ meghódításában leljen mulatságot. Ellenkezőleg, mint látszik, ez volt azon erélyes akarat legcsodásabb lendületeinek egyike, hogy oly életkorban, mikor a szokások már kitéphetetlenül meg vannak gyökerezve, mikor az ember visszafordulás reménye nélkül rálépett az útra, melyen mindvégig haladnia kell, ő rögtönösen új életet kezdett, és egyszerre odahagyván huszonöt évig vitt népizgatói szerepét, tartományok kormányzására s hadak vezetésére vállalkozott. Valójában pedig ez a látvány sokkal meglepőbb ránk nézve, mint a milyen akkor volt. Ma nem igen szokta valaki ötven éves korában rögtönözni magát kormányzóvá, vagy tábornokká, ez állásokhoz a mi fogalmaink szerint különleges hivatás s hosszú tanulás kívántatik; a történelem tanítja, hogy Rómában másként volt. Nem látjuk-e, hogy a kéjelgő Lucullus, ki az ázsiai hadsereg vezérletét átvenni ment, a hadtudományban útazása alatt vett oktatást, s megérkeztekor legyőzte Mithridatest? A mi a kormányzást illeti, azt egy gazdag római otthon magánál megtanulta. Roppant terjedelmű uradalmai, egész légiói a rabszolgáknak, kik tulajdonában voltak, oly megmérhetetlen birtokok kezelése, melyek gyakran több mai korbeli királyságot nagyságban fölülmúltak: mind ez kezdettől fogva beavatta őt a kormányzás művészetének titkába.

¹⁾ Vagy csak 42, ha születését 654-re tesszük. Lásd e pontra nézve, egy érdekes jegyzet *Caesar élete* II. k. 1. fejt.

Igy magyarázható meg, hogy Caesar, ki a tartományok kormányzásában s a hadseregek vezényletében csak hispaniai praetorsága évében gyakorolhatta magát, nem volt kénytelen tüzetesb tanulmányokat tenni a helvétek legyőzése s a legyőzött tartományok szervezése végett, s hogy az első pillanattól kezdve bámúlatos hadvezérnek s lángeszű kormányzónak mutatta be magát.

Ez időszakban kezdődik Ciceroval való benső viszonya, mely az egész galliai háború folyamán eltartott. Ciceronak gyakran volt alkalma hozzá írni, azon czélból, hogy oly embereket ajánljon figyelmébe, kik parancsnoksága alatt ohajtottak szolgálni. Ekkor abban állt az ifjúság dicsvágya, hogy Caesar táborába menjen. Azon ohajtáson kívül, hogy a nagy eseményekben egy oly vezér alatt részt vegyenek, az a titkos remény is táplálta őket, hogy ama távoli országokban módjok lesz meggazdagodni. Tudjuk, hogy az ismeretlen többnyire mily varázssal burkolja körül magát, s hogy az ember mily könnyen köti hozzá mind azon kellemet, a mit tőle vár. Gallia ez idők képzeletében úgy tűnt föl, mint Amerika a XVI. században. Azt hitték, hogy ez országokban, melyeket addig senki sem látogatott, kincsek vannak fölhalmozva; és mind azok, kik meg akarták szerencséjüket alapítani, siettek fölkeresni Caesart, hogy részesüljenek a zsákmányban. S ez a sürgelem nem volt neki tetszése ellenére; bizonyosságot tett az azon varázshatás mellett, melyet az ő hódításai gyakoroltak, s jó szolgálatot tett az ő tervének. Sőt ő maga is örömet szólított föl egyeseket, hogy menjenek vele. Ciceronak, ki egy ismeretlen római számára állomást kért tőle, jó kedélylyel írta ezeket: „Ajánlottad hozzám M. Offiust; ha akarod, akár Gallia királyává tegyem; ha ugyan nem inkább ohajtod, hogy Leptához útasítsam. Küldj aztán mást is, a kit akarsz, hogy meggazdagítsam.“¹⁾ S csakugyan épen ez időben két egyén volt Cicero mellett, kiket nagyon kedvelt s kiknek szükségök volt a meggazdagodásra: Trebatius Testa, a jogtűdős, s Cicero testvére, Quintus. Az alkalom kedvező volt; fölhasználta, hogy mindkettőt elküldje Caesarhoz.

Trebatius egy tehetséges fiatal ember volt, ki nagy szeretettel adta magát a tudományokra. Cicerohoz csatlakozott s

¹⁾ *Ad fam.*, VII. 5.

mindvégig meg is maradt mellette. Szülővárosát, Ulubraet, mely a pontini mocsárok között feküdt, a kietlen Ulubraet, *vacuae Ulubrae*, melynek lakóit ulubraei békáknak szokták nevezni, korán elhagyta, hogy Rómába jöjjön lakni. Jogot tanult s mivel abban nagyon kiképezte magát, kétségtelenül sok szolgálatot tett Ciceronak, ki a törvénytudományban soha sem bírt nagy jártassággal, s kényelmesbnek tartotta gúnyolódni rajta, mint megtanulni. Szerencsétlenségre azonban a jogi tanácsadás Rómában ingyenes volt; a törvénytudók Rómában nem szerezhettek vagyont. Trebatius is, minden tudománya mellett, nagyon szegény volt. Cicero, ki őt önzés nélkül szerette, rábirta magát, hogy kellemes és hasznos társaságtól megváljon, elküldte őt Caesarhoz egyikével azon bájos ajánlóleveleknek, melyeknek írásában oly nagy mester volt, s melyekben annyi kedvességet és szellemet tudott tündököltetni. „Nem hadi tribuni, vagy praefectusi állomást kérek számára — mondá. — Nem határozok meg semmit. Fogadd őt barátságodba, s ha aztán még akarsz valamit tenni szerencséje s hírneve érdekében, nem ellenzem. Egy szóval egészen rád bízom őt, átadom, mint mondani szokták, kezemből kezédbe, s remélem: jól fogja találni magát azon hűséges és diadalmas kezek közt.“ ¹⁾ Caesar megköszönte Ciceronak a tőle kapott ajándékot, mely bizonyosan becses leendő előtté, „mert — mint szellemesen mondá — annyi ember közt, mennyi köröttem van, egy sem találkozik, ki egy keresetlevelet képes volna fogalmazni.“ ²⁾

Trebatius nem szívesen távozott el Rómából; Cicero azt mondja, hogy ki kellett lökni az ajtón. ³⁾ Gallia első megpillantása, mely nagyon keveset hasonlított a mai Franciaországhoz, nem volt alkalmas arra, hogy fölvidítsa. Vad vidékeken, félig meghódított és fenyegetőző népek közt utazott át; s közepette e barbárságnak, melytől szíve összeszorult, mindig azon pompás város élveire gondolt vissza, melyet elhagyott. Levelei, melyeket írt, oly vigasztalanok voltak, hogy Cicero, megfélelkezve arról, hogy ő is ugyanazon fájdalmat érezte száműzetése alatt, szeliden megdorgálta ostobaságaiért, mint ő

¹⁾ *Ad fam.*, VII. 5.

²⁾ *Ad Quint.*, II. 15.

³⁾ *Ad fam.*, VII. 6.: *nisi te extrusissemus.*

nevezé. Mikor a táborba érkezett, rossz kedélyhangulata még inkább fokozódott. Trebatius nem volt katona, s valószínű, hogy a nerviek és atrebatok nem kis félelmet okoztak neki. Épen azon pillanatban érkezett meg, midőn Caesar Britanniába készült hadmenetre. Trebatius vonakodott, nem tudni micsoda ürügy alatt, oda kísérni őt. Talán azt hozta föl okúl, mint Dumnorix, hogy fél a tengertől. Azonban Galliában maradván sem volt hiány a veszélyekben és unalomban. A téli táborban mulatás nem volt sok kellemmel összekötve; hideg és esőtől sokat kellett szenvedni a zord égalj alatt. Nyáron táborozásra kellett menni; újra kezdődött a veszedelem. Trebatius mindig panaszkodott. Elégületlenségét még inkább növelte az, hogy nem találta meg mindjárt azon előnyöket, melyekkel magát biztatta volt. Nem örömetst jött oda, s lehető hamar vissza is akart térni. Cicero mondja, hogy az ő ajánlólevelét, melyet Caesarhoz írt, úgy nézte Trebatius, mint valami hitelpapírt, melyet csak be kell mutatni, hogy a pénz markába szálljon, s aztán mehet vissza. ¹⁾ De nem csupán pénzért jött Galliába; hitte, hogy ott tekintélyt és befolyást is fog szerezni. Caesar közelébe akart jutni s annak becsülését nyerni meg. „Még jobban szeretnéd, — írja neki Cicero — ha jogi tanácsodat kikérné Caesar, mintha arannyal halmozna el.“ ²⁾ Csakhogy Caesar annyira el volt foglalta, hogy csak nagynehezen lehetett közelíteni hozzá, s azért kezdetben nem nagy figyelmet fordított erre a tudós jogászra, ki Rómából jött hozzá. Beérte azzal, hogy katonai tribuni címet és előnyt adott neki, természetesen annak hivatalos teendői nélkül. Trebatius úgy vélekedett, hogy ez nem elegendő jutalom oly hosszú útért s az ott tartózkodás veszélyeiért s vissza akart térni. Ciceronak sok fáradságába került lebeszélni őt az ily meggondolatlan lépésről. Nem hiszem, hogy összes levelezésében volna valami kedvesebb és mulattatóbb, mint azon levelei, melyeket Trebatiushoz írt, hogy maradásra bírja. Ezen igénytelen fiatal emberrel, ki iránt annyi rokonszenvet érzett, egészen fesztelenül bánik el Cicero. Szabadon mert tréfálni vele, a mit nem tehetett mindenkivel, s annál szívesebben nevetett rajta, minél szomorúbbnak látta, s minél inkább kívánta

¹⁾ *Ad fam.*, VII. 17.

²⁾ *Ad fam.*, VII. 13.

vigasztalni. Azt hiszem, hogy az a fáradság, melyet boldogtalan barátjának fölvidítására fordít, majdnem meghatóvá teszi tréfálkozásait, s hogy itt a szív kölesönöz bizonyos bűbajt a szellemnek. Néha szelíden gúnyolódik vele csak azért, hogy megnevettesse, s incselkedőleg oly dolgokat említ föl, melyekkel, mint meg volt győződve, nem bánja a jó Trebatius, ha gúnyolják is. Egyszer például arra kéri föl, hogy értesítse őt a hadjárat minden részleteiről. „A csaták leírásában — mondja — legjobban hiszek a legfélénkebbeknek“; ¹⁾ valószínűleg azért, mert azok a harcztértől távol állván, legjobban keresztülláthatják az egészet. Máskor, miután kijelenti, hogy mennyire aggódik azon veszélyek miatt, melyeknek Trebatius ki van téve, hozzá teszi: „Szerencsére ismerem óvatosságodat; sokkal merészebb vagy a törvényszék előtt, mint az ellenséggel szemben, s bár jól tudsz úszni, még sem mertél elmenni Britanniába, nehogy a tengerben megfürdöljél.“ ²⁾ Hogy békétlenkedését lecsillapítsa, ijeszti a csúfolódók gúnyjával. Nem lehet-e tartani tőle, hogy ha visszatér, Laberius a színpadra viszi valamely játékában? Hiszen nagyon jó vígjátéki alakot nyújtana egy ijedező törvénytudós, a mint a hadsereg mögött utazik, s mesterségét a barbárok közt praktizálja. De csináljon csak szerencsét: majd elhallgatnak akkor a gúnyolódók. Minél később jön vissza, annál gazdagabban jön vissza: megjósolta Balbus. Balbus pedig bankár, ki nem tartja a stoicusok véleménye szerint, hogy az ember mindig gazdag, ha az ég és föld látományában gyönyörködhetik; hanem úgy beszél, mint római, s azt akarja mondani, hogy tömött erszénnyel jön vissza, *more romano bene nummatum*. Trebatius csakugyan ott maradt, s okosan cselekedte. Caesar csakugyan figyelmessé lett rá, s baráti viszonyba lépett vele. Ő maga is megszokta a tábori életet, s végre nem volt olyan félénk, mint megérkezése után. Valószínű, hogy gazdagon tért aztán meg, mint Balbus megjósolta; mert ha szinte nem volt is Galliában az a kincs található, melyért az emberek oda mentek: de Caesar bőkezűsége oly kimeríthetetlen aranybánya volt, mely minden barátjait meggazdagította. Később Trebatius nehéz időket élt át, megőrizve mégis folyvást azon

¹⁾ *Ad fam.*, VII. 18.

²⁾ *Ad fam.*, VII. 10.

hírét, hogy becsületes ember. E részben minden párt igazságot szolgáltatott neki, bár azon pártoknak nem igen volt szokásuk igazságot szolgáltatni. Ő azon szerencsés és ritka sorsban részesült, hogy a polgárháború minden veszélyeit elkerülte, s élt még Horatius korában is, ki legjobb satiráinak egyikét hozzá intézi. ¹⁾ E költeményből látszik, hogy ő akkor egy kedves és barátságos aggastyán volt, ki szívesén nevetett és tréfált a fiatalsággal. Kétségtelenül szokott volt akkor beszélgetni azon nagy időszakról, melynek ő egyik utolsó maradványa volt; a galliai háborúról, melyben részt vett, Caesarról és alvezéreiről, kiket ismert vala. Kivételes hosszú élete kedvező módot nyújtott neki, hogy beszélhetett Virgiliussal Lucretiusról, Titus Liviussal Cicero felől, Catullusról Propertius-sal, s így átmenetet, bizonyos élő köteléket képezett a latin irodalom két legragyogóbb korszaka közt.

A másik személyiség, kit Cicero Caesarhoz küldött, testvére, Quintus volt. Mivelhogy ez igen nagy helyet foglalt el az ő életében, s mivel a galliai háborúban is elég jelentékeny szerepet játszott, azt hiszem, helyén való lesz róla néhány szót mondanunk. Ámbár ő ugyanazon oktatásban részesült s ugyanazon tanítókat hallgatta, mint testvére, mégis soha nem érzett hajlamot a szónokság iránt s mindig vonakodott közhelyen beszélni. „Nagyon elég — szokta mondani — egy szónok egy családban, sőt még egy városban is.“ ²⁾ Nehéz és változékony természetű ember volt s minden ok nélkül esztelen dühbe tudott jönni. Látszólagos nagy erélye mellett is gyorsan el tudta veszteni bátorságát, s ámbár igyekezett mindig úrnak látszani, mégis egészen környezete uralma alatt állott. E hiányok, a melyeken Cicero magában sohajtozott, ámbár próbálta mentegetni, gátul szolgáltak Quintusnak nyilvános pályáján, s megzavarták magán életét.

Korán megházasították Pomponiával, Atticus nővérével. Ez a házasság, melyet a két barát a végett hozott létre, hogy baráti viszonyukat még szorosabbra fűzze, kis hiján szétépte azt. A hitestársak ugy találták, hogy természetök nagyon azonos jellegű: mindketten hevesek s ingerlékenyek voltak, és soha sem tudták egymást megérteni. A házi békét aztán

¹⁾ *Sat.*, II. 1.

²⁾ *De orat.*, II. 3.

teljesen megzavarta az, hogy egy Statius nevű rabszolga korlátlan uralmat nyert urának lelkén. Ez alkalomnál könnyű lenne Cicero leveleiből kimutatnunk: mily uralmat gyakorolt gyakran egy-egy rabszolga a régi családokban; e hatalom sokkal nagyobb volt, mint gondolni lehetne. Természetesnek az látszanék, hogy ma, midőn a szolgaszemély szabad, jelentékenyebb állást foglaljon el házainkban, mint hajdan. Azonban éppen ellenkezőleg áll a dolog; a szolga elvesztette befolyásban azt, a mit méltóságban nyert; függetlenné lévén, egységre lépett urával. Együtt élnek, összekötve egy időleges szerződés által, mely, mivel kölcsönös kötelezettségeket szab eléjük, mindkét fél előtt nyomasztó színben tűnik föl. Mivel ez a törékeny szerződés minden pillanatban megszakadhat, s mivel az egy napon szövetkezettek ki vannak téve annak, hogy másnap közönyösekké vagy éppen ellenségek lesznek egymás irányában, nincs többé odaadás és bizalom köztök, s azon egész idő alatt, meddig a véletlen összefűzi őket, egymás ellen védekeznek s egymást szemmel tartják. Egészen másként volt az ó-korban, mikor a rabszolgaság virágzott. Akkor ur és szolga nem egy pillanatra, hanem az egész életre voltak összekötve; arra törekedtek, hogy megismerjék egymást, s alkalmazkodják egyik a másikhoz. Urának kegyét megnyerni: ettől függött a rabszolga egész jövője, s hogy azt elérje, nem kímélte a fáradságot. Mivel nem volt védeni való helyzete, sem megőrizni való méltósága: egészen gazdájának szentelte magát. Annak legrosszabb szenvedélyeit is minden habozás nélkül kész volt szolgálni, s végre nélkülözhetlenné tette magát. Ha egyszer aztán szilárdan állott ura kegyében a minden perczen tanúsított kedveskedései — s azon benső és titkos szolgálatok által, melyeket minden tartózkodás nélkül kívántak tőle s melyeket ő teljesíteni soha sem vonakodott: akkor annyira uralkodott a családon, hogy — bár mily különösnek tessenek is e mondás első pillanatra — igazában a cseléd egy időben sem volt nagyobb úr, mint azon korban, mikor rabszolga volt. Így állott a dolog Statiussal is. Quintus hibáinak fölismerése által annyira be tudta hizelegni magát annak bizalmába, hogy az egész ház az hatalma alá került. Egyedül Pomponia dacolt vele, s a sok huza-vona, melyet háztartásában e miatt tapasztalt, még kiállhatatlanabbá tették őt. Férjét szünetlenül boszantó szavakkal ingerelte; vonakodott megje-

lenni az általa adott lakomáknál azon ürügy alatt, hogy ő ugyis csak idegen a házban; vagy ha megjelent, ez csak azért történt, hogy a vendégeket a legsajnálatosabb jelenetek tanúivá tegye. Egyszer olyankor, midőn Pomponia még a rendesnél is házsártosabb és mérgesebb volt, történhetett, hogy Quintus a következő két epigrammot szerzette, melyek költői tehetségének egyedüli szikrái gyanánt maradtak ránk:

„Bízd hajódat a szelekre, de lelked asszonynak ne add át. Kevesebb biztosság van az asszony szavában, mint a hullámok szeszélyeiben.“

„Asszony nincsen jó; vagy ha esetleg mégis találkozik egy, nem tudom, mi módon válhatott a rosszság egy pillanatra jóvá.“ E két epigramm udvariasnak épen nem mondható; de megbocsátható, mikor a veszekedő Pomponia boldogtalan férje tollából kerültek ki.

Politikai élete Quintusnak nem volt ragyogóbb, mint a milyen szerencsétlen volt házi élete. Hivatalos állásait inkább testvére nagy nevének köszönhette, mint saját érdemének, s nem is tett semmit, hogy méltóvá tegye magát azokra. Miután aedilis és praetor volt, Azsia kormányzójává neveztetett ki. Nehéz kísérlet egy oly jellemre, mint az övé, az a korlátlan hatalom, melylyel fölruházva volt. Ez megzavarta fejét; erőszakoskodása, melyet semmi sem fékezett, nem ismert határokat; mint valamely keleti zsarnoknál mindegyre égetés, akasztás járta nála. Mindenek fölött azon dicsőséget akarta megérdemelni, hogy szigorú igazságszolgáltatónak tartsák. Mivel épen alkalma volt tartománya alsó részében két gyilkost zsákba varratni s úgy vízbe löketni, mikor a tartomány másik felét meglátogatta, szeretett volna annak is egy olyan látványt nyújtani, hogy ne irigykedhessenek. Igyekezett tehát kézre keríteni egy bizonyos Zeuxist, ki jelentékeny személyiség volt, s ki anyagyilkolással volt vádolva, de a törvényszék által fölmentetett. Zeuxis, a kormányzó megérkeztekor, mivel szándékát sejtette, megugrott, s Quintus sajnálva, hogy az ő anyagyilkosa úgy kisiklott kezei közül, a leggyöngédebb leveleket írta hozzá, hogy visszatérésre bírja. Rendesen azonban nem volt ily tettető s nyiltabban beszélt. Egyszer megparancsolta egyik alvezérének, hogy egy bizonyos Liciniust és fiát, kik sikkasztást követtek el, fogassa el s égettesse meg. Máskor egy Catienus nevű római lovagnak azt írta, hogy „gondos-

kodni fog róla, hogy füstben fullasztja meg, nagy öröme a tartomány lakóinak.“¹⁾ Ha aztán szemére hányták, hogy ily örült leveleket ír, azt válaszolta, hogy az egész csak tréfa volt s nevetni akart egy pillanatra. Furcsa tréfálózás, mely barbár természetéről tesz bizonyosságot! S mindamellett is Quintus fölvilágosult szellemű ember volt; olvasta Platót és Xenophont, nagyon szépen beszélt görögül, sőt tragédiákat is írt pihenő óráiban. Tehát egészen birt egy finom és művelt ember külszínével, de csakis külszínével. A legjobb neveltségű rómaiaknál a polgárisultság gyakran nem több, mint csak külső máz, s a csiszolt fölszín alatt az a durva és vad szellem rejlik, mely sajátja e könyörtelen katonafajnak.

Quintus meglehetősen rossz hírral jött vissza tartományából; de a mi legmeglepőbb, nem jött vissza gazdagon. Nyilván kevésbé zsarolt, mint tisztársai, s nem tudott elég pénzt visszahozni, hogy a vagyonán esett réseket kijavítsa; vagyona pedig bő költségei által nagyon leolvadt, mert ő is szeretett, mint testvére, vásárolni és építeni; ő is nagy gyönyörét találta a ritka könyvekben, s valószínűleg kedvencz rabszolgáitól sem tudott semmit megtagadni. Cicero száműzetése aztán teljes rendetlenségbe hozta gazdasági ügyeit, s testvérenek visszatértekor Quintus merőben tönkre jutott. Ez azonban nem gátolta őt, hogy legnagyobb szegénysége idején föl ne építtesse római házáat, s hogy egy másikat ne vegyen a külvárosban, s egyet falun Arpinumban. Arcanumi villájában ekkor építtetett fürdőket, oszlopcsarnokot; ásatott halastavat, s egy oly szép utat csináltatott, hogy állami műnek gondolták, Igaz, hogy egy ez időbeli rómainak szegénysége fölért sok mai nagy urnak gazdagságával; mindamellett jött egy nap, a mikor Quintus egészen hitelezőinek kezébe esett, s többé nem volt hitele. Ekkor szánta el magát azon utolsó segélyforráshoz folyamodni, mely a zavarba jutott adósok számára még fennmaradt: elment Caesarhoz.

Nem csak a dicsőségvágy vonzotta tehát Quintust Galliába; mint annyi más, ő is azért ment oda, hogy meggazdagodjék. Eddigélé az eredmény nem felelt meg egészen a várakozásoknak, s az oly népeknél, mint a belgák és germánok, nem találták meg az illetők mindazon kincset, melyért oda

¹⁾ *Ad Quint.*, I. 2.

mentek. Ez azonban nem bátortalanította el őket; a helyett, hogy lemondtak volna ezen kincskeresők az általuk alkotott ábrándképről, minden újabb csalódás után belebb helyezték azt az elbűvölt helyet, hol a gazdagság forrását föl lehet találni. Mivel ekkor éppen Britanniát mentek megtámadni, tehát Britanniába tették át reményüket. Mindenki számított rá, hogy ott nagy szerencsét csinál s Caesar maga, mint Suetonius mondja, remélte, hogy onnan sok gyöngyöt fog hozni.¹⁾ De ezen várakozásban is csalatkoztak; Britanniában se gyöngy, se aranybánya nem volt található. Nagy bajjal lehetett néhány rabszolgára is szert tenni, kiknek nem volt nagy becsők, mert arra gondolni sem lehetett, hogy belölők tudósokat és zenészeket lehessen csinálni. Az egész vagyon, melylyel ez a nép bírt, nehéz szekerekből állott, melyeknek tetejéről vitézül harczoltak. Cicero is, kinek Trebatius a hadsereg e csalódását tudtúl adta, tréfásan azt felelte vissza: „Mivelhogy ott se aranyat, se ezüstöt nem találtok, tanácsom az, hogy tégy szert egy britt szekérre, s jőj rajta vissza egyenesen Rómába.“²⁾ Quintus is ilyen véleményben volt. Ámbár Caesar által jól fogadtatott, s alvezérré neveztetett ki, mégis, mikor azt látta, hogy a szerencse nem jön oly gyorsan, mint ő remélte, elveszté bátorságát, s mint Trebatius, ő is visszatérésre gondolt; Cicero azonban, ki ezúttal nem tréfált többé, meg tudta őt akadályozni szándokában.

S ezzel nagy szolgálatot tett neki, mert éppen azon télen, mely a britanniai hadjáratra következett, lett alkalma Quintusnak egy oly hősi tényt hajtani végre, mely nevét becsültté teszi minden hadi ember előtt. Ő ámbár Sophoclest szenvedélylyel olvasta s tragédiákat is írt, alapjában véve mégis nem volt egyéb, mint katona. Az ellenséggel szemközt visszanyerte igazi lényét, s oly erélyt tudott kifejteni, melyet nem lehetett volna gyanítani benne. A föllázadt népek közt, sebtében egy éjjel előállított sánczok mögött, egyetlen legióval meg tudta védelmezni a táborn, melynek őrizetét rá bízta Caesar, s föl tudta tartóztatni a roppant számú ellenséget, mely éppen azelőtt semmisített meg egy római hadsereget. Szilárd hangon felelt elbizott hetvenkedésekre, és ámbár beteg volt, hihetetlen

¹⁾ *Caes.*, 47.

²⁾ *Ad fam.*, VII. 7.

tevékenységet fejtett ki, s katonái csak erőszakos föllépésök által tudták arra kényszeríteni, hogy magát kimélje. Nem szükséges részleteibe bocsátkoznom ez eseménynek, melyet Caesar oly szépen beszél el *Commentáiraiban*, s mely egyike a galliai háború legdicőségesb tényeinek. Ez a szép fegyvertény magasra emeli Quintust; eltörli jellemének kicsinyességeit, és arra segíti őt, hogy némileg több sikerrel játszsza végig azt a hálátlan és nehéz szerepet, mely rá, mint egy nagy ember öcscsére jutott.

3.

Cicero helyesen gyanította, hogy ámbár Caesar a maga commentárainak írásakor nem nyilvánított magasabb igényt, mint hogy anyagot készítsen elő a történelem számára, művének tökélye mégis akadályozni fogja az okos embereket, hogy annak új megírásába kezdjenek. Plutarchus és Dio is óvakodtak, hogy azt újra dolgozzák; elégnék tartották Caesar művét megrövidíteni, s ma a galliai háború történetét csak az ő elbeszélése után ismerjük, ki annak hőse volt. Bármily tökélyes legyen is ez elbeszélés, vagyis épen tökéletessége miatt csak alig elégedhetünk meg vele. Az épen a szép művek tulajdonsága, hogy az érdeklődést még élénkebbé teszik; holott azt lehetne föltenni róluk, hogy egészen kimerítik azt. Minél jobban érdeklődünk azon tények iránt, melyeket elbeszélnek, annál inkább fölébred bennünk a vágy, hogy még jobban megismerjük azokat; s az ily művek által elért siker legbiztosabb jele, hogy nem elégítik ki az olvasót, s fölkeltik ohajtását, hogy többet tudjon meg, mint a mennyit ők elmondanak. A történelem ez egyik legjelentékenyebb eseményének új részletei felől való gondoskodás az épen, a mi Cicerónak Trebatiusához és testvéréhez írt leveleit oly becsesekké teszi előttünk. Ámbár e levelek ritkábbak és rövidebbek, mint ohajtánók, megvan mégis az az érdemök, hogy némi világot adnak még ahhoz, a mit Caesar nyújt hadjáratai felől. Bizalmasb hangon lévén tartva, mint a közönségnek szánt elbeszélés, mélyebben bevezetnek bennünket Gallia meggyőzőjének magán életébe; bevisznek sátra alá a nyugalom és pihenés óráiban, melyekről beszélnie neki magának eszébe sem jutott. Mindenestre érdekes látványt nyújtanak, s a *Commentárok* természetes kiegészítését képezik e levelek, s nem tehetünk jobbat,

mint hogy gondosan fölszedjük a bennök szétszórt adatokat, ha Caesart és környezetét ismerni akarjuk.

Én azt hiszem, hogy Caesar hadserege nem hasonlított azon régi római hadakhoz, melyeket komoly és józan jelleműeknek rajzolnak szemeink elé, mint a melyek mindig a licitorok vesszői alatt remegtek, s folytonosan szigorú fegyelemnek voltak alávetve. Caesar ezredei is kétségtelenül kemény szigorban tartattak veszélyek alkalmával, s nem is panaszkodtak e miatt. Az övéinél több fáradalmat egy sereg sem tűrt, s nagyobb műveket nem hajtott végre; de ha a veszély el volt háritva, akkor meglazult a fegyelem. Caesar nyugalmat, sőt mulatságokat is engedett katonáinak. Engedte, hogy ragyogó fegyverzetbe öltözzenek, sőt hogy keresett gondossággal csinosítgassák magukat. „Csak hadd legyenek piperkőczök — mondá; — jól fognak azért ők verekedni.“¹⁾ S valóban ezek a katonák, kiket a Pompejus-pártiak elpuhultaknak neveztek, ugyanazok, kik Dyrrhachium mellett majdnem éhen halva kinyilatkoztatták, hogy inkább fakérget esznek, minthogy Pompejust elosonni hagyják. Nagyobb részben azon alpokon-inneni gallok közül újonczották ezeket, kiknél a római polgárisodás még nem törülte el azon tulajdonságokat, melyeket eredetökkel örökölték; szeretetreméltó s pompás faj, mely szerette a háborút s örömmel folytatta. A főnökök nagyon hasonlítottak a közkatonákhoz; élénk tüzes emberek, válságos pillanatokban kifogyhatlanok a segédeszközökben, s nagyobb hittel a lelkesedés, mint a gyakorlottság megszokása iránt. Megjegyezni való, hogy közülük egyik sem előbbi háborúban emelkedett hírre. Úgy látszik, mintha Caesar szándékosan akarta volna, hogy katonai dicsőségük az ő fővezérségétől számíttassék. Némelyek, s ezek közt a talán legnagyobb, Labienus, az ő politikai barátai valának, régi összeesküvők, mint ő, kik népizgatókból az ő példájára s minden további tanulmány nélkül kitünő tábornokokká váltak. Mások ellenben, mint Fabius Maximus és Servius Galba, híres neveket hordoztak. Ezek az ő párthívei voltak, kiket előre az aristocratiából képezett maga számára, vagy abból túsok gyanánt vett. A legszámosabban, Crassus, Plaucus, Volcatius Tullus, Decimus Brutus, s később Pollio fiatal emberek valának, kik iránt ő kiváló figyelemmel viselte-

¹⁾ *Suet., Caes., 67.*

tett, s kikbe szívesen helyezte bizodalját veszélyes vállalatok alkalmával. Ő az ifjúságot bizonyos természetes előszeretettől s politikából is kedvelte; mivel ez még egy párttal sem szövetekezett s nem volt ideje, hogy a köztársaságot szolgálván, ehhez szegődjék: remélte Caesar, hogy könnyebben fog azon új kormányhoz simúlui, melyet ő megalapítani szándékozott.

Ez alvezérek, kiknek számuk változó volt, nem egyedül képezték a proconsul rendes kíséretét. Ide csatlakozott azon fiatal rómaiak csapata, fényes családok gyermekei, születésök által magas méltóságokra szánva, kik az ő vezetése alatt akarták a hadviselést megtanulni. Ezeket sátoztársaknak *contubernales* nevezték. Ép olyan katonák, mint a többi, a csaták napján életüket koczkára téve, a harc után barátai s társai voltak a főnöknek, követve őt minden meneteiben, mint a cliensek szokták kísérgetni védurokat a városban. Ezek részt vettek az ő mulatságaiban, jelen voltak pihenése- és kedvteléseinél, ott ültek asztalánál, körülvették, midőn törvényszéket ült, egy szóval ők képezték azt, mit mi körülbelől udvarnak mondanánk s a mit akkor a praetor testőrségének (*praetoria cohors*) neveztek. Mondják, hogy Scipió Africanus volt az első, ki ez eszközt kitalálta, hogy a hódolt népek szemében a legfőbb hatalom külfényét emelje, s utána a kormányzók nagy gondot fordították rá, hogy megőrizték ezt a pompát, mely nagyságuk varázsát növelte. De nem csak ennyiből állott a dolog; hanem e harczfiak mellett jutott még hely igen különböző képességű és állapotú emberek számára. Pénzügyi tehetségek, értelmes titkárok, sőt jogtudósok is szükségesek voltak e roppant tartományok igazgatásához, melyeket egy proconsul kormányzott. Így még Trebatius is, a békés Trebatius, a maga helyén volt egy hadsereg kíséretében, s alkalmat talált tudományát egészen a nerviek- és belgákig gyakorolni. Ha ez emberekhez, kiknek magasabb működésök bizonyos jelentőséget kölcsönzött, hozzá veszzük az alsóbb rangú tisztek tömegét, az alantas szolgálattevő személyeket, milyenek voltak a lictorok, hivatalszolgák, írkok, tolmácsok, ajtónál-lók, orvosok, komornyikok, sőt a madárjósok is: fogalmunk lehet azon valóban királyi környezetről, melyet egy proconsul mindig magával vitt.

Caesaré még fényesebb lehetett, mint a másoké. A parancsnoksága alatt álló tíz legio, azon országok terjedelme,

melyeket meghódítani s kormányoznia kellett, megfejtí a tiszti és másnemű személyzet azon nagy számát, melylyel ő körülvette magát. Ő különben is szerette a pompát. Szívesen fogadta mindazokat, kik hozzá jöttek, s mindig tudott valami foglalkozást találni számokra, hogy magánál tartsa őket. Még azon kietlen vidékeken is örömet talált abban, ha előzékeny fogadás által meglepheti az embereket. Suetonius beszéli, hogy mindenütt maga után vitette a koczká- vagy mozaik padlózatot, s hogy mindig két asztal állott terítve nála, melyeknél a gazdag rómaiak, kik őt meglátogatni jöttek, s a tartomány előkelő emberei foglaltak helyet.¹⁾ Alvezérei utánozták őt ebben, s Pinarius írja Cicerónak, hogy el van ragadtatva azon lakomáktól, melyeket testvére rendez az ő tiszteletére.²⁾ Nem mintha Caesar a maga személyére nézve sokat adott volna a költséges lakomákra s a pazar fényű lakásra. Tudjuk, hogy ő mértékletes volt, hogy alkalomszerűleg képes volt a szabad ég alatt is hálni s avas olajjal enni az ételt, a nélkül hogy finnyaságot mutatott volna; de a pompás föllépés s a fényűzés iránt ízlése és hajlama volt. Ámbár a köztársaság tartott még, ő már csaknem király vala; még britanniai és germaniai táborokban is voltak körötte szolgálatkész udvaroncok. Csak nehezen lehetett hozzá bejutni; Trebatius tapasztalta ezt, s tudjuk, hogy sok időbe került, míg közelébe férhetett. Caesar kétségen kívül nem azon merev és ünnepélyes fönséggel fogadta az embereket, mely Pompejusban visszataszítólag nyilatkozott; de bármily kegyteljes akart is lenni, volt benne mindig valami, a mi tisztelő tartózkodást szült, s érezte az ember, hogy az a bájós modor, melyet mindenkivel szemben tanúsított, a maga iránt mindig biztos fölényből eredt. A democratia e védője mindamellet is aristocrata volt, ki sohasem feledte el születését és szeretett őseiről beszélni. Hiszen ő volt az, a ki politikai életének kezdetén, midőn a legnagyobb hévvel támadta meg Sulla intézményeit s vissza akarta adni a tribunoknak régi hatalmokat, nagynénje fölött egy genealogiai hazugságokkal teljes gyászbeszédet tartott, melyben öntetszelgőleg említette, hogy az ő családja királyoktól és istenektől származik le. Ebben egyébként a Gracchusok, az ő dicső őseinek hagyományait követé. Ezek is hévvel védelmezték a nép érdekeit; de

¹⁾ Suet., *Caes.*, 46. és 48.

²⁾ *Ad Quint.*, III. 1.

modoruk büszke választékosságával emlékeztettek azon aristocratiára, melyből eredtek. Tudjuk, hogy reggelenként clienseik tisztelegtek nálok, s hogy ők gondolták ki először, oly különböztetést tenni ezen tisztelgők közt, mely hasonlított a XIV. Lajos udvarában szokásos kis és nagy elfogadásokhoz.

A mi azonban Caesar környezetében leginkább figyelemre méltó, az a tudományok szeretete. Persze, nem azok az idők voltak többé, mikor a római tábornokok megégették a műremekeket s dicsekedtek tudatlanságukkal. Mummius és Marius óta a tudományok behatoltak a táborokba is, hol, mint tudva van, nincs rendes lakhelyök. Azt hiszem azonban, hogy soha sem lehetett egy hadseregben sem annyi hírneves tudóst, annyi szellemes embert s annyi finom világfit látni, mint ebben. Caesarnak majdnem valamennyi alvezére személyes barátja volt Cicerónak, kik örömet találtak abban, hogy vele, a római irodalom elismert főnökével, folytonos összeköttetésben álljanak. Crassus és Plaucus az ő oldala mellett tanulták a szónokságot, és Plaucusnak ránk maradt leveleiben bizonyos szónoki teljességről megismerhetni, hogy jól használta föl a nyert leczkéket. Trebonius, Massilia meggyőzője, vallomást tett róla, hogy nagyon kedveli Cicero találó mondásait, s ezekből egy gyűjteményt is adott ki. Cicerónak tetszett ugyan ez a megtisztelés; de úgy találta, hogy kiadója a bevezetésbe sokat tett a magáéból, azon ürügy alatt, hogy előkészítse a tréfas mondások hatását s jobban megérthetőkké tegye azokat. „Kimerül a nevetés, mondá, míg én hozzám érkezik az olvasó.“ Hirtius kiváló történetíró vala, ki később főnöke commentárjainak bevégzésére vállalkozott. Matius, Caesarnak egy meghitt barátja, ki méltónak is mutatta magát e barátságra, mert hozzá hű maradt, latin versekben lefordítá az *Iliaszt*. Quintus is költő volt, de tragikus költő. Azon tél folytán, mikor a nर्वiek ellen harezolt, oly nagy költői buzgalom szállta meg, hogy négy darabot írt tizenhat nap alatt; ez egy kissé katonás elbánás volt a tragédia muzsájával. Azon darabját, melyet legjobbnak ítelt, az *Erigonet*, elküldte testvérének; de a küldemény útközben elveszett. „Mióta Caesar kormányoz Galliában, mondá Cicero, csak *Erigone* nem tudta biztosságban megtenni az utat.“¹⁾ Kétségtelenül meglepő, egyszerre ennyi

¹⁾ *Ad Quint.*, III. 9.

hadvezéri férfit találni együtt az irodalmi téren; de még meglepőbb, hogy mindazon római lovagok, kik a hadsereget követték s kiket felügyelőkül és szállítókul, élelmezési biztosokul s adószedőkül alkalmazott, mint látszik, jobban kedvelték az irodalmat, mint sem azt szokásuk és hivataluk rendesen magával hozza. Látjuk, hogy ezek közül egy, Lepta, kit Caesar ilyfajta szolgálatra alkalmazott, köszönetét fejezé ki Cicerónak egyik rhetorikai értekezésének megküldéséért, mint olyan ember, ki azon ajándék becsét tudta méltányolni. A hispan Balbus, ez az értelmes bankár, ez ügyes közigazgatási hivatalnok, ki oly jó rendbe hozta Róma, s a mi még nagyobb érdeme, Caesar pénzügyeit, nagyobb szenvedéllyel szerette a bölcsészetet, mint egy bankártól várni lehetne. Sietett leírtni Cicero műveit, mielőtt a közönség előtt még ismertek lettek volna; és ámbár a legszerényebb jellemű emberek egyike volt, nem ijedt vissza az alkalmatlankodástól sem, csakhogy ő legyen az első, ki azokat olvasta.

De mindezen irodalmi emberek közt ismét Caesar talált legtöbb gyönyört a tudományokban, mint a melyek összhangban voltak az ő előkelő természetével, s melyek kétségtelenül a legkellemesebb foglalkozásnak és üdülésnek tünnek föl előtte. És még sem merném azt állítani, hogy teljesen érdek nélküli volt a vonzalom, melylyel azok iránt viseltetett, midőn látom, hogy e vonzalom oly kitünő szolgáltatokat tett politikájának. Ő neki minden eszközzel meg kellett nyernie a közvéleményt; pedig semmi sincs, mi arra alkalmasb volna, mint az értelmi fensőség, erővel párosúlva. Az ő legfőbb művei e célra szánvák, s e szempontból el lehet mondani, hogy iratai szintén tettek valának. *Commentárait* Galliában való tartózkodása utolsó idejében nem csupán azért írta oly gyorsasággal, mely barátait is csudálkozásba ejté, hogy néhány tétlen irodalomkedvelőnek gyönyörűséget szerezzen. Meg akarta akadályozni, nehogy a rómaiak elfeledjék az ő diadalait; a hatást, melyet ezek szereztek, akarta följújítni s ha lehet növelni azon csudálatosan szép elbeszélési modor által. Midőn az *Analogia* két könyvét írta, bizonyosan számított rá, hogy az emberek meglepetéssel fognak látni egy oly hadvezért, ki Fronto kifejezése szerint „szóképzéssel foglalkozott, mialatt a dárdák hasították a levegőt, s a nyelv törvényeit kutatta a kürtök és trombiták harsogása közt.“ Ő ismerte azt a hasznot, melyet dicső-

sége ez ellentétességekből nyerhetett; tudta, hogy mily nagy lesz a meglepetés és a csudálat Rómában, midőn olyan megszűröl egyszerre érkezik egy grammaticai értekezés és egy új hódítás híre. Ugyanezen gondolat tette előtte Cicero barátságát oly igen kívánatosná. Ha finom és előkelő jelleme gyönyörűséget talált egy oly szellemes emberrel összeköttetésben lenni, azt is jól tudta, hogy ez ember mily nagy hatalommal bírt a közvélemény fölött, s hogy mily visszhangot kelt az ő dicsérete, ha oly ékesszóló ajkáról hangzik szerteszét. Elvesztek azon levelek, melyeket hozzá írt; de mivel Cicero el volt általok ragadtatva, pedig őt nem könnyen lehetett kielégíteni, hinnünk kell, hogy azok tele voltak hízelgéssel és nyájasságokkal. Cicero válaszai is a legélénkebb baráti biztosításokat tartalmazzák. Ez időben nyilvánította, hogy Caesar az ő szívében közvetlenül gyermekei után, sőt majdnem ezekkel egy sorban foglal helyet; keserűen kárhoztatta mindazon előítéleteket, melyek Caesart előbb eltávolították ő tőle, s ígérte, hogy el fogja feledtetni vele, hogy ő egyike volt az utolsóknak, kik barátságát keresték és megnyerték. „Utánozni fogom, mondá, azon utazókat, kik később keltek föl, mint ohajtották: megkettőztetik gyorsaságukat és annyira sietnek, hogy azok előtt érkeznek meg a célhoz, kik az éj egy részét is útban töltötték már.“¹⁾ Vetekedtek egymással a kölcsönös kedveskedésben; elhalmozták egymást bókokkal, s egyik a másikat mintegy kihitta erre verses és prózai munkáiban. Olvasván a britanniai hadjárat leírásának elejét, Cicero túlzott lelkesültséggel így kiáltott föl: „Mily csudás események! mily ország! mily népek! mily csaták s főleg mily hadvezér!“ S azonnal írta testvérének: „Adjátok Britanniát festenem; szolgáltsd nekem a színeket, az ecsetről majd gondoskodom én.“²⁾ S csakugyan komolyan hozzá kezdett egy e hódítást tárgyazó hősköltemény írásához, melyet azonban oly gyorsan megírni, mint ohajtá vala, elfoglaltatási nem engedték. Caesar viszont Cicerónak ajánlotta az *Analógia* fölött szerzett értekezését, s ez alkalommal ragyogó nyelven így szól hozzá: „Te fedezted föl az ékesszólás minden gazdagságát, s te éltél azzal legelőször. Ez által nagy érdemeket szereztél a római

¹⁾ *Ad Quint.*, II. 15.

²⁾ *Ad Quint.*, II. 16.

név iránt, s tiszteletet hoztál hazádra. Te a legszebb dicsőséget nyerted meg és oly diadalt, mely a legnagyobb hadvezérekét is fölülmúlja; mert többet ér a szellem országát tágitani, mint kiterjeszteni a birodalom határait.“¹⁾ Ez egy íróra nézve a legfinomabb bók volt, mikor az oly győzelmes hőstől jött, mint Caesar.

Ilyen viszonyban állott Cicero Caesarral és tisztjeivel a galliai háborúk alatt. Levelei, melyek ama viszony emlékeit megőrizték, midőn e szellemes emberek ízlését és kitűnősegeit velünk jobban megismertetik, egyúttal életteljesebb színben állítják őket elénk s közelebb visznek hozzájuk. Ez bizonyosan a legnagyobb szolgálat, melyet azon levelek nyújthatnak. Olvasva azokat, úgy tetszik, mintha az ember látná az ő társaságukat, s majdnem azt hiszi, hogy részt vesz mulatságaikban. Nem kell hozzá vakmerőség föltennünk, hogy Róma sokszor foglalkozatta őket, Gallia mélyéből szemök rá volt irányozva, s hogy ott egy kis feltűnést szerezzenek, azért vetették magukat alá annyi fáradságnak. Mikor annyi ismeretlen országot, a Rhonetól az Oceánig bejártak, mindezek az ifjú emberek reménylették, hogy a római ünnepélyeknél és azon körökben, hol a közügyek a beszélgetés tárgyát képezték, az ő nevüket fogja emlegetni az előkelő világ. Maga Caesar is, midőn a Rajnán egy fahíd segítségével átkelt, számított rá, hogy mindazon tétlenségben hivalgók képzeletére mély benyomást fog tenni, kik a forumon, a szószerk tövében szoktak lézengeni, hogy ott újdonságot halljanak. Látjuk, hogy seregeinek Britanniában történt partraszállásakor azonnal sietett barátaihoz s főleg Cicerohoz levelet írni²⁾; nem mintha épen ekkor sok üres idővel rendelkezett volna, hanem kétségtelenül azért, mert dicsőségnek tartotta, oly országból keltezni sorait, hová addig még egy római sem tette be lábát. Ha azonban sokat tartottak arra, hogy Rómába diadalmas híreket küldjenek, viszont nagyon kíváncsian várták onnan is az újságokat.

¹⁾ Cic., *Brut*, 72, és *Plinius* Hist. nat., VII. 30.

²⁾ Caesar kétszer írt Ciceróhoz Britanniából. Első levele huszonhat nap alatt érkezett meg Rómába, a második huszonnyolcz nap alatt. Ez azon időben nagy gyorsaság volt; s kitűnik az adatból, hogy Caesarnak jól kellett szerveznie a futár-szolgálatot. Tudjuk egyébként, hogy Caesar Britanniában csak igen rövid ideig tartózkodott.

Minden onnan érkezett levelet mohósággal olvastak; úgy tetszett, mintha azok egészen Germania- és Britanniaig elvitték volna mintegy ama nagyvilági élet képét, melynek emlékét és a rá való fájdalmas visszagondolást soha sem feledhetik el azok, kik benne örömeiket találták. Caesart sem elégíté ki a *római nép naplójának* olvasása, mely a legfőbb politikai eseményeket szárazon összevonva s a népgyűlésekről való rövid tudósításokat szokta volt tartalmazni. Hírnökei szakadatlanul jártak-keltek Gallián keresztül, pontos és a legkisebb részletekig terjedő tudósításokat hozván számára. „Elbeszélnek neki mindent, mondja Cicero, úgy a nagy, mint a kis dolgokat.“¹⁾ Ezek a türelmetlenül várt, s kedvteléssel magyarázgatott újdonságok képezték bizonyosan barátaival való mulatságainak közönséges tárgyát. Hiszem, hogy azon gazdagon megrakott asztal fölött, melyről szólottunk, ha az irodalmi és grammaticai dolgok megbeszélésén túl voltak, mikor már Matius vagy Quintus verseit meghallgatták, Róma forgott kiváltképen szóban, s hogy az az előkelő ifjúság fáradhatatlan volt a főváros fölemlegetésében. Ha hallja az ember akkor, a mint ezek az ifjú emberek a város legújabb eseményeiről, a politikai zavarokról, vagy, a mi még jobban érdekelte őket, a magán botrányokról beszélgetnek, a mint elmondják a legutolsó pletykahíreket, s idézik a legfrisebb élcezes szójátékokat, a miket mindenkor gondosan eljuttatott hozzájuk egyik vagy másik ismerősük: alig lehetett volna bizonyára elhinni, hogy a belgák országának mélyén, a Rajna vagy az Oceán közelében vagy egy csata előestéjén van az ember; azt hiszem, hogy inkább képzelhette volna magát a Palatinus aristocrat házainak valamelyikében, vagy a Carinák gazdag városrészében, szellemes emberek társaságának közepette.

Cicero levelei még egy másik szolgálatot is tesznek nekünk. Megértetik velünk, hogy mily roppant hatást gyakoroltak Caesar győzelmei Rómában. Épen annyi meglepetést, mint bámulatot eredményeztek azok, mert fölfedezéseket és hódításokat jeleztek egyszerre. Mit tudtak a rómaiak ő előtte ezen távoli országokról? Nehány nevetséges mesét, melyet a kereskedők vittek magokkal útjokról, hogy önmagoknak annál nagyobb fontosságot adjanak. Csak Caesarral lettek ama föl-

¹⁾ *Ad Quint., III. 1.*

dek ismeretesekké. Ő merte először megtámadni és győzte le azon germánokat, kiket óriásoknak festettek le s olyanoknak, kiknek tekintete is rémületes. Ő mert először Britanniába menni, hol, mint beszéltek, az éj három egész hónapig tart; s mindezen ábrándszerű elbeszélések valami csudás színezetet kölcsönöztek az ő győzelmeinek. De mégsem mindenki hódolt szívesen e varázsnak. Az aristocrata párt előrelátó férfiai, kik legalább homályos előérzetével bírtak annak, hogy a Rajna partjain a köztársaság sorsa dől el, azt akarták, hogy Caesar hivassék vissza, s helyére neveztessek ki egy másik fővezér, a ki talán nem fejezi be Gallia meghódítását, de abba a kísértésbe sem jön, hogy saját hazáját, meghódítsa. Midőn a tanácsban indítványoztatott, hogy Ariovistus leveretéséért hálaáldozatok hozassanak az isteneknek, a szélsőségben járó Cato ezzel ellentétben az merte tanácsolni, hogy a győztes hadvezért szolgáltassák ki a germanoknak; az ő túlzó ellenvetései azonban nem változtatták meg a közvéleményt. Ez annak pártjára állott, ki oly gyorsan annyi ismeretlen országot hódított meg. A lovagok, kik Róma pénzügyi és üzletembereivé lettek, örvendezve látták, hogy oly megmérhetlen vidékek nyíltak meg tevékenységük előtt. Caesar, meg akarván nyerni, magához hitta őket, s első gondja volt, utat nyitnia számukra az alpokon keresztül. A nép, mely szereti a katonai dicsőséget, s mely szabadon szokta magát a lelkesedésnek átengedni, nem bírt belefáradni annak csudálásába, ki a rómaiak előtt kijebb tolt a világ határait. Minden újabb győzelem hírére ünnepet ült Róma, s áldozatokat rendezett az isteneknek. A belgák leveretése után a tanács, a közvéleménynek engedve, kénytelen volt tizenöt napi hálaünnepet (*Supplicationes*) szavazni meg, a mi azelőtt még senkiért nem történt. A germaniai hadjárat sikerének tudomásra jutása után ismét husz s Alesia elfoglalása után újra ugyanannyi napig tartó hálaünnepet határoztak. Rendesen Cicero volt az, ki e megtiszteltetéseket Caesar számára indítványozta, ő volt az általános csudálatnak kifejezője, midőn gyönyörű nyelvén így szólt: „Most először merjük megtámadni a gallokat; eddig megelégedtünk azzal, hogy ellenük védjük magunkat. A római nép többi hadvezérei elegendő dicsőségnek tartották, ha meg tudják akadályozni, hogy a gallok hozzánk be ne jöjenek; Caesar fölkeresni ment őket saját hazájokban. Azon vidékeket, melyekről a történet soha

nem beszélt, melyeknek nevét sem ismerte a világ, a mi vezérünk, a mi legióink, a mi hadseregünk keresztül-kasúl járták. Ezelőtt Galliába át csak egy gyalogösvény volt a miénk; ma azon népek határai a mi birodalmunk határaivá lettek. Nem a gondviselés bölcs intézkedése nélkül történt, hogy a természet az alpokat vetette Italia bástyáiul. Ha ott a barbár-népek ama sokaságának nyitott bejárója lesz vala, soha nem lehetett volna Róma egy világbirodalom központjává és székhelyévé. Most már hadd sülyedjenek el azok az áthághatlan bércek! Az alpoktól az oceanig nincs többé semmi, a mitől Italia félhetne.“¹⁾

Az ilyes nagyszerű dicsénekek, melyeket Cicerónak annyiszor hánytak szemére, mindamellet is érthetők, és bármit mondjanak is a politikusok, könnyű megmagyarázni azt az elragadtatást, melyet akkor annyi becsületes és eszes ember érzett Caesar iránt. A hódításai által fölkeltett őszinte csudálatot kevésbbé azok nagysága, mint szükségyszerűsége igazolta. Haszinte e győzelmek fenyegetők voltak is a jövőre nézve, de azon pillanatban nélkülözhetlenek valának; később veszélyeztették Róma szabadságát, akkor azonban biztosították lételet.) A mit a különben nagyon jogosult előítéletek és a félelem a gyanakodó aristocratia szeméi előtt eltakartak azt megértette a néppel a hazafias sejtelem és ösztön. A nép homályosan látta mindazon veszélyeket, melyek Galliából minél előbb keletkezhettek, ha Róma nem sietett leigázni azon tartományokat. Voltaképen nem is a galloktól lehetett félni, — rájuk nézve már beállott a hanyatlás, s nem gondoltak hódításokra, — hanem a germánoktól. Dio nagyon téved, midőn azt állítja, hogy Caesar a háborúkat kénye-kedve szerint saját dicsősége érdekében kezdte. Bármily hasznót vont is belőlük, annyi áll, hogy inkább kénytelen volt elvállalni azokat, mint sem, hogy maga idézte volna elő. Nem Róma kereste ekkor föl a germánokat, hanem inkább a germánok nyomultak merészen Róma felé. Midőn Caesar proconsullá neveztetett, akkor foglalta el Ariovistus a sequanok földjének egy részét, s hatalmába akarta keríteni a többit is. Honfiai, e szép országok termékenysége által vonzatva, mindennap többen-többen kel-

¹⁾ *De prov. cont.*, 13. és 14.

²⁾ Ezt a nézetet fejezi ki Mommsen a maga római történetében.

tek át a Rajnán, hozzá csatlakozandók; sőt egyszer huszonöt ezeren jöttek egy csapatban. Mi fogott Italiával történni, ha, mialatt Róma belső küzdelmekben tékozolja erejét, a svévek és sicambrok megtelepülnek a Rhone mellett és az alpok tövén? A Marius által egy századdal előbb visszavert berohanás újra készülöben vala; s ez Róma romlását idézheti elő, mint meg is történt négyszáz évvel később, ha Caesar el nem fordítja a veszélyt. Őt illeti a dicsőség azért, hogy a germánokat a Rajnántúlra vetette vissza, valamint a császárság érdeme volt, hogy oda szorította őket több mint háromszáz év lefolytaig.

De nem ez az egyedüli, s nem is a legnagyobb eredménye Caesar diadalainak. Az által, hogy ő Galliát meghódította, teljesen és örökre rómaivá tette azt. Az a csudás gyorsaság, melylyel Róma akkor a gallokat áthasonítja, csak úgy érthető meg, ha tudjuk, hogy mily állapotban voltak akkor ezek. A gallok teljességgel nem voltak barbárok, mint a germán népek; tekintetbe kell venni, hogy a győzelmes hódító, ki őket jól ismerte, soha sem említi őket e néven commentárai-ban. Voltak nagy városaik, szabályos adórendszerök, összefüggő vallásos hitelveik, nagyravágyó és hatalmas nemességök, s bizonyos nemzeti nevelésök, mely a papság vezetése alatt állt. Ezen, még mindenesetre tökéletlen közműveltség, ha nem világosította is föl teljesen a szellemeket, de legalább fölébresztette. A gallok nyíltak és tudvágyók s eléggé értelmesek voltak arra, hogy fölismerjék azt, a mi még náluk hiányzik, eléggé mentesek az előítéletektől, hogy szokásaikról le tudjanak mondani, midőn jobbak kínálkoztak. A háború kezdetétől fogva sikeresen utánozták a római harcászatot, tudtak ostromgépeket készíteni, s tudták oly ügyesen kezelni azokat, hogy Caesar teljes elismerését is megnyerték. Ha szinte durvák és csiszolatlanok voltak is tehát, de már egészen el valának készülve egy magasabb polgárisodásra, melynek vágya és ösztöne élt vala bennök. Innen magyarázható meg, hogy oly könnyűséggel elfogadták azt. Tíz évig harczoltak az idegen uralom ellen; de egy napig sem vonakodtak elfogadni az idegen hódító nyelvét és szokásait. Azt lehet mondani, hogy Gallia hasonlított az égető nap heve által megrepedezett földhez, mely mohón iszsza be az eső első csöppjeit; s a római civilizatiót, mely után, a nélkül hogy ismerte volna, annyira szomjazott, oly mélyen beszította magába,

hogy annyi század után s oly sok forrongás daczára sem vesztette el annak jellegét, s ez az egyedüli dolog, a mi ez országban, hol minden változik, napjainkig megmaradt. Caesar tehát nem csak új területeket csatolt Róma birtokához; sokkal szebb és hasznosabb ajándékot adott ennél: adott egy értelmes népet, mely majdnem oly gyorsan polgárisult, mint a hogy meghódíttatott, s mely az által, hogy rómaivá lett szívre úgy, mint nyelvére nézve, az által, hogy érdekeit új hazája érdekeivel azonosítá, az által, hogy védelme végett legióinak sorába állt, az által, hogy kiváló hévvel és tehetséggel adta magát a művészet és tudomány tanulmányozására, hazája dicsőségét gyarapítandó: sok időn keresztül új ifjúságot és új életerőt kölcsönzött ennek a vénülő birodalomnak.

Mi alatt Galliában e nagy események teljesülésbe menének, Róma folyvást a legszégyenletesebb rendetlenségek színhelye volt. Nem volt többé kormány; alig tudták megválasztani a tisztviselőket is, s majdnem mindig verekedésre került a dolog, ha a nép a forumon vagy a Marsmezőn összegyűlt. E zavarok, melyek miatt a becsületes emberek pirúltak, még jobban emelték Caesar győzelmeinek hatását. Mily ellentét az Ariovistus és Vercingetorix ellen vívott csaták s azon gladiator harczok közt, melyek vérrel festették meg Róma utcáit! S mily dicsőnek tűnt föl Agendicum vagy Alesia elfoglalása ez emberek előtt, kik csak Milo házának Clodius által történt ostromlásával, vagy azzal foglalkoztak, hogy Clodius miként gyilkoltatott meg Milo által! Mindazon államférfiak, kik Rómában maradtak, Pompejus úgy mint Cicero, elvesztettek valamit méltóságukból, midőn ily cselszövénybe keveredtek. Egyedül Caesar, ki idejekorán vonúlt el tőlük, nagyobodott az általános süllyedés közepett. Így aztán azok, kiknek lelke vérzett e szomorú látványokon s kik aggódtak a római becsület elveszése miatt, ő rá és hadseregére függeszték tekintetöket. Mint a franczia forradalom némely pillanataiban történt, a katonai dicsőség nyújtott vigaszt a becsületes embereknek a belállapotok szégyenével és nyomoraival szemben. Ugyanakkor a baj nagysága arra indította az embereket, hogy hathatós gyógyszer után kutassanak. Kezdett erőre kapni az az eszme, hogy elvégre a nyugalom érdekében egy erős és tartós hatalmat kell teremteni. Cicero száműzetése után előre megmondták, a haruspexek, hogy a monarchia újra fog kez-

dődni, ¹⁾ s nem kellett jósnak lennie, hogy az ember ezt előre lássa. Nehány évvel később, mikor a baj még inkább szaporodott, maga a köztársasági párt minden iszonyodása mellett is kénytelen volt az ideiglenes dictatura erélyes orvosságához folyamodni. Pompejus neveztetett ki egyedüli consullá; csak-hogy Pompejus többször megmutatta, hogy se erővel, se a szükséges elhatározottsággal nem bír arra, hogy örökre legyőzze a fejetlenséget. Másutt kellett egy erősebb kart és elszántabb akaratot keresni, s a gondolat természetsszerűleg a gallok legyőzőjére irányult. Dicsősége őt jelölte ki e szerepre; némelyeknek reménye, másoknak félelme előre őt hitta meg e föladat teljesítésére; a közszellem napról-napra jobban hozzá szokott azon eszméhez, hogy ő lesz a köztársaság örököse, s az a forradalom, mely Rómát Caesar kezeibe adta, már félig végre volt hajtva akkor, mikor ő a Rubiconon átlépett.

¹⁾ *De Arusp. resp.*, 25.

BOISSIER GASTON után

CSIKY KÁLMÁN.

A NEMZETKÖZI STATISZTIKAI CONGRESSUSOKRÓL.

Jövő évben Magyarország fővárosa, Budapest fogadja kebelébe a IX-dik nemzetközi congressust. Elég ok arra, hogy e congressusok keletkezésével s működésével, eredményeikkel s jövőjükkel némileg foglalkozzunk.

Magyarország, politikai függetlensége óta, az 1873-diki bécsi világtárlat alkalmával látott először fővárosa kebelében nemzetközi gyülekezetet. Magasra lobbant akkor a lelkesedés lángja, a magyarnak örvendetes alkalom kínálkozott jó hírű vendégszeretetét fényesen mutatni be a félvilág látogatóinak s öntudatos büszkeséggel olvasni s hallani utólag az itt járt külföldiek nem kevésbbé lelkes dicséretét.

Noha a nemzetközi jury tagjai köztünk csakis vígadni voltak és semmi komolyabb czél vagy feladat nem fűzte össze tagjait hazánk hasonló irányú s működésű fiaival, mégis komolyabb háttére volt az egész lerándulásnak, az t. i., hogy Magyarország önálló államképen mutató be magát a világ minden tájáról gyűlt sok száz vendégnek.

A mennyire jól esett ezen, szóval alig érintett, de hazánkfiak kebelében éberén visszhangzott gondolat mindanyunknak és kölcsönzött nemesebb szint a különben egyszerű dárídóvá fajult vígságnak, ép' annyira lohasztotta talán egy, akkor többé nemcsak tervelt, de a végrehajtás stádiumában volt hasonló eszme értékét, t. i. a legközelebbi nemzetközi congressusnak Budapesten gyülekezését.

Pedig a mily merész volt, hivatalos statistikánknak akkor még kezdetleges állapotában, 1872-ben meghívni a statisztikai tudomány kitűnőségét Budapestre, ép' annyira poli-

tikai vala ez, mert az alapgondolat, a szaktudomány remélhető fejlesztésén kívül, az volt, hogy hazánkat s fővárosát ne csak a lehető legelőnyösebb színben mutassuk be a külföldnek; hanem mutassuk be egyúttal önálló nemzetlakta földül ép' azoknak, kik az egyes országok ismertetését saját honfitársaiknál a tudományban és irodalomban közvetítik.

De ha a nemzetközi jury itt mulatása az első találkozás zománczától netalán meg is fosztá a statistika itt egybegyülendő hivatalos képviselői és munkálkodó tudósai fogadtatását, azért nem lesz az kevésbbé érdekes, vagy éppen kevésbbé fontos.

Ott csakis vigadva álltunk szemben a külföld legkülönbözőbb állású s osztálybeli, véletlenül találkozott képviselőivel, itt munkában fogjuk látni egy komoly tudomány és fontos közigazgatási ág szemenszedett választottjait s munkában fogjuk bemutatni önmagunkat is a külföldnek.

Ez úttal tevékenységet kell kifejtenuünk az újkor egyik legifjabb tudományágában, tanulva s okulva a külföld fényes példáján, de visszasúgaroztatván minmagunkból is azt, mit vagy már átöröklöttünk vagy magunk is fejlesztve teremtetünk. Az ünnepély és szórakozás, bár fényesnek s gazdagnak kell lennie, csak füszerként vegyül a komoly munkába s így talán nem lesz érdektelen egy kis futó pillantást vetnünk a nemzetközi statisztikai congressusok közel negyedszázados múltjára.

A nemzetközi statisztikai congressusok, 1853-ban tartott első tanácskozmányok óta, fontos társadalmi intézménynek bizonyultak. Tekintélyök nőttön nőtt népszerűségökkel együtt s Európa leghatalmasabb államai versenyeztek egymással, hogy fővárosukba fogadhassák azon gyülekezetet, melynek gyakorlati céljain kívül, kiváló fényt kölcsönzött tagjai tudományos és irodalmi hírneve.

Magyarország önálló kormányának helyreállítása óta három ily nemzetközi statisztikai congressus gyült volt össze. A VI-dik Florenczben 1867-ben, a VII-dik Hágában 1869-ben s a VIII-dik Szt-Pétervárott 1872-ben. A florenczi congressuson Magyarország, noha statisztikai hivatala akkor már létezett s ez ügy érdekében javaslatot is tett, képviselve nem volt. De volt képviselve Hágában és Szt-Pétervárott.

Azon szíves és kitüntető fogadtatás, melyben Magyaror-

szág képviselői már első megjelenésökkor Hagában részesültek, leginkább csak azon általános rokonszenynek tulajdonítható, melylyel Európa mívelt népei nemzetünk szabadelvű törekvései iránt viseltettek; csakis így levén magyarázható, hogy Budapestnek a legközelebbi congressus székhelyéül választása, már Hagában is felmerült. Hazánk képviselői azonban kormányi megbízással akkor még nem bírván, hivatalosan nem nyilatkozhattak a congressus meghívására nézve és csupán egyéni nézetüket fejezték ki, midőn a congressus tagjait, ha Budapestet találják a legközelebbi ülés székhelyéül választani, Magyarország és fővárosa legnagyobb vendégszeretetéről biztosították. Határozottabb hozzászólás egyébiránt szükséges sem vala, mert Oroszország hivatalos képviselője kormányának teljes megbízatását mutatván fel, a meghíváshoz oly fényes ígéreteket csatolt, hogy egyhangúlag Szt-Pétervár választatott az 1871-ben tartandó nemzetközi congressus székhelyéül.

Az orosz kormány és nemzet, valamint Szt-Pétervár és Moszkva fővárosok, egy évvel későbbben ugyan, de annál fényesebben váltották be képviselőjük ígérétét és 1872-ben a congressus csakugyan Szt-Pétervárott tartatott meg,

Ekkor már Magyarország képviselői is elkészülten indultak Oroszországba, magokkal vivén a kormányunk által ő feliségétől kért és legkegyelmesebben megadott felhatalmazást, melynek alapján a legközelebbi congressust Magyarország fővárosába, Budapestre meghívassák. Midőn Magyarország képviselője 1872. augusztusban meghívását a nagygyűléshez (assemblée générale) intézte, az általános tetszésnyilatkozatokkal s tapsokkal fogadtatott s a congressus csak hagyományaihoz híven járt el, ha nem legott Budapestet kiáltá ki a jövő congressus székhelyéül, hanem a végelhatározást az utolsó congressust szervező és intéző bizottságra (commission organisatrice) vagyis helyesebben az ugyane congressuson hozott határozatok értelmében, újonalakított állandó bizottságra (commission permanente) ruházta. Pedig akadt volt Magyarországnak két eléggé veszélyes versenytársa az észak-amerikai Egyesült-Államokban és Svajczban. Amazok 1876-ra hívták meg a congressust Philadelphiába, mely évben az Egyesült-Államok százados fenállásukat voltak megünneplendők; emez régiebb meghívásait ismételte csupán, de inkább csak oly alakban, ha a congressus megfelelőbb helyet nem választana legköze-

lebbi gyűlésére székhelyéül, Svajcz barátságos vendégszere-téről s arról képesek a congressust biztosítani, hogy ott szíve-sen látják.

A székhely kérdése függőben maradt tehát, míg az állandó bizottság, mely a congressusok közötti időben legalább egyszer évenként volt ülésezendő, 1873. augusztusban össze nem gyűlt Bécsben. Ez ülésekben Észak-Amerika meghívása czélszerűségi szempontból elejtetett, Svajcz ellenében pedig egyhangúlag Magyarország fővárosa választotta az 1875-ben tartandó nemzetközi statisztikai congressus székhelyéül.

Mielőtt a Budapesten tartandó congressus különleges feladataira s az általa föltételezett előmunkálatokra térnénk, röviden vissza kell tekintenünk az eddigi congressusok szerveze-tére s ezt illető határozataikra.

A Brüsszelben, 1853-ban tartott első congressus valamen-nyi többinek szervezeti alapját azzal vetette meg, hogy azon az egyes kormányok képviselői, valamint szaktudósok és a sta-tistika iránt érdeklődő egyes férfiak részt vehettek, tanácskoz-hattak és befolytak szavazatukkal a hozott határozatokra. Ugyanez alapon állt s e tárgyra nézve külön nem határozott a Párisban tartott 1855-diki congressus. — Bécsben, 1857-ben először merült fel a kormányok hivatalos képviselői és a többi congressusi tagok közötti különbség s amazok külön bizott-sággá alakultak. — Londonban, 1860-ban már azt határozták, hogy az országok hivatalos képviselői a congressus valamennyi sectiójában részt vegyenek.

Berlinben, 1863-ban *Engel* titkos tanácsos s a porosz stat. hivatal főnöke a congressus újjászervezését tárgyzó javaslat-tal lépett fel, melynek egyik főczélja oda irányult, hogy a con-gressusoknak ülésezési idejükön kívül is állandó összekötteté-sök legyen, mely működésök folytatóságát biztosítsa. Ezen, sok ellenzésre bukkant javaslat határozattá nem vál-hatott, hanem el lőn napolva a legközelebbi congressusig, véleményadás végett kiadtván egy nemzetközi bizottságnak.

A legközelebbi, 1867-ben Florenczben tartott congressus nem sokkal vitte előbbre a kérdést, noha hosszabb vitatko-zást támasztott a hivatalos képviselők ülésein, mire legtöbb okot az szolgáltatott, hogy a szak művelői (a hivatalos statisti-

kusok) és a szaktudósok tanácskozásait és megállapodásait nem látszik czélszerűnek az inkább vegyes elemű közülések szavazata alá bocsátani.

Ugyan e vita ismétlődött, főképp *David*, Dánia hírneves képviselőjének javaslata folytán Hágában, 1869-ben. E javaslat főleg abból állott, hogy a közülési határozatokat a hivatalos képviselőkől és szaktudósokból álló gyülekezet vegye újlag vizsgálat alá s csakis az általuk elhatározott alakban ajánlják e határozatokat, foganatosítás végett, illető kormányaiknak.

A vita eldöntetlen maradt, mert háttérbe kellett vonúlania *Engel* nagy fontosságú s a nemzetközi statisztikára nézve úgyszólván korszakot alkotó, azon javaslata előtt, mely a nemzetközi statisztikának a munkafelosztás elvén alapuló elkészítését tárgyalta. Ezen, egyhangúlag határozattá vált javaslat szerint az összes hivatalos statistika 24 fejezetre osztatván, a statistikát művelő minden állam képviselője vagy képviselői egy-két szakaszt vállaltak, melyeknek adatszolgáltatására valamennyi képviselő kölcsönösen kötelezte magát. E határozat, az illető kormányok általi elfogadtatása után, azonnal volt foganatosítandó. A munka meg is indult, de végrehajtását számos, előre alig sejtett nehézség akadályozta, melyek miatt a legközelebbi congressusig egy állam sem készült el feladatával.

Az 1872-ben, Szt-Pétervárott tartott congressusnak volt fentartva, nemcsak a nemzetközi statistika eszméjének valóslása ellen fölmerült kételyeket s nehézségeket eloszlatni; hanem neki sikerült egyúttal a statisztikai congressusok sokat hányatott újjászervezésének kérdését is általános sikerrel megoldani.

Az e congressust előkészítő és behatóan működött bizottság fáradhatatlan elnöke, *Sémenow* államtanácsos, kapcsolatba hozta javaslatában a nemzetközi statistika eszméjét a congressus állandósításával, illetőleg működési fonalának fentartásával és e javaslat szerint fogadtatott el, hogy *állandó bizottság* (commission permanente) alakul, melynek tagjai a nemzetközi statistikából egy-egy szakaszt vállalt munkások, fentartatván azon államok joga, melyek a hágai congressuson képviselve nem voltak, vagy munkaszakaszt nem nyertek, hogy ez állandó bizottságban magokat képviseltessék.

De még e határozat is inkább csak elvileges volt. Az

eszme csak az *állandó bizottság* első ülésezései alkalmával vált testté, midőn ugyanis tagjai az 1873-diki világtárlat alatt Bécsben először találkoztak, tanácskoztak s a congressusok eddigi hagyományos eljárását és szokásait, úgyszólván, regenerálták.

A míg ugyanis eddigelé a congressusok előmunkálatainak s utólagos teendőinek súlypontja az *előkészítő bizottságban* (commission organisatrice) feküdt s valamennyi munkát azon ország tagjaira bízott, melyben a congressus meg volt tartandó vagy megtartatott, úgy az állandó bizottság szervezésével a súlypont inkább erre helyeztetett.

Eleddig a congressust befogadandó ország hivatalos statistikájának vezetője készített volt *programmjavaslatot*, ez megküldetett a többi statisztikai hivataloknak és egyes kiváló szak tudósoknak. A ki akart közülni, adott az egész programmjavaslatra vagy egyes kérdéseire nézve véleményt, melyeknek alapján, ismét csak az illető országban, kidolgoztatott a *végleges program*, s ez volt alapúl szolgálendő a congressus tanácskozásainak és hozandó határozatainak.

Most e munkálatok nagy részét, vagy legalább a gondoskodást róluk az állandó bizottság vállalta el. Bécsben, tekintettel Magyarországra, mint a legközelebbi congressus székhelyére, ennek képviselőjét bízta meg az állandó bizottság a programmba fölveendő kérdések előterjesztésével; de minden tagjának is jogában volt ilyeket javaslatba hozni.

Az ekkép előterjesztett kérdésekről tanácskozásba bocsátkozott a bizottság és választott egyes szakférfiakat, kik a kijelölt kérdésekről *emlékiratot* (mémoires) készítenek, melyek az állandó bizottság jövő évi ülései elé terjesztendők. Ez ülésekben határozza el a bizottság, mely tárgyak veendőek fel végleg a congressus programmjába és választja meg legott az *előadókat* (referens), egy úttal kimondván, hogy az előadók, a congressus nemzetközi jellegének megőrzése végett, ne csak a congressust befogadó országból, hanem különféle államokból választassanak.

Az állandó bizottság bécsi ülésezése alatt egyébként más irányban is teljesítette az eddigi congressusokon résztvett hivatalos képviselők és szakférfiak egyik régi óhaját. Több ízben fölmerült ugyanis a panasz, hogy a congressusoknak rövidre szabott tanácskozási ideje alatt s különféle, néhol helyi

befolyások miatt oly határozatok hozattak, melyeket a hivatalos képviselők nem ajánlhattak jó lelkiismerettel, foganatossítás végett, illető kormányaiknak.

Az eddigi congressusi határozatok fölülvizsgálatának szüksége tehát fölmerült s mert világos vala, hogy az testületileg, a congressusoknak vagy az állandó bizottságnak időben korlátolt együttléte alatt, nem eszközölhető: elfogadtatott és határozattá emeltetett ugyancsak Magyarország képviselőjének azon javaslata, hogy a nemzetközi statisztikának minden dolgozótársa köteles a congressusoknak az illető szakaszra vonatkozó eddigi határozatait tanulmányozni, azokat mind elméletök, mind foganatossíthatásuk tekintetében szigorú bírálat alá venni s fentartásuk vagy megváltoztatásuk iránt, a munka haladása szerint, egyik legközelebbi congressusnak indokolt javaslatot tenni.

Hogy végül mind az állandó bizottságnak, mind később a congressusnak újabb működése folytatólagos és hasznot hajtó legyen, bizonyos szabályzatokban állapotok meg az állandó bizottság Bécsben ülésezett tagjai, melyek is következők:

1. A bizottság elé terjesztendő valamennyi emlékirat 1874. május végeig a tagok között kiosztandó, hogy az 1874-diki ülésszakban az előadók megválasztathassanak.

2. A szétküldés az állandó bizottság elnöksége által készítendő felosztási jegyzék szerint minden egyes statisztikai hivatal által közvetlenül eszközöltetik az állandó bizottság valamennyi tagjához. A feles példányok a magyar stat. hivatalba küldendők. Minden szétküldésről az illető stat. hivatal az állandó bizottságot értesíti.

3. A nyomtatást eszközli és költségeit viseli azon állam, melynek képviselője az emlékirat szerkesztését elvállalta. A magán-tudósok által szerkesztett emlékiratok nyomtatási költségeit azon állam vállalja, melynek képviselője az állandó bizottság elnöke.

4. A jelentéstevők munkálatainak, a programmnak és végjelentésnek, valamint a többi congressusi közleményeknek nyomtatási költségeit azon állam viseli, melyben a congressus ülésez.

5. Az emlékirat alakjául lexikon-alak (lásd: Rapports et Résolutions du Congrès de St. Pétersbourg) és antiqua-betű fogadtatik el. A tetszés szerint nyomatható példányszámból az

állandó bizottságnak 100—100 példány bocsátandó tagjai használata végett rendelkezésre.

Ha már az előadottakból is kitűnik, mily komolyan és céljok teljes öntudatában törekszenek a congressusok, főleg az állandó bizottság létesítése által, feladataik minél tökéletesebb megoldására, nem maradhat említésen kívül egy, ha nem is új, de eddigelé ily szabatosan és világosan ki nem fejtett iránya a congressusi működéseknek. Ez irány leginkább nyilvánul az *Engel* javaslatára a programmba fölvetett azon kérdésben: „a hivatalos statistikának mely szervezete tehetné azt leginkább képessé, hogy a törvényhozásnak az állami és községi közigazgatásnak s a közjólétnek a lehető legjobban szolgáljon?”

Míg ugyanis a statisztikai congressusok eddigelé leginkább csak az adatok nemzetközi összehasonlíthatására törekedtek s a gyűjtendő anyag fölötti tanácskozásaikban, a kérdés alá fogandó tárgyak meghatározásában s a fölvételi minták megállapításában stb., a statistikának jobbadán csak technikai oldalával foglalkoztak s inkább csakis ezt fejlesztették s tökéletesbítették: a most kifejtett irány a statistika politikai, közigazgatási és nemzetgazdasági nagy fontosságát fogja emelni, hasznossága iránt mind tágabb köröket győző meg, ez által pedig országoknak és nemzeteknek, valamint politikai és társadalmi életöknek csakugyan tényleges hasznára is válik.

De még irodalmi és tudományos tekintetben is nagy hatású lesz az ez irányú működés. Az előkészítő bizottság által fölvetett kérdések s az e kérdések tárgyalására szerkesztendő emlékiratok, szakférfiakra bízva s ilyenek által lelkiismeretesen dolgozva, mind megannyi forrásai lesznek a tudományos munkálkodásnak és, gazdagítván az összes nemzetközi irodalmat, egyúttal becsületére fognak válni azon ország irodalmának, melyhez szerkesztőjük tartozik.

E nézetet igazolja azon tanácskozmányok eredménye és azon határozatok, melyek az állandó bizottság második ülés-szakában felmerültek és hozattak.

A nemzetközi congressus állandó bizottságának egyéb feladatain kívül az 1873. Bécsben tartott ülés-szak alatt hozott

szabályzatai értelmében — mint láttuk — az is feladata, hogy az előkészítő bizottság figyelmét a congressuson tárgyalandó kérdésekre irányozza s az ülészak programjának megállapításában közreműködjék.

Az 1874 augusztus 27-től sept. 4-ig Stockholmban ülésezett állandó bizottság eme feladatnak meg is felelt. Sőt kezdetben talán túlgöngéd is volt, előbb mindig Magyarország véleményét óhajtván hallani a kitűzendő kérdésekre nézve.

Hazánk képviselője kötelességének tartotta kijelenteni, hogy a congressus magyar szervező bizottsága, tiszteletből a nemzetközi állandó bizottság iránt, eddigelé nem foglalkozott a congressuson tárgyalandó tudományos kérdésekkel, hanem a commission permanentenak kívánja a kezdeményezést fenntartani. Több oldalról történt felszólalásra, mely az illető ország szervező bizottságának teljes függetlenségét kívánta megőrizni, mi által viszont az eddig hozott és jóknak bizonyult határozatok lettek volna illusoriusokká és új szervezkedés lett volna szükségessé, hosszabb vita után végre egyhangúlag és tetszés között fogadtatott el a magyar képviselő indítványa, mely egyúttal a jövőre kiható elvi elhatározásnak is tekintetett. E szerint az állandó bizottság tárgyalja mindazon kérdéseket, melyeket legjobb belátása szerint a jövő congressus programmpontjaiúl tekinteni kíván és választ vagy nevez számukra előadót. E kérdéseknek, a bécsi megállapodások szerint, emlékiratok által kell előkészítve lenniök; de az ilykép előkészítettek nézve is kimondhatja a bizottság, hogy elhalasztandók, hogy éppen nem, vagy csak az állandó bizottságban tárgyalandók és congressusi határozatok tárgyát nem képezhetik. Viszont pedig a congressust befogadó ország szervező bizottságának marad fen a maga részéről is kérdéseket tűzni ki, melyek a programmba felveendők, előkészítésükről gondoskodni, számokra előadót nevezni és a programmot végleg megállapítani. Joga van azonkívül az állandó bizottság által kitűzött kérdésekre nézve is új előadót nevezni, ha a választott a záros határidőre munkájával el nem készül s a program idejekorán való kinyomatását kockáztatná.

Tárgyalási anyagban az állandó bizottság nem szenvedett hiányt. Az 1873-ban, Bécsben készült előleges program alapján ugyanis 24 emlékirat készült, s nyújtatott be az állandó bizottságnak, mely alkalommal azonban megjegyzendő, hogy

némelyik csak a bizottság összeülésekor került a tagok kezébe, s hogy az elkészülés határidejét csak kevés szerkesztő tartotta meg szigorúan.

A bizottság elé került emlékiratok következők:

A statistika szervezése. (Organisation de la statistique.) *Konek*: Über die Organisation bezüglich Reorganisation der amtlichen Statistik. *Mayr*: Über die Centralisation und Decentralisation der statistisch-technischen Thätigkeit. *Engel*: Die Verwaltung des königl. preussischen statistischen Bureaus im Jahre 1873. *Keleti*: Actenstücke zur Organisation der Statistik in Ungarn.

A graphikai és földrajzi módszer. (Méthodes graphique et géographique.) *Hunfalvy*: Quelques remarques sur les méthodes graphique et géographique. *Mayr*: Über die Anwendung der graphischen und geographischen Methode in der Statistik.

Népesség. (Population.) *Engel*: Wie muss die Statistik der Bevölkerung beschaffen sein, damit sie der Gesetzgebung und Verwaltung, der Wissenschaft und dem Leben jederzeit die grösstmöglichen Dienste leiste?

Nemzetiség. (Nationalités.) *Ficker*: Gutachten über die Constatirung der Nationalitäts- und Sprach-Verhältnisse einer Bevölkerung. *Glatzer*: Gedanken über die Kriterien der Nationalität. *Keleti*: Qu'est-ce que la nationalité?

Halálózási táblázatok. (Tables de mortalité.) *Becker*: Zur Berechnung von Sterbetafeln. *Körösi*: Mortalitäts-Tabellen. *von Baumhauer*: Mémoire sur la construction ou les calculs des tables de survie et de mortalité.

Földművelés. (Agriculture.) *Keleti*: Idées sur la statistique agricole. *Meitzen*: Über die Bearbeitung der Forststatistik. *Bedő*: Das Forstwesen als Gegenstand der internationalen Statistik.

Ipar. (Industrie.) *Nessman*: Die Classification der Production. *Kiaer*: Classification générale des industries et des professions. *Baron de Czoernig*: Bemerkungen zu der entworfenen Classification der Gewerbe. *Engel*: Zur Statistik der Dampfkessel und Dampfmaschinen. *Kiaer*: Essai sur la question d'une statistique de revenu national. *Yvernès*: La récidive et le système pénitentiaire. *von Baumhauer*: Crimes et délits contre et attentats à la propriété par cupidité.

Katonai statistika. (Statistique Militaire.) *Havas*: Quelques mots sur la statistique militaire.

Hazánkfiai, mint látni, tisztességesen közreműködtek ez emlékiratok szerkesztésében, mert az összes 24 emlékirat közül 9 esik magyar szerzőkre, noha több, hazai részről megígérve volt emlékiratnak megírása elmaradt.

Nem foglalkozván itt egyelőre az állandó bizottságnak más, a megtartandó congressussal távolabb kapcsolatban álló feladataival, legelőbb is a megállapítandó programra befo-

lyást gyakorlandó kérdésekre kell tekintettel lennünk, minthogy ezek a legközelebb, hazánkban tartandó congressus szempontjából, első sorban érdekesek. Itt némi sorrendet úgy állapíthatunk meg, ha először is emlékiratok által előkészített azon kérdéseket tekintjük, melyek a jövő congressus programjára ki nem tűzettek.

Ilyenek először is a *hivatalos statistika szervezetének* kérdése, melyre nézve hosszabb s az ügybe leginkább beavatott hivatalos képviselők közt folyt vita után azon nézet emelkedett túlsúlyra, hogy ez mindenkor az egyes államok viszonyaihoz kénytelen simulni s így nemzetközi határozatok erre nézve annál kevésbé hozhatók, mert érvényesítésök különben is az egyes kormányoktól függ. E mellett szól az eddig is valamennyi congressuson szellőztetett ügynek eredménybeli meddősége. Maradt volna még a *Mayr* által felvetett kérdés: „a statistika-technikai tevékenység centralisatiója- vagy decentralisatiójáról“, mely kizárólag az anyag feldolgozásának különböző módszereit tárgyalván, felette érdekes eszmecserét költött ugyan, de a hivatalok kezelőin kívül más tagokból is álló congressusnak tárgyalására nem bizonyult alkalmasnak.

Hasonló szempontból lőn mellőzve a *graphikai és geographiai módszerről* szóló két emlékirat, de nem a nélkül, hogy a statistika technikaiból álló bizottságban beható s az ügyet is előmozdító tárgyalásban ne részesült volna.

Elejtetett továbbá a *nemzeti jövedelem* kimutatását szélzó statisztikai kísérlet azon okból, mert az sokkal inkább egyes tudósok szabad kutatásának, mint nemzetközi megállapodásoknak képezheti tárgyát. E határozat annál inkább elfogadtatott, mert már a szt-pétervári congressus is, a kérdés megoldásának előreláthatólag útját álló nehézségek miatt, azt programjából kitörülte volt.

A *népességi statistika* többé nem újra meg újra lesz egész általánosságban tárgyalva, hanem átesap azon mindinkább gyakorlati térre, melyen azt kérdezzük, milyennek kell a népességi statistikának lenni, hogy az állam és a közönség legtöbb hasznát vegyék? s ez irányban később találkozunk is vele új programmpontként.

A *nemzetiségi statistika* Magyarország képviselőjének javaslatára volt Bécsben a programra tűzendőnek elfogadva. Ugyan ez vonta is vissza, meghajolván a kérdés tüzetes tár-

gyalásakor fölhozott tudományos érvek előtt, hogy ugyanis e kérdés sokkal változékonyabb természetű az egyes országokban, semhogy nemzetközileg megállapítandó általános szabályok szerint készíttethetnék statistikája. Mindamellett ez csakis a kérdés elejtése mellett felhozott tudományos indokokra vonatkozik s a magyar képviselő által határozottan vissza lőn utasítva azon, szintén felhozott érv, mintha bármily politikai oknál fogva kerülnünk kellene, hogy a nemzetiségi kérdés ez idő szerint Magyarországon tárgyalassék.

Ugyan így járt végül a *hadserg* statistikájának kérdése, melyre nézve készült ugyan egy emlékirat *Havas* hazánkfia által, de mely kérdés az osztrák képviselő nyilatkozatára elhalasztatni határoztatott; minthogy jelenleg a legtöbb hadsereg új szervezeten esik át s így a jelen időpont nem látszik alkalmasnak e nagy fontosságú kérdés nemzetközi statistikájának elkészítésére.

Mindekkoráig egyébiránt az állandó bizottságnak csakis negativ eredményeit volt alkalmunk szemlélni. Ideje, hogy a positiv ügyekkel, vagyis a congressus programjára tényleg kitéüzött kérdésekkel foglalkozzunk.

Tárgyalatásuk sorrendjében ezek a következők:

Az *ipart* illető kérdésekben először is az *iparnemek és árúk osztályozása* lőn, végszerkesztés végett, az állandó bizottságban folyt beható tárgyalás után a congressusra ruházva, *Engel* igérvén e kérdésre nézve jelentést b. *Özoernig* (Ausztria) és *Nessmann* (Hamburg) emlékiratai alapján, mely utóbbi egyúttal az *árúk elfogadandó lajstromára* nézve fog a congressusnak a bizottság tárgyalásai alapján jelentést tenni. Ugyancsak *Engel* indítványára vállalkoztak az egyes hivatalok főnökei illető országaikból a *gőzgépek* statistikáját olykép beszolgáltatni, hogy indítványozó a jövő congressusig, mely egyúttal az első gőzmozdony használatba bocsátásának százados évfordulójával összeesik, kimerítő munkát készíthessen. Ugyan ide sorolható a bécsi tárlat nemzetközi juryjának s az általa választott bizottságnak munkálata az *iparok osztályozásáról* (*Brachelli*), melynek végtárgyalása szintén a budapesti congressusnak lőn fentartva.

Egyhangulag fogadta el a bizottság a jövő congressus tárgyaképen az emlékiratilag előkészített *igazságügyi kérdéseket*. Még pedig elfogadta mind a *bűnös visszaesések* kérdését,

Yvernést (Franciaország) választván előadóul; mind a *bűnfenyítő statistikát*, melynek előadói tisztjét *Baumhauer* úrra (Németalföld) ruházta.

Hosszabb és beható vita után fogadtatott el továbbá „a halálok oka társadalmi szempontból“ czimű kérdés, melyre nézve jelentéstétellel *Engel* (Poroszország) bízott meg, míg *Bodio* (Olaszország) az erőszakos halálra, *Kőrösi* (Magyarország) a természetes halálra nézve szolgálnak e kérdéshez emlékiratokkal.

Nem különben új kérdésül lön felvéve a *statistikának oktatása*, mely következő formulázásban fogadtatott el: „Hogyan s mily terjedelemben taníttassék a statistika az iskolákban a végett, hogy eredményeinek és módszereinek ismerete mind tágabb körökbe terjedvén, minél inkább legyen megnyerhető a közönség értelmes közreműködése is a statistika műveletei és alapszámainak megszerzése körül?“ A magyar szervező bizottság levén a kérdés előkészítésével megbízva, tekintetbe fog kelleni venni a bizottság által kifejezett azon óhajt is, hogy erre vonatkozó kis *vezérfonal* is készüljön, mely a congressus által netalán hozandó igenlő határozat s a kormányok beleegyezése esetén, a kérdés gyakorlati megoldását is lehetővé tegye.

Emlékiratok által előkészített ugyan, de a congressuson is tárgyalandó kérdésül fogadtatott el továbbá a *halandósági táblázatok* ügye, illetőleg az ily táblázatok szerkesztéséhez szükséges statisztikai anyagnak beszerzése, mely kérdésre nézve az előadói tiszt *Bodiora* (Olaszország) ruháztatott.

Ugyancsak a programmon maradt a *mezőgazdasági statistika*, melynek előadójául *Keleti* (Magyarország) választatott, *Tisserand* (Franciaország) bízott meg ez ügyben készítenő emlékirat szerkesztésével.

Kapcsolatban e kérdéssel említettett újra *Maury* commodorenak már a szt-pétervári congressuson előfordult azon javaslata, hogy a világ különböző helyein felállítandó s az aratás minőségére figyelő észleleti állomásokból egész hálózat szerveztessék. Minthogy a szentpétervári congressus csak az elvet fogadta el, idején látszik lenni, hogy a tervezet gyakorlati kivitelének módjai is meghatározassanak s hogy a budapesti congressuson ez irányban javaslatok tétessenek. Elosztatván azon felmerült aggály, mintha a statisztikai hivatalokra

hárulna ez által új, még pedig meteorológiai munka, a bizottság *Sémenov* urat (Oroszország) kérte fel az erre vonatkozó jelentés elkészítésére, ki viszont *Tisserand* (Franciaország) közreműködését kikérvén, a bizottság kettőjük munkájában meg is nyugodott.

Ezen kívül az *erdészeti statistika* kérdése tüzetett ki a jövő congressus tárgyalási sorozatában való fölvetel végett. A tárgy felvétele iránt folyt eszmecserében ígéretet tőnek az egyes stat. hivatalok képviselői, hogy f. év december 1-ig jelentést küldenek a kérdés választott előadójához *Meitzen* úrhoz (német császárság), melyek az e tárgy fölötti egyik emlékiratban formulázott kérdések közül azok, melyekre az illető államok azonnal válaszolhatnak, melyekre lehet csak későbbre remélni a megfelelő választ, s melyek tekintendők csak is óhajoknak. E részjelentések beérkeztek reményében az előadói tiszt *Meitzen* ruháztatott, kézbesíttetni fogván neki a Magyarország részéről *Bedő* úr által ez ügyben szerkesztett emlékirat is. Ha a jelen nem volt választott az előadói szerepet el nem vállalná, a magyar előkészítő bizottságra száll a jog előadót nevezni.

Az állandó bizottság által a congressus programmjára tűzött tudományos és megvitatandó kérdések sora a fentebbiekkel ki van merítve. Merültek fel azonban a közlötteken kívül mások is, melyek a magyar szervező bizottság részéről közreműködést, formulázást vagy előkészítést kívánnak s a melyekre ennél fogva szintén ki kell térni.

Ilyen kérdés az elhunyt *Quetelet* emlékével foglalkozó. Erre nézve két javaslat, illetőleg eszme merült fel. Az egyik *Yvernés* egyhangúlag elfogadott indítványa, mely következőleg iktattatott a jegyzőkönyvbe is: „Mielőtt az állandó bizottság széteszlanék, bizonyos levén abban, hogy valamennyi statisztikus érzelmeit kifejezi, egyhangúlag nyilatkoztatja ki azon óhaját, hogy a IX. congressuson tagjai egyike *Quetelet* emlékére mondjon ünnepi szózatot. Ez emlékbeszéd tartásával *Engel* urat bizza meg. Azontúl felkéri a magyar szervező bizottságot, javasolja a congressusnak, hogy az ezen ülészakról szóló *Compte rendu* a „Physique social de l'homme“ dicső szerzőjének ajánltassék (dédier).

A másik eszme magán úton merült fel s egy *Quetelet* nevére szóló nemzetközi alapítvány beszerzését célozza. Hivatalosan az nem tárgyalatott; mert az egyes országok képvise-

lői nem érezték magokat felhatalmazva arra, hogy kormányaik, illetőleg országaik nevében bizonyos költségjárulékot megszavazzanak. Mindamellett az eszme fel lőn karolva s most a magyar szervező bizottságon áll, azt oly alakban hozni a congressus elé, hogy gyakorlati érvényesülésére kilátás lehessen.

A Hágában megindított *nemzetközi statistika* egyes szakaszainak állásáról s haladásáról vagy megakadásáról szóló jelentések tudomásul vételén kívül még két általános érdekű megállapodás jött létre.

Az egyik, hogy azon *emlékiratok*, melyek kérdései föl nem vétettek a congressus tárgyalásai közé, el ne kallódjanak, újra ki fognak nyomtatni azon jelentésben, melyet a comission permanente elnöke ennek három évi működéséről fog a congressus elé terjeszteni, míg a tárgyalandó kérdésekről szóló emlékiratok a commission organisatrice által készítendő programmban amúgy is helyet találnak.

A másik megállapodás a hivatalos képviselők által, eddigi szokás szerint, a congressusok elé terjesztendő jelentésekre (rapport) vonatkozik. Ha ugyanis e jelentések a congressusi határozatoknak illető országaikban való foganatosítására vagy a foganatosítást gátló akadályokra is kiterjednének: a jelentések e szempontból, s egyforma terv szerint szerkesztve, a congressusok óhajainak s határozatainak némi kritikai analysisét nyújtanak s az állandó bizottság megalkotása egyik eszméjének is megfelelnek. Külön felhívásra pedig *Sémenow*, az állandó bizottság elnöke magára vállalta, hogy questionnaire-formát készít, melyben a hivatalos képviselők figyelmét a jelentésekben tárgyalandó legfontosabb kérdésekre fogja irányozni.

Határozatba ment végül, hogy a *graphikai és geographiai módszer* fejlesztése és tovább tanulmányozhatása végett graphikai rajzok és térképek kiállítása rendeztessék a jövő congressuson; egyúttal gondoskodás történvén arról, hogy egy előre megválasztandó jury a kiállított tárgyakat megismerlélve, tanulmányozza és az eredményekről indokolt jelentést terjesztszen a congressus utolsó közgyűlése elé.

Még két körülményre kell azon kívül figyelemmel lennünk, melyek mintegy örökségül szálltak reánk az előzőtt congressusról.

Szt-Pétervárott külön szakosztályban tárgyaltattak a *cholera és syphilis tervezett statistikája*. A sectió részletes

javaslatot dolgozott ki, melyet a congressusnak elfogadás végett ajánlt. A közgyűlés azonban nem fogadta el, hanem következő határozat mellett tért napi rendre:

„A congressus tekintve a jelenlevő külföldi orvosok igen csekély számát, nem bocsátkozik az előterjesztett program beható tárgyalásába, azon óhaját fejezvé ki:

1. Hogy azon orvosok és statisztikusok, kik a cholera és syphilis följegyzéseivel foglalkoznak, vegyék, a mennyire lehet zsinormértékül az előterjesztett programot; főleg pedig az orosz orvosok kísértsék meg alkalmazását az Oroszországban oly gyakran fellépő cholera-epidemiában és terjeszszének a legközelebbi congressus elé jelentést, mely megállapítsa mennyiben alkalmas az ő programjok a kivitelre.

2. Hogy a legközelebbi congressuson a különböző országok számosabb orvosai gyűljenek össze a végett, hogy külön orvos-statisztikai szakosztályt lehessen alakítani.

Itt el fog kelleni határozni, hajlandó-e a magyarországi előkészítő bizottság ez előmunkálatokra tekintettel lenni s tárgyalásukat külön alakítandó szakosztályban eszközölni, mely esetben az orosz stat. hivatal fel volna szólítandó nyilatkozzék az iránt: vajon az orosz orvosok eljártak-e a congressus megbízásában s készítenek-e ez értelemben jelentést? Igenlő esetben hasonló értelemben volnának az egyes országok is a congressus látogatására szóló meghívás alkalmával értesítendőek.

A másik eset egy a szt-pétervári congressus assemblée généralejában bejelentett tárgyat illet. Mr. *Vissering*, ugyanis, Németalföld egyik hivatalos képviselője, bejelentett egy a 4-dik (kereskedelmi és postai) szakosztály több tagja által szerkesztett jelentést a *vasutak statistikájáról*, melyre nézve jelentésttevő indítványára a congressus elhatározta, hogy a vasuti statistika kérdését a IX. congressus előkészítő bizottságának különös figyelmébe ajánlja.

Függetlenül-e e határozattól vagy ép következtében-e, de tény, hogy az állandó bizottság bécsi ülésezése alkalmával is felmerült a vasuti statistika, mint a jövő congressusra tűzendő egyik kérdés, még pedig ezen formulázásban: „A vasutak statistikája nemzetgazdasági szempontból, az állami és magánvasutak, az építés, irány stb. előnyeinek és hátrányainak kimutatása mellett.“ E kérdésre nézve *Engel* vállalko-

zott volt megfelelő emlékirat szerkesztésére, de az emlékirat elmaradt.

A kérdés tehát itt is ugyanaz, t. i. tűzze-e azt a magyar előkészítő bizottság a jövő congressus tárgyai közé, mely esetben a *Vissering* említette rapport, sőt talán *Engel* emlékirata is, be volna kérendő.

Talán túlságos részletességgel szoltunk itt azon egyes kérdésekről, melyeknek megvitatása a jövő congressusnak fogja tárgyát képezni, noha még meg sem említettük, hogy Magyarországnak is kötelessége még néhányat kitűzni s előkészíteni. Mentheti egyébiránt részletességünket azon körülmény, hogy épen köztünk fog folyni a tárgyalás, melyben, statistikuskaink aránylag csekély számát tekintve, más téren működő értelmiségünk számosai is hivatva lesznek részt venni.

E szempont mentheti, hogy a magyar előkészítő bizottság teendőire is vetünk még egy pillantást.

A nemzetközi statisztikai congressusok előkészítésének és szervezésének súlypontja, — mint láttuk — többé nem kizárólag a szervező bizottságba esik, hanem előbbi teendőinek nagy részét újabban elvállalta az állandó nemzetközi bizottság (commission permanente). Mindamellettt marad a szervező bizottságnak is (commission organisatrice), mely a congressust befogadandó ország tagjaiból alakul, elég számos és fontos teendője.

E teendők felsorolása előtt szükséges azonban a szervező bizottságnak azon állását jeleznünk, melyet az a congressus megnyílt előtt és a congressus működése alatt, betölteni hivatva van, vagyis kimutatni, miként illeszkedik ez a congressus összes szervezetébe.

A congressus, és az azt előkészítő bizottság tulajdonképpen két testület, melyek közül ez utóbbi, t. i. a szervező bizottság előbb önállólag működik, a congressus megnyíltával pedig ebbe beleolvad, míg ennek befejeztével ismét a nemzetközi állandó bizottság helyi közegeképen, még három, vagy ha a congressusok időköze, mint tervezve van, meghosszabbúl, öt évig tovább működik.

Az *állandó bizottság* elnöke nemzetközi megállapodás

szerint ugyanis azon férfiú, ki a congressust szervezte, és, ha bár más tiszteletbeli és tényleges elnökség mellett, vezette.

Jelenleg az elnök tehát *Sémenow*, orosz államtanácsos és a szt-pétervári statisztikai bizottság elnöke. Elnöksége tart 1875-ig, a mikor a nemzetközi congressus Budapesten fog ülésezni, s ez alkalommal átmegy az elnökség azon férfiúra, ki a Magyarországon tartott congressust szervezte, s marad nála mindaddig, míg a legközelebbi congressus valamely más ország fővárosában fog megtartatni. Ebből folyólag külön elnöke van a congressusnak, külön más a szervező bizottságnak, és meg más az állandó bizottságnak.

A *congressus elnöke*, eddigi hagyományok szerint, mindig a congressust befogadó ország uralkodó családjának egyik tagja, gyakran maga a korona-örökös. A *szervező bizottság elnöke* azon minister, kinek ressortjába (ismét a congressust befogadó országban) a hivatalos statistika tartozik, alelnöke pedig, vagy tényleges ügyvezetője a hivatalos statistika főnöke. Ez utóbbi lesz egyúttal a congressus tényleges megnyitása előtt, mely alkalommal a nemzetközi állandó bizottság ismét ülésezik, ezen bizottságnak is elnöke azon időközre, mely a legközelebbi congressusig eltelik.

Az imént említett szervezet megállapításában magának a szervező bizottságnak tehát még kevés a teendője.

A statisztikai hivatal főnöke javaslatokat tett a statisztikai tanácsnak, mint a hivatalos statistika ügyében első sorban hivatott közegnek. A statisztikai tanács tárgyalás alá vevén e javaslatokat, előterjesztést tett a szakminiszterhez, a ki kinevezte a szervező bizottság tagjait, átvette és megalakította ezen bizottságot, nevezett neki alelnököt, s megbízta ezt a statisztikai hivatal főnöke személyében az ügyek tényleges vezetésével, melyekbe ő elnöki állásánál fogva bár mikor befolyhat s melynek ügyeit a törvényhozással szemben is képviseli.

Magának a szervező bizottságnak teendői következő pontokban foglalhatók össze: Albizottságokat választ, melyeknek feladatai, föltéve mindig az egységes vezetést és összhangzó közreműködést, következők: Egyik *albizottság* a congressus tudományos kérdéseivel foglalkozik. Ez szerkeszti a végleges programot; határozza meg a congressus alosztályainak (sectio) számát; állapítja meg a napirendet; gondoskodik a kiadandó napló (bulletin) szerkesztéséről és kiadásáról,

gondoskodik gyorsírókról és a congressus befejezése után szerkeszti és kiadja a végjelentést (*compte rendu*).

Egy másik *albizottság* gondoskodik a belső titkárság vagy iroda (*secrétariat*) szervezéséről; viszi a levelezést a bel- és külföldi tagokkal; intézi a meghívókat, gondoskodik a magyar monarchia határain belül a vasúti és gőzhajózási útjegyek megszerzéséről és kiosztásáról, megszerzi és berendezi a szükséges ülésezési és irodai helyiségeket; gondoskodik a vendégek elszállásolásáról; kiállítja a szükséges kocsikat; fogadja vasúton vagy gőzhajón az érkező vendégeket és gondoskodik az egész congressus ideje alatt ellátásukról. Készíti végül az ünnepélyes mulattatások és kirándulások programját, és gondoskodik pontos és élvezetes végrehajtásáról.

Az *albizottságok* saját szaktárgyaikban külön tanácskoznak ugyan, de megállapodásaikat a szükséges összhangzat elérése céljából az összes szervező bizottság elé hozzák. Ugyanez a cél könnyebb elérése végett, a congressust szervező hivatalfőnök valamennyi *albizottságban* köteles közreműködni, így biztosítván az együttes vezetést, és szabatos végrehajtást.

A szervező bizottság további feladatai közé tartozik, a megjelenendő kül- és belföldi vendégeknek adandó *emlékről* (*Festgabe*) gondoskodni. Ily emlékadás valamennyi eddigi congressuson szokásban volt, s mindig valamely közérdekű szakirodalmi termékből állott, nem számítva az illető ország vagy város statisztikai hivatalának és hasonló közintézeteknek évi kiadványait.

Ugyancsak a szervező bizottságnak lesz feladata számba venni az utolsó (szt-pétervári) congressus óta elhunyt *szakférfiakat*, és e tekintetben a külfölddel is érintkezvén, gondoskodni arról, hogy róluk az első közgyűlésen (*assemblée générale*) *emlékbeszéd*ek tartassanak. Ezen feladata ezúttal annál terhesebb, mert számos kiváló szakférfiú, élükön a nagyhírű *Quetelet* (Belgium), *David* (Dánia), *Fischers* (szintén Belgium) és többen hunytak el.

Látni való tehát, hogy az előkészítő bizottság működése kettős: tudományos és ünnepélyes. Ez utóbbira vonatkozólag Magyarország vendégszeretete sokkal általánosabban elismert, semhogy kételkedni volna szabad a szíves fogadtatáson, melyet a congressus tagjainak az ország és főváros nyújtani fognak.

Hogy a fogadtatás minősége és, mondhatni, ünnepélyessége nagyobb mérveket ölt a statisztikai congressusok alkalmával, mint más komoly tudományú tárggyal foglalkozó gyűlekezeteknél: ez egyrészt hagyományszerű az ily congressusok első életbeléptetése óta; oka azonban másrészt a statisztikai congressusok kettős természetében is rejlik. A nemzetközi statisztikai congressusok tagjai ugyanis nemcsak nagy tekintélyű tudósok és irodalmi hírnévnek örvendő szakférfiak, hanem egyúttal az illető államoknak és kormányaiknak is képviselői s így a mely ország a congressust befogadja, a courtoisie törvényeinél fogva, társországait és társnemzeteit tiszteli meg a képviselőinek készített ünnepélyes fogadtatásban. Ezért szoktak a különféle országok uralkodói is résztvenni a congressusi tagok fogadtatásában, kik mindaddig a fejedelmeknek be is mutattattak; sőt tiszteletbeli elnöke is — mint említők — az ily nemzetközi gyűlekezetnek, mindenkor az uralkodó család egyik tagja szokott lenni.

Ezeket szükségesnek látszott elmondani, nehogy megütököst szüljön, ha a congressus programjának magállapításában egyelőre netalán többet foglalkoznánk az ügy ünnepélyes, mint tudományos oldalával.

Szerepünk amúgy is meg van nehezítve az által, hogy Oroszország után következünk, mely nemcsak a congressus tudományos munkálkodását vezette, kitűnő és számos szakférfiú közreműködése mellett, gyümölcsöző és gazdag eredményekhez; hanem amellet a congressusi tagok ott tartózkodását valódi diadalmenetté tette díszszel s pazar fényvel rendezett ünnepélyek, kirándulások és diszlakomák által, melyek rendezésében az udvar és a miniszterek, a városok és polgárai, valamint a nemesek képviselői egymással versenyeztek.

De nemcsak Oroszország megelőzése nehezítette ebbeli állásunkat, hanem nehéz lesz versenyeznünk még Svéd- és Norvégországgal is, melyek nem ugyan a congressust, de az állandó bizottságot szintén nagy kitüntetéssel fogadták, mindent megtevén, hogy vendégeik e két éjszakai ország legszebb emlékeit vigyék magokkal hazájukba.

Mindamellet sem kételkedünk a sikerben. S ha csekélyebb számúak is szakférfiaink, komoly munkálkodással s buzgó együttműködéssel elérhetik, hogy a Magyarországon tartott statisztikai congressus nem lesz szegényebb elődeinél, sőt

mérkőzhetik velők tudományos alaposságban s ismereteken alapuló jó előkészületben; a magyar vendégszereretet régi jó hírneve pedig biztosíték nekünk arra nézve, hogy szerényebb viszonyaink között, polgári szivességgel pótoljuk, mit fényben s díszben netalán nem tudnánk kiállítani.

A koczka el van vetve s most nem marad egyéb hátra, minthogy vállvetve sorakozzunk külföldi vendégeinknek saját államunkban s hazánkban méltó fogadására.

KELETI KÁROLY.

AZ ADÓK ÉS A TERMEELÉS.

Az állam, mint polgárainak személyes s épen azért öntudatos és cselekvékeny közössége, azok mindenikének igénybe veszi ereje és tevékenysége egy részét. Hisz azok az ő tagjai, erejökben van ereje, melyet cselekvékenységének kifejtethetése végett fölhasznál.

Hogy az állam polgárai által élje életét, általok fejtse ki cselekvékenységét, azok polgárjoga. E benső viszonyt közjogunk azzal fejezi ki, hogy a polgárt a szent korona tagjának nevezi.

Hogy az államnak oda adjuk magunkát, hogy szolgálataira készek legyünk, az meg polgári kötelességünk.

A polgári kötelesség alapján teljesítendő szolgálatok szint oly különbözők, a mily különbözők azon folyamatok, a melyekbe esik az állami élet.

Közrehatni az állam, mint önálló személyiség akaratának kimunkálásánál, a törvényhozásnál, a polgárnak egyik joga, de egyszersmind egyik kötelessége is.

Ne mondja senki, hogy e jognak és kötelességnek a polgárt általában megilletőül fölfogása a népgyűlésekhez vezet el bennünket, s oda, hogy a törvényeknek azokban hozatását kelljen követelnünk. Nem említve, hogy e módozatot nagyobb államokban már a physicali lehetlenség is kizárja, ne felejtjük, hogy azon arravalóság, melyet ama közrehatás föltételez, részint teljesen hiányzik, részint pedig nagyon különböző; ne felejtjük, hogy a jog közvetlenül gyakorlása, a kötelesség közvetlenül teljesítése mellett magát e különbözőség nem érvényesíthetné, s végre ne felejtjük, hogy az állam polgárainak szerves egysége, a mi csak úgy lehet, ha tagjaiból külön szervezeteket alkot életfolyamai közegeiül.

Ugyanazért az említett jog valósággal a népképviselőben való részvételnek joga.

De nem csupán az.

A gyülekezési és kérvényezési jog ugyanazon jognak folyománya, ép úgy mint a szabad megvitatás joga, mely a gyülekezések, főleg pedig a sajtó segítségével mindenkinek biztosítja a befolyásnak azon mérvét, mely erejének megfelelő.

E joggal élni, az erőnk mérve szerint minket megillető befolyást tetteg és valóban gyakorolni, kétlen kötelesség. De mert a cél az állam akaratának kimunkálása, s mert arra, hogy e kimunkálásnak tényezői legyünk, első föltétel az arra való készséges akarat, egyáltalán nem kikényszeríthető kötelesség.

De igenis kikényszeríthető azon javak előállításához való járulásunk, melyek az a végre kiképezett szervület működésének netán föltétei.

Ám az akarat lényege, nem maradni a személy elhatározásaként annak belsőjében, de sőt valóságra jutni az azon kívüli világban. — Így az állam akaratánál is,

Akaratának a külsőség világában e megvalósítása az állam cselekvőkénysége, mely nem levén élete közvetlen, szintén polgárai cselekvőkénysége által közvetítettik, egészen úgy, mint akaratának kimunkáltatása.

Ila a szabadság az államban és az által valósítható meg, ha annak mint az állam tagjai, életének közvetítői vagyunk részesei, kétségtelen, hogy részesülésünk nem merül ki közrehatásunkban az államakarat kimunkálásánál, azon közrehatásunkban, a mely biztosítja, hogy azon akarat, mely előtt mint az állam törvénye előtt meghajolnunk kell, reánk nézve ne legyen idegen. Hisz akaratunk fölött valósággal nem a csak megalkotott, hanem a végre is hajtott, az életben tartott törvény uralkodik.

Ennél fogva a szabadságnak föltéte az, hogy a törvénynek ne csak megalkotásában, hanem életben tartásában is munkások lehessünk és legyünk, ne csak arra, de erre is közrehatassunk.

De e közrehatás is arravalóságot kíván, és pedig a föladatok különböző voltának megfelelően különbözőt.

Ezért van, hogy e közrehatásra vonatkozólag úgy jogunk mint kötelességünk is föltételes és határok közé szorított egy-

szersmind, elannyira, hogy a polgárjog inkább csak abban határozódik, hogy senki előtt se zárassék el azon lehetőség, képessége szerint izét képezhetni azon szervületnek, mely az államakarat megvalósítására különösen is hivatva van, míg a kötelesség arra szorítkozik, hogy a különösen elhívott szervekkel közrehatva, azokat működéseikben gyámolítsuk.

Az állam akaratának megvalósítására működő szervek természetesen az állam szervei, s ép azért az által minősítettnek, nevében és megbízásából, az az által kimért hatáskörben, s annak hatalmával cselekesznek.

Mivel a kötelezettség egyenlő, az arravalóság pedig különböző, következik, hogy azok, a kik kiválóan alkalmas voltuknál fogva akár az állam akaratának kimunkálására, akár annak életben tartására különösen elhivatnak, azon szolgáltatáikért, melyeket az államnak mások fölött tesznek, megfelelő javadalmazásban részesítendőek, természetesen azoknak terhére, a kiknek munkarészét is egy részben legalább végzik.

Ime az adók eredete. — Minél inkább szaporodik egyfelől azon élteviszonyok száma, a melyek törvénnyel rendezvők, és más felől minél nagyobb cselekvékenységet fejt ki az állam e végre szolgáló szerveinek közvetítésével: természetesen annál jelentékenyebbek lesznek e munkasság kifejtetésének anyagi föltételei, következve annál nagyobbak lesznek az egyesek irányában támasztandó követelések is, más szóval annál nagyobb lesz az adók összege.

Nehéz időkben, minő a mienk is, minden terheltetést sokkal inkább érzünk; inkább érezzük az adók nyomását is. Innét a feljajdulások, panaszlok az államkiadások magasságát, szorgalmazók azok alábbszállítását.

Ámde ama kiadások czélja azon állapotoknak megteremtése, a melyeket se egyenkint, se társulva meg nem teremthetünk, hanemha épen az államban és az állam által, de a melyek életcéljaink megvalósíthatásának, köztük termelő munkasságunk jutalmazó voltának mégis elengedhetlen föltételei. Ama kiadások elestével esetleg ezen cél esik el.

El nem ejteni a czélt, s mérsékelni az áldozatokat, im ez a föladat.

Természetes, hogy az állam cselekvékenységeinek minél nagyobb része teljesítettik polgárai személyes kötelezettségének alapján nem csak, de olyként is, hogy a cselekvők működ-

désök anyagi föltéteit is magok szolgáltatják, annál kisebbek lesznek az adók, különben egyenlő körülmények közt is, és megfordítva.

Igen annál kisebb lesz az adók összege, de nem szükségképen a polgárok terheltetése is.

Míg például a nemesség személyesen és égerszersmind önköltségén kelt a haza védelmére, míg ugyanazt tette czéh-zászlói alatt az iparos polgárság, míg az igazság kiszolgáltatása csak igen kis részben történt államilag, míg az emberségi és közművelődési ügyek az egyházra voltak hagyva, sőt ahhoz utasítva, míg a közgazdasági életnek szinte egész köre kívül esett az állam gondozásán, addig természetesen nem volt miért panaszkodni az adók súlya ellen.

Más kérdés, ha kívánatosabbak voltak-e mégis azon állapotok? Aligha van, ki vissza kívánná azokat; aligha van, ki hogy költségétől meneküljön, nélkülözni akarná az államnak szolgálatait is.

De igenis kívánjuk és kívánnunk kell, hogy a mit az állam törvényhozásában és igazgatásában polgárainak nyújt, alkalmas legyen azok gazdasági tevékenységét termékenyebbé tenni legalább annyival, a mennyit szolgálatai fejében azoktól követel.

A dolog ezen természete fejti meg, miért történt nálunk is, hogy mihelyest az 1715-ki 8-ik t. cz. elrendelte az állandó hadsereg fölállítását: a rendes adózás szüksége is azonnal beállott. A dolognak ugyan e természete teszi érthetővé, hogy azon időben nem csak az adóalapnak számbavételére s ezzel biztosítására irányzott törekvéssel találkozunk, de az adóképesség fejlesztése céljából az összes közelet oly nagy szabásu reformjával is, a minővel sem az előtt, sem azóta, napjainkig soha.

Megindult a reform az 1722-ki országgyűléssel, s folyt egészen a francia háborúig, különböző utakon bár, de szakadatlanul, egyaránt kiterjedve a törvénykezésre s a közigazgatásra, s ezen belől a közoktatásra épen úgy, mint a közgazdasági élet és tevékenység összes ágaira. Az ezen irányban kivált az ország déli részeiben kifejtett tevékenység valójában nagyszerű volt. Egy ízét azon törekvés képezte, a melynek célja volt a Bega- és Ferencz-csatorna megépítésével, a Száva és Kulpa szabályozásával, s a Carolina- és a Josephina- és a Luiza-út kiépítésével egy Temesvárból kiinduló nagy kereske-

delmi útát létesíteni az Adriáig, a Magyarországhoz ép e szándokból visszacsatolt Fiuméig.

E kor megismertetése, történetének méltatása még emberére vár; de az bizonyos, hogy tanulmányozása nélkül közügyeink intézésébe benyulni ki sincs jogosítva. Szomorú tanúságot teszen e kor arról, hogy az állam fejlesztő munkássága polgárainak viszont szolgálati készségétől levén föltételezve, ennek hiányában amaz is megakad.

De az ellenkező sem kevésbbé igaz. Ha az általa követelt adók egyenértékét nem bírná nyújtani az állam, úgy tartósan legalább, azok sem lennének fizethetők.

Ez esetre ugyanis az állam valódi értékükön felül vásároltatná meg szolgálatait, mi csak a termelés más tényezőinek rövidségével, illetőleg a termelvény azok által megérdemelt értékrészletének megcsökkentésével történhetnék, más szóval csak úgy, ha az állami szolgálatok drágasága az egyéni termelés más tényezőinek hasznából vonatnék le, mire a készség, tartósan legalább, nem lesz föllelhető.

Ily esetben absolute magasak lennének az adók, míg ha az állam szolgálatai a kívánt ellenszolgáltatásokkal ugyan fölélnének, de nem állanának azokkal olyan kedvező arányban, mint állnak általán: úgy azokat viszonylag magasoknak kellene mondanunk, bármely kicsiny lenne is különben összegök, míg ellenkező esetben nagyobb összegök mellett is alacsonyok azok.

Az adók magassága hát független összegök nagyságától, s attól függ, mit nyújt és nyújthat az állam érettök.

Ily képen az adók igazi alapját az állam szolgálatai, illetőleg a termelvénynek e szolgálatokra eső része képezvén: a törvényhozásban és igazgatásban, illetőleg ezek termékenyítő hatásában keresendő az.

Mivel azonban gyakorlatilag csakugyan nem mutatható ki, mely rész esik mindegyikünk termelvényéből az állam szolgálataira, nem mutatható ki, hogy az elért nyereségnek, a termelt fölöslegnek mely részét kell annak tulajdonítanunk: azt sem lehet megítélni, ha elbírja-e ezen rész a tőlünk kívánt adót. Így nem marad más hátra, mint a termelés egész fölöslegét, az egész nyeresémet adóalapnak tekinteni, figyelem nélkül arra, mely tényezők s mily arányban idézték azt elő.

Minthogy az ily értelemben vett adóalap már az egyén munkásságára, esetleg az annak tőkájére eső nyereményt is magában foglalja, nyilván van, hogy azt az adónak fölemésztetni nem szabad, nehogy a termelő tengődésre legyen kárhoztatva.

Ám az állam csak az egyéni cselekvékenység föltételeinek szolgáltatására levén hivatva, mindig kérdés, vajon az adók túlmagasságának esetén csakugyan oly áron nyújtja-e az állam azokat, melyet meg nem érnek, vagy talán az által állt elő az aránytalanság, hogy a polgárok nem fejtik ki azon egész tevékenységet, a melynek föltételeit az állam megadta, részben legalább kihasználatlan hagyván így annak munkásságát, mely esetre ama szolgálatok egy részének kellene hordani az egésznek megfelelő terhet, nem az állam, de az egyesek hibájából. Mindenik eset lehetséges.

Ia az állam az, a ki drágán teljesíti föladatát, úgy azt illeti meg helyreállítani az egyensúlyt, szolgálatainak valódi értéke és ára között. Erről semmi kétség.

De ez a törvényhozás és a kormány gondja.

A mi figyelmünket itt a másik eset igényli.

Tagadhatlanul hiba, ha az állam, kivált tetemesb áldozatok árán oly magán tevékenységnek föltételeit is nyújtja, a melyről előre láthatni, hogy még sem fog fölkelni.

És mégis nagy meggondolást érdemel a kérdés, hogy ha már meghozatott az áldozat, melyet föltételezett ama szolgáltatás, ki nem használtatásának tényével szemben mi legyen teendő, az állam cselekvékenységének korlátozása, illetőleg e téren elejtése-e, vagy az egyesekének felköltése, s olyként fokozása, hogy hasznosítva legyen az állam munkássága? Meggyőződésem szerint az első lenne okos s azért nem csak szabad, hanem kötelesség is azon esetben, ha az állam alkotásai közben annyira figyelmen kívül hagyta volna a tényleges helyzetet, hogy a közel jövőtől sem lehetne várni azt, mit nem nyújt a jelen. Minden más esetben az egyéni munkásság felköltésére s ennek folytán az állam szolgálatainak egészben hasznosítására kell hogy törekedjünk.

Ez mindennek fölött a társadalom dolga, az egyesek föladata.

Ia például látjuk, hogy finövéndékekre számított képezdénk számának szaporításával nem tart egyenlépést a

növendékeké, míg a nőkre számítottaknál az eset éppen ellenkező: úgy e tapasztalatnak arra kell vinni bennünket, hogy jövőre az utóbbiak számát szaporítsuk, az előbbieneknek pedig megnépesítéséről s kellő kihasználtságáról gondoskodjunk; de ha csak egynek is fölhagyására, szemben a képzett tanítók tekintetében fenforgó szükség nagyságával, gondolni sem szabad.

Ha látjuk, hogy gazdasági intézeteinkben sem szaporodnak a növendékek arányban azoknak s a bennünk működő tanerőknek szaporodásával: úgy e tapasztalásnak vissza kell ugyan tartani bennünket azok további sokasításától: de mielőtt az áldozattal létesítettekből csak egyet is fölhagynánk, mindent el kell követnünk azok kihasználtságának biztosítására. — Sőt még ez sem elég; gondoskodnunk kell, hogy ha és a mennyiben ezen uton nem lehetne, máson éressék el a cél, például a fölállítandó felső népiskolák s azokhoz csatolandó gazdasági tanfolyamok által.

Megalkottuk az ipartörvényt, elhárítani kívánván az akadályokat, melyek útban álltak, hogy magunknak s a köznek javára azon téren érvényesíthessük erőinket, a melyen legelőnyösebben véljük azt tehetni. Az eredmény aligha felelt meg várakozásunknak. A bensőleg jogosult erők térfoglalása gyéren mutatkozik, de annál sürűbben burjánzik a kontárkodás; a céhek békói széttörettek, de iparosainknál az erők egyesítésének s szerves összeműködésének jótékony hatása is majd egészen eltűnt. Visszatérjünk-e a céhekhez és nyűgeikhez? Aligha kívánja valaki. De igenis rajta kell lennünk, hogy az iparos-társulatok szaporodjanak, rajta kell lennünk, hogy a sajátképeni iparosok körén túl is fejlesztessék az iparos-munkásság, hogy kiemelkedjünk elvégre azon nyomorú helyzetből, melyben egyesekül és országostól az elemektől, az időjárás véletlenétől függünk.

Megalkottuk a kereskedelmi és iparkamarákat is, vagy jobban mondva, újra alkottuk azokat. Működésüket nem kisérté az óhajtott eredmény. Csatlakozzunk-e azokhoz, kik megszüntetésüket szorgalmazták, a helyett, hogy az okokat keresnék és akarnák elhárítani, a melyek netalán okai a nagyobb siker elmaradásának? — A reájok néző föladat nagyságával szemben alig tehetnők azt.

Montesquieu mondja, hogy a föld nem termékenységének, hanem szabadságának arányában műveltetik. Ha a nagy

gondolkozonak igaza van, úgy földművelésünk nagy mérvű fejlődését várni valánk jogosítva, nagy mérvűek lévén azon állami intézkedések is, melyek a föld felszabadításának érdekében 1848-ban és az óta történtek, messze magok után hagyók Mária Teréziának és II. Józsefnek különben oly áldásos intézkedéseit, ép úgy, mint az 1837-ik és 1840-ik országgyűlések fenkölt szellemű alkotásait is.

Az 1848 : 9., 13., 15., az 1868 : 29., az 1871 : 53. s 54. és az 1873 : 22-ik t. cikk mind megannyi állomását képezik az ez irányban meghaladott nagy és hosszú útnak.

Méltán sorakoznak melléjük, a tagosítást, arányosítást és elkülönzést szabályozó 1836 : 12-ik, 1848 : 10-ik és az 1871 : 55-ik t. cikkek. Hason irányú az 1872-iki 6. t. cikk, mely a vadászati jogot szabályozván, a birtokost földjének ez irányban is urává teszi.

A törvényhozás ez irányban kifejtett munkásságának nem maradt mögötte a kormány-tevékenység.

Carey mondja, hogy a legnagyobb adó, mely a termelőt terheli, a szállítás költsége; azon ár, melyet fizet, hogy leküzdje a helyhez kötöttséget. Legújabbán ezen is nagyon könnyítve lett. Mert bár gőzösökkel is járható folyamaink hossza 370 mfd, míg Lajtán túl csupán 83, bár azokhoz még a Balaton s a Ferencz-csatorna is járúl, és bár evezős és kis hajókkal járható folyóink hossza azon túl is még 317 mfd: mégis óriási mérvben szaporítók vasútainkat is, azok hosszát 1866-tól 1874-ig 206.₃₂ mfd-ről 818 mfd-re emelvén, 8 év alatt szinte 3-szor oly hosszú vonalat építvén, mint a mennyi előbb 20 év alatt épült. Könnyű belátni, mennyivel csökkent ez által a szállítás költsége.

Vajon a várt és méltán várhatott eredmények bekövetkeztek-e?

Az óhajtott, a hozott áldozatoknak megfelelő mérvben bizonyára nem.

A kellő eredmény e hiányának egyik oka bizonynyal abban keresendő, mert nem egyszer elfelejtők, hogy a szabadságra csak annak önerőnkkel kiküzdése vezet, hogy az ingyen ajándékban nem nyerhető. Az sem tagadható, hogy részint ez okon, részint pedig alkotásaink rohamossága miatt azok szerfölött drágába kerültek, azon túl, hogy nem mindenkor voltak a célnak egyáltalában megfelelően irányítva.

A hiány másik oka azonban tagadhatatlanul az, mivel-hogy egyesekül nem fejtettük ki azon munkásságot, mely jutalmazókká tehetne és tette volna az állam alkotásait.

Hazánk területe 5853.₈₃ □ mfdet tesz, 401.₂₃ mfddel többet, mint Ausztriáé. E területnek 32%-a alföld, 18%-a dombvidék, s így egész fele kiválóan alkalmas a földművelésre, míg Ausztriában ilyen az egész területnek alig 20%-a, s az is legnagyobb részt a ritkább népességű és kevésbé iparos Galicziában.

És mégis, itt és ott, a területnek szintén ugyanazon része van eke alá véve, tevéen ez nálunk a termő résznek 36.₉, ott 36.₂%-át.

Rét és kert tesz nálunk 14.₆, ott 12.₉%-ot, a kettő együtt hazánkban 51.₅, Lajtán túl pedig 49.₁%-ot.

Világosan mutatják e számok, hogy a hegyvidékből nálunk alig hódított valamit az eke, míg Ausztria járt földjének szinte 60 százalékát attól hódította.

Az 1870-ki összeírás nálunk 15.417,327, Ausztriában pedig 20.217,531 lelket talált, oly különbség, mi a földnél nekünk jutott előnyt kiegyenlíteni több mint elégséges.

Sajnos, hogy sulyát nem látszunk eléggé érezni. Nem is említve, hogy nem követjük, és pedig megfelelő módosítással sem a XVIII-dik század nagyszerű példáját, mely szerint csupán a bánáti telepítések az átengedett földek értékén túl is vagy 3 millióba, akkor roppant pénzbe kerültek csak magának az államkincstárnak: az egészségügygyel is keveset törődünk. Így történt aztán, hogy úgy is gyér népességünk 1872 és 73-ban 185,000 fővel lett kevesebb csupán a cholera miatt, így történik, hogy nálunk a járványok általában sokkal pusztítóbbak, mint csak a szomszéd Ausztriában is, több mint két annyi áldozatot kívánván itt, mint ott. Innét van azután, hogy hazánk népességében a serdületlen, azért keresetképtelen kor sokkal magasabb, ellenben a hajlott sokkal csekélyebb arányban van képviselve, mint az európai népeknél, általán esvén:

	nálunk	Európában
a serdületlen korra (0—15 év)	37. ₃ %	33. ₆ %
az erőgyűjtés korára (15—20 év)	9. ₅ „	9. ₇ „
a teljerő korára (20—60 év)	48. ₂ „	48. ₉ „
az erőhanyatlására (60—70 év)	3. ₇ „	4. ₉ „
az agg korra (70 éven fölül)	1. ₃ „	2. ₉ „

A népességnek 40 éven fölül levő része nálunk csak 20.7^o/_o, míg Ausztriában 22.7^o/_o az.

S ha legalább e népesség volna kellőképen megosztva a kereső munka mezején.

De ezt sem mondhatjuk. •

Ugyancsak az 1870-ik összeírás minden különös kereset nélkül talált nálunk 8.117,693 főt, az egész népességnek 52.7^o/_o-al, míg Ausztriában csak 41.6^o/_o-ra ment az olyanoknak száma. Szintén azon összeírás szerint a személyes szolgálatban állók nálunk az összes népességnek 7.8^o/_o-át tevék, míg Ausztriában azok csak 4.2^o/_o-ra mentek. — A két rovat együtt tesz nálunk 60.5, Lajtán túl pedig csak 45.8^o/_o-ot. E közel 15°/_o-ra menő különbözet illetőleg a nem termelő népességnek ezen nagy többlete egyik legnagyobb sebje hazánknak. Ez oka, hogy bár iparos és kereskedő népességünk kicsiny, aránylag oly kicsiny, mint a házbérből és tőkeamatból élőké: e népességnek mégis csak 32.8^o/_o-a jut az őstermelésre, míg Ausztriában 37.5^o/_o foglalkozik avval.

Tudom, hogy statisztikusaink megdöbbenve mintegy e kedvezőtlen eredményen, kétségbe veszik az összeírásnál e tekintetben követett eljárásnak helyességét: de én nem bírok szemet hunyni azon tény előtt, hogy 1857-ben mikor ott és itt ugyanazon kéz intézte a dolgot, szintén nem merült föl kedvezőbb arány, kedvezőbb eredmény. Sőt ellenkezőleg, a minden különös foglalkozás nélküliek száma akkor a népességnek egész 69°/_o-át tette.

Az épen mondott számok nagyon beszédesek, s bőven megmagyarázzák, miként történhetik, hogy annyi előny daczára a földművelés s általában az egész őstermelés terén is oly gyengék vagyunk.

Adjuk ehhez alföldünk természeti és termelési viszonyainak egyformaságát, egyoldaluságát s meg fogjuk érteni, miként történhetett, hogy 1790-től 1873-ig 84 év alatt 26 rosz termés sújtá ez országot, oly körülmény, mely mellett szabályos ár nem képződhetik, a mi nélkül meg rendes nemzetközi kereskedés merő lehetlenség. E bajnak ellene dolgozni, e precär állapotot megszüntetni, első s legfőbb feladatunk. Hogy azt megoldhassuk, oda kell vinni népünket, hogy csakugyan szabadságának arányában művelje az állam oly nagy áldozatával szabaddá tett földjét, hogy az ur dolga által többé igénybe nem

vett idejét ne elpazarolja, de saját gazdaságában hasznosítsa. Hogy ezt annál biztosabban tehesse, keresztül kell valahára vinnünk a birtokok szabályozását, ha lehet a létező törvények alapján; ha kell, ezek változtatásával, általában megadva a kereseti jogot minden birtokosnak, tekintet nélkül a birtok nagyságára.

Gazdáinkat illeti meg, hogy az 1871-ik évi 39-ik és 40-ik t. czikkek fölhasználásával a vizek uraságának is vége vettesék, hogy azok romboló hatalmak helyett áldások forrásaivá változzanak.

Törvényhozás és kormány ez irányban is megtették, mi azokat illetve, megadván a már említettekben a szövetkezett erők összeműködhetésének föltéteit. Sőt többet is tettek. A folyam-szabályozások és csatornázások, mik Bánátban a XVIII-ik század folyamán tétettek, főleg állami erőkkel teljesítettek s a kormánynak voltak köszönhetők. Bármily műtani hibák követtettek is el e munkálatok közben: mégis alapját veték meg azon hadjáratnak, melynek czélja a töröktől szerencsésen visszafoglalt földet az elemektől is meghódítani. — A Béga-csatorna egyenesen az államnak köszöni lételét, míg a Ferencz-csatornáról indirecte áll az. Az egyeseket fogja megilletni, hogy vízének öntözési czélokra igénybevételevel hasznosítsák is azt.

Azon jelentékeny összegek, melyek a közelebbi éveken át vízépitészeti czélokra vétettek föl költségvetéseinkbe, szóló bizonyosságai, hogy kormány és törvényhozás e téren tevékenyek voltak. A Tiszánál, a Temesnél, a Körösöknél s legujabban a Vágnál a társadalmi tevékenység is örömdesen mutatkozik. Elettérdekünk, hogy ne hiányozzék a kellő kitartás, s hogy a jó példa követőkre találjon más vizeinknél is, s a hozott törvények egész mérvben hasznossítassanak.

Alig kisebb jelentőségű a községek földbirtokának csökkentése is. E birtok, a volt határörvidéknek is beszámításával megközelíti a hét millió holdat, s bizonyosan több mint 14%-a az egész termő területnek. Nem vélek hibázni, ha e közös birtokok nagyságában keresem azon tüneménynek okát, mely szerint a gyeplegelők még mindig 16%-át képezik az összes termő területnek, daczára a vízszabályozások, erdőírások folytán eke alá került nagy területeknek, daczára az egyes birtokosok által feltört legelőknek.

Az önérték által folyton serkentett magán-kezelés alá juttatni a szabaddá lett földet: ez első teendőnk. Az állam gondoskodott intézetekről, a melyekben megszerezhető a mezői gazdálkodáshoz kellő szakképzettség. Hinnők-e, hogy bennök, e kiválólag földműves országban egy tanárra alig jut, több 7—8 tanulóval? Adjuk ehhez, hogy míg Ausztriában például 1871-ben volt 240 fő és 317 fiók gazdasági egylet, addig nálunk alig volt annak tized része, hogy míg ott a kizárólag egyes ágakra szorítkozókon túl volt 44 szaklap, addig nálunk alig 4—5, s az is minél kisebb közönséggel. Oly baj ez, a min nem segít semmi törvényhozás, semmi kormány, ezen segíteni az egyesek dolga. Mi e téren még az államra néz, az egy megfelelő víz-jog megalkotása, s a már rég előkészített erdőtörvény meghozatala.

Míg meg nem tanulunk jobban gazdálkodni az élőtökével, míg munkához nem lát a lehetőségig minden munkaképes, míg a szabályozást mindenütt keresztül nem viszzük, míg vizeinknek urává nem leszünk, míg országszerte eke és kapa alá nem vesszük mindazt, mi az alá való, míg fokozott szakismerettel nem viszzük gazdálkodásunkat, megszabadítva azt a mai oly nagy mérvben divó egyoldalúságtól, egyszóval míg teljes mérvben nem hasznosítjuk az állami alkotásokat: addig nem lesz vége azon sajnos állapotnak, melyben ma sínlódunk, s melyben annyi előnyök daczára még a földművelés terén is mögöttük állunk szomszédainknak, addig részben magunk vagyunk okai, ha nehezen bírjuk a reánk nehezedeő terhet. Ez alaptól eredt gyengeségünknek tudatára jutunk, ha figyelembe vesszük, hogy a statisztikai kimutatások szerint.

Az 1868-70-ik évek átlag termése tett nálunk:

Kenyérterményekben	76.512,982 mérőt
Összes gabnafélékben	152.897,157 „

Ellenben Ausztria termése az 1869—71 évek átlagában tett:

Kenyérterményekben	63.057,429 „
Összes gabnafélékben	156.953,178 mérőt,

tehát a 163. \square mfölddel kisebb s mindenesetre sokkal kevésbé termékeny területen többet.

Még kedvezőtlenebbnek bizonyul ránk nézve az arány, ha a többi terményeket is figyelembe vesszük.

Igaz ugyan, hogy nálunk a termésnek sokkal nagyobb hányadát teszi az értékes buza, mint szomszédainknál; az is igaz, hogy mi jelentékenyen több dohányt, több kendert s kétannyi repcét termesztünk, mint termeszt Ausztria: de annak nagyban mögötte maradunk a gabnapótló kölesben, pohánkában s a hüvelyesekben, melyekből az 7—8 millió mérőt termeszt, míg mi alig kettőt; mögötte maradunk lenben és komlóban.

Mindezeknél azonban nagyobb fontosságu azon különbözet, mely az ő és a mi répa- és burgonya-termesztésünk között mutatkozik. — Míg mi termesztünk 10 millió mérő répát, addig Ausztria termeszt 56 milliót, a mi burgonya-termesztésünk átlag 24—25 millió mérő, míg Ausztriáé több mint száz millió. A különbség 16 millió mérő rozs egyenértékét képezi.

E reánk, mint kiválóan földműves országra nézve valóban szomorú eredményt tekintve, csak ismételhetem, hogy földművelésünk távolról sem tette azon haladást, mely megfelelné mindannak, mit az állam ép ezen a téren tőn.

S nevezetes, hogy éppen a terheitől megszabadult volt jobbágybirtok az, mi legtöbb kívánni valót hagy. Legalább az ország azon részeiben, a melyeket már 1848 előtt is ösmerem, jobban állásáról volt fölismerhető a jobbágy vetése; a földesuri birtokon meglátszott a robotban tett munka. Egészen véve, ma a dolog éppen fordítva van. A majorsági művelés alá vett, jobban fölszerelt és több értelemmel kezelt földesúri táblák rendszerint messze túlhaladják a volt jobbágyok birtokát, jeléül, hogy utóbbiak által a nyert szabadság kellőleg még mindig nem hasznosíttatik.

Tekintve nem csak közterheinknek éppen a magán-termelés érdekében tett költekezések miatt fokozottabb voltát, de magán igényeinket is, az éppen közlött, nagyon is szerény eredményeknél nem maradhatunk meg; nem annyival inkább, mivel se a növénytermelés más ágainál, se az állattenyésztésnél nem találjuk a kellő kiegyenlítést.

Bortermelésünk, külterjüleg legalább, nem hogy előre nem megy, de hanyatlik. Míg Schams és Fényes 1½ millió holdra becsülték szőlőinket, 30 millió akóra azoknak termését; ma úgy tartják, hogy 681,000 holdon terem 16—17 millió akó. Pedig páratlanul kedvező őszeink mellett már is kitünő anyagunk a legnagyobbk várakozásokra jogosít föl, minél fogva

csak sajnálni lehet a művelés körének szűkebbre szorultát, és pedig annyival is inkább, mivel legtöbbször azon kevesebbet ugyan, de jobbat termő hegyi szőlők pusztulnak el, a melyek épen mivel határozottan arra valók, már rég beültetvék s inkább kimerültek. Újra telekítésük s kellő gondozásuk annál kívánatosb, minthogy a némileg már is kedvezőbben alakult viszonyok között csak magunktól függ, hogy azt haszonnal tehessük.

Kivitelünk ugyanis, mely főleg a magas vámok miatt, korábban alig volt említésre méltó, s az 1819—1850 közötti években 300—110 ezer mázsa között ingott, a közbenső vám eleste s a németországinak mérséklése folytán újabban szépen emelkedett, tevéen az 1868-ban 16.₂ — 1869-ben 12.₅ — 1870-ben 9.₃ — 1871-ben pedig 9.₆ millió frtot, míg a behozatal ugyanazon években alig ment fél millióra. A kapott ár tett vámmázsaanként mintegy 10 frtot.

A kivitt mennyiségeknek legnagyobb részét Ausztria fogyasztá el, a birodalom határain túl alig 1½ millió frt ára kerülvén évenként. Oka egy felől a 375,000 holdon csak vagy 6.₈ millió akót termelő Ausztriának szükséglete, más felől meg az idegen államoknak még mindig magas vámtételei, tevéen az a német birodalomban akónként 4, Oroszországban 10—11 frtot, Angliában pedig üvegenként 60 krajczárt.

Tekintve hogy Franciaország, míg Elzásznak is birtokában volt, 3,870,000 holdon, tehát a miénket több mint ötszörösen fölül muló téren termesztett bort, s meggondolva, mily előnyökkel bír az még mindig fölöttünk: az 1868-ban általunk elért eredményt, a borából mintegy 90—100 m. forintot nyerő Franciaország által kivívottal szemben, teljesen kielégítőnek kellene tartanunk, ha nem tudnók, hogy azon év bor tekintetében is kivételesen áldott volt.

Igy is elég okunk van azonban, hogy a legjobbat reményljük. A kormány feladata lesz azon lenni, hogy az említett vámtételek továbbra is mérsékeltesse, különösen, hogy Oroszország ne tartsa fen épen a mi rovásunkra szárazföldi határain azon roppant vámot, mely akónként 5 forinttal magasabb annál, melyet ugyanaz tengeri határvonalan szed, óriási előnyben részesítvén így például a francia borokat. Mennyire kívánatos hogy ez irányban siker kövesse kormányunk fáradozását, mutatja azon tény, mely szerint az idegen szeszes italoknak Oroszországba bevitele, az ottani szesz termelés

érdekében tett rendszabályok daczára is mindegyre növekszik, s míg az 1860-ban még csak 16, addig 1871-ben már 18 millió frt ára volt.

Hasonlóan kedvező jelenség mutatkozik Angliában is, hol a borbevétel 1851-től 1871-ig 523,000 akóról 1.490,000 akóra emelkedvén szinte háromszor olyan erőssé lett. Annál biztatóbb pedig ránk nézve ezen emelkedés, minthogy nem az ott régebben szinte kizárólag fogyasztott nehéz borokra esik, hanem főleg azon aránylag könnyebbekre, a melyekkel mi is szolgálhatnánk.

És mégis alig 8—9000 akó az, mivel mi ama roppant tömeghez járulunk. Ki nem látja a tért, a mely itt meghódításra vár?

Azon jobb fordulat előidézésének érdeme, a mely lehetővé tette, hogy a közbenső vámvonala esését, s a német határokon szedett vámok mérséklését hasznosítani bírjuk, első sorban az országos gazdasági együletet illeti, mint a mely legrégebben fáradozott ezen a téren, egyaránt kiterjesztvén gondját az okszerű szőlőművelésre s a helyes pinczekezelésre.

Ujabbban azonban e téren is a kormány vette át a vezetés szerepét. Az okszerű szőlőművelés érdekében államköltségen tartatik fenn az erdélyi vinczellérképezde, hasonlóan Hegyalján is létesítése célba vétetett. Ugyanazon érdeken történt az illető gazdasági intézeteknek és egyesületeknek francia szőlőkapákkal ellátása és azon ajánlat, mely szerint a kormány, a mindegyre dráguló karózás pótolhatása végett késznek nyilatkozott a távirtdáknál elhasznált sodronyok jutányos áron átengedésére.

De mindennek fölött a helyes pinczekezelés megismertetését tette a kormány gondjai tárgyává. A készthelyi és kolozsmonostori tanintézetekben minta-pinczék állítottak, a pinczekezelésből és a borászati vegytanból B.-Füreden és Hegyalján nyilvános előadások tartattak, egy népszerű borászati vegytanra pályadíj tűzetett s a borászati füzetek és egynémely borászati egyület állami segélyezésben részesítettet. — Mind nem elég. A rajnai s a klosterneuburgi pinczekezelés tanulmányozására szakértők küldettek, egy Pasteur-féle gép szereztetett s ennek segélyével egy francia borász által itt Pesten, Válon és a Hegyalján meg lón ismertette a pasteurizálást.

Ugy a szőlőművelés, mint a borkezelés érdekében történt,

hogy az 1868-tól 1870-ig terjedt években három szakértő utazta be államköltségen az ország bortermő vidékeit, a kiknek ezer meg ezer példányban közzétett jelentéseik nem kis tanulságot nyújtottak.

A szőlőművelés, borkezelés és elárusítás érdekében keletkezett egyletek aránylag jelentékeny száma mutatja, hogy az érdekeltség föltámadott, s a munka megkezdett. A helyes szinte minden téren már is fölismerve, s ha a kitartó munka sem fog hiányozni, úgy e téren bizton számíthatunk a kifejtett állami tevékenység gyümölcsözésére.

A gabnafélék és a bor után mezőgazdasági termelésünk legjelentékenyebb tárgya a dohány. E cikknél kizárólag az állami egyedáruságnak szeretjük fölronni a siker hiányát, nehogy magunkban is kelljen keresni a hibát, mi soha sem kellemes. Felejtjük, hogy termelésünk — igaz egy részben a vámpolitikának az osztrák regie érdekében kezeltetése miatt is — az egyedáruságot előzőtt időkben sem terjedt több mint 50,000 holdra. Igaz, hogy az egyedáruságnak nálunk is behozatalával leszállott az 35,000 holdra: de az is igaz, hogy már 1858-ban mégis 125,000 holdon műveltetett az, oly mérvet öltvén, minőt sem az előtt, sem azóta soha. E nagy mérvű termelés szerfölött megnövelvén a kincstár készletét, az engedélyezés megszorítását vonta maga után; elannyira, hogy 1859-ben csak 67,000, 1863-ban pedig csupán 49,000 hold lőn beültetve.

A hiba a külpiaczok kevés figyelemre méltatásában, s a külföldre eladás elhanyagolásában volt. Mindamellet 1865-ben már újra 108,000 holdat foglalt el e növény, 1866-ban 105,000-et 1867-ben 112,000-et, hogy 1868-ban 95,000-re, 1869-ben pedig 58,000 holdra süllyedjen az, újra a korábbi okon.

Ez ok időközben megszüntettetett, s a termelés ha lassan is, újra fokozódott, terjedvén 1870-ben 72,000, 1871-ben 68,000, 1872-ben újra 72,000 holdra. Hogy egykori terjedelmét megint elérhesse, sőt túlszárnyalhassa, annak többé mi sem áll utjában.

A kormánynak a monarchian kívüli eladása 1869-ben még csak 28,917 mázsát tett, míg 1870-ben már 63,885, 1871-ben 87,420 mázsára ment az, mihez a kivitelre jogosult kereskedők által 1873-ban még 157,000 mázsá járult; míg az egyedáruságot előzőtt időkben 1831—40 csak 57,100, 1841—50

55,600 mázsa hagyta el évente a határt, sőt a külföldre eladás még 1850—60 sem tett többet évi 48,000 mázsánál.

Az évi termés mostanában vagy 600,000 mázsa, a melynek termelése és kezelése azonban igen sok kívánni valót hagy. Pedig a kormány e részben sem tagadja meg közreműködését. A földművelési ministerium Horton és Debreczenben egy-egy mintatelepet segélyezett, a dohánytermelő vidékekre vándortanítókat küldött, dohány-kezelési utasításokat osztatott szét, s Pesten a Köztelken kiállításokat rendezett időnként.

Más részről a pénzügyminiszterium a beváltási árak fölemelésével s a gondosabb eljárásnak jutalmat biztosító szabályozásával kívánt lendítőleg hatni, azontúl, hogy mint már említém, nagyobb gondot fordít a külföldre s az oda eladásra. Sajnos, hogy a termesztőknél a kívánatos fogékonyságra nem talált, s a jobb választékok beváltási árának jelentékeny fölemelése is alig vala érezhető, az ily választékok csekély mennyisége miatt. Pedig úgy hazánknak, mint a monarchia másik felének behozatala, kívált az utolsó években óriásilag emelkedik, a nélkül, hogy a kivitel által ellensúlyoztatnék, ismét egy példát mutatván föl arra, hogy nem bírunk csak a magunk igényeinek megfelelő minőséget is előállítani.

Dohányban és dohánygyártmányokban 1870—1873 így állt a forgalom:

	Behozatal.		Kivitel.	
	mázsa	forint	mázsa	forint
1870.	164,969	10. ₃ millió	152,803	3. ₆ millió
1871.	189,408	14. ₇ „	385,030	7. ₇ „
1872.	270,210	24. ₁ „	307,230	7. ₀ „
1873.	381,200	28. ₉ „	243,000	5. ₇ „

A behozatali többlet e rendkívül nagymérvű növekedését felhívásnak kell tekintenünk, termelésünk úgy mennyi-, mint kivált minőségileg fokozására. Tudva, hogy legnevesb fajaink a pipázásra valók, még ma eldöntetlen kérdés, mily várákozásra lehetünk jogosítva, minden törekvés mellett is: de hogy a jelen állapotot messze túl lehet szárnyalni, az kétséget nem szenved. Bizonyítja ezt nem csak Elzász, a Pfalz és Hollandia példája, de bizonyítják egyes termelők sikerei már minálunk is.

Hiba lenne tőlem, mellőzni itt a kender és a len termesztését, azon növényeket, melyeknek ha nem csalódom jövőjük

olyan nagy, mint a közelmúltban volt elhanyagoltatásuk. Fontosságukról az iparos termelés szempontjából később fogok szólni, itt csak azt kívánván kiemelni, mily nagy jelentőséggel bírnak azok már annál fogva is, hogy alkalmasok mérsékelni gazdálkodásunk egyoldaluságát, gazdálkodásunkét, mely az ország egy nagy részében majdnem kizárólag a búzán nyugszik, másik, alig kisebb részében pedig a tengerin. Amott a kender, itt részben a len bírhatna nagy súlylyal.

E növények művelése a hatvanas években a minimumra szállott, 1864-óta azonban kedvező fordulat állott be. A termesztés, áztatás, szárítás, törés és tisztítás, főleg pedig a simítás módja tanulmányozás tárgyává tétetett. A lentermesztés érdekében a kormány rigai magot hozatott, s azt a lentermesztő vidékeken ingyen kiosztatá, ugyanazt tevén azon népszerű utasítással is, melyet e növény termesztésének érdekében szerkesztetett. Flandriába szakférfiak küldettek az ottani bánásmód elsajátítására, ugyanazok vándortanítókká képezetvén. Ehhez jött a Szepesmegyében rendezett s jutalmakkal összekötött lentárlat, a Szepes-Iglón létesített lenkikészítő intézet és példány gazdaság, ellátva két áztatóval egy amerikai törő és egy öt állványú simító géppel. Hasonlóan a kendernél is jó áztatók berendezésére, más felől meg a Narbuth-féle eljárás meghonosítására irányult úgy a kormány, mint a gondosabb termesztők figyelme.

Mint a bornál az országos gazdasági egyesületet, úgy a lennél és a kendernél a pesti ipar és kereskedelmi kamarát illeti meg nem egy irányban a kezdeményezés dicsősége.

Mind e törekvések nem maradtak minden siker nélkül. Már 1870-ben 30,309 mázsa len s 569,696 mázsa kender termesztetett, 1871-ben amaz 100,728, ez 826,779 mázsára emelkedvén s pedig csak Magyarországon, a társországokat ide nem számítva.

Tekintve azonban, hogy a monarchia behozatali többlete az utolsó négy év alatt e czikkeken és pótszereikben átlag 9, millió fítra ment, ez eredmény egyáltalán nem kielégítő. E tekintetben Oroszország példájának kell szemünk előtt lenni, mely len, kender és csepüből 1870-ben 87, 1871-ben pedig 64 millió fírt értékű kivitelt képes fölmutatni. E példánál is inkább serkenthet azonban saját óriásilag nagy behozatalunk

len- és kender-szövetekben. Annyi bizonyos, hogy e téren sem szabad szünetelni a kormány tevékenységének s nagy mérvben kell fokozódnia az egyesekének.

Igaztalanok lennének, ha állítani akarnók, hogy őseink az erdőknek s fennmaradásuknak nagy fontosságát nem látták, és nem óhajtották. Ámde az erdők fentartásának csak egy biztos módja van, tudniillik azok hasznossá tétele, s őseink éppen ezt nem bírták eszközölni. Innét magok a birtokosok által letarolt erdőtalajnak oly nagy tömege.

Erdeink hasznosításának eleitől fogva nagy akadály volt azok külön tömegesülése, a faszegény rónáktól távolsága. E körülmény vízi útaink szabályozatlan volta, a szárazsiaknak pedig az ország nagy részében majd teljes hiánya miatt egy felől a szalmának és a trágyának eltüzelésére, e gazdasági képtelenségre vitt; más felől meg erdeinket tette értéktelenné. Újabb időben e bajon is segítve lett, s pedig nagy mértékben, segítve lett vízi útaink szabályozásával, még inkább pedig vasút-hálózatunk nagy mérvű kiterjesztésével. Nem is maradt el a kedvező eredmény, mi — nem kétlem — a jelenleg uralkodó gazdasági pangás megszűntével újra és pedig fokozott mérvben fog majd mutatkozni. Egyelőre 22.₃ millió forint tesz a monarchia kiviteli többlete, a miből hazánkra vagy 30% esik.

Nem hagyhatom el e tárgyat a nélkül, hogy sajnosan ki ne emeljem, mennyire nem tartatnak hatályban az erdei károsításokról szóló törvényeink. E tekintetben ép oly sok kívánni való van a szoros értelemben vett Magyarországon, hol ez ügy a bíróságok illetékességéhez tartozik, mint a Dráván s a Királyhágón túl, hol a közigazgatási hatóságok vannak hivatva eljárni. Jele, hogy a formák nem segítenek, hogy a társadalomnak, jelesen a társadalom jobb részének kell az állam és kormány segélyére jőni. S ez nem csak itt igaz.

A mily tehetlenek vagyunk erdeink pusztításának meggátolásában, oly csekély eredményeket birunk fölmutatni azok alakításában, s egyáltalán a faültetésben. A futóhomok megkötéséről szóló törvényeink kevés kivétellel ép úgy papíron maradtak, mint írott malaszt gyanánt tekintendők azok, mik a községi faiskolákra vonatkoznak. Kevés dolog van, mi igazgatásunk gyarlóságát inkább bizonyítná. Pedig nagy érdekek parancsolnak, hogy ellenkezőleg járjunk el mindegyik

irányban, összefüggők climánk szeszélyes voltával, gazdaságunk e legfélelmesb ellenségével is.

A mezei gazdaságnak nem kevésbé fontos, mert a sikeres növénytermelésnek is alapját képező másik ágát az állattenyésztést illetőleg is számos azon intézkedések, melyek államilag közel másfél századon át, annak emelése céljából tétettek, és pedig nem siker nélkül. Nem tekintve itt azon csak muló siker által kísért törekvéseket, melyek a selyem-termelés meghonosítása érdekében annyi kitartással s oly hosszú időn át tétettek, csak azon cselekvékenységre kívánok rámutatni, mely ugyancsak M. Terézia korától kezdve a juhászat és a lótenyésztés érdekében kifejtetett.

Az elért siker egyik szülő bizonyossága, a jól irányzott állami cselekvékenység termékenysége, a gondozott ágak mindenikének állásával teljes okunk van megelégedni. Juhaink száma 17—18 millió, a termelt gyapjué vagy 375,000 mázsa, 47—48 millió forint értékkel.

Ausztriában a birka-állomány 1857-ben még 5.284,655, ellenben 1870-ben már csak 5.026,398 darabból állónak találatván, 4,0% apadás észleltetett, míg nálunk szaporulat és pedig 33,6⁰/₁₀-nyi igen jelentékeny szaporulat mutatkozott. A gazdaság ez ágában hát határozottan túlszárnyaltuk különben annyival erősb szomszédunkat, nem csak, de ha Horvát-Szlavonországot nem tekintve csupán a sajátképeni Magyarországot vesszük figyelembe, úgy e tekintetben egész Európában az első hely illet meg bennünket, és pedig még az esetben is, ha nemcsak a mennyiséget, de a minőséget is a mérlegbe vetjük.

Alig kevésbé örvendetes jelenség mutatkozik a lótenyésztés terén. Az 1870-ki összeírás 2.158,819 darabra menő lóállományt talált, szemben az 1857-ben talált 2.095,055 darabbal, úgy hogy a két összeírás közötti időben a növekedés évenként $\frac{1}{4}$ %, mely szaporodás annál inkább figyelmet érdemel, mivel a nagy magán ménesek szinte általán bekövetkezett fölhagyásának vagy csökkenésének daczára jött létre. A haladás azonban nem annyira a mennyiség, mint inkább a minőség tekintetében jelentékeny. Innét van aztán, hogy forgalmunk, mely még 1868-ban is veszteséggel, jelesen 157,000 fitnyi veszteséggel járt, 1869-től 1872-ig átlagban

bevételi többletet mutat föl. Hogy alakult e forgalom 1873-ban? azt Magyarországot külön illetőleg még nem mondhatom meg: de a monarchia egészéből háromszor oly erős kivitel volt, mint az előzőtt éveké átlagban. Minthogy lovaink száma egész egy harmaddal nagyobb, mint Ausztriáé: föltehető, hogy ama rendkívül emelkedett kivitel legnagyobb része épen reánk esik.

A siker tehát eltagadhatatlan. De az áldozatok is igen jelentékenyek, a melyeken az megvásároltatott, s tagadhatlanul itt annak ideje, hogy e megizmosult tenyésztési ág, mind inkább önerején fejlődjék tovább. Az állam visszavonulásának azonban fokozatosan kell bekövetkeznie, nehogy az annyi áldozattal elért siker kockáztatva legyen. Sőt az ország nem egy vidékén még fokoztatnia kell az állam tevékenységének, mi azonban nem zárja ki annak egészben véve csökkentését.

Nem ily öröndetes a kép, melyet szarvasmarha-tenyésztésünk mutat; de ha lehet, még tanulságosabb annak szemlélése. A tenyésztés ezen ága a kormány gondoskodásának, az állam áldozatkészségének tárgyát nem képezte, legalább távolról sem oly mérvben, mint az említettek. A legújabb időig inkább csak negatív irányú, az időnként pusztító vész elnyomására törekvő volt az, még ebben is sok, igen sok kívánni valót hagyva.

Ez eljárásnak egészen megfelel e tenyésztési ág állapota. Még 1857-ben találtatott nálunk:

ökör és bika	1.582,923
tehén	2.167,758
3 évig való növendék	1.896,273
	5.646,954,

de az 1870-diki összeírás talált csak:

ökröt és bikát	1.497,593
tehenet	2.052,488
növendék marhát	2.308,762
	5.249,193,

a különbség, illetőleg a csökkenés:

ökör és bikában	85,330
tehénben	115,270
növendék marhában	167,161
	367,761.

Egészben hasonló, de részleteiben különböző az Ausztriában észlelhető fejlődési folyam. Volt ott:

	1857-ben	1870-ben	különbség
ökör és bika	1.495,684	1.285,314	210,370
tehén	3.922,107	3.831,136	95,971
növendék marha	2.590,577	2.308,763	281,815
	8.013,368	7.425,212	588,156.

Tehát egyaránt jelentékeny csökkenés itt és ott; de míg a csökkenés Ausztriában, főleg az ökröknél és bikáknál, addig nálunk a teheneknél nagyon jelentékeny, tehát ott, hol már előbb is hátrányban voltunk szomszédainkkal szemben. Marhaállományunk ez apadása mindenesetre ellensúlyozza juh- és lótenyésztésünk előre fejlődését, úgy, hogy baromtenyésztésünket egészben véve pangónak mondani vagyunk kénytelenek. Pedig ez nagy baj, rendkívül alacsony levén azon színvonal, a melyen az pang. Hadd indokoljam ítéletemet:

Míg hazánk termőterületének, mint láttuk 36,9 % -a áll eke alatt, addig a rétek és kertek együtt csak 14,6, s így a rétek magokban bizonynyal nem is 14%-ot tesznek, a szántóföld minden három holdjára alig jutván ilyként egy holdnál több rét. Hogy az arány a hegyes Ausztriában még kedvezőtlenebb, az reánk nézve bizonynyal nem vigasztalás, miután ép ez okon a baromtenyésztés ott sem kielégítő, bár rétjeik és legelőik a mieinknél általában tetemesen jobbak.

Ha ilyként vagy 7 millió holdnyi rétjeink termését széna és sarjban Fillunger 166 millió mázsára becsüli, úgy becsüjét alacsonynak bizonyára nem fogjuk mondani. Adjuk hozzá azon 376,000 hold szántóföld termését, mit az 1870-ki összeírás takarmánytermelésre fordítottak talált, s vegyük ide a gumós növények- és gabnaféléknek takarmányozásra fordíttatni szokott részét együtt 25 millió mázsa széna értékkel s végre szalma-termésünket ugyancsak Fillunger nyomán 316 millió mázsával s együtt lesz azon takarmány-mennyiség, melylyel a legelőket nem tekintve összes állattenyésztésünkre rendelkezhetünk. Tekintve, hogy a mi baromállományunk szarvasmarhára reducalva 10,8, Ausztriáé pedig 10,5, együtt 21,3 millió darab, tekintve továbbá, hogy az egész állomány eltartására a gyep, ugar és tarló legelőnek beszámításával mintegy 900 millió mázsa széna-érték áll rendelkezésünkre: nyilván van,

hogy egy darab szarvasmarhára évenként mintegy 42 mázsa, vagyis naponként 12 font széna-érték jut. Eből következik, hogy átlagban nálunk egy darab szarvasmarhára csak 400 font élősúly esik, naponkénti 3 font széna-érték felelve meg 100 font élősúlynak.

Összehasonlítva akár különösen hazánknak, akár általában az egész monarchiának ez irányban való gazdagságát az Európa fejlettebb államaiban találhatóval, elmaradottságunk érzetének egész hatalommal kell fölkelni bennünk.

Míg nálunk a rét a termőföldnek 15,2, a gyeplegelők ugyanannak 16, a kettő együtt 31,1 % -át, teszi: addig Hollandiában, Helvetiában és Angliában, a baromtenyésztés eme legkiválóbb államaiban 51—59 % -ra megy az, tehát többre az egész terület felénél. És mégis a különbség nem annyira a mennyiségre, mint sokkal inkább a minőségre esik. Ott a mi kopár gyeplegelőink ösmeretlenek, legelő és rét a síkon összeesvén s egy hold rét termése nem 23—24 m., mint nálunk, de 38—45. S mind a mellett, míg nálunk még 1870-ben is csak 376,000 hold szántóföld találtatott takarmány-termesztésre fordítva, tehát az egésznek alig 2 % -a: addig Angliában a bevetett területnek 26,6 % -a szolgál azon célra. Innét van aztán, hogy míg nálunk egy □ mfdre 1870, Ausztriában 1930 darab átlag 400 fontos marha jut; addig Angliában 2889, Belgiumban 3028, Hollandiában 3125, Württembergben 3462 darab él ugyanoly terjedelmű földön és pedig átlag 660—670 fontnyi élősúlylyal, mi más szóval azt teszi, hogy azon országokban négyszög mfdenkint közel, sőt részben éppen két annyi hús termeltetik, mint nálunk. Igen természetes, hogy a trágya-termelés is legalább két annyi. Ha még meggondoljuk a föld termőerejének a takarmány-termesztés melletti kímélését, s számba vesszük a trágya-kezelésnél és felhasználásnál követett okszerűbb eljárást, bírní fogjuk az említett országok gazdasági felsőbbségének magyarázatát is.

Állattenyésztésünk ezen igenis alacsony állása, gazdasági életünk alap és legnagyobb hibája. Innét van, hogy trágyázni alig bírván, nagy területen, sok költséggel keveset termesztünk; innét van, hogy a húsnak s általában az állati termelvényeknek ára nálunk szerfölött nagy, oly körülmény, mely nálunk az életet szerfölött drágítja, a minek káros következményei meg szinte elláthatlanok.

A monarchia egészére kiterjedő ezen baj hazánkat illetőleg még fokozódik az által, hogy nálunk épen a tehenek száma igen csekély, s hogy még e csekély szám is kisebb tejelő képességgel bír. Már pedig, hogy a tej, vaj és sajt mily szerepet visz a nép élelmezésében, nem szükség mondanom, s elég ha megjegyzem, hogy a nálunk s a csak Ausztriában is termelt tejmenyiség közötti értékkülönbséget Fillunger 63 mill. forintra becsüli, oly összeg, mi szinte kétszeresen ellensúlyozza azon többletet, melyet mi a gyapjú-termelésnél fölmutatni birunk.

A kertészkedésnek elhanyagolása, aztán a burgonyának kivált homokos földjeink nagy mennyiségét tekintve még mindig csekély mérvben termelése, s végre a baromtenyésztésnek, kivált pedig a szarvasmarha s főleg a tehéntartásnak nagyon is kis mérvre szorítása magyarázza meg azon mindenkinek szükségkép feltűnő, s egyelőre érthetetlennek látszó tüneményt, hogy e kiválóan agronom országban az élet oly szerfölött drága, s ennél fogva sok gondot okozó.

Ugyanazért alig méltányolhatjuk eléggé azon sikert, melyet kormányunk az által vívott ki, hogy a marhavész pusztításait sokkal kisebb mérvekre szállítá, s csak helyeselhettük, ha a pusztán negatív munkássággal meg nem elégedve, újabban a pozitív cselekvés terére lépett, alkalmazván megfelelő módosításokkal szarvasmarha-tenyésztéseink fokozásának érdekében is mindazon eszközöket, melyek a lótenyésztés fejlesztésére oly sikereseknek bizonyultak.

Az 1873-ban már 1354 darabot számlált mezőhegyesi törzsgulya, az ugyancsak tiszta magyar fajból Kolozs-Monostorban és Debreczenben alapított kisebb gulyák, úgy az, mely Kis-Béren algaui fajból lón összeállítva, a kormány e cselekvékenységeinek élő tanúi. A gazdaközönségnek e gulyákból időnkint rendelkezésére bocsátható, s az által örömet vásárolt tenyészanyag kétség kívül megteendi a maga hatását.

Tekintve azonban a hiány nagyságát, ez út egymagában nem vezetne célra. Jól történt azért, ha a pozsonyi és az erdélyi szász gazdasági egyesület tiszta magyar fajú bikák beszerzésében támogatott, s ha utóbbi egy 10 darabból álló pinzgau-i törzsnáj fölállításában is gyámolított; jól történt, ha az árvai, lipitói, turóczi és szepesi gazdasági egyesületek jeles külföldi fajok beszerezhetése céljából pénzalappal láttattak

el, valamint jól történt az is, hogy 22 megyében 300 forintig terjedő jutalmak osztattak a legjobb községi bikákért.

Hasonló méltánylást érdemel, hogy a gazdasági intézetknél a sajtkészítés is berendeztetett, s hogy külön előadások szenteltek azon iparágnak. Itt még szerfölött nagy tér van előttünk, a melyet megfutnunk, nagy földadat, a melyet megoldanunk szükség. Összes gazdasági jövőnk függ ezen kérdéstől, és pedig nemcsak a mezőgazdaság, hanem az ipar terén is. Hisz ezen fordul meg az életnek s így a munkának olcsóbbá válása.

Összemérve az 1857-ik és az 1870-iki összeírásoknak eredményét: kiderül, hogy sertésenyésztésünk sem fejlődik előre, s ha némi változás állott be, úgy az inkább hanyatlásra mutat. Egészen megfelel e pangó állapot azon semleges magatartásnak, melyet irányában is egész a legújabb időkig elfoglalt a kormány. Pedig valaminek kell történni itt is, miután eddig úgy tenyésztésünknel, mint ennél sokkal is jelentékenyebb hizlalásunknál főleg a zsírtermelést tartottuk szem előtt, miben pedig alig bírjuk meg a versenyt azon Amerikával, mely zsírjával még itt helyben, saját piacunkon is szabályozni bírja az árakat. Hústermelésre kell hát törekednünk, mire nézve legújabbán meg is történt a kezdeményezés; de több nem is.

Az őstermelésnek másik ágában, a bányászatban, hazánk jókor jutott igenis figyelmet érdemlő fejlettségre. Köszönet azon buzgalomért, melyet érdekében királyaink tanúsítanak. Bizonyoságot tesz erről a bánya-városoknak egyenesen a bányászat érdekében történt megtelepítése, annyi szabadsággal, sőt kedvezménynyel ellátása. Tehát újra állami intézkedés a siker alapja.

Messze vezetne, ha kifejteni akarnám azon okokat, a melyek oda vittek, hogy mai nap a szén- és vastermelés e munkaágnak óriásai, melyek mögött háttérbe szorúl minden más.

Sajnos, hogy e téren sincs miért örövendünk. Vas- és széntermelésünk igen lassan, s részben nem egészséges alapon fejlődik, egyebekben pedig határozott hanyatlás állott be.

Az államegyedárúságot képező só nem tekintve, az összes bányászati és kohászati termények pénzértéke 1866-ban nálunk

13.₀, Ausztriában pedig 26.₅ millió forintot tett, utóbbi összeg nem is egészen kétszerese lévén az előbbinek. Hat évvel későbbben, 1871-ben ugyanazon termelvények értéke nálunk 19.₆, Ausztriában pedig 63.₀ millió forintra emelkedett, most már amannak több mint háromszorosa lévén ez utóbbi összeg. Igen, mert az említett idő alatti összes növekvés nálunk csak 41% volt, míg Ausztriában egész 141.

Oka e nagy elmaradásnak egy felől a ritkább népesség, s azért, de meg a főntebb előadottak miatt is magasabb munkabér; más felől meg a csekély s azért drága tőke.

Bányászatunknak ezen, már magában is lassú fejlődése még sokkal kevésbé kielégítőnek tűnik föl az által, hogy egész ötöd részével az állam kezében van, a mely pedig folytonos veszteséggel működik ez ágban. A saját számadására való bányáskodás aligha azon mód, melyen az állam e termelési ág emelésére a legsikeresebben hathatna. Sőt nem lenne nehéz bebizonyítani ép az ellenkezőt, legalább a vas- és szénbányászatot tekintve.

A bánya- s a részvénytársulatokra vonatkozó szakasza folytán e termelési ágat illetőleg is alig kevésbé fontos kereskedelmi törvények megalkotása után az egyeseknek feladata lesz fölmenteni az államot e terméketlen foglalkozástól; őket illeti meg, a kincstár helyébe lépve, megmutatni, hogy mit tehet az érdek által sarkalt, s az erők egyesítése által emelt magánipar.

Östermelésünkkel, mint láttuk, a hazai népességnek közel 33%-a foglalkozik, s a fölvirágzás természeti föltételei legnagyobb részt advák. És mégis azt láttuk, hogy csak kevés ág jutott olyan fejlettségre, mint kívánatos és lehető volna; azt tapasztaltuk, hogy azon ágak szintén kivétel nélkül olyanok, melyekért államilag is történt valami. Szintén állandóan bebizonyult, hogy az egyes gazdasági ágak fejlődési mérve egyenes arányban áll az államnak azon ágak érdekében kifejtett tevékenységével; bebizonyult, hogy az általa biztosított szabadság, megkönnyített közlekedés, s nyújtott jogvédelem magokban elegendőknek nem bizonyultak. Ennek kiemelésével nem elméletet akarok fölállítani, csak a tényt kívánom constatálni.

Mit várjunk ily előzmények után az iparosság terén, azon téren, melyen egész a legújabb időig államilag alig tör-

tént valami, s az is csak kivételesen, a mi alkalmas lett volna fokozni ennek fejlődését; de annál több történt, és pedig hosszú éveken át, visszatartására; mit várjunk kiváltképen tudva, hogy az 1870-ki összeírás tanúsága szerint a népességnek csupán 4,2%-a foglalkozik azzal!

Épen azért iparunkra nézve, a melynek még statistikáját sem bírjuk, aránylag rövid lehetek.

A mióta nálunk öntudatos vámpolitika valóban létezik, az óta, kevés kivétellel, iparunk fejlődésének akadályozására használtatott az; mint már is említém, talán épen azért, mert őseink nem bírták belátni azon viszonyt, mely az adók és a termelés között fenforog. Mikor pedig a közbenső sorompók elejtettek, akkor az elejtés nem jelentett mást, mint hogy fejlődésében mesterségesen visszatartott iparunk egy nem annyira önerején nagyra nőtt, mint inkább viszonylag legalább nagyra nevelt ipar versenyének tétetett ki. Az eredmény egészen megfelel az előzményeknek.

1848 előtt, mikor a népek érintkezése távolról sem ölté még a mai mérveket, a nép nagy tömege szükségleteinek fedezése okáért némi házi s némi kézműipar fejlődött ki nálunk. Amaz leginkább a len, a kender, a gyapjú feldolgozásának, meg a fa-iparnak terén, ez ugyanazokon túl még az agyag és üveg, meg a bőr-árúkbán, a gyertya- és szappan-készítésben, aztán a kovács- és ötvös-árúkbán, meg a gombkötő munkákban.

A közbenső vámsorompó lehulltával, a forgalmi eszközök szaporodtával mindegyre fokozódott nemzetközi érintkezés, népünk zömével is megismertette a külföld fejlettebb műiparának finomabb és aránylag olcsó termékeit. Nem csak, de meg is kedveltette, s az eredmény házi és kézműiparunknak szemlátomást hanyatlása lett; és pedig nem mintha magunknál fejlesztettük volna ki a diadalmas gép, illetőleg gyári termelést, hanem annál fogva, mert elhagytuk azt az idegen kedvéért.

Kárpótlást keresve mintegy ezen hanyatlásért, mégis tettünk és pedig nagyobb számban kísérleteket a gyári termelésre. Ösztönszerűleg éreztük, hogy miként leküzdött kézműiparunk a mezőgazdaságnál keres menedéket — majd minden falusi és kisvárosi iparos melleleg földműveléssel is foglalkozván — úgy gyáriparunknak is saját őstermelésünkben kell gyökereznie, ha megszületni és megélni akar, annak ter-

mékeit dolgozván fel, s annak szükségleteit szolgálván. Ezért lett iparunk gazdasági ipar, állván főleg lisztgyártásban, szesz-, ser-, keményítő- és cukor-készítésben, némi csekély részben gyapju-, s még csekélyebben len- és kender-fonásban s szövésben, s a mi igen nevezetes, gépek, kivált pedig mezőgazdasági gépek gyártásában.

A gépipar rendszerint koronája, betetőzése az iparos fejlődésnek; nálunk az első közt fejlett ki. E meglepő és nagyon tanúságos tüneménynek kulcsa azon körülményben keresendő, mely szerint nálunk rögtönözve következett be a pénzgazdaságra való átmenetel. Ingyen munkától elesett birtokosaink nem bírták azt felfogadott erővel kellőleg pótolni, hanemha javított eszközökkel, illetőleg gépekkel fokozták a rendelkezésükre állott állati és emberi erő hatályát. Mivel e kénytelen-ség oly időben állt be, melyben a hazai gépgyártás igen jelentékeny védelemben részesült, s mivel a rögtön óriásilag növekedett szükségletet az ép ez ágban szintén kevésbé fejlett osztrák ipar fedezni nem bírta: e mellett nálunk is fejlett ki egy nagyon jelentékeny gépgyártás, sikerével fényesen bizonyító, mi lehetséges nálunk is, ha csak megadatnak a fejlődés föltételei.

Hogy pedig ez iparág fenn is maradt: oka az, mivel a szükséglet folytonos, sőt egyre növekedő, és pedig nemcsak e beszerzésekben, de a használtaknak folyton karban tartásában is nyilvánuló. A folyton használt, ezért folyton romló készülékeknek karban tartása az, mi a távolból nem, vagy nehezen eszközölhető, mely azért nélkülözhetetlenné teszi a hazai erőket.

Mily nagymérvű azon szükséglet, melynek gépiparunk megszületését s fenmaradását köszöni, kitűnik, ha figyelembe vesszük, hogy van a magyar birodalomban 7 gőzeke; 2464 gőzesép és 529 egyéb gazdasági gőzgép, Magyarországon a szántóföld minden 4777, Horvát-Szlavonországban minden 16,276 s Erdélyben minden 62,947 holdjára egy.

Van ezen kívül 530,525 vas- s 578,935 faeke, és pedig előbbiekből 517,394 a sajátképeni Magyarországon, úgy, hogy a főösszegeből Horvátországra csak 9164, Erdélyre pedig 3967 marad.

Nagy s hasonlóan túlsúlyulag a szoros értelemben vett Magyarországon nagy a lőerejű gazdasági gépek száma is.

tevéen az 32,188 darabot, vagyis a szántóföld minden 541 holdjára egyet.

Ha malmaink, még inkább pedig más gyárvállalataink nem örvendhetnek olyan virágzásnak, mint óhajtanók, annak egyik oka épen mezőgazdaságunkkal való szoros összefüggésökben keresendő, melynél fogva vele együtt érzik mindazon, fájdalom nagyon is gyakori fluctuatiokat, melyeknek az kitéve van. A kevésbbé kielégítő sikernek további oka egyfelől a megfelelő szakképzettség hiánya, más felől meg a magas munkabér és a drága tőke.

Az elől nevezett baj megszüntetése munkába van véve, s ifjúságunktól függ, hogy ez mielőbb megszünjék.

Felső nép- és polgári iskoláink, a melyekre már is vagy 130 ezer fitot adunk ki évenként nagy részben; realiskoláink s politechnicumunk pedig szintén egészen e célnak szolgálnak. Már pedig realiskoláinknak és ezek növendékeinek száma igen örvendetes szaporodást mutat, 1867-ben még csak 5 főrealtanodánk volt, ma van 21, melyekhez még több alrealiskola járul. Adjuk ehhez azon törekvéseket és áldozatokat, mik egy iparos rajztanodának s egy iparmuseumnak létrehozását czélozzák, s lesz okunk e részben némi megnyugvással nézni jövőnk elé.

Nehezebb segíteni a másik bajon, a munka és a tőke drágaságán. Amaz népességünk egy felől gyérebb voltával, nem egy vidéken és fajnál kisebb munkakedvével, s a mezőgazdaságnál már érintett bajokkal s az életnek azokból eredő drágaságával van kapcsolatban.

De minél nehezebb e bajon segíteni, annál nagyobb a kötelesség haladék nélkül s egész erővel megindítani a munkát. Minden egy a munkának megnyert erő, minden egy a tétlenségtől elvont óra kész nyereség, mely állapotaink gyökeres javítására visz. A tőke drágaságának megszüntetéséhez is csak ez út vezet, párosúlva takarékossgal. Sok és okos munka egyértelmű a nagy keresettel, ennek takarékos kezelése meg a tőkeképzéssel. Már pedig azon kívül nincs mód, melylyel a tőkét biztosan s tartósan olcsóvá tehetnők. A hitelügy bármily berendezése sem pótolhatja azt. Hisz fokozott és okos munkálódás meg takarékoság nélkül még a hitel is átokká válik, mint ezt nem ritkán szomorúan kelle tapasztalnunk.

Mennyire igaz ez, s mily nagy ideje, hogy helyzetünket

fölismerve, komolyan a munkához fogjunk, arról meggyőző bennünket nemzetközi forgalmunkra vetett egy tekintet. E forgalom következőleg alakult az 1868—72 közti időszakban:

	volt a behozatal:	a kivitel:
1868-ban	319.7 millió forint.	329.9 millió forint.
1869-ben	408.9 „	329.7 „
1870-ben	344. „	342.3 „
1871-ben	472.3 „	357.5 „
1872-ben	488.1 „	313. „

A kivitel tehát az első négy éven át 27.6 millió forinttal emelkedett, hogy az ötödikben kiindulási pontján is alól essék egész 16.9 millió forinttal.

Ellenben a behozatal az egy 1870-ben mutatkozó visszaesés kivételével folytonosan, és pedig óriási mérvben emelkedett, öt rövid év alatt 168.4 millió forinttal, több mint 52%-kal erősödve. Behozatali többletünk az egész időszakon át 375 millió forint, miből több mint 290 az utolsó két évre esik.

Tudom, hogy nem kicsiny azoknak száma, kik a nemzetek kereskedelmi mérlegével keveset törődnek, részint mivel megbízható voltában kételkednek, részint mivel nem hajlandók elfogadni az annak miként állásából levonatni szokott következtetések helyességét. Nem célom ezekkel vitázni.

De az állapot, a melyben vagyunk, tanúságot tesz arról, hogy a mérlegünkre vonatkozó kimutatások egészben helyesek, dacára, hogy sajátságos viszonyaink között oly sok bajjal jár összeállításuk; de tanúságot tesz ez állapot arról is, hogy a mérleg passzív állása nem olyan közönyös s veszélytelen dolog.

A szenvedő mérleg mindig arra mutat, hogy az illető nép egy bizonyos időn át megengedte magának nagyobb mértékben venni igénybe más népek termelvényeit, mint a minőben megbírta azokat vásárolni saját termelvényeivel. A jelen e túlterjeszkedését vagy a múltnak, vagy a jövőnek kell kiegyenlíteni.

Az előbbi történik akkor, ha túlfogyasztásunkat régebben képezett tőkénk segítségével fedezzük, és pedig gazdaságilag hátrányosan azon esetre, ha e végre tőkénket fogyasztjuk, mi ép azért tartósan lehetetlen; egészen baj nélkül pedig azon esetre, ha túlköltekezésünket idegen népeknél elhelyezett

tökénk gyümölcséből fedezhetjük, a mint ezt például Anglia teszi hosszú idők óta.

Az említett esetek másika meg akkor forog fenn, ha a túlköltekezés oka a nagyobb mérvben termelhetés eszközeinek, tehát az erre szükséges anyagnak és készülékeknek beszerzése volt. A statisztikai közlemények szerint 1872-ki roppant behozatalunknak egy része csakugyan ilyen volt. De baj az, hogy e rész aránylag kicsiny, nem is egész 20%-nyi volt, s hogy a fennmaradó több mint 80%-ék még mindig 79 millióval haladja meg kivitelünket. Baj továbbá az, hogy a külföldnek országostól és egyesekül tetemesen adóssai lévén, a készpénz forgalomban is passiv állunk, mely passivánkat áruforgalmunk fölöslegével kellene fedeznünk. Ezt nemcsak az 1872-ik legkedvezőtlenebb évben nem tehattük, de nem tehattuk ez előbbieken egyikében sem. Ha mégis fedeztük, azt csak adósságra fedezhettük, a minthogy úgy is történt.

Az 1867-ik évtől az 1874-ik év kezdeteig rövid hét év alatt készpénzben több mint félmilliárd frtot fektettünk állami, főleg vasúti építkezésekbe, beszerezvén azt 30—33%-al magasabb névérték lekötése mellett részint országul, részint országos jótállás mellett magán társulatok által. Igaz, e pénznek tetemes része ment vissza mindjárt az építések folytán az ezt kölcsönzött külföldnek, sínekért, mozdonyokért, szekerekért, s más vasúti szükségletekért. De nagyobb része mégis e haza polgárai birtokába ment át, az azoktól kisajátított területért, megvásárolt köert, tégláért, mészáért, fáért s más nyers anyagért, a teljesített munkaért s fuvarért, és a többi.

E rendkívüli bevétel, s félek, utóbbi időnkben már tökének egy része az, miből túlkadásainkat fedeztük. E bevétel az építkezések bevégeztével megszűnvén, s ugyanakkor az évek rendkívül mostohaasága miatt jövedelmeink rendszerinti forrásainkból is a szokottnál vékonyabban folyván, csoda-e, ha háztartásunkat az eddigi módon tovább folytatni nem bírjuk.

Állami háztartásunkat illetőleg általános az a követelés, mely a kiadások csökkentésére irányul. És e követelés méltó; kell, hogy figyelembe vétessék, legszélsőbb határáig a lehetőségnek. Hogy szerződési kötelezettségeinket nem tekintve, mely hatalmak vonják meg a határt, igyekeztem megjelölni a főnebbiekben, igyekeztem feltüntetni a kapcsolatot, mely fennáll az adók és a termelés közt.

Se szerződési kötelezettségeink, se ama kapcsolat nem engedik kiadásaink oly megszorítását, mely fölmentene bennünket közjövödelmeink szaporításának szükségétől, terheinknek ez által öregbítésétől, s pedig éppen akkor, a mikor, mint mondtam, magán háztartásunkat sem bírjuk folytatni az eddigi módon.

Tehát ne folytassuk. De sőt legyünk azon, hogy ama 15°%, melylyel a semmi határozott munkával nem foglalkozók s a személyes szolgálatban állók túlhaladják sorsosaiknak Ausztriában található számát, mielőbb eltűnjék. Több mint 2¹/₄ millió ember keresete óriásilag növelné a nemzeti vagyont. Legyünk azon, hogy az így megnövekedő munkaerő segélyével földünknek mind nagyobb része vételessé intenzívebb művelés alá; legyünk azon, hogy gazdálkodásunk hova tovább annál inkább vetkezze le egyoldalúságát, s így mind kisebb-kisebb mérvben érezze az időjárásnak szeszélyeit. Így nélkülözhetjük, vagy a minimumra szállíthatjuk a fogyasztási cikkek behozását, mely pedig 1872-ben összes behozatalunk 20°%-át tette, közel 100 millió forintnyi értékben.

Más felől jusson eszünkbe, hogy a külföld gyáriparának termékei bár mi olcsók legyenek egyesleg, egészben véve, behozatalunk nagyobb felét, annak 53.8^o%-át teszik, s kivitelünk értékének ⁵/₇ részét elnyelik; jusson eszünkbe, hogy bár mi olcsó tőkével és munkaerővel producáljon is azon gyáripár, azért azon tőke, azon munkaerő mégis pénzbe van, míg az, mit házi iparral a mezőgazdaság körében nem hasznosítható, idővel s erővel termelünk, szintén egészen ingyen van. Fordítsuk meg hát azon folyamatot, melyben a külföld gyáripára által veszélyeztetett kézműveseink menekülnek segélyt keresve a földműveléshez; fordítsuk meg úgy, hogy földműves népünk hasznosítsa üres idejét az ipar segélyével, ellátván, ha mást nem, önnönmagát a szükségesek legnagyobb részével. Ne mondja senki, hogy ez visszaesés, s a munkamegosztás elvének föladása. A munkamegosztás végre sem vihető keresztül a földművelésben, mely dolgait csak határozott időközökhez kötve végezheti, s így nincs más választás, mint vagy hasznosítani iparos tevékenység terén az attól fenmaradott időt, vagy végleg veszni hagyni azt. Úgy gondolom, itt könnyű a választás. Az elérhető eredmény pedig óriási, bár merre tekintsünk. Vagy nem érezzük-e, mit nyerhet ez úton a háziasság és az

erkölcsiség, nem érezzük-e, hogy népünk iparos kiképeztetésének is ez lehetne előiskolája?

Az iskolában, az üzleti életben, sőt a börtönökben is nyílik tér ez irányban az apostolkodásra; az iskolában oktatással, az üzleti életben a netán termelt fölösleg értékesítésére alkalomnyújtással, a börtönben annak szerencsétlen lakói tetteleg foglalkoztatásával.

A pesti ipar és kereskedelmi kamra ismételve szóba hozta a földművelési kamrák állítását. Tekintve azon erős kapcsolatot, melyben iparunk mezőgazdaságunkkal áll, nem lenne-e gyakorlati felállításuk esetén nem a kereskedelmiekkal, de ezekkel egyesíteni az iparkamrákat? Ez által újból egy hatalmas tényező támadna, melytől sok lenne várható ezen irányban is.

Erős meggyőződése, hogy ez úton haladva, újra fölélesztve az egykor nem egy vidéken és nem egy ágban erős, még el nem halt, de meggyengült házi ipart: sikerülne kiadásainkat, melyeket látszó, de nem való gazdagságunk által elcsábítva fokozánk oly igen magasra, újra is a kellő mértékre szorítani, a nélkül, hogy nélkülöznünk kelljen.

Erős meggyőződése, hogy ekként mielőbb végét érne azon szomorú állapot, melyben termelésünknek, következő forgalmunknak is csekélyisége miatt annyi áldozattal létesített vasútaink üzleti kiadásait is alig keresik meg, és elkövetkeznék azon idő, melyben azok nem terheknek, de a termelő tevékenység hatalmas tényezőinek bizonyulnának.

A nemzet erőkifejtése s takarékosága egyedüli mentő-szerünk; legyünk rajta, hogy kifejlődjenek.

KERKAPOLY KÁROLY

BÁLTEREMBEN.

Mélázva állok a teremben,
Szép ifjú párok serge lebben
Körülem, tánczot tánczra lejtve,
Az élet gondját nem is sejtve.
A víg zene s vidám kedv árja,
Mely szívöket úgy általjárja,
Reám is hat s játszik velem
Vesztett ifjúság, szerelem!

Örültem én is fényes éjnek,
Víg kedvű zajnak, víg zenének;
Csillárok reszkető világa,
Bokréták illatos virága,
A nők mosolyja, hangja, arcza,
És szívem titkos, néma harcza
Mind rég elmúlt . . . játszik velem
Vesztett ifjúság, szerelem!

A kit oly hön s híven szerettem,
Mi sokszor vártam, láttam itten,
Mi szép volt és mi bájjal lejtett,
De értem fényt és zajt felejtett.
Szerelme kincse, lelke éke,
Szívem egyetlen szép emléke.
Boldog napok! . . . játszik velem
Vesztett ifjúság, szerelem.

- Hány lányka itt e víg csoportban,
Ki úgy örül, a mint ő hajdan;
Az élet gondja, súlya, átka
Nem érinté még, boldog mátká,
Majd boldog nő s egy pár év múlva,
Mint ő, hervadva, sírba hullva.
Gyászfátylon át játszik velem
Vesztett ifjúság, szerelem!

Hány ifju itt e víg csoportban,
A ki oly boldog, mint én voltam,
S majd egykor gyors napok letűntén
Oly mélabús lesz, a minő én,
És a jelenben nem talál mást,
Mint veszteséget és csalódást,
S a múltban él . . . játszik velem
Vesztett ifjúság, szerelem!

Mind elvesztjük, hiába sírunk,
Korább vagy később, a mit bírunk,
Oly hirtelen hervad virágunk,
Csak egy lehellet boldogságunk!
Mulassatok szép ifjú párok,
Meg nem zavarlak, ha mélázok,
S megenyhülök . . . játszik velem
Vesztett ifjúság, szerelem!

GYULAI PÁL.

NADESDA.

Költői elbeszélés Runebergtól.

ELSŐ ÉNEK.

Most ha jönne ő, a szép fiú,
Most ha látnám barna tűz-szemét,
Mint álmomba' láttam a minap:
Egy-virágba rejténém magam.

Volga medre vészi bé Okát,
Sárga Moszkvát Oka fogja fel,
Moszkovához vig patak siet,
Gyöngyöző habokkal ékesen.
A patakcsa hímes partjain
Lyányka ment, tizenhat évű most,
S szedte a virágokat, virág
Ő is, és kötötte a füzért.

Hosszan üzte szép művét imígy,
Kész koszorút horda már fején
Csillaghúrból s apró szegfűből;
Kebblin egy imént nyílt rózsaszált,
Bimbajával egybesímulót,
S teste karcsu gyenge hajlatán
Ibolyákból összefont övet.

Még ezekhez dús füzért kötött
Öltönyét beszegni s így beszélt:
„Most ha jönne, ő, a szép fiú,
Most ha látnám barna tűz-szemét,
Mint álmomba' láttam a minap:
Egy-virágba rejténém magam,

A sötét ruhájú rableányt,
S mint a rózsabokron, — illatot
S fényt találna rajtam ő csupán.
Hajh de, szent ég! — nem jön ifjam el,
S álomkép Nadesda híve csak!“

Parti szellő kapta el szavát,
Halkan a habokra lengeté,
És a habbal az tovább vonúlt;
S tört Nadesda újra rózsaszált,
S víg, derült, mosolygó, mint előbb.

Végre egy öbölhöz érkezék,
Hol, csapongó játékát a hab
Szép virág-ágyon pihente ki;
Itt, ezüstje tiszta tükriben
Nézni vágyta rableány magát.

S mint a csendesült patak fölé
Lassúdan lehajtá ott fejét,
S látta arcza ifjú tavaszát,
Köny tolúlt szemébe, és a bú
Kebliben megint fölébredett.
„Oh virág-Nadesda — szólt — szegény
Mért magad diszítani, szép így is
Vesztedül te, ékesítlennül.
Nem virúlsz te önnön üdvedért,
Önszívednek választásaért,
Nem oly ifjúnak, ki kedvesed:
Zsarnok úr számára nőlsz te fel
Tán sovár tekintet czéljaúl, —
Bájoló, letört, — és megvetett.“

Szólt s vevé fejéről a füzért,
Vette kebliről a rózsaszált,
Végezetre vette az övet,
Messze a patakba szórta mind,
S halk panaszsra nyíltak ajkai:
„Vedd, patak, Nadesda diszeit,
Moszkovába hordja el habod,

Moszkovával Oka nyelje bé,
 Oka hajtsa Volga medribe,
 S majd ha Volga tengerárba tér,
 Megtalálják álmodott hívem,
 Véghetetlen, vértelen az is,
 S át csak álomban ölelhető.

Igy alig beszélt a szép leány,
 S ím, ki fölnevelte, Miljutin,
 Öszhajú s a botra görnyedő,
 Lankadón s lihegve ért oda.
 Ám a lányt vígan találva most,
 Gyors szavakkal így beszélt az agg:
 „Oh Nadesda, mért bolyongsz te így,
 Mint a vad nyulacska szerteszét,
 Mért búvod csalit zöld rejtekét,
 S part fűvébe némán mért időszsz?
 Ime házról házra jártam én,
 Dombra dombról, völgyre völgy után,
 S könnyű lábnyomodra nem lelék;
 Most a nap hevében itt vagyok.“

Igy beszéle. Rá az agg felé
 Elpirúlva ment a szép leány.
 Meghajolva, rózsaaajkihoz
 Vitte durva jobbját s kérdve szólt:
 „Drága gyámatyám, jó Miljutin,
 Mondsza, mért kerested nyomdokom?“

Rá viszontag így felelt az agg:
 „Lyány, örömmre kelt a nagy falu,
 Vig zajú a kunyhó, mind a hány,
 Zeng az ének, balalaika-hang
 Szól vígan s betölti az eget.
 Vének, ifjak, gazdag és szegény
 Már is ünneplő ruhába' mind.
 Pántlikát tűz újat a legény,
 Lyány virágba fűzi éjhaját.
 S ép azért kerestem én nyomod,
 Mert Miljutin büszkeséginek

A virágdiszes szüzek közül
Nem szabad sehogy hiányzani.“

„S mondd, édes gyámatyám, falunk
Népe mért diszíti így magát?“

„Diszt azért veszen föl így a nép,
Mert a kastély tágas udvarán
Összegyűl ma mind a hány sereg,
Férfi, asszony, ifju és leány.“

„Oh Miljutin, édes gyámatyám,
Pusztá volt sok éven át a ház,
Lelkek lakták csak rideg falát
És az elzárt udvaron fű nőtt.
Kit bocsát be mostan a kapu,
És a népet fel, ki rendelé?“

Nyíltan így felelt reá az agg:
„Lyányka, gyámatyád reménye te,
Halld: egy sólyom-pár nevelkedett
Volga partján herczegünk lakán,
Két előkelő herczegfiú.
Kórágýához hívta a minap
Mind a kettőt atyjok és beszélt:
Dimitri ifjabb és komor fiam,
Te anyáddal itt maradj, vídám
Várlakomba' Volga partjain.
Voldemár, te, büszke víg fiú,
Moszkva-parti ős helyünkre menj,
Élj ott, s hints komor váramra fényt.
Szóla, — és meglőn az osztózás.
Most egész falunk azért ujong,
Mert a nyájas úr lőn a mienk,
Diszbe mind azért öltözködött,
Mert ma érkezik meg a nemes;
És a várba fel azért megyünk,
Mert ifjú apánk rendelte így.
Fel, Nadesda, jöszte hát, kövess!
Utunk közbe szedj majd rózszaszt,
Hajba, mellre, karcsú testre dísz.

Lyányom, ékesítsd ma fel magad,
 Legdelibb te, bárha dísz se vészsz,
 Ékesek közt is legszebb te légy.
 Hogyha úri sólyomunk szeme
 Ifjú kedvvel lyányainkra néz,
 Állapodjék az meg csakhamar
 Oly tekintettel leányomon,
 Mely kicsiny lakunk világa lesz,
 S lesz jövőnkre nézve napsugár.“

Igy beszéle. Perczig szótlánul
 Állt a lyány s az aggra gúnyosan
 Haragot lövelt sötét szeme.
 Ám az agg szelíd nyugalma őt
 Csakhamar szelídebbé tévé,
 Megcsókolta szép ezüst haját
 Homlokán és hozzá így beszélt:
 „Menj, Miljutin, édes gyámatyám,
 Menj előbb te csendesen haza!
 Hagyj az érbe' megfürödnöm itt,
 Meglehet, hogy por tapadt reám
 A melegbe', mely belepheté
 Piros arczom és fehér nyakam.
 Herczegünk elé felöltözöm
 És a várba ékesen megyek.“

Csendesen kelt útra most az agg
 S lassú lépte vitte mind tovább;
 Ám szívében egy sejtett jövő
 Fényivel játszott a gondolat.
 Így ment a sötét pagony felé.

És Nadesda, menni látva őt,
 Lassú léptét szemmel követé,
 Míg a zöld nyíresnek lombja közt
 Csak ruháját sem láthatta már.
 És midőn elfödte a berek:
 Még fülével leste, hogy halad,
 Míg a nyári nap mély csendiben
 Elhalt lépte végső halk nesze.

S már nem látva, hallva senkit is,
A patakhoz visszatért megint,
Könnyeden a víz fölé hajolt
S nézte arczát sima tükriben.
Ámde búsan szólt szelíd szava:
„Sírj, Nadesda híve, kis patak,
Szép habod hogy nem moshatja el
Rózsatagjaimnak bájait.
Lágy öledbe megfürödjem-é?
S öltsek-é virágot árva én?
Úgy lemosnám benned arczomat,
Ha elmosnád rózsaszínemet.
Úgy lemosnám benned keblemet,
Hogy ha lágy havát lehordanád;
Úgy virágzó éket öltenék,
Hogy ha én is elhálnék vele.“

Szólt, s gyötörve önnön bájítól
Mélyen a patakba nyúlt keze,
S felzavarta gyorsan a tükört,
Rá a bájoló kép elveszett,
S lón zavart, sötét, vad és komor.
Ám mosolyg a szép leány szeme:
„Itjú herczeg — szólt — a rableány
Most, ha kell, mint atyja rendelé,
Ím előtted megjelenni kész.
Nem hogy lángra gyűjtson, — ámde gyors
Rémülettel hűtse le szíved.“

S a virágos partról távozott,
Néma halkan ment a vár felé,
Rendbe szedte mentiben magát;
Nem virágbul, ám gyopár-füből
Köt fejére gyászoló füzért,
És tövis-rózsát tört s azt tüzé
Domború keblére dísz gyanánt,
És fűszálakból kötött övet,
Karcsú testét dúsan átfogót.
Herczegifjú büszke várahoz
Halkan így közelg a rableány.

MÁSODIK ÉNEK.

S szólítja rögtön a vad lovászt:
 „Hozd ménem elé, Iván!
 S hozd sólymomat, ma fehér madaram
 Csillogjon az ég felé.“

Moszkva, te sárga, te csendes ér,
 Mily zaj kele partidon!
 Porfelleg emelkedik áradnál,
 S gördülve rohan tovább.
 Csorda-e, mely legelés után
 Gyors-futva riad haza?
 Vészvihar-é, kavaró vadúl
 Égő tereid porát?

Hogy' hagyná csorda a lomb-tetőt
 Míg fenn magasan a nap?
 Hogy zúgna vész jegenyék fölött,
 Ha lomb, ha levél se rezg?

A felleg a part felett, folyó,
 Hozzád omol ím alá;
 A hídra majd, mely a hab fölött
 Tükrözve emelkedik.
 Mily fény! A homálybul arany szekér
 Csillámlik elé a hídon.
 Villámként csillog a sok lovász
 S a tüzes ragyogó lovak.
 A kis falu csendes tájain
 Fejedelmi sereg ragyog:
 Voldmár az, a víg herczeg maga
 Es zordon öcsese vele.
 S mely, mint vihar, fel a hídra kelt,
 Túlhan a csapat megáll.
 Szép homlokára keresztet vet
 Voldmár s kebelére is.
 „Üdv! — így beszél — gyönyörű vidék,
 Mosolygó boltozat, üdv!“

S légy idvez, öcsém, Isten hozott!
Im szép örököm, tekintsd.“

Emelte Dmitri komor szemét
S a völgyön is eltekint;
Egy perczig néma, figyel csupán,
Igy szól azután reá:

„Kalászszal terhes e föld-darab,
Virágba borúlt amaz;
Szegélyin végtelen erdő int
Vadász-örömek helye.
Torony csillog fel a nap tüzén
Ott távol a vár fölött.
Mind ezt meg kell-e tekintenem,
Látnom, hogy emelt a sors?“

„Öcsém — szelíden amaz felel —
Mi hűti le így szíved?
Vidám földem nem azért mutatom,
Hogy latra tegyem tiedet.
Csupán üdvözleni vágytalak,
Bátyád, a ki most fogad;
Vedd szívesen kenyerem, savam,
S majd oszd velem a tiedet.“

Szólt s békülésre kezet kínál,
Mefogja Dimitri azt.
„Itt forrón éget a nap — viszonz —
S megfojt a por engem itt.
Egy ösvényt látok a part fölött,
Úgy-é ez a várba visz?
En ezt választom, a porbul el
Vigyen paripám mielőbb.“

S szólítja rögtön a rablovászt:
„Hozd ménem elé, Iván!
S hozd sólymomat, ma fehér madaram
Csillogjon az ég felé!“

Voldmár nagy-könnyen a földre szökell,
 S parancsot imígyen oszt:
 „Siessetek ti a vár felé,
 S jöttömről hírt vigyetek.
 Vadászni vágy a nemes vendég,
 Meghajtani kertemet.
 Csak gyűljön a nép; mi jövünk hamar;
 S most senki se jó velünk!”

A tomboló paripára veté
 Most széleseben magát;
 Féken veszi Dmitri a büszke mént,
 A már hab-ütött zabolán.
 Emelt kezén viszi a madárt,
 Viszi bátyja is az övét;
 A porban elrobog a szekér,
 S repül vele a sereg.

* * *

Kék a föld felett az égbolt,
 Lenn alatta zöldel a föld;
 Ég és föld között mosolygva,
 Fényt vet a nap mindegyikre.

És a nap-sütötte földön
 Száz virág nyit, csillan a víz,
 És egy erdő is magaslik,
 Váltakozva fényben, árnyban.

S ott az erdőszéli réten
 Századok-dajkálta nyír áll,
 Tetejében egy galamb ül;
 Vajh, hol e galamb tanyája?

Nem az erdő vadonában
 Hagyta ő el anyja fészkrét;
 Békés, emberlakta hajlék
 Védő menhelyén nevelték.

Kis tanyának gyepetőjén
Látta eddig a kelő fényt,
Ott repült le szem-szedésre
Nyájasan nyuló kezekből.

S hamvas szárnya már kifejlén:
Vitte vígan a berekbe,
Gyöngé ágán ringatózott,
S fürdött hús patakja medrén.

S mostan ott fenn a tetőn ül,
Rét magános nyírje csücsán,
Csipegetve tarka tollát;
S ím jön a két ifjú herczeg.

És megáll az egyik ifjú,
És imígy szólítja társát:
„Dmitri, halkan! egy galamb, nézd!
Uri sólymodat bocsásd el.“

Rá felel komor Dimitri:
„Kert tied, s az a galamb is;
Téged illet minden elsőb,
És csak aztán jó a sor rám.“

Voldemár vígan viszonzá:
„Hagyd el itt, öcsém, a zok-szót,
Bontsd le sólymodat s ereszd föl,
Bontom én is az enyémet.“

És a kék magasra tüstént
Két fehér sólyom repült fel.
Mind fölebb, fölebb keringnek,
Préda-lesve mind a kettő.

És egyszerre vészik észre
A galambot a nyír ormán,
És egyszerre sújtanak le,
Mint a villám, a madárra.

Ám lecsapva, a facsúcsnál
Mind a ketten összejönnek;
Szembe villog vad, tüzes szem,
S vágja csapva szárny a szárnyat.

És a sólymok fenn a légben
Vérengző tusára kelnek;
S egymásnak a két vetélytárs
Nem bocsátja át a zsákmányt.

És, a melyen ült, az ágról
Felriasztva, a galamb száll;
Mind közelb s közelb üzőjé,
S messze még az ismerős lak!

És körültekint remegve,
S két embert lát a közelben,
S nyomba' rá, egész meghitten
Voldemár vállára száll le.

Fenn e közben, a magasban
Sólymok a tusát bevégezik:
Voldmár sólyma lankadt szárnyával
Csapkod és le hull a földre.

Most a győztes egymagában
Újra fölrepül a légbe;
Úzni vágyik a galambot,
Nézi lesve tűzszemével.

Észrevészi, s mint a csillag,
Úgy suhan le nyomba' rája:
S már mereszti vakmerően
Arany körmét a galambra.

Dmitri most sötét haraggal
Vad hevébe' visszatartná;
És lovagkorbácsa gombja
Holtra sújtja őt a földre.

Szótlanúl menének aztán,
Végre Dmitri kezde szólni:
„Hogy ha sólymomat kimélem,
Voldmár, eddig nincs galambod.“

„Szent igaz! — mond bámulattal
Voldemár, — de elrabolni,
A kiben hitt, védnökétől,
Szívtelen lett volna mégis.“

S szóla Dmitri, porba' fekvő
Fehér sólyomát mutatva:
„Kedved áldozatja ez lőn;
S tudod-e, mi ennek ára?“

Elborúl nyílt arcza ennek
S kedveszegten így emel szót:
„Hogy ha olyan drága sólymod,
Nossza mondd, öcsém, az árát.

Vettet újra megvehetni,
S a mi áros, áron adják;
Ám ajándokul s nem árért
Nyújt a védtelen bizalmat.“

Dmitri egy sivár mosolyra
Vonja ajkát újra szólva:
„Semmi baj ha, bátya, kész vagy
Megfizetni úri sólymom.

És ha tudni vágyod árát,
Drága ez nagyon nem is volt;
Semmi több: két biborajk csak,
És egy arcznak rózsapárja,

Két kar, a mely oly gyakorta
Füzte vállaimra lánczát,
S két sötét szem, mely patakként
Sírt, midőn az alku állott.“

Igy beszélt rideg nyugodtan;
Elborúlva szóla Voldmár:
„Részemül jutott e földön
Van száznál több rableányom.

Végy ezek közül, öcsém, s ha
Egy kevés, a másikat vedd,
S hárma légyen ám tieddé
Tartozásomat leróni.

Kétszer is száz bíborajkat,
Kétszer is száz rózsá-arczot,
És megannyi liliomkart
Mondok itt tulajdonomnak.

Fölajánlja Voldemár mind;
Egy csupán, mit nem ígérhet:
Két olyan sötét szemet, mely
Sirni fog ha eltaszítod.“

S még alig szólt, — egy leányka
Tűn fel ám a fáknak alján,
Útja tán a vár felé visz;
Ott van, — ám siet, — s ám eltűnt.

Szól Dimitri föl kacagva:
„Bátya, láttad ezt a lánykát?
Ez azok közül bizonynyal,
Kik közül vennem szabad lesz,

Homlokán gyopár-füzér van,
Zöld fű-öv köríti testét:
Az enyim virágot ölte,
Hogy ha herczegére vára.“

Szóla. Hallgat bátyja búsan,
Nem kíván felelni, szólni.
Múlik a nap s néma csöndben
Tart a két testvér a várnak.

HARMADIK ÉNEK.

A szeretett felé imígy lehelte ott
 Esdése hő fuallatát;
 Majd térden állva vár, többé nem ajkkal esd,
 Csupán a szem szerelmivel.

Völgyről, halomrul ím már népcsoport tolong.
 A táj vidám lakosai
 A vár terén díszöltözetben sürgenek,
 A herczeg úrra várva mind.
 A pompás, szép kocsit, fényes eselédeket
 Némán csodálva környezik;
 Nő, férfi, ifjú, agg körükbe sompolyog,
 S mindent, a mit lát, megcsodál.
 Csak Miljutin az agg, az ősz, ezüsthajú
 Nem vészen az örömbé részt.
 Szemfénye, a jövő reménye nincsen itt:
 Nadesda még hiányozik.

S ím két lovag repül fénylő fehér lován
 Az erdők mélyiről elé.
 Ujongva ront a nép a várkapu felé
 S zeng száz ajak harsány szava:
 „Üdv herczegünknek, ő napot hoz, mint a nap
 Olyan tündöklő ménen ül!
 Galamb van a karán, magával hű szíve
 Így hoz szelídséget felénk.“

Igy zeng reményre kelt vidám szívök szava
 Az érkezőkhez nyájasan;
 S a várnak udvarán, kapun kívül s belül
 A nép meghajtja térdeit.
 S a herczegifjú jön, de elborúlva jön,
 Nincs ajkin és szemén mosoly;
 Csak egy sötét köszöntést nyerne a hívek, —
 S rettenve hallgat a csoport.

Örül Dimitri lelke, némaságukon:
 „Bátyám — imígy szól és mosolyg —
 Van élet e csoportba', vagy talán ezek
 A régi várnak szellemei?
 Valóban, ilyen némaságra szoktatom
 Majd én is egykor népemet,
 Hogy a midőn körükbe megjövök, fülem
 Ne sértse semmi zaj s öröm.“

Igy szóla és szavát testvére felfogá,
 S tüstént megállítá lovát;
 Meglátja Miljutint közel, hívólag int,
 S rejtett haraggal így beszél:
 „Jobbágyaim szavát s kedvét mi vette el
 Urok megérkezésénél?
 Tán égi büntetés, félt ostor ő, hogy itt
 Sötéten nézi minden arez?“

Szólott. Az agg lehajtja hófehér fejét
 Mély hódolattal és felel:
 „Uram, ha nyájasan mosolyg a napsugár,
 A föld is oly derült alatt.
 De jaj, ha fellegek borítják a napot,
 A föld is buba rejtezik.“

Alighogy végzi, gyámleányát látja meg.
 A szép szűz ép most érkezék
 S megállt láttatlanul a többi lány között;
 Most vette észre őt az agg.
 Szavát, magát, a herceget, mindent feled,
 Úgy meglepé e látomás.
 Hozzá siet letépni gazdag fűrtiről
 A vad gyopárból font füzért.

Zajosan tapsol erre Dmitri vakmerőn,
 És hahotára felkaczag.
 „Nézd, bátya, nézd, az agg mily szószólót keres,
 Hogy arra bizza válaszát!“

Körülnéz Voldemár, s ott látja újra im
A fű-öves leányt megint.
És kétszer oly búsan fölébred a berek'
Előbbi képe kebliben.
„Jer — így kiált — fű-nympha, gyepfűzérü te,
Jer, egy arát ígértem én
Andrej rabomnak, a ki vén kapus s bohóc,
Te légy az ő szép hitvese.“

Az úrnak zord szavát hallá a szép leány
És elrémülve feltekint.
Oh ég! e lángoló szemek sötét tüzét,
Ez elboruló homlokot,
S e szép arcz tavaszát ő látta, látta már:
Megálmodott szerelme az!
Valóban ő! de hajh, — nem oly derült, szelíd,
Mint az, ki ott ült álmiban
Az érnek partfelén s feledte tükörét,
Míg tükre a lány szíve lőn.
De rettegése szűn, — nem tudhat félni ő
Mennyétől, tőle, üdvitől;
Csak sírni tud, könnyezni csak, szeretni, — és
Imádás közt enyészni el.

S nem félve, ánde mint ha halk imára megy
A kis kunyhó szent képihez,
Úgy lép az úr elé, térdelni porba hull,
Kezét kulcsolja s esdekel:
„Nadesda ura, nézd rabnódnak könyjeit,
S ne légy szegényre ingerült!
A jobb szerencse jobb dísz-öltönyt adna rá,
Ha sorsa engedné neki.
Füzérem oly komor s övem haragra kelt;
Azt gondolám, a mint kötém:
Mint én, nem nőtt fel oly szegényen e gyopár,
Sem e fű oly örömtelen.
De kedvedért, uram, felváltom szívesen
Virággal a bú öltönyét,
S levésem e kebelről a szúró tövist,
S elrejttem szívem mélyibe.“

Imígy beszéle és leoldja fűrtiről
 A gazdag, vad gyopár-füzért,
 És karcsú testiről lebontja fű-övét,
 És újra feltekint s eseng:
 „Oh most, uram, feledd kegyelmesen boszúd,
 Egy kurta pillanatra csak,
 Hadd látnom arcodat, hogyan néz nyájasan,
 Hadd megköszönni, — s halni hagyj!”

A szeretett felé imígy lehelte ott
 Esdése hő fuvallatát;
 Majd térden állva vár, többé nem ajkkal esd,
 Csupán a szem szerelmivel.

S emelt tekintetén, nyugalma-vesztve, már
 Rég ott időz Voldmár szeme.
 Beszélne, s telt szívének nincs más hangja, mint
 A bámulás halk sohaja.
 A Volga-mentin ily szépséget nem talált,
 Sem termeidbe, Moszkva, nem;
 Legyőzhet'len varázs ragadja meg szívét,
 S úgy véli ébren, — álmodik.

De diadalmosolylyal jó Dimitri most,
 S bátyjához halkán súgva szól:
 „Egy rableányt ajánlottál a sólyomért, —
 Az alku áll, — én *ezt* veszem.”

Adott szavára gondol erre Voldemár
 S merengéséből felriad;
 Szeme cél- s határtalan tévelyg soká körül,
 És eltűn arczáról a vér.
 De végre megragadja öcsésének kezét:
 „Áll az ígéret, — így beszél, —
 De a rabnók közül ajánltam én csupán,
 S ez a leányka, — ez — szabad.
 Szabadnak született; ki angyallá lőn itt:
 Születte-perczitől szabad;
 Szabadságot nyer, ámde nem ajándokul,
 Csak megerősítés gyanánt.”

S a rableányhoz fordul újra nyájasan:
 „Kelj fel, Nadesda — így beszél —
 Szabad vagy, mint a szél, szabad, mint a madár,
 Többé urad nincs már neked.
 De jaj, szegény galamb, két úri sólyom áll
 Heves tusába' sorsodért;
 Te gyenge szárnyad röpte mily irányt veszen?
 Hol lelsz előlök menhelyet?“

Feláll a szép leány s vidáman csókot ejt
 Voldmár kezére most s beszél:
 „Hol a berek galambja védurat talált,
 Enyémet én is ott lelem.
 Hozzád repülök én a vészbü, oh uram,
 Nálad találok menhelyet,
 Öcséd sólymátúl és tiedtől, — jó szíved
 Kegyelme óv meg engemet.“

Voldmárnak arczira birborláng villanik,
 De nem felel rá, int csupán
 Sötét öcscsének, és a nép elől vele
 A várterembe elvonúl.

S mondják, hogy a midőn est lőn, — a várba fenn
 Szobát szobára Dimitri járt.
 A múlt idők felé repült tekintete,
 És néma harcz dült kebliben.
 S csak akkor, a midőn komor társak gyanánt
 A két úr estebédhez ült,
 Háromszor emelé Dimitri a pohárt
 S a lángpezsgőt üritve szolt:

Először Voldemár sorsát magasztalá,
 Ki úr, tulajdon birtokán,
 Míg otthon ő felette anyja gyámkodik,
 Habár a bátytyal egy-iker.
 S azt élteté, kinek, ha tán nem kedvez is
 A sors, — megküzd szeszélyivel;
 Merészen és határozottan síkra száll,
 S sorsát maga teremti meg.

Boldognak önmagát nevezte azután,
Ki nem csalt s még is csalva lón,
S azért ivott, ki, ha egyszer szavát adá,
Meghalni tud, — szót szegni nem.

A harmadik pohárnál felkelt ültiből,
És Voldmárral pohárt koczint,
S szól: „Érted ez, kinek rabló kezeiből
Rabnőmet visszarablom én.“

De mondják, még ez éjjel Miljutin előtt
Megállt egy fegyveres lovag;
S e fegyveres lovag, Voldmár cselédi közt
Úrának leghűbb embere.
És megköté lovát a kis gunyhó előtt,
S körütekintve bényitott.
És kis vártatva aztán újolag kijött
És véle jött Nadesda is.
Es felvév a lányt nagykönnyen nyergire,
És ő is felveté magát,
És sarkantyúba kapta gyors futó lovát,
És szálla némán, mint az éj.

Hová lón a leány, nem tudta senki sem,
Nem látta többé a falu;
Az úri szolga eltüntéről hallgatott,
Vagy egy-egy dalt mondott a nép.
S ha néha Miljutint felőle kérdezők:
Csak rázta némán ősz haját,
S az útra néze, merre üdve távozott,
Mig végre könybe lábbada.

NEGYESEDIK ÉNEK.

Véget nem ér a kérdés,
Kérdésem számtalan már,
Volt annyi, mint az óra
A télen és a nyáron,
Mióta itt utószor
Tekinthelek szemedbe.

A csöndes Káma mellé
Vonúlt, a fényes udvar
Híú, üres zajától
Egy özvegy herczegasszony,
Kit a szerencse megcsalt.
Lakása, hársak árnyán,
Ott állt az ér-medrénél;
S három leányka bája
Volt szíve büszkesége.

E csöndlakott tanyára
A hold mosolyga egykor,
S kertjén a nyári szellők
A lomb között enyelgtek,
Üzötten üzve egymást.

Ez árnyak rejtekében
E szellők langy fuvalmán,
Ez elfeledt vidéken
Egy ifjú s egy leányka
Susogtak akkor este.

Csókók között beszéltek,
Cserélve szóra szókat,
Miként a könnyű felhő
Szint vált a nyári égen,
Borítva most biborral,
Majd szép ezüstféhérre,
Meg gyászhomályra válva:
Szerelmök szép egén is
A szók így támadának.

S az ifjú így beszéle:
 „Véget nem ér a kérdés!
 Kérdésem számtalan már;
 Volt annyi, mint az óra
 A télen és a nyáron,
 Mióta itt utószor
 Tekintheték szemedbe.
 S magasra kelt az égen
 A domb fölött a hold már,
 Az este gyorsan illan,
 S ím, én csak újra kérdlek.“

Mosolygva szólt a lányka:
 „Feleltem számtalanszor,
 S csak egyet, mind a jóért,
 Mit rám kegyelmed áraszt.
 Mi' boldog itten éltem,
 Elrejtve és megóva;
 Rokon vagyok rokonnál,
 Leány a hű anyánál;
 Feleltem mindenekre
 S felelni kész tovább is.“

S beszélt az ifju herczeg:
 „E csend körözte lakban
 A hű barát tanyáján,
 Gyöngéd kezekkel óva,
 Virág-lelkét virágom
 Varázs-szerűn kifejté.
 Szert tőn sok ismeretre,
 Oly sokra tud felelni,
 Csak egyre nem, csak egyre:
 Honnan jó annyi üdvöm,
 Ha csókod ajkam' éri?“

A szép leány viszonzá:
 „Az én szerelmes ifjam
 Most tengerek hajósa;
 Nem látja még a partot,
 De érzi illat-árját.

Csodálkozik, tekintget,
 S azt véli: a virágok
 Dús kincse nála rejlik.
 S pedig lásd, a mi édes,
 Mit csókjaimkor érzesz:
 Csak én szívemnek üdve,
 Mely illatát kitarja.“

Mosolyg az ifjú: „Lyányka,
 Te kétszer oly szerencsés,
 Ha ez szíved sajátja;
 A míg, szegény hajós én,
 Ha elhagyám e partot:
 Az én szememnek aztán
 Öröm nem is tűnik fel.
 Egy pusztá tenger a lét,
 Fönn és alant üresség,
 Csak bú s homály a szívben.
 Valót beszélt Nadesda:
 Kölcsönbe' vett ez üdv csak,
 Az, nála van valóban.“

A lyány' kezét ragadta
 S mint a tavasz, mosolygott:
 „Az én üdvöm tudom már,
 De honnan a tiéd, szólj!“

„Szerelmem adja nékem,
 S azért az múlhatatlan,
 S így állandóbb tiednél!“

„Szerelmed ád-e üdvöt?
 Felelj, mi hát szerelmed?“

Tavasz gyanánt mosolygott:
 „Oh hercegem: — beszéle —
 Te nem tudod s te kérded?
 Oh! bár magam ha tudnám!
 Csak azt tudom, hogy egykor
 Szívem, gyermekkoromban,

Olyan volt, mint hegyormán
 A hó a föld s az ég közt;
 Oly csöndes, oly nyugalmas,
 Fehér, — de oly fagyott is!
 S midőn feljött a nap rá,
 Két szem heves sugára:
 Hevülő érzemények
 Árjává olvadt fel.
 Szabad lőn, tájakat lelt,
 Miket korább' nem ismert;
 Hevüle, lőn tükörré,
 A kék eget befogni
 S a föld virág-varázsát
 S mélyén őrizni híven
 Örökké azt a szempárt!“

„Oh mondd nekem, leányka,
 Ez a szempár kié volt?“

Nem szóla rá; lehajtá
 Sugár-körözte arczát
 Voldmár karára halkan.
 Lebegve kelt a szellő,
 A lomb között enyelge,
 Levélke s árnya lengett,
 S a holdsugár, a lyányka
 Sötét hajára öntve
 Csöndes rezegve tört meg.

Egy percz így mŭla némán,
 Fejét emelte aztán
 A szép leányka újra:
 „Sokat kérdett a herczeg,
 — Mondá — egyetlen egyet
 Kérd most Nadesda szinte,
 A melyre válaszáért esd.
 Már kétszer értem itt meg
 Berek kizöldülését
 S a lombok újra hulltát:

S csupán csak ennyiszor jött
 A herczeg is mihozzánk,
 S ha már, mint mondja, üdvét
 Itt, sőt csak itt találja,
 Miért jön oly kevésszer?“

Egy árny, a lomboké tán,
 Vagy ép a szívnek árnya
 Borúla Voldemárra,
 De majdan ezt viszonzá:
 „A főváros, Nadesda,
 A harci hír varázsa,
 Az udvar élve, fénye,
 Az tartja fogva ifjad.“

A szép leány viszonzá:
 „Csak kétszer értem itt meg,
 Berek kizöldülését
 S a lombok újra hulltát:
 És már is annyiszor jött
 A herczeg úr mihozzánk?
 Ha a királyi város
 S a pompa fogva tartja:
 Miért jön oly gyakorta?“

Mosolyg az ifjú herczeg,
 De e mosoly, — sohajtás:
 „Oh lányka, — így beszéle —
 Mi' szívesen maradnék
 Te nálad e berekben!
 Lakást keresni véled
 Nagy messze e világtól,
 Mint fészkelő madárka
 Szerelminek tanyát rak.
 De ah! a percz te nálad:
 Nem adva, — lopva van csak.
 Engem sötét hatalmak
 Ijesztenek szünetlen:
 Testvéröcsém az egyik,
 Szülőanyám a másik.“

„Testvéred-é? S a testvér
Testvéreinek hogy árthat?”

„Emlékszel, úgy-e, lányka,
Midőn szemünk először
Találkozott, s először
Te szíved én szívemmel?
Ott volt öcsém is, — arczod’
Meglátta és e látvány
Szívébe lángot gyújtja,
Szörnyűt, kiolthatatlant.
Azóta, mint kísértet
Jár tájról tájra szerte,
S csupán csak egy a czélja,
Kitudni azt: te hol vagy?
Nadesda, herczegifjad,
A föld egész hatalma,
Az ég s a poklok öble
Sem óvna meg dühétől,
Ha menhelyed kitudná.”

„Anyját nevezte ifjam;
Nincs-e szülői szíve?”

„Nadesda, — szólt az ifjú, —
Hideg, kérlelhetetlen
És büszke úri nő az,
Natalia Feodorowna.
Az élet ifjú élvét,
A szív jogát nem érti,
Csak a nagyok kegyére
S az ősi fényre néz ő,
A szolga-számra, s a hír’
Terén nyert díszjelekre.
Oh lányka, ő te benned
Nem e bűbájt tekintné,
Szemed szelíd égét nem
S nem azt a tiszta lelket,
Mely arczod bájvonásin
Ott játszik fénynyel, árnynyal.

Rabnőt, s csupán a rabnőt
 Látná anyám te benned,
 S ha tudná, hogy szeretlek:
 Letépne e kebelről,
 Le, — törne bár darabbá
 E vérező szív érted!"

Kezét egész ijedten
 A lány körül övezte,
 Az ott fejét lehajtá
 S imígy sohajta halkan:
 „Oh drága gyermek-álmak,
 Oh mind, ti boldog élvek,
 Te nap, sugárözönnel
 Fenn ott a kék magasban,
 Te föld, füves, virágos,
 Erek, tavak, folyócskák,
 Ti drága hű barátok,
 Bár ne láttalak volna!
 Oh mért nem ott növekvém
 Rabúl, — díszes szobákban
 Csak lámpa-fényt tekintve,
 S aranynak, ékszereknek
 Mereven viselve díszét!
 Űgy lenne nékem is tán
 Magas családom, őszám,
 Mint Voldemárnak; akkor
 Szabadna úri nőnek
 Szerettemet szeretnem
 S viszont-szeretve lenuem!"

Szólott s a rózsajkon
 Elhalt a hang. A herczeg
 Elnémult. Nem kelének
 Szerelmők szép egén már
 Szavok felhői többé, —
 S az est csöndes, derült volt.

ÖTÖDIK ÉNEK.

Oly rég ideje már,
 Mióta hű népétől távol éle,
 Most, mint a gazdag ér,
 Áldást hozott magával kunyhainkra.

Immár két éve múlt,
 Mióta egymagában élt Miljutin.
 Mosolygva kelt a reg,
 S az agg kiment a langy tavasz legére.
 Nyugodni arra tért,
 Hol dús virágú berkenyéje álla;
 Magánosan leült,
 Magánosan, mert hajh! Nadesda eltűnt.
 Egy méhraj, egy veréb
 A fán, csak ennyiből állt társasága.

S egy régi jó barát
 Jön ím s az árny alatt ülöt köszönti:
 „Vén Miljutin örülj;
 Jó hírt hozok, hírt, mely öröme kelthet.“

Felnéz az agg reá,
 S bizalmasan kezét szorít a társsal.
 „Mi hírrel érkezel?
 Fényes, dicső békét nyert tán az ország?
 S a győzelem ura
 Czárnónk hadát megóvta kegygyel újra?“

A jött öreg beszélt:
 „Ez az öröm sokkal közelbrül érint;
 Urunk megérkezett,
 Múlt éjjel ért a várba több fogattal.
 Oly rég ideje már,
 Mióta hű népétől távol éle;
 Most, mint a gazdag ér,
 Áldást hozott magával kunyhainkra;

Vigasztatlatlanúl
 Nem tér ma tőle vissza semmi inség,
 Így mondta a nemes
 S a telt kezekbül dús ajándok omlik.“

Miljutin felsohajt:
 „Mit ér a nagyhatalmunak kegyelme,
 Ma herczegünk megint
 Meglát talán egy másik szép leánykát,
 S ma este, meglehet,
 Te lész az, a ki édes álmokat látsz,
 S holnapra virradón
 Hívnád egyetlen lányodat, — hiába!“

Szólt s arcza ránczain
 Ott csillogott még, mely lehullt, a könnycsep.
 S ím gyors hírnök közelg
 Az agg felé, ajándékkal rakottan:
 „Légy üdvöz, Miljutin,
 — Szólt a cseléd s az agg elé lerakja
 A mit hoz, a tehert. —
 Üdv néked, üdv boldog, vidám jövődnek;
 Halld herczegünk szavát:
 Miljutin itt legvénebb mindenek közt,
 S olyan lesz agg kora,
 Mint nyári est, örömbé', fénybe' gazdag.“

A fűvön ültiből
 Felállt az agg és megragadva botját
 Nem is felelve, ment
 S a vár felé irányzá lassú léptét.

A várterembe' fenn,
 Borútlan arczczal üle Voldemár most,
 És nyájas ajkival
 Így kérdezősködék egy agg cselédttől:
 „Mióta csak tudom,
 Mindig ily ősznek láttalak, Vladímir;
 Mióta vagy te már
 Mondd, hű barát, e ház szolgálatában?“

Egy perczig állt az agg,
 Sűrű szakállát fogva, elmerülten,
 Aztán fehér fejét
 Csóválta, feltekinte s így beszéle:
 „Hány éve, nem tudom;
 Az éveket csak a bú méri, herczeg;
 Miért számlálja az,
 Kinek tavasz derűjeként foly élte?
 Még csak gyermek valék,
 Midőn magához vett nemes családot,
 S ifjú valék, midőn
 Áldott atyádnak első léptit óvtam.

Rá néze nyájasan
 Az agg cselédre Voldemár s imígy szólt:
 „E helyről Vladimir
 Súlyos parancs hív el már holnap engem.
 Nehogy kaján szemek
 Űdvöm kilessék, nem szabad maradnom.
 De ám te, itt maradsz
 S úr a te hűséged legyen helyettem.
 A mit te rendelensz,
 Az én parancsomúl tekintse váram,
 Csak egy lesz itt, kinek
 Szavát, tekintetét törvényül ismerd,
 De láthatatlanúl,
 Halandó e hatalmat meg se sejtse,
 Csupán te ismered
 S elzárva legyen minden más egyébtől.
 Leányodúl nevezd
 A faluban, s csupán neked lesz úrnőd.
 Felelj, hű Vladimir,
 Felfogtad-é, hogy herczeged mit értett?
 S nyugton maradhat-é,
 Tudván, hogy úgy lesz minden mint ohajtja?“

Mosolyg a hű öreg,
 Szeretve szegzi hű szemét urára,
 Kezét vígan viszi
 Magasló melle bástyájára s így szól:

„Oh herczeg, Vladimir
 Öreg már új szokásokat tanulni;
 Hűségre szoktaták,
 Nincs oly erő, a mely rábírná másra.“

Igy szóla s elhagyá
 Voldmár szelíd intésére a termet,
 S a herczeg egyedül
 Maradt a néma boldogsággal ottben.

S alighogy így időz:
 Merészen nyitja Miljutin az ajtót,
 Belép az ifjuhoz,
 Hiába tartja vissza a cselédség..
 Csak a midőn ura'
 Szemébe néz: megáll s mély hódolattal
 Meghajtja térdeit
 S magasló homlokát a földre szögzi.

Voldmárnak arcziról
 Hamar tűnik kilobbanó haragja, —
 Kezet nyújt nyájasan
 Az évek súlya görnyesztette rabnak.
 „Miljutin — így beszél —
 Miért rohansz így a te herczegedhez?
 Kelj fel, szólj, mit kívánsz?
 Ma semmi bú ne távozzék e házból.“

Mélyen sóhajt az agg:
 „Csekély, uram, panasza a csekélynek.
 Egy fürjceském vala
 S elvitte a te karvalyod lakomból.“

Mosolyga Voldemár:
 „Enyhíteni ezt a bajt valóba' könnyű;
 Nekem van fülmilém,
 A fürj helyett én azt adom tenéked.“

Mélyen sóhajt az agg:
 „Csekély, uram, panasza a csekélynek;

De mégis bánata
 A csattogánynak lágy szaván nem enyhül.
 Volt egy feszületem,
 Gyarló, törékeny szilfából faragva,
 De kunyhóm kincse volt:
 Váradból egy rabló vivé el orvúl.“

Mosolyga Voldemár:
 „Segíteni e bajon valóba' könnyű.
 Arany feszületem
 Van énnekem, fogadd a szil helyett azt.“

Mélyen sóhajt az agg:
 „Csekély, uram, panasza a csekélynek,
 De mégis bánata
 Igéret és kincs csillamán nem enyhül.
 Egy lányom volt nekem,
 Ez volt a fürj, ez volt a szent feszület,
 És ő rabnő vala:
 S hatalmad ezt ragadta el szívemtől.“

S felnéze Voldemár,
 Az arcz kigyúlt, sugározott a homlok:
 „Miljutin — így beszélt —
 Ma semmi bú e házból el ne menjen.“
 Egy hang, egy suttogás,
 Egy szó, egy név kelt most az ifjú ajkán,
 S mely zárva volt előbb:
 A díszteremnek ajtószárnya nyílik,
 S szebben, mint bármikor,
 Mosolygóbb sorsnak bíbor sugarában,
 Rózsás felhő gyanánt
 Nadesda áll a meglepett öregnél.

Mosolyga Voldemár,
 Az érkező kezét kezébe fogja,
 S az agghoz, a hol állt,
 Bizalmasan vivé szép gyámleányát.
 „Hű szolga, Miljutin,
 Kis fürjedért egy fülmilét ígértem,

S arany feszületet
 A szilfaképert a mit elraboltak.
 Te megvetetted azt,
 Te lányodat, szegény rabnőt kerestél,
 Én hercegnőt hozok,
 S a rableányért ezt adom tenéked! "

Nadesda könyje csillogott
 Ragyogva mint a biborszínű harmat,
 És néma szótlanul
 Mosolygva csókolá meg atyja arcát.

HATODIK ÉNEK. *)

Oh bár olyanná szülsz vala engemet,
 Hogy azt a csillagfényt, mely én elragadt,
 Én is kívánjam drága öröm gyanánt;
 Akkor, játékszerért epedő gyerek,
 Kardommal szedtem volna örömmel ezt,
 Kész ily játékban tölteni éltemet.

De Volga partinál fenn a várban ült
 Magas márványteremben, elődei
 — A fényes ősök — képei közt maga
 Ragyogva Feodorowna Natalia.
 Itt, úgy határozá akarátja, itt
 Ezen tanúk előtt jelenik ma meg
 Anyjánál Dmitri, a kit az ősi vár
 Nem láta már több éve. A díszterem,
 Mint ünnepélykor ékes; a hány a kép
 Felvonva mindnek függönye díszesen.
 S a hercegnő helyéhez egész közel
 Az asztalfőnél Dmitri ülése kész.

Ott várja büszke anyja; az óra üt,
 És íme Dmitri jó, de nem oly díszes,
 Mint a terem; ruhája zilált, hanyag,

*) — | — | — | — | —

S egyéb se mint a házi s a köznapi;
Félénk a szem, de, gúnyos is és sötét,
Igy lépe bé, csillagtalan éjszerűn.

Perczig sötéten nézte fiát a nő,
Miként ha ettől szállna homály reá,
Majd méltósággal nyujtja kezét, derül,
Feléje lép, — és gyermeke arczait
Szüléi csókkal illetik ajkai.
„Dimitrim — így beszéle — az ég hozott!
Hogy újra büszkén nézhetek itt reád,
Nemes fiamra díszes elődi közt;
Nem a tapasztalatlan, előbbi te,
De kipróbált férfi, tenni tudó, ki majd
Helyét az ősök közt maga vívja ki.
Fiam, soká nem láta szülőhelyed;
De hogy mi célból, merre, hogy és miért:
Te nem mondad s én nem kutatám soha.
Én így kívántam, ez vala óhajom,
Saját nemességére bizám, a hír'
Útját fiam válaszsza saját maga.
S jogot ha tarték, egy vala ez csupán
A legszentebb szüléi jogunk között,
És ez: mindent remélni fiam felől.
S most, kérdelek Dimitri, de nem, nem én,
De *ők*, e néma képek im itt körül:
Mi célra törtél és a hír ösvenyén
Mi fényre szögezéd epedő szemed?”

Igy üdvözölte anyja. Leüle majd
S fiának egy jellel mutatott helyet.

Egy néma percz múlt most, sebesen, hamar,
Dimitri hallgat, — s nem feleletre, csak
Sötét mosolyra mozzanak ajkai.
Szavát emelte anyja megint s beszélt:
„Dimitri hallgat; néma-e válasza,
A mint némán kérdeznek e képek is?
Jó, büszke Dmtrim, szent öröm az nekem,
Ha nyugtomért szükség feleletre nincs.

Tekints e női képre, nemes fiam,
 Sötét szemének nézd ragyogó tüzét,
 Nézd féktelen fürt-árnyin e homlokot;
 Anyád nagyanyja ez, fejedelmi sarj,
 A csillagok közt Grusia ormain
 Vőn életet. Volt egy fia. Messze szállt
 Korán honától és oda volt soká,
 Miként te, — s anyja honn, egyedül maradt.
 Egy ismerős grófné jöve egykoron,
 Rég nem látott barát, mivel egy sötét
 Czímerhez fűzte azóta életét.
 Azonba' szíves volt a fogadtatás,
 Bizalmas a szó, számos a kérdés
 Múltról, jelenről, míg nem a sok között
 Kérdé a vendég: „Egy fiad is vala,
 Mi lett belőle? Ád-e sok örömet,
 Békés pályát választá-e vagy hadit?“
 Mosolyga ős anyád s imígyen felelt:
 „Két éve láttam én legutószor őt,
 Szíve hevült, szűk volt a szüléi lak,
 Kivette jussát és a világba kelt.
 Ma küzd: de merre, hol, soha sem tudom.“
 Csodálkozással szóla reá amaz:
 „Hogyan? Tréfálsz! vagy tán csakis álom ez?
 Te lángszemű anya, s szerető szívű,
 Te biznád így sorsára egyetlened?
 Lehetlen!“ így szólt; — rá nemesen felállt
 A hercegnő, vendége felé kezét
 Nyújtá s felejthetetlenül így beszélt:
 „Hadd el, barátném, anyja csak egyet tud,
 S nem is vágy tudni többet: akárhol él,
 Aranytisztán foly benne az ősi vér.“
 Én Dmitrim, így szólt egykor ez ős anyád,
 S hasonló lélek szállt örökül reám.“

Így ő; felnéz rá s szól a merész fiú:
 „Anyám itt állok, nézd fiadat s ítélj,
 Örömedre, búdra-é, te magad felelj.
 Minden hiú kül-fény gyűlölet nekem,
 S külsőm milyen, belsőm is egész' olyan!“

Sötét, kémlő tekintete mélyedett
 A hercegnőnek Dmitri szemébe most,
 Majd a képekre néze fel újrolag,
 S nagy méltósággal egyre reá mutat:
 „Midőn e csillag-ékes — imigy beszél —
 Első kiszálltából haza visszatért,
 A mint a hír regéli, olyan szegény
 S oly fénytelen volt, mint a milyen te vagy.
 Korán esett el atyja a czár alatt
 A svéd oroszán elleni vad csatán,
 Míg anyja, e nemes, kinek ős lakát
 Nem rég az ellen dúlta fel, ott epedt
 A pusztá várban védtelen özvegyül.
 Majd vér borítá Pultava téreit,
 És szállt a hír, öröm s diadal hire,
 És látta visszatérni fiát a nő;
 Jött szótlanul az és egyedül maga,
 S a harczból nem hoz más nyereeményt, csak azt
 Hogy arcza halványabb az előbbinél.
 Kit oly rég nem látott, ki felől soká
 Hírt sem vón, egykor ebbe helyezte ő
 Reményeit; de hallgata, — szótlanul
 És némán gyászolá, hogy ez a fiú
 Üres lakába ily üresen jöve.
 Múlt egy nap, — és a másik alig viradt,
 Midőn örömtül hangzik a domb s a völgy,
 S szó zeng: „A czár, a czár közelít felénk!“
 Ma már az úrnő nem tehet úgy a hogy
 Hajdan, hogy a czárt esdve kínálja meg,
 Térjen be bár egy pillanatig csupán.
 Elrejtetetten és egyedül maga
 Egy oldal-ablakot nyit az út felől,
 Ott néz le csendesen, hogy a hon-atyát
 Áldhassa szívből majd mikor elrobog.
 S a hős, a győztes jön! Lova tiszta hab,
 Nyomában a számos robogó kocsí,
 Felcsillanik, közelg, — tova száll, — de nem!
 Megállanak, meg, Dmitri, a vár előtt.
 A bámulat villáma czikázik át
 Az úri nő szívéen, mi emel s lesujt;

De majd magas vendége elé siet
 S eléri gyors léptekkel a csarnokot.
 Mily látomány! Már ott az uralkodó;
 Mily látomány szüléi szívének ez!
 Keblére vontan tartja fiát a czár,
 S csókolja arczon, homlokon, ajkain.
 Ez ifjú, Dmitrim, a ki miként te most
 Oly halványan s oly fénytelenül jöve,
 Több volt mint látszék; sok csatavész között
 Küzdött dicsően, karja híres vala,
 Pultava napját néki köszönheték,
 Nemes sebet viselt, kinyeré a czár
 Magas kegyét és lón hadi fővezér.“

Szólt s fénysugár repült mosolyogva át
 Arczán s derültebb lón a mosolytul ez.
 Márványszoborként ült a fiú, de majd
 Olvadt a kő s kitörtek ezen szavak:
 „Ne nézz te oly epedve, kutatva rám,
 Ne oly sovár szemekkel anyám, melyek
 A czári kegy rejlő sugarát hiszik
 Lelhetni a sötét halavány fiún.
 Nem hoztam én, anyám, örömet neked,
 Mit ilyenül becsülsz te: Dimitri azt
 Nem lelte föl, mert nem keresé soha.
 Én magamért, saját javamért jövök,
 Bár a te bűd árán vegyem is meg azt.“

Megállt, majd homlokát letörölve, szólt:
 „Oh bár olyaná szülsz vala engemet,
 Hogy ezt a csillagfényt, mely im elragadt,
 Én is kívánjam drága öröm gyanánt;
 Akkor, játékszerért epedő gyerek,
 Kardommal szedtem volna örömmel ezt,
 Kész ily játékban tölteni éltemet.
 De, más csillag rezg Dmitrid előtt, anyám;
 Gyilkos varázsu, két hatalomteli,
 Szívét gyujták, vérét kiszívák ezek:
 Ez a két csillag, — a szerelem s bosszú.“

Elhallgatott, — látszék feleletre vár;
 De anyja némán ül s amaz újra szól,
 És hangja mint hullám szava, a midőn
 Ez a vihartul űzten a szírtre csap
 És megtörötten tompa nyögésbe vész.

„Gyermek-koromtól fogva, sötét fiad
 Én voltam mindig, mindig a második;
 Fénylett a bátya: gyászba' maradtam én,
 De néma szótlán türtem el a homályt.
 Megosztozánk, s bátyám vígan indula
 Várába, véle én, idegen gyanánt.
 De mégis, kelt ott egy öröm énnekem,
 S ki mindent nyert, ő rabla meg ettől is.
 Ekkor lángolt fel csillagim egyike,
 Ekkor látám, hogy a boszú ínt felém,
 Utamra fényt egy kinteli éven át
 Ez hinte és most ez vezetett eléd.
 Anyám, e boldog, tündöklő fiú,
 E kedves, e mindig szeretett kegyencz:
 Egy rableányhoz fűzte családotat,
 Jobbágya lyánya lón neki hitvese!“

Egy percz alatt kelt s tűnt halaványulás
 Rezzgett az urnő arcza vonásin át,
 Vészes villámnak gyors ragyogásaként,
 S leküzdött fájdalommal imígy beszélt:
 „Oh Dmitri, éjszülött te, hahogy boszúd
 Enyhet talál bátyádnak elestivel:
 Légy nyúgodt; majd megéred ítéletét.
 Oroszhon trónján a fejedelmi nő
 Méltatni fogja egy anya bánatát,
 Megérti a kérést, ha törött szivem
 Nemes családom érdekiért eseng,
 Az aljas ellen, a ki beszennyezi.
 Légy nyúgodt; két fiam vala, már csak egy,
 Veled többé nem lesz, a ki versenyez,
 Légy nyúgodt, bánatos, szomorú fiam,
 Célhoz vezérel csillagid egyike.“

Igy szólt s a fojtott köny hevesen kitört
És büszke arczain le aláomolt.
Majd megfogá az éjszerünek kezét
És mintegy esdekelve megint beszélt:
„Te vagy — sötét bár, — mátul egyetlenem,
Terajta nyugszik már az egész család,
Csüggedni nem szabad, te nem eshetel.
. . . . Nevezd most másik csillagodat, fiam;
Leány oly szép, oly dús, oly előkelő
Nincs e hazában, a ki kezét az én
Fiamtól megtagadja. Nevezd meg őt,
Csak azt mondd, szívedet ki ragadta el:
És választásod bármi merész legyen,
Mindenható czárnónk maga támogat.“

Szólt; Dmitri a kérő keziből kezét
Kivonta s nem titkolta el érzetét.
„Anyám — felelt — sötét fiad újra él,
Csak arra használd érte hatalmadat,
Hogy bírja ő, lángzó, epedő szíven
Testvére hitvesét, ama rableányt.“

Az urnő hallgatott, remegett, felállt,
S némán hagyá el, lassú menés között
Az ősök fényes, ünnepi csarnokát.
Egy szolgálta jött azután, kit a büszke küld,
És néma-szótlanul lebocsátja mind
Az ősi képek függönye biborát,
S ott áll a Dmitri most, egyedül, maga,
S szent őse többé egy se tekinte rá.

HETEDIK ÉNEK.

Sokáig csend uralkodott közöttük,
Potemkin a pamlagra ült s fejét
Kezére hajtá, míg az ifjú herczeg
Várt s hallgatott.

„Ila Kutuszoff tábornagy jó, bocsásd be
Szobámba rögtön, míg a többiek,
Markoff, Platoff kozák, és Paulovics
Voldemár herczeg s mások várjanak.“
Igy szóla bíbor pamlagára dőlve
Nagy-fesztelen Potemkin, s szárnysegéde
A büszke Krim-legyőzőnek parancsát
Mélyen hajolva vette s távozék.

A herczeg homlokán homály borong,
És nyugtalanságot, kifáradást,
Elégületlenséget mond szeme.
Kinyújtja néha szép fehér kezét
Egy rózsaszesz-telt most hozott pohárra,
S csak illatát bocsátja ajkihoz.

Igy tűnt el egy-két lassú pillanat,
S az ajtó újra nyílik s Kutuszoff
Lép be. A herczeg nem cserélt helyet,
Csupán kezét szemére téve, éles
Tekintetet vetett az érkezőre,
S alig észrevehető fejbiczczenéssel
Igy szólt: „Hivattam önt, tábornokom,
Jól tudja mért. Elégületlenül
Szemlélte a magas czárnő imént
A dísz-gyakorlatot; tartásba, rendbe,
Inkább kilátható, mint érthető
Hiány van ott, bizonyos kedvtelenség,
Egy olyan, — — egy szóval, konok makaesség
Bontotta meg a rendet hadsorunkban;
Mit tartsak önnek harc-fegyelmiről.“

Nem szólt tovább s az ifjú hadvezér sem,
 Csak vére szállt arczába, mely ömölt már
 Szabor, Kagúl és Larga partjain;
 Meglátta ezt a herczeg s újra kezdé:
 „Nem osztozik e gyengéd megrovásban?
 Vagy tán nem is volt semmiben hiba?
 Ám jó. Az ön hadszárnyán egy granátos
 Hogy' adott a sorba társának jelet?
 Hibátlan volt-e a kanyarulat?
 A tisztek a vezéren csüggtek-é?
 Hogyan zárult a négyszög? és ki volt az
 Ki visszanézett? és amaz ki volt,
 Kinek lábát magával vonta még
 Hetedik ezredünk midőn megállt már?
 Felróható ilyes még számtalan.
 Mit vél, feleljen tábornok, miből
 Származhatott e rendhiány?”

Kevélyen

Nézett fel a herczeg s az ifjú harczos
 Fejét alázattal lehajtva szólt:
 „Kegyelmes úr, nagy része e seregnek
 Nem rég hagyá el a török határt;
 A többi ujoncz, olyanok helyére
 Sorozva bé, kik a csatán elestek.
 Az ifjabbak még nem tudnak sokat,
 S az öregebbek, úgy lehet, csaták
 És fáradalmak közt el is feledték
 A szigorú, pontos gyakorlatot.”

Szólott, de a nemes herczeg felállt
 Nagy élénken: „Ne hozd föl ezt okúl,
 Iván Ilarianovics, ne ezt!
 Az ok mélyebben rejlik itt; a népben
 Az öntudatnak lelke ébredsz,
 S jól tudjuk azt, hogy honnan származik.
 Genfből vad, ábrándos tanok futák be
 Európa többi országát s ezek
 Mérget lehelnek itt is már. Naponként
 Hül a felsőbb rend iránti tisztelet;

Emberi méltóságot emlegetnek,
 A mely többé nem a mély hódolás
 A hatalom szavának.
 Mindenki egy központ akarna lenni,
 A mely körül országok sorsa fordul.
 Csak vallja bé, ön ifjú még s vezér,
 — A herczeg ajkin itt enyhébb mosoly kelt —
 Csak vallja bé, ön is gondolta már
 Nagynak magát, nagynak halhat'lanúl,
 Tán álmodott is már, nem kevesebbbrül,
 Mint arrul: országunknak sorsa egykor
 Ott fog nyugodni önnek vállain?
 Minő csekélység, mily haszontalanság
 Lehet annak egy ily rongy fegyvergyakorlat,
 Ki oly nagy győzelmekről álmodik.“

Végzé. Az ifjú hős mélyen sebezve,
 Tovább haragját nem fékezheté:
 „Kegyelmes úr — így szólt — akármilyen nagyság
 Sem volt előttem oly becses soha,
 Mint az: hazám javáért küzdeni.
 Enyim e sors lőn, — jobbat nem kívántam;
 Az álmok közt, mert én is álmodoztam,
 Az volt a legszebb, hogy hazámnak adjam,
 A mely enyém lett, hű szívem.“

Tovább

Nem szólhatott; emelt újjával intett
 A herczeg hallgatást, majd ő beszélt:
 „Ezentúl mindennap gyakorlatot tart,
 Míg a régiek Törökhont elfeledték
 S az új mind érti a gyakorlatot.
 Szolgálatát, Kutuszoft, nem feledjük,
 De rend, szigor, fegyvelmezés legyen.
 Az olyan soldateskát nem szeretjük,
 Mely másra gondol, mint mi tisztelte volna.
 Isten velünk, tábornok; fontos ügy
 Es kellemetlen — az idő-jelekkel
 Szoros kapocsban álló — vár reám.“

Igy szóla. A tábornok távozott
S Potemkin az előszobába lépe.
Remény és félelem közt álltak ott
Az ajtónál mindennemű hadosztály,
Fegyvernem, öltöny és rang tisztjei.
A herczeg látta, büszkén arra ment,
Megállt előttök és végigtekintett
Egy pillanattal némán a csoporton,
Szigorúan így emelte majd szavát:
„Kiket ma láttunk, ezredes urak,
A négy-, öt- és hetedik ezeredből,
S ti szinte, sorhadunk altisztjei,
Platoff, te Markoff, egy szóval ti mind,
A kardot vesztitek. Ne, — semmi választ,
Egy szót se mentségül, egyetlen egy se!
Czárnónk magas nevének ünnepe
Kegyelmez meg csupán.
Minő idöket élünk! Katonáját
A tiszt egész bajtársaul tekinti,
Mert oldalán küzdött egy-két csatán.
Dicsérik, megkímélik, elfelednek
Mindent, csak sebhelyét nem; ily kimélet
Kell mindnek aztán. Nézz magadra, Markoff,
Talán parancsba vetted úgy-e bár,
Hogy félretedd az egyik gombodat?
Nyakadon e rendjel, úgy-e félsz Platoff,
A csöcseléktől elválaszt nagyon,
Ha egy kevésbé jobban láttatod?
Minő rend! Jobb a martalócz-csapat,
Mint harczos olyan, ki nem engedelmes.
Nevettek? Kérem, semmi képet! És te
Kulneff, te ez elégyült, ittas arczczal
Miért örülsz így? Nemde tán azért,
Hogy a bámulókat dísz-gyakorlatunktól
Pikéted oly jól elrezengeté?
Oroszhon, oh Oroszhon, benned eddig
Erödnek lelke a rend volt, s szülöttid
Öntagadása, — s az ne muljon el!
Herczeg Paulovics Voldemár marad,
S velem jön. Mind a többi, még ez egyszer
Czárnónk nevébe' nyer bocsánatot.“

Szolt s visszatért Potemkin a szobába
 S az ifjú herczeg némán követé.
 Sokaig csend uralkodott köröttük,
 Potemkin a pamlagra ült s fejét
 Kezére hajtá, míg az ifjú herczeg
 Várt s hallgatott. Így mult percz percz után,
 Míg utóbb a szót büszke Krim-legyőző
 Ragadta meg felállva ültiből.
 S Voldmár-ra szögzé éles sas-szemét:
 „Ugy halljuk lázadás kel, — szóla — dacz
 Egy olyan rendnek ellenében, melynek
 Szilárd alapján egyesek, családok
 És államoknak boldogsága nyugszik.
 A szülék hatalma ellen támadó
 Lázongást értem, — és ez itt, minálunk!
 Mondd, mit se hallottál ezen dologról?”

Az ifjú herczeg hallgat, az idősb
 Folytatta: „Egyik legnemesb családunk
 Egy ifjú sarja, kétségen kívül
 Az ember-egyenlőségért rajongó
 Korunknak mérgitől elkábítottan,
 Magát s fiúi tisztét elfeledve,
 — A melylyel annyi ősnak tartozott! —
 Korsházasságra aljasult, milyenre,
 Ezer szerencse, nálunk példa nincs még.
 Tudod talán az ifjúnak nevét?”

Szolt, ámde még a válasz fel se hangzott,
 S ő tompább hangon újra folytatá:
 „Egy herczeg, csillogó szülék reménye,
 Örökségül a sírba szállt atyának
 Egyik nagy birtokát általveszi.
 Megérkezik jószágán s rajt felejtí
 Ifjú szemét egy ifjú rableányon,
 Szép arc, telt domború kebel, — minő kincs
 Hogy bármi más méltósággal felérjen!
 Ki is választja kedvteléseül
 Elrejté, — ám hová, nem tudható,
 S a csábvaráznak két évet feláldoz.

Remélhető a kéj e mámorát
 Végtére majd megúnja s a kihágás
 Feledhető lesz s megbocsátható.
 De nem! Magas várát a herczeg egykor
 Meglátogatja, — ő ki ez alatt
 Imitt közöttünk rangot rangra nyert,
 S magával viszi hitvesét, nejét:
 De kit? határtalan csúfság! — a rabnőt.
 De még kinyilvánítani nem szabad,
 Családi nézetek nem engedik,
 S csupán egy-két hű ember tud felőle.
 Majd évre év jön újra és e közben
 A herczeg a dicsőség mezején
 Magának új babérokat szerez
 És fattyusarjjal népesíti várát.
 Ezt végre is titkolni nem lehet már,
 A herczeg anyja is hírt vesz s szívét
 Kétségbe'sése majdnem megszakasztja.
 Nos, Paulovics Voldmár, nézd, kész a kép;
 A compositio valóba szép,
 Magad festéd, te mondd meg, hű-e hát?“
 És jelt adott, hogy most választ kíván már,
 Aztán közönyt jelentő nyugalommal
 Fejét kezére hajtá újlag.

Hogy elfojtott haragja szót ragadjon,
 Nem kell a büszke Voldmárnak parancs.
 „Ismertem — így kezdé — egy herczeget,
 Ki várt öröklött és e várba' rabnőt;
 Rabnőt, igaz, hogy az volt, míg a herczeg
 Szemébe nem nézett, s aztán nem az.
 Azonba' nem az arcznak bibora
 S nem a dús emelt kebel volt az, mi őt
 — A mint te véled — szabaddá tevė.
 Szívtől szívért nyert szabadságot ő,
 Sőt többet, országunk egyik legelső
 Herczegnőjénél nyert ő menhelyet,
 A hol szeretve, angyalok körében
 Fejté ki lelke drága kincseit,

S így lön nejévé annak, a ki itt áll,
Kegyelmés úr, várván ítéletét.“

Igy végezé s Potemkin a hatalmas,
Zavartalan nyugalmával felelt:
„Kegyelmes czárnónk, a ki szint' anya,
Megérté az anyának bánatát,
S meg akarja őt a szégyentől kimélni,
Hogy egy rabnót köszöntsön lyányaúl;
A czárnó bölcsesége jól belátja,
Hogy oly nagy országnak, minő Oroszhon,
Hogy összetartassék, erős kapocs kell,
S minden parány, a mely kitért helyéről,
A nagy egész összhangzatát zavarja.
Én általam tehát ezt rendeli:
Paulovics Voldmár herczeg, Tomskba' van
Szolgálatodra szükség; rögtön indulj;
A czárnó beleegyezésivel
A birtokon szülőd gazdálkodik.
Utazásodról van gondoskodva már,
Az alkalom számodra készen áll;
Teendőidről Tomskban értesülsz,
Isten veled!“

Voldmárnak arcziból
Eltűnt a vér; megmerevűlten állt,
Merően nézve egy perczig Potemkint.
„A hatalom tied — így szóla végre —
De férfi én, esengnem nem szabad.
Van egy, ki tenné értem és magáért,
De azt kihallgatatlan eltaszítják.
Van kettő még, ő kívülötte, herczeg,
Kik szinte esdenének, oh de ők még
Atyjuk nevét is alig rebegik.
Csupán egy kérdést, a végsőt: örökre
Elvisznek-é, hol élve eltemetnek,
Vagy láthatom még egykor kedvesim?“

Felállt most a nemes herczeg, Potemkin,
S kezét ragadta: „Herczeg Paulovics,

Atyádat ismerém; a harczy vészben
 Mellettem állt; az ő emlékiért
 Fiának sorsán tán könnyíthetek.
 Egy régi mondást ismerek, mely így szól:
 „Légy engedelmes és várj.“ Ezt fogadd,
 Többet nem mondhatok. Isten veled!“

 NYOLCZADIK ÉNEK.

S mint így áll, tusában önszívével,
 Kétkedőn, magának áldozatja,
 Látja, tün a nap s az alkonyatnak
 Biborszárnya leng a földre halkan.

Ismeretlen hangok mily zshivajja
 És minő vad, féktelen örömjaj
 Hangozik fel Moszkva partvidékén
 Voldemárnak csendes várlakából?
 Így siratja-é az ifjú hitves
 Elte és szerelme drága napját?
 Szíve üdvét, a mely véle tűnt el?
 Oh ne kérdezd! Volga partiról jött
 Féktelen rabszolgahad tanyáz itt,
 A kiket Natalia Feoderówna
 Voldemárnak büszke anyja küldte.

Az elűzött, védtelen Nadesda
 Újra ott él régi kunyhájában,
 S a szerencse minden birtokából
 Két fiacskát mente csak. Virágba
 Öltözött a föld-tavas, mióta
 Szívtavaszza tél fagyára vála;
 Ott a lombos erdő árnyokában
 Rejti most a bút, azon pataknál,
 A hol egykor, ifjú lánykorában
 Nézte gyakran hajnal árca báját.

Úl a gyepnek bársonyán, a partnál,
 S néha-néha, mintegy álmodozva,
 Homlokának márványát lehajtja.

Míg a vad kedv egy-egy új zajára,
Mely a várból a magányig elhat,
Ébred és az égre néz s figyelmezt.

Ámde nemcsak bú ül szép szemében,
Nyugtalanság is. Remegve retten
Szélokozta lombzörejre gyakran,
S a rigónak harsány füttyszavára.
Futni vágya — látszik — messze innen,
Ámde nem merészli megzavarni
Keblin alvó kis Igornak álmát,
A ki távol anyja bánatától,
S mégis oly közel, nyugodtan alszik,
Míg a parton bátyja vígan úzi
A patakhoz tévedett lipéket.

Igy marad hát; s mért e nyugtalanság?
Jött a hír: „te, a ki megtanítál
Bút panasztalan viselni, másnak
Vigaszára válni, herczegasszony,
Te, ki gunyhaink védszentje voltál,
Nem maradhatsz már tovább is üdvünk.
Karvaly úzi a galambot, indulj,
Itt van ő, itt férjed öcsese, Dmitri.“
Még csak egyszer vágy bucsút rebegni
Mind e drága helynek, a hol annyi
A hamar tűnt ifjúsági emlék.

Száll a nap, s az árnyak egyre nőnek,
S oh, egy árny, a többenél sötétebb
Mozdul ott a fák felől; közelb jön,
Dmitri az. Meglátta tűz-szemével
Gyenge zsákmányát; győzelme biztos.
Most, — a kínos évek, lázas álmok,
Gyásznapok s a nyughatatlan éjek
Nyerjenek kárpótolást! Csak egy perc
S célhoz ért. De ím, csodák csodája,
Színe változik, kételkedve hátrál
A nemes nő képítől lekötve.
Oh e kép mily egyező, s minő más,

Mint, mely egyszer látva, írthatatlan
 Ott maradt kápráztatott szemében.
 Ő a rableányt kereste, bájos,
 Egykor rózsaként nyiló leánykát:
 S im anyát, elhalványult anyát lel,
 A komoly léttől korán megértet,
 Homlokán a gondok és lemondás
 Fenségevel. Ime, mint remeg, nézd,
 Zord hatalmak küzdenek szívében,
 Menjen-é elébbre vagy maradjon?

S mint így áll, tusában önszívével,
 Kétkedőn, magának áldozatja:
 Látja, tűn a nap s az alkonyatnak
 Biborszárnya leng a földre halkan.
 És erének lüktetése közben
 Hangokat hall, mintha messzeségből
 Szellemek tört gyenge hangja szólna:
 „Dmitri nézd, a föld nyugalma eljött,
 Csend, felejtés, álom enyhe pereze,
 Fészkből már lankatag szavával
 Hívja párját a madár; — a lomb, halk
 Búcsusóhajttuttog a szeleknek,
 És a légből, hol bolyongva fáradt,
 Hülve hull a harmat a gyeptágyra.
 Dmitri, földnek égnék nyugalom kell,
 Mért zajong ily háborogva szíved?”

Hallja e szót, mint hajós a hullám
 Torlamáhan hallja még a partról
 — Melyet elhagy — kürt utósó hangját,
 Felsohajtt és mintegy szégyenülten,
 Földi tájt keres, — míg újra kelnek
 A viharak szellemei s ajka
 Szótlatlanul a zord intést így ejti:
 „Dmitri, gyáva! s így rettent az estnek
 Méla csendje és a védtelen nő
 Halvány arcza; és azért csatáztál
 Éveken keresztül, hogy ma hátrálj
 Győzedelmednek pillantatában?

Fel! Csalódás ámit csak! Mi a csend?
 Bősz viharok kurta álma pusztán.
 S tán kimélni vágyasz, feledsz, kibékülsz?
 Dmitri, béke sírba' s mennybe' van csak,
 Ám a földön gyűlöl a rokon-vér."

S feltekint, midőn kimondta, mintha
 Vágya tetté érne. Ám, a mit lát
 Vak-esetnek műve volt-e, avvagy
 Az ártatlanság védangyaláé?
 Anyja fátyolának hajlatával
 Most legyinte félre halkan, ép most
 A nagyobb fiú a szunnyadónak
 Arczíról egy könnyet, intve anyját
 Suttogón, ne sírna többet arra.
 Rémület fut át rajt s félre fordul
 A vérgyűlölő, a percz meg' elmúlt,
 Újra szükség ismét összeszedni
 Bátorságát, a mely íme hátrál.
 Eloson, játékot *itt* körötte
 Összeesküdött hatalmak üznek,
 Majd az erdő mélyén szabadabban
 Fellélegzik kissé, s újra eljön
 Győzve végkép szíve lázadásán.

És alig jut addig, hol a víznek
 — Melynek ép most hagyta hátra partját —
 Mormolása már az esti csenden
 Nem hat által, íme a magányban
 Nem várt látomány lépé meg újra.

Egy moh-lepte szírtlapon előtte
 Botra nehezülve ült egy ősz agg,
 Mint szobor, kivésve szürke kőből;
 Útja, látszék, nem csupán e nap s éj,
 Ámde hosszú teljes életének
 Végső útja volt; nagy fáradottan
 Emelé szemét az érkezőre.
 „Idegen, szomszéd — így szóla — testvér,
 Te, kinek szemét még a halálnak

Árnya nem környékzi, mint enyémet:
 Mondd, e tájon nem láttál egy asszonyt,
 Gyászra szült, áldott nejét urunknak?
 Oly soká kerestem, mind hiába,
 Elfogyott erőm, napom hanyatlik,
 S hogyha láttad, oh vezess eléje
 Törtet engem s elhalót, kiben most
 Dobbanik végsőt az enyhtelen szív.“

Így az agg; s felismeré Dimitri
 Bátyja vára gondnokát, Vladimirt;
 S felfedeztetéstől félve, mélyen
 Homlokára vonta fővegét s szólt:
 „Mondd, öreg, s te is viselsz-e terhet
 Szíveden, melytől kín lesz az élet
 S a halál nehéz? Urad nejét jösszsz
 Felker-sni s lábánál kegyelmet,
 Mondd, mi sértésért akarsz esengni?“

S élte vég erőit összeszedve,
 Perczre fölemelkedett az ősz még:
 „Idegen — szólt — mily vaddal cseréltem
 Alakot, hogy ily kérdést tesz ajkad?
 Ám, mint idegen nem láttad őt te,
 S nem tudod, hogy *azt*, csupán a tigris
 Vagy hasonló sértené. De mégis,
 Tett az agg bűnt, bárha nem *ez* ellen.
 Lásd, az eddig nem látott, hihetlent
 Láttam és hallottam én, uramnak
 Hitvesét tulajdon várlakából
 Mint úzé el a tulajdon anyja.
 Szótlanul két kisedet gyermekével,
 Jobbrul egygyel, balkezén a mással
 Ment a dús szerencse színhelyéről
 Gyámatyjának pusztá kunyhájába.
 Sírní senki nem látá; panaszzát
 Senki sem hallotta; angyal ő, ki
 Mást vigasztal, s rá magára nem hat
 Földi üdv és földi bú.

De, — időm fogy. Nem járulhatott ő
 Esdekelní a kevély anyához,
 Dmitri volt ott, ő az üldöző, ki
 Lesve várta zsákmányát. E két szem
 Sírt helyette és ez ajkak esdtek,
 Ott, hol ő nem esdhetett magáért.
 Gondok- és aggkortól megtörött én
 Útra keltem régi herczegemnek
 Várlakához, Volga árja mentén,
 Hol Natalia Feodorowna él ma.
 Ám a régi hű cseléd előtt most
 Zárva állt az ajtó, nappal, éjjel,
 Puszta ég-ív volt tető felettem,
 A míg asszonyomra várakoztam.
 Végre jött az, és én mint az állat,
 A kevély elé a porba' csúsztam,
 Herczegem nejéért s két fiáért
 Esdekelve. Gyáva szolgál-hadnak
 Ostorát nyerém meghallgatásul,
 S visszatérni gúnyosan kilöktek.
 S a midőn megvetve, törve, verve
 Elhagyám a várt, hol egykor éltem:
 Vad harag gyúlt elbusúlt szívemben,
 S ott, a hajdan béke-lakta tájon,
 Boszú s átok jajsavát emeltem:
 „Jaj neked, Natalia Feodorowna,
 A ki büszkén, önnön véred üldöd:
 Elhagyottan élj te, nem szeretve,
 Unokáknak mosolyán ne örvendj,
 És ha várt halálođ elközelget,
 Bérbe vett kezek fogják szemed be!“
 És, megemlékeztem Dmitriről is,
 Róla, a kit e bűn súlya terhel,
 S felkiálték, — — ember, hallđ remegve
 Átkomat:
 „Kétszeres jaj, vad Dimitri, néked,
 Rút irigynek, ki mind ezt okoztad!
 Víz'-virággá, mely nem áđ gyümölesöt,
 Légyen minden áldás, melyet egykor
 Fürteidre kértem, a midőn te

Gyenge kisededül ölembé játszál.
 Hontalan, remény- és béke-vesztve
 Önszived kigyóitól marottan
 Űzd a czélt, a mely fut, — és ha éred,
 Tört erővel lökjön el magától!“
 Így kiálték. Testvér, én gyűlöltem,
 S hogy gyűlöltem, e bűn az, a mely nyom.
 Békében szeretnék halni.“

Némán

Állt Dimitri s folytatá az agg még:
 „Te, ki eddig még talán az élet
 Mézit élvezéd csak, hogyha sorsod
 Egykor változnék s a gond- s boszúnak
 Mérge marná szívedet: keresd fel
 Azt, kit én most hasztalan kerestem;
 Sok vihart lecsillapíta, sok kín
 Gyógyulást nyert, és az ő nyugalma
 Sok bűnös szív terhét vette már fel.
 S én magam, ha lábához borulnék,
 Megtanulnék tőle: elfeledni,
 Megbocsátni s halni nyugton.“

Így szólt;

Siri csend lőn egy-két perczre aztán;
 Most közelb jó Dmitri és az aggnak
 Megragadva karját: „Jőjj — imígy szólt —
 Elvezetlek én, utat mutatva,
 S azt, a kit keressz, ha megtalálta:
 Vezetői díjamúl, nevemben
 Űdvözzöld. Mondd: itten e pataknál
 S e virágoknál esett el egykor
 Dmitri sólyma, a ki Voldemárnak
 Kis galambját elrabolni vágyta.
 És ha retten Dmitrinek nevénel,
 Szólj: oh nő, Dmitri karja megtört,
 Léptemet csak lankadón segíté
 Támaszúl, midőn ő béke-vesztve
 Béke-nyerni engemet vezetne.

Szólt s midőn Nadesdához jutottak,
 Nála szóltan ott hagyá az aggot,
 S ő futott, sötéten mint az árnyék,
 Messze, — s ismeretlen sorsba tűnt el.

KILENCZEDIK ÉNEK.

Mily öröm, hozzájok férni mindenekezh,
 Mindenik bajt orvosolni,
 S béke-boldogság virágos kertecskéjét
 Pusztá szívvel megteremtnei.

Oroszország czári anyja, Katharina,
 Natalia Feodorownához
 Szállt egy éjjel megpihenni, fenn az urnő
 Volga-parti várakában.
 Jött a reg, a nyári napnak fénye áradt
 Szét a földön és a vizen,
 Elragadtan állt a magas fejdelemnő
 A kitárult ablak enyhén.
 Oldalánál, bárha hátrább, állt az úrnő;
 És a másik zárt üvegnél
 A tatárverő Potemkin és a tisztas
 Admiral, agg Besztuseff gróf.

Csend uralgott, míg a czárné elragadtan
 Kézemelve fölkiálta:
 „Mily tekintet, mily remek kép, oly igaz s szép,
 Ott a százados juharfák,
 A folyó a dús kalásztól sárga part közt.
 S túl a halmok és a berkek!
 Oh bizonynyal, boldog a nép e lakokban,
 Melyek ott vígan mosolyognak
 Színeinkben, kék s fehérben és pirosban,
 Szinte érve, nyomva egymást.
 Hála néked, herczegasszony, anyja vagy te
 Volga-parti gyermekinknek.“
 Szóla és lehajtva jobbját, úri kegygyel
 Nyujtja a vár asszonyának.

És a büszke birtokosnő hódolattal
Ejt e kézre csókot és szól:
„Oh kegyelmes, drága urnóm, könnyű gond volt
E vidéket boldogítani.
Könnyű a hű művelőnek fáradalma,
A midőn fenn a magasban
Oly nap él, a mely a földet lankadatlan
Hinti bé meleg sugárral.“

Igy beszéle. Rá a czárné felmosolygott
Nyájasan, meg újra kezdé:
„Gyakran mondtam: boldog az, ki fejdelemkép'
Egy kisebb ország fölött áll,
S csak kicsiny kört bír, a melyet vizsga-szemmel
Könnyű mérni s áttekintni.
Mily öröm, hozzájuk férni mindenekhez,
Mindenik bajt orvosolni,
S béke-boldogság virágos kertecskéjét
Pusztá szívvvel megteremtni.
Mondd, Potemkin, te, kinél sok jó tanács kész:
Mondd, Oroszhont Katharina
Hogy vezesse, hogy az oly dús légyen, oly szép
Mindenütt, minő e táj itt?“

Igy a czárnő s e szavakra nemes arczát
Mélyen meghajtá Potemkin,
Majd szemét felvetve újra Katalinra,
Mély komolyság s tréfa közt szólt:
„Mód csupán csak egy van erre, nem tudok mást,
S ezt meg is kell hát ragadni:
S ez, hogy drága czárnónk még sokáig éljen.“

Igy Potemkin s rá a felség felmosolygott,
Ámde csak egy pillanatra;
A szelid mosolyt komolyság váltja aztán,
S szóla mélyen felsohajtva:
„Nő vagyok s erőm csupán egy nő erője,
Férfikévre volna szükség
Ezt a roppant mérhetetlen birodalmat
Fénypontjára felemelni.

Oh nagy Péter, hogy sirodból visszatérhess,
 Éltem adnám érte árul.
 Besztuseff gróf, hű vezére, harczy társa
 Dísz- emlék az ő korából,
 Úgy-e szívesen követnél a halálba
 Ily magasztos nyereményért?“

Szóla. És az agg vitéznek két szemében
 Köny ragyog fel és viszonzá:
 „Oh czárnő, e tél-lepett fej nem lehet díj
 Péter drága életének
 Egyetlen egy visszaváltott perczért sem;
 Ha tehetném: itten állna
 Mondva: én magas leányom, tartsd meg a trónt,
 Fáradék én, hadd nyugodjam.
 Péter sem szeretete jobban nálad e hont,
 S e szeretet volt erője.“

És a czárnőnek szemében az örömnék
 Könyje csillogott e szókra,
 S monda: „Oly boldog vagyok ma s úgy szeretném
 Látni mások boldogságát.
 Jó Potemkin menj, s parancsold hintainkat,
 Séta-tenni volna kedvem;
 Úgy ohajtanám e nyájas szép lakoknak
 Bensejét szemügyre venni.“

Szólt. De ím a herczegasszony büszke szíve
 Összeretten s gyors felelni:
 „Oh kegyelmes drága czárnóm, a mezőn csak
 Keskeny ösvény visz keresztül,
 És kocsin e messze fekvő kis falucskát
 Nem lehet baj nélkül érní.
 Én vagyok hibás, — s ha sejtethém e vágyat:
 Eddig út vezetne arra.“

Nyájasan mosolyg a czárné s így felel rá:
 „Semmi baj, kedves Natalia,
 Hol felettem és alattam és köröttem
 A természet ily dicső s szép,

Kedves ottan a gyaloglás s mentem én már
E kis útnál távolabb is.
Jöszte, jöszte!“

Térdre hulla most az urnő
A felség előtt s így esde:
„Drága czárnóm, most parancsolj kedvtelésül;
Még a köd csak most oszolt szét,
Hűves a szél, a gyaloglás felhevíthet,
S drága étedet baj éri.
Milliók tekintenek rád, vélem esdve:
Bár ne esdenénk hiába!“

„Semmi aggály, szót se többet, jó Natalia,
— Szólt parancsolón a czárnő —
Ilyen enyhe illatos lég, ily derült ég
Pétervárott ritka látvány.
Fel, kísérők, jó urak fel! elvezetni
Háziasszonyunk szíves lesz.“

Szólt s a másik perczbe' már az útra kész volt;
Ment az urnő véle némán;
S ment Potemkin s a nemes gróf Besztuseff is,
S a falú felé haladtak.

Hol a hosszú keskeny útnak végit érték,
Dús kalászu földeken túl:
Domb feküdt ott, mely sokáig rejtve tarta
Házat és fát a jövőktől.
S a midőn felért a czárnő e halomra:
Ím előtte a falucska,
Ámde nincs ott ház, — csupán csak festmények, —
Szép lakások, — pusztá vásznon.
S megtekintni kél a czárnő, néz mögéjük,
S lát silány vályog-vityillót,
Mind dísztelen, ablakatlan, mint a barlang,
Mind setét, komor, lakatlan.

Ájkin a rejtett haragnak rezzenése,
Míg szemén villám-tekintet;

Igy fordul a síri-halvány úri nőhez
 És epésen mond a czárnő:
 „Vajh ki festé ezt a házsort, lám mi pompás,
 Hogyha messziről tekintjük;
 Ezt a művészt színházamba udvaromhoz
 Megszerezd nekem, Potemkin.
 És e viskókat ki lakja, hercegasszony,
 Hogy te így felkékesítéd?
 Bámulattal vészem észre, hogy vidám nép
 Nincs se itt, se fent a várban.
 Vagy szokás itt tán, hogy a nép elvonuljon,
 A midőn czárnő jelen meg?“

Szolt s felelni vágya rá a hercegasszony,
 Ámde karját nyújtja épen
 Potemkinnek a magas nő s indul is már
 Újra visszatérni készen.

És menének; egy időig csend uralgott,
 Ámde csak pár kurta perczig,
 Míg az útnál egy virágzó rózsza bokra
 Túnt fel a czárnő szemének.
 „Besztuseff gróf — szolt — nem adna
 Hölgyének egy rózsaszálat?“

Gyorsan indult a hercegnő a bokorhoz
 S vette a legszebb virágot;
 Míg az agg hős lassu lépttel ment nyomába,
 S másikat tört, nem keresve.

És a czárnő mind a kettőt elfogadta
 S mind a kettőt megköszönte;
 De az urnóét od'adta Potemkinnek,
 Besztuseffét tartva meg csak.
 „Hercegasszony — szolt — bocsáss meg, hogy pazarlom
 Kincsedet, de a virágot
 Szeretem, s barátnak adnom oly öröm, mint
 Jó baráttól elfogadnom,
 Mint olyat, mi belbecsű már önmagában
 S nincs csaló szín külsejében.“

Csend lön újra s csendben értek így a várhoz,
 Ekkor ennek kapujából
 Űdvkiáltó néptömeg jött, díszruhában,
 Így parancsolá az úrnő.
 Mind a két felét az útnak nép lépé el,
 Oly aszott, halvány alak mind;
 És az érkezőnek útját, térdre rogyva
 Dús virág-kincscsel boríták.
 És a czárnő néze jobbra, néze balra,
 Aggot, ifjat összenézte.
 S felmagasló fenségével ott megállott
 A csoport között s beszéle: -
 „Herczegasszony, várlakodban tölt napomnak
 Emléket vágynék emelni,
 Légy te tolmács, s kérd'd a népet én helyettem,
 Mit igényel és mit óhajt?“

A parancsot hallja ez s emelt szavával
 Így jelenti azt a népnek:
 „Gyermekim, ha gondosságom javatokra
 Egyet-mást tán elmulasztá:
 Engedelmet nyer kimondni, ki mit óhajt,
 Lépjen ám elé s beszéljen.“
 Nincsen egy se' a ki óhajt, nincsen egy se'
 A ki jönni vágy s beszélni;
 Néma szótlan, mozdulatlan térdel a nép,
 S kétkedőn néz egy a másra.

Végre mégis egy agg áll fel a csoportból,
 Bús, komor, száz éves ember,
 Csillanik tar fejtetője, míg övig foly
 Szép ezüst fehér szakálla.
 És a herczegnő elé áll, s a halálnak
 Halk, komoly szavával így szól:
 „Fejdelemnő, nem táplálnak e virágok,
 Adj *kenyért* a népnek, — éhes.“

Rémülettől szótlan áll a herczegasszony,
 Míg a czárnő így beszéle:

„Ezt a Péter-korabéli érdemes vént,
Besztuseff, gondodra bízom;
S te, Potemkin, rendelkezézl, hogy mit óhajt,
Mint határozám, teljesüljön.“

Szolt s a várkapú küszöbjén áthaladt. Ott
Távolabb a többiektől
Állt egy nő, — szép, bárha a bú, haloványnya
Tette is nemes vonásit.
Két kicsinykét tart kezöknél, két fiúcskát,
Gyenge két nyíló virágot,
És szemében, melyet benső fény világít,
Könyben ül egy csöndes esdés.

Meghatottan néz a czárnó a szegényre,
S nézi bámulón az esdőt,
Majd megáll s kérdést jelentő gyors tekintet
Száll a várnak asszonyára.

S látja ezt a herczegasszony s nyájas ajkkal
Kérdi most az ismeretlent:
„Idegen (mert szemem eddig soh'se látott),
Mily ohaj rejlik szivedben?
Hogyha inség tette arczod hervadottá:
A mi czár-anyánk kegyelmes.“

Szolt az urnő. Rá szelid hangon, remegve
Igy felelt az ismeretlen:
„Oh herczegnő, adni és nem esdekelni
Állok én szegény, előtted.
Általad az élet egy-két drága évet
Engedett a rableánynak,
S a mit az bírt: háladásul két fiában
Néked íme visszaadja.
Oh, férjemnek nemes anyja, irgalomból
Vedd kezemből e nemes vért.
Mert szegény én, gyámolatlan, s az elüzött,
Herczegsarjat nem nevelhet.“

Igy Nadesda; és alig rejtett haraggal
Szól megint a herczegasszony:
„Oh magas czárnő ne hidd el költeményét,
Házamat ne hagyd gyalázni;
Szemtelen, tiltott szerelme zálogával
Vakmerőn jön ő hazugként.“

Oroszország czári anyja, Katharina,
Nagy szelíden hallgatá őt:
„Herczegasszony, — szólt — csodálva vészem észre
Mily különcz modorba' festesz;
Pusztá kunyhók, éhezőknek árny-alakja
Fényt, vidám színt nyer kezedtől,
Míg e tiszta, bájjal-ékes nőalakra
Csak homályt, árnyat borítasz.“

Szólt s szemét az esdeklőre, mint a csillag
Oly szelíden rábocsátá
S monda: „Egy anyának, ilyen adományát
Más nem utasítaná el.
Mondd, nem adnád Katalinnak, a czárnőnek
Ezt a szép két kis fiúcskát?“

Hangosan zokog fel erre szép Nadesda
És szavát a köny lezárja:
És kezét a gyermekekre rá bocsátva,
Egyet egyre, mást a másra:
Csendesén a czár-anyához tolja őket,
Kérdésére így feelve.

Az anyának adományát, anyá ő is,
Meghatottan vette át ez,
S szőke fürtjét a kicsiknek megsimítva,
Igy beszél az átadóhoz:

„Nem szokásom ajándékot elfogadni,
Hogy viszont ne adjak én is;
Mondj tehát méltányos árt, én jó leányom,
Hogy lerőjjam tartozásom.“

Örömköny gyúl ki Nadesda két szemében,
 És a halvány arcra láng ül;
 S kérelemre összekulcsolt két kezével
 Térdre hull előtte és szól:
 „Ha szabad kimondanom, mit vágyok, esdek:
 Drága czárnó, adjad akkor
 A szegény siránczóznak, elhagyottnak
 Vissza két kicsinyje atyját.“

Nyári napnak fénymosolyja kél amannál:
 „Túlsokat kívánsz — viszonya —
 Tiszteletben már megért egy hercegeget, két
 Herczegifjúért, igen sok.
 Herczegasszony, hogy kérelmed teljesüljön,
 Még a díjhoz toldanod kell:
 Katalinnak át kell adnod önmagad még,
 Mind egész meleg sziveddel.“
 Így beszéle és a választ bé se várva,
 Jobbot nyújt a térdelőnek.

Néma szótlan áll a büszke hercegasszony,
 S úgy Potemkin s Besztuseff is, —
 Csak a néptömegben ott künn a kapunál
 Kél a halk öröm-morajlás.

Oroszország czári anyja, Katharina,
 Az urakhoz fordul ekkor:
 „Lovagok — szól — rendelést az utazásra!
 Ím, kíséretem nagyobb lett;
 Háziasszonyom tovább nem terhelem már, —
 S drága Moszkovámba vágyom.“

Svédből.

GYÖRY VILMOS.

HÁROM NEMZETI MŰEMLÉK. *)

Kegyeletért és elnézésért esedezem; kegyeletért felolvásom tárgya iránt, elnézésért előadásom hiányossága miatt, melyet nemzeti érdekű tárgyhöz méltóan emelni, kivált a rövidre szabott időben, képes nem vagyok: pótolja tehát a hiányt úgy a t. közönség, mint a magam kegyelete. Szólok vázlatosan legfontosabb régi műemlékeinkről és ama működésről, mely legújabb időben megismerésükre, fentartásukra és megújításukra fordítottat. Három emlék ez: a vajda-hunyadi, a visegrádi vár és a székes-fehérvári királyi és országos templom.

I.

Szent István, első királyunk, áttérven a keresztyén vallásra, nemcsak szíve sugalatát követte, hanem a politikai bölcsesség tanácsát is. Elfogadta kora vezető eszméit s mintegy megragadta azt a tengelyt, a mely körül akkor az egész haladó világ forgott, a mely körül csoportosultak a hitben egyetértő nemzetek. De itt is bölcsen választott; nem fordult a közelebb álló, de mindinkább hanyatló byzantiak egyházához; hanem fordult a haladó nyugati nemzetek inkább hódító egyházához, a harczolóhoz, a mint nevezték az ecclesia militanst, s e harczias szellemben építtette, a bolgár Keanon nyert zsákmányból, fényes királyi templomát, bazilikáját Székes-Fehérvárott, hova Esztergamból áttette saját lakását is; posványos helyre ugyan, hanem körülvevő vizei által biztosítva minden kultámadás ellen.

*) Fölolvastatott a Kisfaludy-társaság folyó év febr. 7-én tartott ünnepélyes ülésén.

Templomának harczias jelleme abban látható, hogy a szokásos ó-keresztýén bazilikának hosszúkás négyszögének sarkán egy-egy védtornyot emelt, követve a régi rómaiakat, kik sarktornyokkal erősíték táboraikat. Így keletkezett nálunk legelőször is a négytornyos erőd-bazilika, melynek egyik példája még ma is áll, s ez a pécsi székes-egyház. A tornyok e sajátágos összekötése a templom testével alapította a valóságos magyar építészeti iskolát, mely mérvadó maradt székes-egyházainknál a XIII-dik századig, a midőn, legelőször a kalocsai, a francia, másoknál későbbben a német építészeti iskola honosult meg nálunk és megajándékozott, habár nem sz. István bazilikájához hasonló nagyszerű és fényes, hanem folyvást a haladás útján, a művészeti ízlésnek és teremő tehetőségnek inkább megfelelő templomokkal.

Miután az egyház sz. Istvánt a szentek sorába igtatta, Kálmán király megbízta Hartwikot, a regensburgi püspököt, első királyunk dicső életének megírására. A püspök teljesítette kérését, és munkájában a fehérvári templomról, legrégibb tanúként ekképen szol: „Hogy sz. István szűz Mária oltalmának kegyelmét annál inkább megnyerhesse, magában szék-városában, mely Fehérvárnak neveztetik, azon szűz tiszteletére s nevére híres és bámulatos alkotmányú roppant szentegyházat kezdett építeni: ennek szentélyfalát kiváló vésemények (inkább mozaikok), padolatát pedig márványlapok ékesítik; — szavaim valóságáról az tehet bizonyágot, a ki látta annak sok palást, egyházi készület és egyéb ékességek nemeit, oltárai közül sok tiszta aranyból készített és igen drága, sorba vett kövekkel környezett tábláit, a Krisztus asztala fölött csodálatos művészettel emelt oszlopos tetőzetet és mindenféle kristály, ónikszkő, arany és ezüst edényekkel teljes kincstárát.“

Számos más középkori író ismétli és bőviti a bazilika és a királyi templom magasztalását; természetes volt tehát azon vágy, mely annak csekély földalatti maradványainak felismerésére, felátására készített, kivált miután 1848-ban III. Béla családjának sírjait véletlenül megtalálták és 1862-ben számos színes üvegdarabokra akadtak, minőkből, festékek helyett, készítették az ó keresztýének a szentély hengerének és félkúpjának mozaik-képeit.

Így keletkezett 1862-ben a rendszeres ásatás, melyet tavál folytattunk, de reményilem még nem fejeztünk be vég-

képen; mert a bazilika némely részei még nincsenek fel-
takarva.

A kettős ásatás alkalmával napvilágra jött sz. István bazilikájának keleti része, megismerkedtünk a keleti két torony közti nagy félkörrel, az úgy nevezett apissal, melyben kőpadon körülülte a papság a főoltárt; ez ugyan hiányzik, alapzatának legnagyobb részét kiszedve találtuk, de igen csekély maradványaiból is láthattuk, mily nagyszerű lehetett hajdan ezen négy fényes oszloppal körülvelt sátoroltár, mely előtt díszes kristály vagy ezüst koporsóban feküdt sz. Istvánnak és sz. Imrének sírjokból kiemelt teste. Megismertük a bazilika három hajós nagy tágasságát, mivel méréseink azt mutatták, hogy középhajója tíz régi római lábbal felülmúlta az ötven láb széles roppant kölni dómét. E hajót hajdan szegélyző gránit-oszlopoknak egyikét sem találtuk ugyan régi helyén, de találtuk Fehérvárott és vidékén számos darabjait szétszórva. Meg volt még több mellékoltárnak alapzata is, jelesen egy-egy a két mellékhajó keleti táján, a délié szent István oltára volt, emelve családjának sírhelye előtt.

A bazilika III. Béla király korában nagy kárt szenvedhetett; mert e király felcserélte a gránit-oszlopokat négyszögű pillérekkel, megkurtította nyugot felé több mint háromszáz lábra terjedő hosszát és ellátta új földéllal, de nem boltozta be még az épületet; korában sokszor alólról látható tetőt raktak a templomokra, vagy fekirányos famennyezetet használtak boltozás helyett.

Róbert Károly korában a templom kétszer leégett, királyunk mindkétszer befedette ólom-táblákkal, melyek csekély maradványait a tavali ásatás közben megtaláltuk. Róbert, az épületet új égés ellen biztosítandó, legelőször beboltoztatta, mire szükséges volt III. Béla gyöngé pilléreit erősíteni. Hihetőleg a templom egyik leégése alatt elenyésztek a főoltár körüli mozaik-képek, mert a Róbert Károly alatt fölépített városfalak és a templom északi részéhez csatolt kápolnáknak megtaláltuk e képek üveg elemeit felhasználva, a falragaszba keverve.

Mátyás korában új szerencsétlenség érte a templomot; mert e király újra boltoztatta, mit nemcsak a pilléreknek ismételt erősítése, hanem azon boltgerinczek is tanúsítanak, melyeket elég számosan a törmelékben mindenütt találtunk, és melyek stülökkel Mátyás korára utalnak.

Négy ízben építettek tehát e nevezetes egyházon; négy alapítását ismerjük, s ha mindnyájáról nem is tesznek említést az írók, ha III. Béla működéséről egészen hallgatnak is; elbeszéli ezt a kiásott romnak már pillére is, mely az eredeti gránit-oszlop helyére állott, ott van középen III. Bélának még gyöngye pilléreinek magva, melyhez későbbben hozzá csatlakozik, keletre, nyugotra, és másodízben éjszak felé új meg új erősítés.

Mind ezekről mit sem tudunk, ha a maradványt több lábnyi mélységében nem keressük fel, a mai utca és püspöki udvar alatt, hol csakis 1817 óta van eltemetve; mert akkor mérte meg, legalább lépéssel, a földből kiemelkedő romot Simonyi kanonok egyházlátogatás alkalmával; de ennek jegyzőkönyve a tudnivalókat inkább csak ébreszteni, mint kielégíteni képes.

Nem tudjuk se ebből, se más írott tanúság után, hogyan temetkeztek hajdan királyaink, minő rendszerrel és sorral? Itt is egyedül az ásatás szolgáltatott fölvilágosítást. Elterve az általános külföldi szokástól, mely szerint az alapítót a főoltár előtti hely illette, sz. István a déli mellékhajóban rendezte el családjának nyughelyét, míg őt árpádkori királyi családtagot, négy kőkoporsóba zárva az éjszaki mellékhajónak keleti oltára előtt találtunk; Kálmán király tetemeit ismét a délkeleti toronyban; mert Kálmán hozta az egyetlen magyar törvényt, mely az egyházban való temetkezést megtiltotta, a tornyot pedig már a tulajdonképi egyházon kívül fekvő résznek tekintették, exedra volt. A templomnak második alapítója, III. Béla, családja sírjául szerényen sz. István után választotta nyughelyét, a szent király oltárának közbejöttével.

Róbert Károly hozta be a külföldi szokást s ezért testét, mint harmadik alapítóét, a főoltár elébe álló falazott sírba tették le, azonban fia, Nagy Lajos, ki családjának pompás külön mauzoleumot építtetett, régi nyughelyéről ez újabb kápolnába átvitte atyja tetemeit. Sajnosan kell megemlítenem, hogy Nagy Lajos fényes temetkezési kápolnája hihetőleg alapostól eltűnt és a művészeti tekintetben is fölötte fontos síremléknek csak néhány darabjai jutottak ránk. Megtaláltuk Albert király sírját is, az éjszaki mellékhajóban; e sírra ráismertettek azon csodálatos finomsággal és ízléssel fehér márványban kidolgozott tagozat-darabok, melyek részint magában a kipusztított sírban, részint környékén elszórva heverték.

Negyedik alapítójának Mátyást tekintették, illetve tehát a hely Róbert Károly után, de ide csak ideiglenesen tették le; mivel ő szintén külön mausoleumot építtetett családja számára, hova még maga temette el anyja porait; tehát halálakor a temetési kápolna közel állott befejezéséhez. Feltaláltuk e kápolnát elválasztva a templomtól kelet felé, de csak fél alapzatát találtuk, másik fele utolsó kövéig ki volt szedve; csak közepén emelkedett erős falazat, melyre az emléket akarták állítani, vagy tetteleg felállították. Hova lett dicső királyunk koporsója, hova hamvai?

II. Ulászló kettős téglafalas és boltozott sírját is megtaláltuk, de kegyetlenül kifosztva; nyugot felé állott a mai kúttól III. Béla sírja mögött, a déli mellékhajóban. Végre ott feküdt Róbert Károlynak és Mátyásnak már-már üres sírja közt a szerencsétlen II. Lajos, kinek, az itt is megtörtént kifosztás után megmaradt néhány csontdarabjában a felkért fehervári orvosok egy 20—25 éves igen gyöngye alkotású férfiúéra ismertek.

Ennyit tudunk, vázlatosan előadva, legnevezetesebb nemzeti emlékünkről; nemzetinek mondhatjuk, nem egyedül királynak; mert ha itt koronázták, ide temették királyainkat, itt őrizték az ország clenodiumait Róbert koráig: ez volt egyszer mind a nemzet győzelmi emlékeinek diszhelye, midőn ide akasztották a csatákban nyert lobogókat, itt tartották az ország zászlaját, a magyar oriflammeot s ez volt ama hiteles hely, melynek őrzés végett átadták a családok legfontosabb okirataikat, szóval itt pontosult össze a magyar nemzet legfőbb életmozzanata.

II.

Ha mély sajnálattal említjük, hogy oly nagy fény elenyészett és csak gyöngye tanúja maradt meg a föld mélyében, nehéz szívvel tekinthetünk egy más emlékünkre is, a vajdahunyadi várra, a késő csúcsíves építészet e remekére, mely regényes tájának gyöngyét képezi. Méltatják az idegenek is, és alig múlik el nap, melyen külföldi útasok nem látogatnák, méltatta kivált a bécsi akadémiának építészeti osztálya, melynek növendékei, jeles tanárok vezetése alatt, a várat sok, igen nagy mérvű, táblákon ügyesen lerajzolták és közzé tették. Hazánkfiak közt pedig újabban megismertette Schmied Vilmos

egy nagy-szebeni kiadásban és barátom Arányi Lajos *Vajda-Hunyad vára* című, 1867-ben megjelent díszes munkájában s ez adott alkalmat a bécsiek útjára.

A vár, nem régi fényében ugyan, hanem mégis lakható állapotban volt 1854-dik ápril 13-kaig, mely napon leégett. Megszánta az ország és elhatározta helyreállítását, melyet eleinte, a művészet nagy kárára korán elhunyt Schultz Ferencz hazánkfia vezetett, későbbben Steindl Imre átvette a helyreállítást és szakértőleg folytatta múlt év októberéig, midőn hazánk pénzügyének mostoha állása miatt, nem lévén képes művét a megkezdett stílszerű irányban folytatni, az építkezés vezetéséről lemondott, s így panaszkodnunk kell, hogy nemzeti emlékeink e kitűnő példánya is csomán és alig védve ott állandó szegénységünk tanújaként.

Vajda-Hunyad várának egy része létezett már Hunyady János várkastélya előtt is, bizonyítják ezt a Bethlen-féle osztálynak némely régiebb korból származó, bár igen csekély részletei, melyek Schultz Ferenczet arra készítették, hogy ez osztályt is bevonja restaurationalis tervébe. Azonban a vár legnagyobb részének építése mégis Hunyady Jánosnak, más része Mátyásnak, kevésbbé érdekes osztályainak emelése későbbi birtokosoknak tulajdonítandók.

A kormányzót illeti a gyönyörű kéthajós oszlopos lovagteremnek két emelete; az alsó emeletnek helyreállítása már-már nevezetesen előre haladt, míg a másodikiké még nincsen megkezdve, csak az előtte végig futó, a homlokfalból kiszökő sikháznak és díszerkéyeinek gyámkövei készültek el, de kérdés, vajon fogják-e azokat és mikor kellőleg elhelyezhetni? Szemközt e teremmel áll az udvaron a várkapolna, mely kevésbbé szenvedett ugyan, hanem ennek is gyökeres tartozás szükséges. E két épület közt foglal helyet Mátyásnak u. n. „arany háza“, renaissance inkább, mint csúcsíves stílusban építve. Az ehhez csatlakozó északkeleti szárny restaurációja körül sok történt, s itt a vár színes téglaföldél alatt messzire díszlik, itt áll a buzogány tornya tetején a bécsi világtárlaton is kiállított vas lovagszobor.

A vár többi részei, kivéve a meglehetősen ép öreg-tornyot, a „Nebojszát“, szomorú alakban jelennek meg csak deszka földött tetejük alatt. Igaz, hogy építkezések ideje már túlesik a jó stílus korszakán, igaz, hogy Bethlen és az utána

következő birtokosok elég szegényesen és pongyolán építettek. de épen ezért dicsérendő Schultz igyekezete, ki e részeket is a régibb osztályok értelmében csinjában és szellemében akarta restaurálni s így ezen remek épületet a nemzet kegyeletéhez méltó fényben előtűntetni.

III.

Nagyobbszerű volt a vajda-hunyadi várnál a kettős visegrádi, itt nem annyira a kényelmes lakot, mint inkább az erős védelmet tartották szem előtt; mert az állandó királyi lak nem a várban volt, hanem hegyének tövében, a mai Visegrád éjszaki területén.

Az alsó várat IV. Bélának neje, Mária, építtette az özvegyek és árvák menedékhelyéül, ha a tatár netalán újra betörne az országba. Máriát, mint alapítót megismerteti velünk IV. Orbán pápának egyik, csak 1859-ben felfödözött oklevele. Téves tehát az öregtoronynak Salamon-tornya elnevezése, mi ellen valamint egész alkotása, úgy részleteinek idomítása is hangosan tiltakozik. Általán véve falazott várak építésére csakis a tatárjárás kényszerítette a magyart, ez előtt beérték nálunk fa- és földvárakkal vagy egyszerű sánczczal; legfőlebb ha a római korból fenmaradt erődöket felhasználták; és ilyen lehetett az is, melybe Salamon királyt többel egy századnál az öregtorony keletkezése előtt, elzárták Visegrádon. E római erődöt, vagy inkább tornyot a Duna partján keressük; magában állhatott, mert nagyobb erősítésnek helyt nem enged a keskeny part. A vizsgálat még nincs befejezve, eddig csak az út melletti középkori toronynak négyszögét ismerjük.

Az alsó várnak hatszögű roppant öregtornyát, donjonját, barátom, Schulek Ferencz, restaurálja, valamint a magyarországi műemlékek bizottsága által helybenhagyott, úgy a bécsi világjáró jurya által is kitűntetett terve szerint; de féltő, hogy szegénységünk itt is megakasztja az elég szerény műveletet.

Az alsó várat a felsővel úttal összekötötte a különben is a visegrádi vár körül nagy érdemet szerzett boldogult Victorin József; ez utat kijavították és árnyékos helyeken átvezetve, kényelmessé tették Zsigmondy Gusztáv és Schulek Frigyes. Azon érkezünk a fellegrár külkapujához, melynek közönséges „Mátyás-kapu“ neve szintén téves; mivel azt nem Mátyás,

hanem Róbert király, az egész fellegrvárnak alapítója, építette. Tudjuk mily viszontagságon mentek át Róbert uralkodása idejében Magyarország clenodiumai; ezért királyunk biztosabb őrizethelyökül e fellegrvár alapította; roppant idő-, pénz- és emberi erő pazarlásával vájatta ki a több ölnyi mély és széles szikla-árkot, melyet, mivel kora, mint repesztőt, még a puska-port sem ismerte, pusztá kézzel vezetett eszközzel kellett kivésni.

Tehát Róbert Károly építette 1320 körül a visegrádi fellegrvár, főképen és talán egyedül az országos clenodiumok őrzése céljából. Tanúja ennek a cisterna alakú, a királyi szoba alatt fekvő korona-bolt. Ez volt az erődnek első helyen elkészített része, annak szélén emelkedtek föl későbbben a kamra magas falai, a koronátartót vagy hengert is nagy türelemmel vésték ki a sziklából; ez régóta megtelt törmelékekkel úgy, hogy Bél Mátyás 1730-ban többé nem ismerte; kitisztítottuk s jelenleg el van látva vas ajtóval és lábtóval. Érdekes még a fellegrvárban a nagy lovagterem maradványa és a Mátyás király által épített felséges kilátással kecsegtető loggia romja.

A fellegrvár kapuja előtt, déli oldalán, tágas bástya terül el, keleti és északi oldalán magasan fekvő hosszú udvar, nyugotiján a nagy mély udvar, egyik végén kirohanási, másikán szikla-kapu nyílik, közepén pedig azon kapu, melyen ez udvarba léptek. A bástyát a belső vártól ismét vésővel a sziklába vájt árok választja el, melyen keresztül vonó-híd vezetett.

A felsorolt kapuk kettejét, a szikla- és az alsó udvarkaput Bél Mátyás 1730-ban már nem ismerte, oly roppant törmelék-tömeg feküdt itt, hogy e két kapu fölött közvetlen a külső sánczból fölmentek a fellegrvár belső udvarába. Két évre felosztott hat hónap kellett e törmelék eltávolítására, melyen naponként száz embernél több dolgozott, míg a vár mai érhető, tiszta képeben megjelenhetett. Legnagyobb fáradságba került az alsó udvar roppant nagy, ismét a sziklába vésett vízfogójának kitisztítása, melynek fenekén jó üde vizet találtunk. Van más vízmedence a fellegrvár belső udvarán is, de ennek haszna megszűnt, mióta a körülvevő épületek tetői elenyésztek. Ma kitűnő ivóvizet szolgáltat az egyszerűen, hanem csinosan helyreállított Mátyás forrása, melyhez árnyékos út vezet a fellegrvárból.

Budapest vidékén nincsen Visegrádnál kellemesebb ki-

rándulási hely, de nincsen tanulságosabb és fontosabb se nemzeti történelmünk tekintetében; itt laktak, itt éltek és működtek legnagyobb királyaink, e romok élénken emlékeztetnek hazánk azon fénykorára, melyben egyenjogúlag állott a legmíveltebb nemzetek oldalán. Ne hagyjuk tehát elenyészni Visegrádot, Magyarország dicskorának e hangosan szóló tanúját! Kegyelet-esdéssel kezdtem előadásomat, kegyelet-esdéssel fejezem be.

HENSZLMANN IMRE

É R T E S I T Ó.

Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Kiadja a magyar tudományos Akadémia nyelvtudományi bizottsága I. II. III. kötet. Budapest 1874. A m. t. Akadémia könyvtársi hivatala. Egy-egy kötet ára 2 frt, mind a 3 köteté együtt 5 frt.

Nyelvünk törvényei teljesen kimerítőleg s a nyelvtudomány jelen kívánalmaihoz mértén még nincsenek megállapítva. De tisztázásuk nem egynehány ember s nem is egy pár rövid évtized munkája. Sok anyagot kell még összegyűjteni, mielőtt a kívánt mű megalkotásához hozzá kezdhetünk. Az ugor nyelvek összehasonlító átbúvárlása, a magyar népnyelvi adatok s régi irodalmunk összes emlékeinek szorgalmas átkutatása, a magyar nyelvtudományt illető egyes specialis kérdéseknek amazok alapján való tüzetes és többoldalú megvitatása — — mindezek együttvéve fogják képezni azon fundamentomot, melyre a magyar nyelv rendszere szilárdan felépíthető lesz.

S ez alapvető munkálatok — örvendhetünk rajta — újabban élénk lendületet vettek. Az ugor nyelvek összehasonlító nyelvtanának kathedrát állítottak a pesti egyetemen, s így többek által hozzáférhetővé lőn téve ez a nálunk eddig oly kevesek által művelt, s oly sokak által félreértett, s vagy megbámúlt vagy kigúnyolt, de mindemellett is igen fontos tudomány. A népnyelvi adatok gyűjtését, melyet a Kisfaludy-Társaság kezdett meg, most az akadémia is föl szándékozik karolni, s a *Nyelvőrben* megjelenteken kívül külön kötetekben is kiadja a népnyelv-hagyományokat. Pótolva lesz azon hiány is, melyet a magyar nyelvvel

foglalkozók újabban élénken éreztek, midőn a régi nyelv maradványainak tanulmányozásához akartak fogni.

Az akadémia, első alapítóinak czélzatához híven, kik nyelvünk fejlesztését tarták e tudományos intézet legelső feladatának, még 1832-ben elhatározta a régi magyar kéziratok (codexek) hű másolatban gyűjtését, két évvel később pedig kiadásukat is. 1838—1848-ig 4 nagy kötetet adott ki belőlök, „*Régi Magyar Nyelvmemlékek*“ czím alatt. Az 50-es évek óta egyes intézetek, társulatok s magán vállalkozók is adtak ki régi nyelvmemlékeket. Így a pesti kir. egyetem a birtokában lévő kézirat nyomán 1857-ben kiadta a *Nádor codexet*, s a Szent-István társulat ugyanazon évben az Erdy codexből az *Erzsébet legendát*. Mind a kettő igen díszes és költséges kiadás s inkább gazdag könyvtárak díszéül való, mint a nyelvvel foglalkozók szerény kézikönyvtárába. Közzétette mind a kettőt Toldy Ferencz, ki egyszermind maga is vállalkozott néhány nyelvmemléknek egyszerű és olcsó, de a jelenlegi orthographia szerint átírt kiadására. Ilyenek: „*A magyar Passió*“, 1856., „*Régi magyar legendák tára*“ V-ik kötet, 1858., „*Sz. Katalin verses legendája*“ (az Érsekújvári codexből), 1858., „*Régi m. leg. tára*“ I. kötet (Sz. Margit élete) 1868., stb. — Ide számítható még a Thaly K. által 1864. „*Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok*“ czím alatt kiadott 2 kötetnyi gyűjtemény.

Mindezen kiadások mellett is nagy szükségét érzék, mint mondtam, a régi nyelvvel foglalkozni akarók a régi nyelvmemlékek czélszerű és használható kiadásának. Az akadémia által kiadott 4 kötet már elfogyott, vagy csak drága áron szerezhető meg; a díszkiadások nem czélszerűek; Toldy és Thaly kisebb kiadásai, a modern átírás következtében inkább csak irodalmi mint nyelvészeti szempontból használhatók.

E hiányon akart az akadémia segíteni, midőn nyelvtudományi bizottsága 1872-ben elhatározta a „*Nyelvmemléktár*“ kiadását. Célja e vállalatnak, hogy összes codex-irodalmunkat, valamint a nyelvészeti szempontból kiválólag érdekes régi és ritka nyomtatványokat, még ezen évtized alatt, egyszerű s bárki által könnyen megszerezhető kiadásban, de eredetieikkel minden pontban lényegesen egyező s így tudományosan fölhasználható alakban, — közrebocsássa.

Épen a napokban került ki a sajtó alól e vállalat három első kötete, melyet ezennel a *Szemle* olvasóinak bemutatunk. E három jó vaskos (23—27 ívet tevő) kötet összesen 13 codexet foglal magában, melyek közül eddigelé csak az I. kötetet tevő *Bécsi* és *Müncheneri* codexek láttak napvilágot (a R. M. Nyelvemlékekben); a II. és III. kötet pedig 11, eddig kiadatlan codexet tartalmaz. Nevezetesen a II. kötet a *Wesprémi*, *Peer*, *Winkler*, *Sándor*, *Gyöngyösi*, *Theureck*, *Kriza* és *Bod-codexet*; a III-ik a *Nagyszombati*, *Sz.-Domonkos*, és *Virginia-codexet*. E codexek rövid előszóval, minden magyarázat és szótár nélkül, közönséges sűrű nyomtatásban, de az eredeti írást teljesen visszatükröző segédjelek hozzáadásával bocsáttattak közre, s a kiadás körüli pontos és lelkiismeretes eljárás a nyomtatásnak az eredeti kéziratokkal való egyezését illetőleg, úgy látszik, semmi kívánni valót nem hagyott fenn. Az egész vállalat szerkesztésével az akadémia nyelvtudományi bizottsága Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Áron tagokat bizta meg. Az I. és II. kötetet közzé tette Wolf György, a III-ikat Komáromy Lajos és Király Pál.

A *Nyelvemléktár* e 3 kötetének tartalma, nagyon csekély kivétellel, a vallási irodalom köréhez tartozik, mint legrégibb irodalmunk egyáltalán véve. Bibliafordítás, legendák, vallásos elmélkedések, tanítások, énekek teszik e kötetek tartalmát. A II. kötetben 18 verses darab is van, melyek nem csak a nyelvészt, hanem a régi magyar versidom kutatóját is érdekelni fogják.

Az eddig ismert 40—50 codexünknek mintegy egy negyede jelent meg e 3 kötetben. A nyelvészettel foglalkozók bizonyára érdeklél várják a többiek kiadását is; melyek közé minél előbb fel kellene venni azon vegyes tartalmú kisebb régi magyar íratokat, melyeknek egy része a R. M. *Nyelvemlékek*ben látott napvilágot. Tekintve, hogy a tulajdonképi u. n. codexek leginkább latin nyelvből való fordításokat tartalmaznak, melyeket, — kivált mondatfűzési tekintetben — nem tarthatunk a magyar nyelvszellem közvetlen szüleményeinek: igen kívánatos volna, ha a szerkesztő bizottság már a legközelebb megjelenendő kötetekbe venne fel ilyenmő kisebb régi magyar íratokat is, melyek mint a magyar köz- és társasélet kifolyásai a magyar nyelv-

nek idegen behatások által meg nem zavart forrásaiból erednek.

Befejezem rövid ösmertetésemet azon óhajtással, vajha a magyar tud. akadémiának ez üdvös vállalatát minél előbb a kívánt siker koronázná; vajha a magyar nyelvvel foglalkozók, kivált annak tanítói, minél többen keresnék föl s tennék szorgalmas vizsgálódásuk tárgyává nyelvünk itt megnyitott régi forrásait, hogy magyar nyelvtudományunk eddigelé nem tisztázott kérdései minél többek közös hozzájárulásával — *viribus unitis* — minél kimerítőbben fejtegethénének meg!

S. L.

De Gerandó Ágostonné, gróf Teleki Emma Görögországi levelei és a régi Attikának hiteles kutfők utáni leírása. — Budapest 1873. Franklin-társulat.

„Wenn man eine Reise thut, kann man was erzählen“, mondja egy régi közmondás. Utazó ember szívesen beszél útjáról és szívesen ír is. Kivált olyan ember, a ki nem író. Mert a kinek mestersége az irodalom, az, megszabadúlva íróasztala nyűgétől, kirándulása örömeit csak úgy tudja teljes lélekkel igazán élvezni, ha nem háborítja az a tudat, hogy ezekről nyilvánosan is számot kell adnia. De a ki ott-hon, rendes állapotban, nem egyéb mint „nyájas olvasó“, ha egyet utazott, legyőzhetetlen kedvet kap kiadni naplóját, elmondani híven, hogy melyik napot hol töltötte, hány órakor kelt, feküdt, ült a vasútra vagy érkezett meg szállodájába.

Nemcsak az írói dicsőség szomja ösztönzi őt erre, hanem az a hit is, hogy a mit útjában oly érdekesnek talált, annyira élvezett, annyira tanulságosnak, gyönyörűnek, meghatónak tapasztalt, azt olvasói is hasonlóan élvezhetik az ő leírása után. Erősen hiszi, hogy műve e tekintetben „hézagot fog pótolni“. Mert hiszen míg utazott, úgy tapasztalta, hogy minden útleírás, minden kalauzskönyv hiányos, halavány, szintelen; nem adtak neki olyan fogalmat a látandókról, a milyet azóta szerzett, mióta saját szemeivel látta azokat. Mi természetesebb a szép és jó iránt fogékony me-

leg keblü utazónál, mint az a vágy, hogy élvezeteit másokkal is megoszsa, tapasztalatait közölje, lelkesedésével másokat is föl villanyozzon. S mi természetesebb, mint az a csalódás, hogy az ő leírása ezt a czélt csakugyan el is fogja érni. Hiszen a többi könyv, melyeket útja előtt olvasgatott, nem adott neki tiszta fogalmat, de ime, az ő saját leírása mindent a legtisztábban idéz vissza emlékezetébe. Persze azért, mert már látta.

Görögországi utazás különösen alkalmas arra, hogy ily csalódásba ringassa a lelkesedő útast. Mily színtelen a mások leírása; mennyivel tisztábban áll az ő lelke előtt e páratlan szépségű táj. Óh bizony az a hullámzó lazur-tenger, az a kék ég, az a tündöklő tisztaságú levegő, az Archipelagusnak délibábként föl- és el-tünedező sziget-csoportjai, a hajnalpírtól ragyogó hegyek, mikor kiállóbb apróbb ormaikat élesen megvilágítja a kelő nap, de tömérdek apró szakadékokban még sötét árnyék lappang, a kanyargó tengerpart öbleiből kaczerkodó kék víztükrök, a földnek, víznek, levegőnek, fénynek az a tökéletes harmóniája — óh bizony akárkit hamar lelkesedésre ragad. És kit ne hatna meg a Parthenon fönsége, az Akropolis melancholiája, ha langyos nyári estén magánosan ülve a propyleák egyik oszlopa alatt, elmerengve nézi, hogyan vesz búcsút a lenyugvó nap a Parthenon romjaitól? Ki ne tűnődne el e roppant márványtemplomok romjai között, a kétezzer év előtti nagy nép történetén? És ki ne érezné nyomasztó súlyát a hanyatlásnak, ha néhány napot az attikai kopár hegységek kiélt, elpusztított, lakatlan, néptelen vidékein bolyongott, melyeket egykor a gazdagság és jólét foglalt el s a legműveltebb nép dús költészete nymphákkal népesített meg, de az éhes emberi kapzsiság azóta rémületes sivataggá változtatott. Kietlen, kiaszott, rettentő rablófészkek, melyek föl nem virúlhatnak talán soha többé! És kit ne lepne meg, ha e kopár szakadékok közt egyszerre kis csermelyre bukkan, melynek partjain virágzó oleanderek, piros gyümölcsű kaktusz és fanagságú agavék tanúsítják a csekély patak nedvének éltető hatalmát? De a gyönyörűség nem tart soká: a kis patakot nem követheted messzire, mert nem ér az a tengerig, hanem kiszáradva vész el a szomjas mészke-mederben. S te hőség-től tikkadva haladsz tovább a meder poros fenekén.

Annyi lelkesülést és annyi melancholiát, annyi fölemelő és annyi lesújtó benyomást sehonnan sem hozhat az utazó magával, mint Hellászból.

Ily benyomások alatt készülhetett az előttünk fekvő mű. Szerzője egy év lefolyása alatt két ízben volt Athénben s bár a kis Attika határain kívül nem járt tovább az országban, mégis volt alkalmja a mai görög élet viszonyaiba a mindennapi touristáknál valamivel közelebből bepillantani, mert a nyelvet megtanulta s ismeretségbe lépett a fölkelések egykori néhány vezetőjével és ezek családjaival.

Lelkesülése Hellász múltja iránt, bizalma az új görög nép jövőjében határtalan. Oly meleg rokonszenvvel tekint e népre, mint tekintett egykor, Byron idejében s még néhány évig azután, az egész liberalis Európa; míg ez ideális rokonszenvet lassanként le nem hűtötte az a tapasztalás, hogy a görögök szabadságszeretete egyszersmind zabolátlanság is, és a hősök nemesak a török járom alól, de minden társadalmi viszony és állami törvény korlátaitól is függetlenek akarnak maradni s a rend, szorgalom és békés foglalkozás alig van kedvökre.

Az új Görögország kétségkívül igen szépen halad előre. Kereskedelme tetemesen növekszik, gazdálkodási viszonyai valamennyire javulni kezdenek, a nép nevelése rendkívül hatalmas lendületet vesz, irodalma, a régi gazdag örökséget fölhasználva, fejlődni kezd, a közbiztosság fönntartása végett nagy erőfeszítések történnek, néhol egy-egy darab szekér-út, sőt egypár mértföldnyi vasút építésére is van kilátás. A főváros csinos stilben, mint egy kisebb rendű német városka, egyenes utcákkal, fasorokkal, apró kertecskékkel épülésnek indul s fölújúl a hajdani szép idő, mikor ismét Athénbe kezdik hordani a márványt, hogy palotát építsenek belőle s nem Athénből tova, mészsze égetni, a retek templomok omladványait. Mű-emlékeiket most már gonddal őrzik; muzeumokat, akadémiákat alapítanak s gyűjteményeiket évről-évre gyarapítják. Mindez igen kellemesen hat az utazóra.

De mikor az előttünk fekvő mű a mai görögöket a világ egyik legelső népének rajzolja, mégis igen messze megy a rajongásban. Elfogultsága néha nagyon is szembeötlő. Ismeretes tény például, hogy a jóniai szigetek az angolok néhány évtizedi uralma alatt sokkal virulóbbak, földjeik műveltebbek,

népök szorgalmasabb, közlekedésük jobb, közigazgatásuk rendesebb lett, mint a többi görög szigeten. Szerzőnk azonban, csodálatos következetlenséggel, egy húzomban ír ilyeneket:

„Minden testi és lelki tulajdonát kifejti a görög, azért áll feljebb, mint a szomorú észak lakói, kik csak haszonlesést és aljas szenvedélyt ismernek. . . . Kephalonia, a hol most vagyunk, a legnagyobb jóniai sziget; fővárosában *minden középület az angolok műve.*“ stb. Tehát a minden szép tulajdonnal tündöklő görögnek csak ott vannak rendes középületei, a hol az aljas északi nép megépítette azokat.

Lelkesedésében a szerző kész még azt is elhinni, hogy kirándulásain azon 10—14 csendőr, kiket a rablók ellen fedezetül kellett magával vinnie, s kell vinnie ma is minden útnak, csak *tiszteletőrséggént* csatlakozott hozzá.

Ez a rendületlen rokonszenv és az idealis szabadságszeretetnek olykori ömlengései adnak némi egyéni sajátsgot a könyvnek, mely különben Attikának s Athéne romjainak eléggé egyszerű és eléggé teljes leírása. Korántsem oly világos, nem oly kimerítő, nem oly utbaigazító, sem oly rendszeres és érthető, mint Isambert vagy Murray úti kalauzai. De a magyar irodalomban nem ismerjük párját s már csak azért is szívesen látjuk megjelenését. Útazók jó hasznát vehetik; annyival inkább, mert Athénnek pontos térrajza és a nevezetesebb romoknak csinos kömetszetei vannak hozzá mellékelve. Különben a mű nem akart kalauz-könyv lenni; se a tárgyakra nézve, se előadásában nem halad rendszerezsen. A ki látta Athént, sok kedves emléket újít föl vele, de a ki nem látta, csak igen homályos képet nyer belőle Attikáról, s ha később talán oda utazik, valószínűleg ő is hozzáfog egy újabb leíráshoz, melyről erősen hiszi, hogy ez majd világosabb s tisztább fogalmat ad olvasóinak.

Hasztalan törekvés!

Ila magaddal nem hozhatod Hellasz egét, levegőjét, fényét: ne magyarázd a Parthenon szépségeit; mert vannak mutogatnál ragyogó szívárványt.

A. L.

L'Hérédité, étude psychologique, par Ch. Ribot. Paris, 1873.

E sok tekintetben igen becses mű szerzője azon modern angol bölcseleti iskola híve közé tartozik, a mely Herbert Spencert vallja fejének. Előttünk fekvő művében sok eredetiséggel fejteget egy nagy kérdést, melynek korlátolt mederben összefoglalásával találkozunk a modern tudomány legújabb s legérdekesebb tételeinek. Nyugodt lélekkel ajánlható e könyv azoknak figyelmébe, kik hű képet akarnak nyerni a bölcselet-, lélektan, sőt a biológiának is legújabb — harmincz évi időközre terjedő — haladásáról, s itt-ott tévedéseiről is. Szerzőnk kritikai élel tárgyalja a fölmerült újabb elméleteket, gondosan elválasztja egymástól a bizonyost, valószínűt, s a pusztán conjecturalist, s világos fejtegetéseivel átvezeti az olvasót a jelen korbeli speculatio különböző álláspontjain. Mindezekben túlnyomólag Herbert Spencert követi, kit méltán nevezhetnek az újabbkori bölcselet Darwinjának.

Midőn azt mondják, hogy egy egyén, állat vagy ember, minden physical és erkölcsi jellegét öröklés útján nyeri, nem állították azt, hogy csak atyját vagy anyját, vagy mindkettőt együttvéve örökölte. A tárház, melyből merít, sokkal tágasabb, magában foglalván föl a végtelenségig minden férfi- vagy nőági fölmenő vérért. Hozzá kell tennünk még, hogy oly jelleg, a minővel bír, nem nyilvánult egyes előzőinél, hanem azoknak valamely oldalrokonainál, s több nemzedéken keresztül lappangván, egyszerre atavismus által benne tünt elő. Ribot szerint az ily értelemben vett öröklés szoros törvény, s ha vannak is kivételek, azok csak a véletlen művei. A véletlen, vagyis megzavarás nélkül minden, a mink van, s a mik vagyunk, előzőinknek hagyatéka. Szabatosan kimutatható ez a physical jellegeknél, s azon viszony folytán, mely ezek s az erkölcs közt létezik, következtethetni belőlük az erkölcsiekre is; a physiologiai öröklés biztosít bennünket a psychologiairól. „Az értelmi tevékenység minden formája átörökíthető, az ösztönök, képzelet, tudományos és művészi képesség, érzelmek, szenvedélyek s a jellem erélye épen úgy, mint a kóros formák, az örültség, káprázat vagy idiotismus.“ Ebből igen sok fontos következmény vonható le az emberi történelemre nézve, mert ebben túlnyomó szerepet játszik a képességek s áthagyomá-

nyozott irányok állandósága. Az öröklő s átszármazott jelleg szívóssága megfejtí azon akadályokat, melyek bizonyos körben útját állják a civilisatio, valamely vallás, az értelmi s erkölcsi szokások valamely csoportja elterjedésének. Ifjú chinaiak, kiket a missió-társulat gyermekkorban Európába hoz s fölneveltet, visszatérnek hazájokba azon szilárd elhatározással, hogy terjeszszék a keresztyén hitet; „alig érkeztek meg, s megragadja őket a fajszellem, elfelejtkeznek ígéretekéről, feledik keresztyén hitöket, s úgy tünnek föl, mintha Chinát soha sem hagyták volna el.“ A Philippina szigetekről egy három éves gyermek New-Yorkban, Párisban és Londonban neveltetett föl, tökéletes gentleman lett, beszélt a franczia, angol és spanyol nyelveket; visszatérván Manilába, egyszerre csak eltűnt, s néhány év múlva egy német természettudós által a hegyek vademberei közt találtatott föl. Austráliában a bennszülöttek, anyjuk emlőiről elragadva, az iskolában tápláltatva s a tudományok magasb régióiba bevezetve, húsz éves korukban megszöknek, hogy meztele-nül éljenek az erdők vad lakói közt. A primitiv ösztön kitör a reá helyezett borítékból, mint a kis fecskéknel, melyek — létezésük első percétől kezdve kalitba levén zárva — szét-török szárnyaikat börtönüknek falain, mihelyt elérkezett a nagy költözködés időszaka.

Egyike ez a legnagyobb történeti erőknék, s hatálya annyival inkább emelkedik, mert valamennyi nép önmagán gyakorolt kiválasztás által folyvást növesztésén munkál, elnyomván oly egyének lételet s fejlődését, melyeknek jellege nem egyezik meg az övével. Nincs kétség benne, hogy a nemzetben, ha magára hagyatík, a nemzeti vonások mind mélyebbekké lesznek, s a nemzeti jellem mindinkább kiterjeszkedik. A bűnök s üldözések egész sorozata által — úgy mond Galton — megfosztatott a spanyol nemzet szabad gondolkozóitól, az 1471—1781 évek közti három század alatt átlag évenként 100 ember végeztetvén ki s 900 vettetvén fogságra. E három század alatt ugyanis 32,000 ember égettetett meg, 17,000 végeztetett ki „in effigie“ (ezek nagyobb része fogságban halt el, vagy odahagyta az országot), 291,000 pedig börtönbe hurczoltatott, vagy más büntetésnek lön alávetve. Lehetlen, hogy egy nemzet elviselhesse e politikát a nélkül, hogy egész fája mély megromlásnak ne induljon.

Ennek lett ismeretes eredménye a modern Spanyolország értelmetlen s babonás népességének kifejlődése. „Analog példákat hozhatnánk még föl p. Franciaország történetéből. „A szent Bertalan-éj s a nantesi edictum visszavonása nélkül — jegyzi meg Taine — ma parlamentarizmus, szabadelvű s rendszeres kormányunk volna; általában el lehet fogadnunk azon tételt, hogy minden nagyobb mérvű amputatio, minden rombolás vagy száműzés, — mint p. a protestánsoké 1688-ban, s az arisztokráciáé 1793-ban — gyászos következményű volt, nemcsak azért, mert a nemzet fájáról egy ágat metszett le, hanem azért is, mert életnedvét apasztotta s megrontá. A tanulság ebből az, hogy túrnunk kell ellenfeleinket, együtt kell velök élnünk, föl kell használnunk oppositíójukat, s úgy tekintenünk őket, mint a nemzettestnek hozzánk hasonlóan lényeges műszereit.“

Az említettük tan következtetései még több, nem kevésbé érdekes világot vetnek az emberiség fejlődésére. Mert az átöröklés nemcsak a primitív alapokat, hanem a későbbi szerzeményeket is átruházza. Egybehasonlítottak egy tizenkettedik századbéli párisi koponya-gyűjteményt korunkbeli koponyákkal, s úgy találták, hogy amazoknak átlagos térfogata úgy viszonylik a mostaniakhoz, mint a negyven a negyvenegyhez. E hozzájárult térfogatrész jelzi a tartalomnak tökélyesbülését. Ha napjainkban egy európai gyermek már előlegesen szelídnék s civilisálnak születik, a helyett, hogy legyőzhetlen erő kényszerítené az elvadulásra, mint a Philippina-szigetek negritóját, vagy a kóbor s tolvaj életmódra, mint a gitanót, ennek abban rejlik magyarázata, hogy észrevétlen haladás által az előző nemzedékek összehalmozta észszerű s társias szokások átmentek az organismusba, s az utódokkal ma már veleszületnek. Így történik aztán, hogy „a vadaktól, kik ujjait sem képesek megszámlálni, s oly nyelvet beszélnek, mely csak főnevek- s igékből áll, hosszas idők folytán egy Newton vagy Shakspeare veszi eredetét.“

E szerint minden értelmes s erényes élet egy kis járulékot szolgáltat a jövő nemzedékek jó ösztönei- s szép tehetségeihez, mint a szikra, mely elége után is termékenyíti a földet, ha csak egy mákszemnyi hamu által is. E parányi részecskéi a hamvoknak századról századra nagyobbodván,

anyagúl szolgálnak az igaz gondolatok s nemes cselekvények számára, s mind gazdagabb aratást tesznek lehetővé a régibb időknek meddő talaján. Ribot szerint nehezen lehetne bizonyítani azt — a mit némelyek állítottak, — hogy erkölcs-telen a tudomány, a mely ily következtetésekhez vezet. A modern bölcseletnek becsületére válik, hogy kizárja ez aggodalom esélyeit. Ribot büszke e tudományra, a mely az erkölcsben találja föl végczélját, az igazságon kívül mi egyebet sem keresvén.

(m. a.)

Az árapály a fiumei tengeröblben. A kir. magyar természettudományi társulat által jutalmazott és kiadott értekezés. Irta Stahlberger Emil, a cs. és k. tengerész-akadémia tanára. Budapest, 1874. Nagy 4-edrét, 109 lap és 9 könyomatú tábla. (Magyar és német kiadás.)

A tenger árapálya azon természettünemények sorából való, melyeknek elmélete kosmikus okokból lehozható; minél fogva az árapály elméleti része jó idő óta meg van állapítva, természetes azonban, hogy az elmélet eredményei ismét csak elméleti földgömbre szólnak, mert azok megállapításánál oly földgömböt veszünk kiindulópontúl, melynek egész fölületét egyenletes tenger borítja; kiszámítván a nap és hold kombinált vonzó erejének hatását, számot adhatunk magunknak azon periodikus változásokról, melyeknek a tenger színe az imént említett égi testeknek vonzása következtében alá van vetve.

Ámde elégséges egy pillantást a földgömbre vetnünk, hogy lássuk azon számtalan akadályokat, melyeket a szárazföldek a megindúlt áramlat elé gördítenek. Nevezetesen tengerszorosokban, tengersizorokban, kisebb tengerek kikötőiben az árapály tünényei sokszorosán módosulnak: ott az elméleti eredmények csak nagyjában nyújtanak kulcsot az árapály viszonyainak megítélésére. Pedig a hajósoknak ismerniök kell a tenger áradásának és apadásának összes viszonyait; nekik tudniok kell, mikor áll be a magas vízállás és mikor apad le a tenger a legalacsonyabb vízállásig; ez okból minden tengeri kikötőnek árapályi tünényeit alaposan kell tanulmányozni.

Stahlberger Emil, a fiumei tengerész-akadémia tanára egy önjelző eszköz segélyével 1868-iki november végétől 1871-iki november végeig, tehát három évig folytonosan észlelte a fiumei tenger áradását és apadását. Ez idő alatt 37 teljes holdváltozás állott be, földünk pedig háromszor kerülven meg a napot, a hold, nap és föld viszonylagos helyzetéből eredő hatást képes volt pontos észleletekből meghatározni.

Már magok ez észleletek becses anyagot nyújtanak, hanem Stahlberger úr föl is dolgozta azokat, azaz a tapasztalati tényekből a gyakorlati eredményeket állította össze. A következőkben elemezzük röviden az előttünk fekvő művet.

Legelőbb (mindig csak a fiumei tengeröbölről van szó) meghatározta a tengernek időszakhoz nem kötött mozgásait. Ugyanis különböző czélokra, u. m. kikötő és csatorna-építéseknel stb. szükséges azt tudni, hogy a víz állása mily határok között ingadozik az illető partokon; mi a tengervíz legnagyobb és legkisebb, mi közép állása stb. Az idevonatkozó kutatásokat végrehajtotta Stahlberger úr, sőt e mellett még egy másik tudományos szempontból nem kevésbé érdekes kutatást is kapcsolt össze, midőn párhuzamos meteorologiai észleletekből kiderítette azt a befolyást, melyet az időjárás a tenger-állás abszolút magasságára gyakorol. Így egyebek között kétségtelenül bebizonyított tény, hogy azon szelek, melyek a tenger vizét a fiumei partoktól elhajtják, a légsúlymérő emelkedése által jelentkeznek és hogy viszont azon szelek, melyek a vizet a fiumei öbölbe szorítják, egyidejűleg a légsúlymérő süllyedését idézik elő. E szerint a szél és a levegő nyomása mind két esetben a víz állására való hatásukban támogatják egymást.

Sokkal fontosabbak azonban azon kutatások, melyeket Stahlberger úr a tenger vizének időszakokhoz kötött mozgásainak földerítése érdekében tett.

Ugyanis szélszend alkalmával a tenger áradása és apadása mindig bizonyos szabályszerűséggel történik; ámde ha számos napon át pillanatról pillanatra följegyezzük e változásokat, úgy azt látjuk, hogy a fiumei tengeröbölben két egymástól teljesen különböző tűnemény-sorral állunk szemben: bizonyos napokon a tenger 6—6 órai időközben napjában kétszer legmagasabb, kétszer pedig legalacsonyabb

állását éri el, míg ellenben más napokon csakis egy legmagasabb és egy legalacsonyabb állás észlelhető; sőt viharos napokon sem tűnik el e szabályosság minden nyoma.

Mivel, mint említve volt, az árapály a nap és hold kombinált hatásának köszöni lételet, Stahlberger úr e végből az összes észleleteket a holdhónapok szerint elkülönítette, mert egy-egy holdhónap lefolyása alatt a hold minden állása előfordul és ez úton kiszámította a holdnak befolyását az árapály képződésénél. Hasonló úton számította ki szerző a nap befolyását.

Ily úton — körülményes számvetések alapján — kimutatta szerző, hogy a flumei öbölben az árapály tüneményei első sorban négy hullámzó mozgásnak köszönik lételetüket, melyek közül kettő a hold, kettő pedig a nap vonzásából ered. E mozgások azonban az illető égi testeknek viszonylagos állásához képest majd gyengülnek, majd ismét erősülnek. Szerzőnek ide vonatkozó érdekes számításai — bár nagyjában is adva — e folyóirat határain túlterjednek, valamint a végeredményeknek elemzése is, azért kénytelenek vagyunk azokat itt mellőzni, és sorainkat azon óhajjal bezárni, vajha mások is indulnának Stahlberger úr példáján, kinek előttünk fekvő műve valóban becsületére válik hazánk tudományos törekvéseinek!

DR. CS - R K.

Európa összehasonlító földleírása. Írta Visontay János. Budapest, 1875. Tettey.

A tudományok munka felosztásának korában a geographia körét határolták meg legkevésbé pontosan. E tudomány megalapítója, Ritter nagy művének címe: „A földrajz viszonyában a természethez és az ember történetéhez, vagy általános összehasonlító földleírás, mint a physikai és történeti tudományok alapja.“ Csak neki sikerült oly széles alapon egyenlően érvényesíteni a földrajznak mind természeti, mind történelmi részét, követői ezen, Herbart mondása szerint, leginkább eszme-társító tudománynak, vagy egyik, vagy másik oldalára helyezték a fősúlyt.

A földrajz szorosan véve természeti tudomány, tárgyai,

a tenger és szárazföld viszonyai, a természet törvényeinek alávetvék. De ugyanazon föld és tenger, melyek a természet változhatatlan, örök törvényeinek képezik kifolyását, egyszersmind az ember történetének, az emberi nem fejlődésének is legmaradandóbb alapja. Ebben, a föld befolyásában lakóinak művelődésére és jellemére érintkezik legszorosabban a szellem és természet. „Le développement de l'humanité était inscrit d'avance en caractères grandioses sur les plateaux, les vallées et les rivages de nos continents“, írja Reclus, jelenleg Peschel mellett a földrajz-írók azon iskolájának feje, mely leginkább a föld alakulatának vizsgálataiban az emberiség művelődésére véli feltalálni az összehasonlító földrajz fő feladatát. Peschel a földrajzot a természettudományi módszer felhasználásával kezelvén, a természeti viszonyoknak ép oly befolyást enged az emberre, minőt azok az állati és növényvilágra gyakorolnak. De az ember ép ezen viszonyok kedvezésénél fogva felszabadulhat korlátlan uralmok alól és mindinkább urává lesz sorsának és jövőjének. A természet buvára azonban lépten-nyomon kimutathatja a föld mely alkotó részei mily befolyással vannak a növény szervezetére, míg a tartomány és történet kapcsolatát még mély köd borítja. Csak az egyes vidékek és lakosságuk sorsának *összehasonlítása* által oszlatjuk el lassanként e homályt.

Jelen mű is összehasonlító földrajznak nevezi magát. Peschel szerint még Ritternek Afrikáról és Ázsiáról szóló korszakalkotó műve sem tarthat igényt ezen névre, minthogy az egyes főalakulatok között való átmeneteket, melyeknek buvárlása alapította meg az összehasonlító nyelvészetet és az összehasonlító anatómiát, nem méltatta figyelmére. Ily értelemben kétségen kívül a Peschel-féle *Neue Probleme der vergleichenden Erdkunde* az első mű, mely igényt tarthat az „összehasonlító“ névre.

Visontay művétől meg kell tagadnunk a czím jogosultságát. Ő nem követi szorosan se a Ritter-Peschel-féle utat, se a Humboldt-félét, mely a földrajzt a természeti tudományok, se a Hegel-Kapp-félét, mely a historiai ismeretkör felé viszi. Ez azonban tán inkább rendszertelenség, mint önállóság. Az összehasonlítás hol meg van is, többnyire alárendelt másodrendű tárgyakkal, a földműveléssel, iparral

vagy a népekkel foglalkozik, melyek csak a földrajzi tényezők alapján jönnek létre. Mindjárt azon kezdi, mivel végeznie kellene, hogy Európa éghajlata és kitünő tagosultsága mellett leginkább mozdítja elő az emberi nem fejlődését. Az olvasó pedig még ezen fogalmakkal sem lehet tisztában, nem tudhatja előre, mily égalji viszonyok, a szárazföld és tenger minémű érintkezése, a szárazföld felületének milyen alakulata nyújtja az emberi munkának legkedvezőbb talaját. Hiszen ezen eredményeket épen csak az összehasonlítás útján nyerhetjük. Európát egészben véve veszi földrésznek, melynek keleti határa az orosz kormánytól függ. Ily földrészt tudományos földrajz már nem ismerhet, az éghajlati, partalakulati és ebből folyólag a növény és állatországi viszonyoknak legalább nagy vonásokban való megegyezése alkothatja csak azokat. A Földközi-tenger medenczéje, Khina és Japán, magas Ázsia, belső Afrika, az Indiák és szigetviláguk földrészek, sőt Európában is olyannak lehet venni a hegyes délnyugoti részt, melyet a Rajna torkolatától a Dnyeszter torkolatáig húzott vonal választ el az észak-keleti sík, Észak-Ázsiával megegyező résztől. Elismeri szerző, hogy az európai szigetek a szárazföld szomszéd részeinek csak folytatásai, és mégis már az általános áttekintésben együtt tárgyalja a Spitzbergákat és Maltát, az Ión szigeteket és Lofoddokat. Guthe e tekintetben és másokban is egész másként jár el. Nem írhatjuk tehát alá egy helybeli lap azon véleményét, mely szerint e munka teljesen Gutheén alapulna. Az ott kijelölt helyeknek átvételét mindenesetre ki kellett volna jelteni.

A legtöbb földrajzi munkánál azt látjuk, hogy e tudomány társító természete mennyi mindenféle nem hozzá tartozó tárgynak okozza felvételét. A rendszertelenségnél fogva tehát nem csodáljuk, ha e munkában is az u. n. nevezetességek egész sorával találkozunk, p. a hogy a cekadi szírtől a görögök évenként egy elítéltet taszítottak a tengerbe, kit azonban az alatt váró csónokok megmenthettek; hogy a kereskedelembe jövő ciprusi bor legnagyobb része nem a szigeten termett stb. A földrajz tárgyainak határát a térképen való előállíthatás korlátozza. E tudománynak nincs szüksége arra, hogy ily adatok által váljék érdekessé és vonzóvá. Bár mennyire méltatjuk is szerző nagy szorgalmát, művét

csak mint a magyar nyelven megjelent földrajzi könyvek legterjedelmesbikét ajánlhatjuk, — a tudomány színvonalán nem áll.

y. k.

A régi művészetek történetének mai tudományos állása. Irta Pasteiner Gyula. Budapest, egyetemi nyomda, 1875. 46. l.

Pasteiner Gyula úr egy negyvenhat lapra terjedő értekezést írt a régi művészetek történetének mai tudományos állásáról. Ez igen sokat ígérő cím után azt hihettük volna, hogy itt találjuk Mariette kutatásainak és a bulakki muzeum műkincseinek nyomán az egyiptomi művészet befolyásának praecisirozását az assyriai, phoeniciai és görög művészetre; a görög archeológiában, az újabb athénei és ephezusi ásatások ismertetését; a Parthenon kérdésének Michaelis nyomán való jellemzését; a zsarnok-ölők, Iréne, Menander, az olympiai Zeus, a belvederi Apollo és a gallusok csoportozata körül felmerült kérdések és tudományos viták eredményét s több eféléket. Mindezekről azonban Pasteiner úr mélyen hallgat és inkább azon állítás czáfolásával foglalkozik, hogy a „görög szellem eredeti, a római nem“, de erre nézve sem marad a művészet terén, hanem a római állameszmét hozza fel, mely a görögöknél hiányzott és a római építészetet a görög fölé akarja emelni; ezt is felületesen, mind a mellett hogy olvasottságát szereti bemutatni a közönségnek. Azonban ebben is sok hiányt látunk még; hiszszük, hogy sokat olvasott ugyan szerző, de látjuk, hogy azt felemészteni nem tudta. Megmutatja, hogy Winkelmann munkái a mostani tudományos vizsgálódásoknál jó formán hasznavehetetlenek, de nem veszi észre, hogy Winkelmann volt az úttörő, ki a régészeti tudományt mint olyant megalkotta; hogy ő volt az irányadó, kinek nyomán mostani tudósaink haladhatnak. Szerző Welkert és iskoláját egészen ignorálja, Overbeckről megvetőleg szól, mert számos munkáinak egyikében foglalt három fejezettel, melyben ez a görög művészet eredetéről szól, nem tudott megegyezni. Schliemann ásatásairól adja válogatás nélkül mind azt, mit az *Academy*-ből és más folyó-iratokból tanult, a mi egészben nem igen mutat kritikai szellemre. Egészben véve Julius Braun, Taine és az aestheticusok jobban lekötik figyelmét, mint a tudósok.

Tulajdon ítéletére nem adhatunk sokat, mert mit adjunk például az ilyen állításokra: „Praxiteles volt az első, ki a szobrászatban a plasticai stílt érvényre emelte“ (16. l.), vagy arra, hogy: „Róma először anyagilag járult tetemesen az atticai művészeti felvirágzás lehetőségéhez“ (23. l.); — úgy látszik Pasteiner elfelejti, hogy Phidias, Praxiteles és Scopas idejében Róma még lételéért küzdött, Olaszországot sem bírta egészen és oly szegény volt, hogy a gazdag Tarcutinusok és Pyrrhus gunyolták szegénységét. Az első nevezetes szobrok Tarcut zsákmányából kerültek Rómába. És mit mondjunk az ily phrasisokhoz, mint a következő: „Az edénykészítés története bebizonyította, hogy a legrégebbi edények oly anyagokból készülvék, melyek a föld képződésében legutóljára jöttek létre, vagyis a hol a természet végezte, ott kezdte a művészet“ (23. l.). Ezt mi nem értjük; az edények agyagból készültek régebben, mint most is, de hogy az agyag lenne a természet utolsó képződése, azt eddig nem tudtuk. Mit szóljunk továbbá a 45-dik lapon található ezen phrasisához: „De ki a gondos figyelő gyakorolt szemével az objectív bölcsezt ítéletét egyesíti, annak a múlt kétségtelen tényei leoldják az apocalypsis hét pecsétjét: kutató esze mintegy profétai intuitiótól vezérelve, következteti a képzőművészetek eddigi fejlődéséből jövődjük titkát.“ Az ilyenek a szerző fiatalságát mutatják és ezért azt ajánlanók neki, mit a híres Johnson egy fiatal írónak ajánlott, ki munkájáról bírálatot kért, tudniillik: hogy törölje ki mindazt, a mi neki legjobban tetszik s a mire leginkább büszke, ez által csak nyerni fog a munka; ajánljuk neki továbbá Sir John Lubbock munkáit, akkor talán megfelelkeznek a múlt század [theologiai nézeteiről és nem fog bennünket arra tanítani, hogy: „a legdurvább törzsek, melyeket ismerünk, nem az emberi őállapot, hanem az emberi elsatnyulás képét mutatják, s hogy számos jel az egykori élő és egészséges társadalmi rendszer felbomlására utal“ (11. l.). Szóval, habár Pasteiner úr sokat olvasott és sokat látott, mégis többet kell még olvasnia és [felemésztienie, hogy olyat adhasson a közönség elé, minőt azon írók adtak, kiket ő csak úgy fitymálva említ.

Élesebben bíráltuk a fiatal szerző e próba röptét, mivel hiszszük, hogy idővel jobbat képes adni, mert meg van benne a törekvés és talán az erő is, mely életre valót és hasznost teremthet.

Meiszner Ernő miniszteri mérnök jelentése a bajorországi, württembergi és Baden nagyhercegségi rétművelés tanulmányozásáról.

A hannoveri réttözés ismertetése. Irta Kléh Kálmán, főmérnök a m. kir. közmunka és közlekedési miniszteriumban.

Mindkét munka a közmunka és közlekedési miniszterium kiadásában jelent meg s Kilian Frigyesnél kapható. Azon füzetes vállalatnak teszik tizedik és tizenegyedik részét, a melyben a nevezett miniszterium bocsátja közre az általa kiküldött tisztviselők utazásának eredményeit; — s a mely vállalatot (mellesleg legyen megemlítve) se a közönség, se a bíráló nem méltányol annyira, mint a mennyire az megérdemelné.

Pedig például a jelen két műben is felette fontos adatok vannak azon nagy kérdés méltatásához, mely a dolgok természetes sorrendje szerint valószínűleg nem sokára előttünk fog állani. S Érkövy Adolf ur a *Pesti Napló* egyik közelebbi számában méltó megdöbbenéssel tekintett irodalmunk hiányos voltára az öntözés tekintetében. E jelen két jelentés annál inkább is örömdetes jelenség, mert gyakorlati szempontból tárgyalják a kérdést, s concret viszonyokat ismertetnek elvi fejtegetések helyett. Már pedig mai napság nálunk aligha lehet különböző vélemény arra nézve, hogy nem elmélet, hanem gyakorlat kívántatik.

Mi nem akarunk a tények ismertetésének ismertetésébe bocsátkozni. Magokban beszélnek azok, s bárha Meiszner úr jelentése nem nyújt is oly teljes képet, mint a Kléh úré, s bárha az előbbi sokkal nagyobb előszeretettel látszik viseltetni a kérdés tisztán műszaki oldala iránt: mégis meg van mind a kettőnek nagy érdeme és éppen ezért becses mind a kettő.

Hazánkban az öntözés kérdése a legfontosabb kérdések egyike, mely mihamarabb megoldásra vár, s a megoldáshoz alapos remény is lehet, tekintettel arra, hogy például magának a Tiszának árterülete 2.700,000 hold, mellékfolyóié körülbelül félmennyi stb. A természet éghajlatunk szeszélyében az öntözés szükséges voltára, vízbőségünkben annak lehetőségére utal.

A megoldást lényegesen megkönnyíti más nemzetek tapasztalata e téren. Ezért nyereség minden ily mű megjelelése; s mi kötelességünknek tartottuk e két szakmunkára felhívni a közönség figyelmét.

R.

